MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
AS·00156
GL

3

Sanskrit No. 13

SANSKRIT GRAMMAR.

VOL. X.

Prosody.

(32)

Printed by Purna Chandra Chakravarti at the
Mani Rama Press.

10 69
AS-001569
THE PROPERTY OF THE
HOME DEPt.
OF THE GOVERNMENT OF INDIA

A
COMPREHENSIVE GRAMMAR
OF
THE SANSKRIT LANGUAGE.
Analytical, Historical and Lexicographical.

BY
ANUNDORAM BOROOAH, B.A.,
OF HER MAJESTY'S BENGAL CIVIL SERVICE AND OF THE
MIDDLE TEMPLE BARRISTER-AT-LAW.

VOL. X. PROSODY.

WITH

A prefatory translation and examination of Pingala
Sutras and the prosodical parts of the
Shaunaka Rk Pratishakhya

AND

Supplementary edition of Agneya Chandassara and
Kedara Bhatta's Vrtta Ratnakara with Narayana Bhatta's commentary containing a
succinct account of Prakrta Prosody
and full discussion of metrical problems.

"युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि।
अन्यत् तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मजन्मना॥" Yo. II. xviii. 3.

CALCUTTA : T. P. BROTHERS, 2-1, BAG BAZAR STREET.
LONDON : TRUBNER & Co. : 57, LUDGATE HILL.
1882

All rights reserved.

PRICE RUPEES 15 ONLY.

CSL

491.2
B70C
V.10

10570

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL
SUPPLIED FOR THE PUBLIC SERVICE
ON THE PROPERTY OF THE HOME DEPT OF THE GOVERNMENT OF INDIA

PREFACE.

Prosody is at once the simplest and the most important branch of Sanskrit Grammar. Its rules do not depend on authority. Any one with a good ear accustomed to read Sanskrit is able to detect what is poetry, what is not poetry, and where there is break of poetry, in whatever garb it may be presented. Our manuscripts utterly ignore the convenience of readers by disregarding the rules of punctuation and divisions of poetry, often mixing it with prose and the printed works, although comparatively easier and more reliable, are generally not altogether free from most puzzling mistakes. A practical acquaintance with prosody not only enables us to successfully grapple with the former difficulties, but also in the case of classical texts always and in the case of older texts often to detect all ordinary faults of omission, insertion, and alteration.

2. Take for instance the Goldstücker—Maxmüller controversy about उखादि v. उणादि (m. k. Pre. p. 158 and *r.* IV. Pre. p. 73.) Some manuscripts read उखादि and some उणादि. The first is supported by a rule of

*Pa*nini and the second by all the best manuscripts. Professor Goldstücker thought the rules of *Pa*nini were infallible and applicable to all cases and did not hesitate to write उणादि. Professor Maxmüller on the other hand followed the best authorities and preferred facts to reason. In all such cases, verse is generally the only sure test to all unprejudiced readers. Professor Maxmüller has himself cited the following passage from Svara manjar*i*, but not perhaps with the force it deserves: " कार्याद्विद्यादनुबन्धम् एतच्छास्त्रमुणादिषु. " Here the metre is ordinary अनुष्टुप् and as the fifth syllable of every foot of अनुष्टुप् metre should be light, it does not admit of the form उणादिषु. But as अणुबन्धम् is metrically faulty, it may be argued that the correctness of the text is doubtful. To such men, the following verse (v. 33) of the u*n*adi ko*s*a should be convincing: " यद्वह्निशोधितमनल्परुचा सुमेतं, जाम्बूनदं भवति मौल्यविशेषलभ्यम्। काव्यानि पञ्च सुतयो युगसंमिताश्च, टीकाद्वयोदश्च तथैव उणादिकोषः॥ " As the production of a modern writer, it is totally free from defects of syllabic arrangement and does not admit of the substitution of उणादि. Other evidence—such as the direct testimony of distinguished grammarians—may of course be cited, but I shall not anticipate what I have to say in the general preface and in other parts of my work.

HOME DEPT. THE GOVERNMENT OF INDIA

SL

3. For the Vedic literature, the study of prosody is still more useful. It is indeed our only means for yet restoring the original text of the *Rg* Veda and of the poetical portions of the other Vedas. The sa*m*hit*a* (or combined) and Pada (or verbal) texts of the former are both artificial. The first has preserved the subtleties of the grammarian, who sacrificed simplicity to symmetry and murdered metres for the sake of theory. It is doubtful whether this is admitted by modern scholars. But the rules of expansion noted by Vedic grammarians leave no doubt that in the days when Vedic studies were more prevalent, its poetry was practically recognised. The second has preserved the grammatical and explanatory views of probably the oldest interpreter of the whole sa*m*hit*a*. The first is, therefore, historically important. The second has brought down to us facts which are otherwise obscure and in some cases almost incomprehensible. But neither is suited for easy reading. Neither readily impresses the mind. Neither clearly presents facts which underlie its artificial form.

4. The writers on Vedic prosody simply give the names of Vedic metres and the number of syllables which each consists of. The rules of sequence which are essential to all poetry and the irregularities in

which Vedic poetry abound*s* are nowhere explained. The Vedic commentators follow these writers and rest satisfied with a bare specification of these names and occasionally of the rule*s* appertaining thereto, whether they agree with actual facts or not. Not a word is said to illumine the subject. On the contrary, some of the commentators of the V*a*jasaneya Sa*m*hit*a*, as I shall have to illustrate presently, go still further and regard as poetry all prose passages from the monosyllable ओम् upwards. Mah*i*dhara, for instance, observes (p. 2.): "तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचिद्यजूंषि काश्चन ऋचः। तत्र ऋचां नियताक्षरपादावसानानामावश्यकं छन्दः कात्यायनेनोक्तम्। यजुषां षडुत्तरशताक्षरावसानानामेकाक्षरादीनां पिङ्गलेन दैवेत्रकमित्यादिनोक्तं छन्दो बोध्यम्। तदधिकानां तु होता यक्षद्वनस्पतिमभिहीत्यादिनां नास्ति छन्दःकल्पना"। In this, however, he does not follow his own Veda. In v. XII. 4. we have "स्तोम आत्मा छन्दांस्यङ्गानि यजूंषि नाम।" If every यजुस् was a verse, "यजूंषि" would not have been distinguished from "छन्दांसि." It is true that Pingala (and he may have added Shaunaka) specify metres which rise from one syllable, but there is no evidence to connect them with the prose parts of the Yajur Vedas. The passage quoted itself reveals that K*a*ty*a*yana does not support the view of Mah*i*dhara. S*a*y*ana** further corroborates it by clearly setting forth his more rational view in the following passage of the Taittir*i*ya Ved*a*rtha Prak*a*sha: "नन्वितरेषामपि मन्त्राणामनेन न्यायेनाक्षरमात्रासङ्ख्याविशेषमुपजीव्य यत् किञ्चिच्छन्दः कल्प्यतामिति चेत्, न। यजुषां छन्दःकल्पने श्रुतिविरोधप्रसङ्गात्। तथा च ब्राह्मणं पूर्वमेवोदाहृतं। 'तत्रोभयो मीमांसा। जामि स्याद् यद्यजुषाजत्रं। यजुषाप उत्पुनीयात्। छन्दसाप उत्पुनात्यजामित्वाय' इति। तत्र यजु र्निषिध्य छन्दो विधीयते। ततो यजुषां छन्दो न श्रुतेरभिमतं। तथा सति स्वशक्त्या किञ्चिन्नूतनं छन्दः कल्पयितुं न शक्यते। किन्तु पूर्वसिद्धसम्प्रदायागतच्छन्दोलक्षणं यत्र यत्रास्ति तस्यां तस्यामृचि छन्दो जानीयात्, ऋचामेव छन्दोविधानात्", t. c. I. 1. 13. The question, however, does not properly rest on tradition as S*a*ya*n*a seems to think, but on the universal laws of poetry based on the natural laws of sound. The mixed Vedas are partially poetry, not because these parts are *R*k but because they are poetry and partially prose, not because these parts are not *R*k but because they are not poetry.

---

*By S*a*y*ana*, I mean the writers of the works which have come down under his name. The internal evidence in my opinion conclusively shews that they are not the work of the same man, but I purposely withhold all historical discussions from the grammatical work.

5. Here it will be naturally āsked, if the distinction of Vedic poetry and Vedic prose is so easy, why it did not occur to our distinguished scholars, who have spent their lives in Vedic studies? The answer is easy. I do not say that we can always easily distinguish Vedic poetry from Vedic prose. Indeed this is impossible in the face of the veil put by the early Vedic compilers and which the later writers have rigidly adhered to. But it is

CSL

easy to find out the principles which underlie each class of Vedic poetry and āpply them to all Vedic passages. Shaunaka touches them so faintly as to be scarcely perceptible. Pingala entirely omits them. Other writers follow his suit. This is not at all to be wondered at. The Vedic hymns were composed long before any rules of poetry were thought of. As a consequence, they abound in the greatest irregularities. Some of them may be due to a difference of pronunciation in the Vedic days, but most of them are traceable to artificial pronunciation such as is even now common with reference to old songs and ballads. Even Shaunaka's Pr*a*tis*ha*khya abounds in poetry, which any advanced school-boy would be ashamed to write. How much more latitude ought to be given to poets, who to all appearances never dreamt of the construction of poetry?

6. Our works on Vedic prosody appear, therefore, to be defective not only in not teaching all they ought to teach but also in teaching much that are purely theoretical and practically mischievous. In classical prosody, there is not much debateable ground. But here also, our writers do not discuss questions from practical stand-points. No distinction is mabe between good and bad metres—metres with easy flow which

our poets generally use, forced metres which they sparingly use, and nominal metres which stand only in works of prosody. To advanced scholars, such distinction is quite immaterial. But beginners and foreign students must feel its absence keenly. No distinction is also made between perfect and imperfect verses, verses in which the metrical laws are thoroughly observed and verses in which there are one or more irregularities. Such comparison is useful not only in bringing into high relief the laws of versification, but also in shewing how far they can be trusted in making corrections and restoring texts. Moreover, in a few cases, these laws are expressed in a round-about way, owing to too much refinement or hasty generalization.

7. This volume is intended to remove these defects and present Vedic and classical prsody in what appears to me the clearest and easiest way. For practical purposes, it is not necessary to get by heart the minute divisions of Sanskrit classification. It is sufficient to know the ordinary metres so as to be able to read common verses with ease and proper observance of pauses. The very reading will then reveal poetry even if it is mixed up in a mass of prose. The pauses will point out its various divisions, even if they are wrongly joined. If there is a syllable or syllables in excess or in want or if a syllable is heavy where it

CSL

ought to be light or *vice versa*, there will be a break in easy reading and the mistake or mistakes can be easily corrected. These points have been fully illustrated in the exercises appended to this volume. They are not invented so as to suit my own purposes but taken at random from ordinary works and may be multiplied to any extent. They are of a nature which every reader will meet every day in the ordinary course of his reading.

8. Before, however, giving my own views, it is necessary to correctly exhibit the views of our best authorities. The highest place is generally accorded to the Pingala S*u*tras, as the work is comparitively old and covers the ground of both Vedic and classical prosody. I shall accordingly in this preface translate and examine them, being generally guided by its able commentator Hal*a*yudha. I shall supplement its Vedic parts by complete exhibition and when there is anything new by accurate transalation of the last three chapters of Shaunaka Pr*a*tish*a*khya. For this work, in addition to Müller's excellent edition, I have through the liberality of tho Government of the North-West Provinces, the manuscript of the Benares College Library which I call A and through the efforts of my Benares agent Pandit Ishan Chandra Tarkaratna another

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

ms.s. with Uvata's commentary which I call B. Any important difference of reading will be noted and when there is anything difficult, Uvata's views will be given in his own words. As regards Vedic prosody, we have also K*a*ty*a*yana's excellent Introduction, in which in addition to the metrical rules, he gives directly or indirectly the name of every verse in the *R*g Veda. This has been made use of and explained by S*a*ya*n*a throughout his commentary. I shall refer to it whenever there is anything conflicting between K*a*ty*a*yana and Shaunaka, or wherever there is anything new in the former.

9. The works on prosody usually read by our Pandits are the Shrutabodha, V*r*tta Ratn*a*kara, and Chandomanjari. They treat only of classical prosody. The first is elementary but highly practical and teaches truths not in the earlier Pingala. The second is a mere modern adaptation of the classical parts of Pingala with a few omissions and additions. It has, however, the great advantage of several commentaries, which discuss fully many metrical questions. The published glosses are mostly extracts from old commentaries without acknowledgement. The only original commentary as yet published is that of Bh*a*skara Bha*tt*a or Hari Bh*a*skara at Benares. The last verse shews it was completed in 1732:

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

"अक्षिवह्निद्वयभूमितवर्षे सहसन्तसमये मधुशुक्ले। आगतः प्रति यदीक्ष समाप्तिं सेतुरेव बुधसङ्घमुदेऽस्तु"॥. It does not specify whether it is Shaka or Samvat. The first gives 1810 A.D. and the second 1675. As Colebrooke refers to it in a note to his essay on Sanskrit and Prakrit Poetry published in 1808 A.D., we must reject the former date and accept 1675 A.D. as the date of Bh*a*skara's commentary. It is therefore not old and at the same time rather meagre. The more authoritative commentaries are those of Div*a*kara Bha*tt*a and N*a*r*a*y*a*n*a* Bha*tt*a. The first is probably the oldest commentary on V*r*tta Rat*n*akara. It is referred to by Mallin*a*tha under the second verse of M*a*gha. But I have not been able to procure a single copy of it. The second is also scarce, but my Benares agent has been able to procure a copy and get it copied for me. The last verse shews it was composed in Samvat 1602 i.e. 1545 A. D. To give a complete view of Sanskrit prosody, I publish and append it to this volume. Its exposition of classical prosody is full and interesting and in addition it gives a succinct account of Pr*a*k*r*ta prosody principally based on Pr*a*k*r*ta Pingala. My edition is principally based on the Benares copy, but has been compared with another manuscript forwarded by my Benares agent and here and there corrected by the light of

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

published works on prosody. The difficulties which I have had to contend in editing this work will be patent on reference to the additions I had to make as for instance at p. 25. l. 7, p. 41. l. 14. etc.

10. The Chandomanjar*i* of Gang*a* D*a*sa is a more modern work and based on intermediate works on prosody and prosodical sections of rhetorical works. It consequently differs much from Pingala and V*r*tta Ratn*a*kara and introduces matters treated only by Sanskrit rhetoricians. There is another work V*r*tta Ratn*a*kara Parishi*sta*, which gives the names of metres not in any of the other works. It now and then appeals to Pingala apparently on heresay. This has been quoted by Pandit T*a*ran*a*tha Tarkav*a*caspati in his edition of V*r*tta Ratn*a*kara and by Pandit Visva n*a*tha Sh*a*str*i* in his edition of Pingala. I shall make use of the material portions of all these works—the theoretical parts in this preface and the practical parts in the body of my work.

11. I also append the prosodical chapters of the Agni Pur*ana*. They are the rules of Pingala rendered into अनुष्टुप् verses and shew the reverence in which he is held from a comparatively long time. These rules are occasionally quoted by prosodical writers, as first pointed out by Colebrooke. My edition is based

GSL

on a copy prepared at Benares under the guidance of my Benares agent after comparison with the manuscript No. 1527 of the Sanskrit College Library. The last is utterly worthless. It omits some of the middle chapters and is in the other parts full of mistakes. The first is complete in matter but is equally unreliable. It has, however, been easy to correct it with the aid of Pingala. To shew the difficulties which beset Sanskrit editors, I print the Benares readings under the corrections I have made. (   ) indicates that such passages are entirely omitted in the Benares copy and (?) indicates that the genuineness of such passages is doubtful, although defensible.

12. Pingala's rules consist of eight chapters. In the first chapter, he describes the measures used in scanning syllabic verses. In the second, he enumerates the theoretical metres and their relation. In the third, he describes Vedic metres: in the fourth, quantitative metres: in the fifth, semi-even and uneven metres: and in the sixth and seventh, the even metres. In the eighth, he gives rules of calculation. I shall shew there are grounds to believe that the greater portion of this chapter is a later interpolation.

13. I shall now translate these rules *seriatim*, introducing other important matters according to their connection with these rules. The terms used in this

translation differ in some respects from the terms used by other writers. This is due partly to the peculiar terminology of Sanskrit prosody and partly to a desire to simplify these terms.

THE PROPERTY OF TH
HOME DEP
THE GOVERNMENT OF IN

PINGALA SUTRAS. CHAP. I.

14. I. 1 "धी श्री स्त्री म्" *i,e* "(Three heavy *s*yllables like) धी श्री स्त्री (form) म् or *(molossus) all-heavy

15. I. 2. "वरा सा य्" *i.e.* "(A light syllable followed by two heavy syllables like) वरा सा (form) य् or (bacchius) first-light.

16. I. 3. "का गुहा र्"*i,e.* "(A light syllable intervening two heavy syllables like) का गुहा (form) र् or (creticus, amphimacer) middle-light."

17. I. 4. "वसुधा स्" *i.e.* "(Two light *s*yllables followed by a heavy syllable like) वसुधा (form) स् or (anapaest) last-heavy."

18. I. 5. "सा ते क्व त्" *i.e* "(Two heavy syllables followed by a light syllable like) सा ते क्व (form त् or (antibachius) last-light."

19. I.6. "कदा स ज्" *i.e.* (a heavy syllable intervening two light syllables like) कदास (form) ज् or (amphibrachys, scolius) middle-heavy."

20. I. 7. "किं वद भ्" *i.e.* "(A heavy syllable follow-

---

* As these Greek terms molossus etc. are too difficult for the ordinary reader, I shall use all-heavy etc. in the body of my work.

ed by two light syllables like) किंवद (form) भ् or (dactyl) first-heavy."

21. I. 8. "न हसन्" *i.e.* (Three light syllables like) न हस (form) न् or (tribrachys) all-light."

22. I. 9. "गृ ल्" *i.e.* "(A light syllable like) गृ (form) ल् or light." This ल् is also used in the sense of light quantity.

23. I. 10. "गन्ते" *i.e.* "(At the end of a foot it may be) ग् or heavy." There is nothing in the rule to shew what is ment by 'अन्त', whether end of a word, end of a verse, end of a half-verse, or end of a foot. Hal*a*yudha understands in the last sense and enters into a a long discussion that the final syllable of a foot is always heavy, unless specially excepted as in the समानी and गीत्यार्या metres. This is, however, a mere inference as Pingala nowhere says so and N*a*r*a*ya*n*a Bha*tt*a gives illustrations that it applies to other metres (see p. 27.). Other prosodists lay down this rule is optional: "विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन", Sru. 2; "वापादान्ते त्वसौ", V. r. 9; "तथा पादान्तगोऽपि वा", C. m. Some of the rhetoricians lay down a more sensible rule that the final syllable should be generally heavy, but that in close construction, a light syllable in such cases makes no difference: "न पादान्ते लघोर्गुरुत्वञ्च सर्वत्र", va. v. 1. 3. ; "स्यादनङ्गान्ते पादान्तेऽप्यशैथिल्ये लघु गुरुः", Vag. I. 17.

24. I. 11. "प्रादिपरः" *i.e.* "(A light syllable is heavy) before (conjunct consonants like) प्र etc." हलायुध explains that etc' means अनुस्वार and विसर्ग. In the middle of his first स्तवक, Ganga Dasa writes: "प्रह्रे वा" इति पुनः पिङ्गलमुने विकल्पविधायकं सूत्रं". *i.e.* according to Pingala, a light syllable is optionally heavy before प्र and ह्र. We see there is no such rule in Pingala and the question is how Ganga Dasa came to make such a statement. I find that he is utterly ignorant of Pingala. His names of metres differ in many cases from Pingala's and although he takes pains to note names given by a later prosodist Shambhu, he is almost wholly silent about the names given by Pingala. The only inference, therefore, is that the above statement is made on second-hand knowledge and this will be fully corroborated by a reference to Narayana Bhatta (p. 29.). The latter cites the very same examples "गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा " (Ku. 7. 11.) and "प्राप्तनाभिह्रदमज्जनमाशु" (Si X. 60.) as illustrations of this rule. But as Narayana was fully acquainted with Pingala, he takes care not to ascribe it to him. He simply writes "इदञ्चोपलक्षणं प्रशब्दे ह्रशब्दे च परतोऽपादान्तस्थस्यापि लघुतायाः कवि—प्रयोगे दर्शनात्." It is, therefore, clear that either from Narayana or from some older commentator, Ganga Dasa based his inference that this rule was in Pingala. Such is the rapidi-

ty with which fictions pass along that in the Ba*tt*ala edition of the Mugdhabodha, under rule 540, this very rule is ascribed to *Pan*ini. As regards the ilustrations, I find Mallinatha gives quite different readings. He reads "पतुग्रद्गमनीयवक्षा" for "प्रतुग्रद्गमनीयवक्षा" and "नाभिनद" for "नाभिक्रद." Even if these readings are not original, we can not accept "प्रक्रे वा" as a rule, as its use is extremely limited. sar. I. 123 is "यदातीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवं। न च्छन्दोभङ्ग इत्यत्राहुस्तदादोषाय सूरयः" But the only instance given of this rule is a Pr*a*k*r*ta verse, where a short syllable before क्र and another before ह्र do not count as long quantities. It is, therefore, doubtful whether this rule was intended for general application and even it was so, as affected pronunciation is nowhere allowed in Sanskrit, such cases will be always set down as irregularities.

25. I. 12. "ह्रे" *i. e.* "(A syllable is also heavy if it is long like) ह्रे".

26. I. 13. "लौ सः" *i. e.* "(A heavy syllable counts) two light quantities."

27. I. 14. "ग्लौ" *i.e.* "(Where nothing is definitely stated, the syllables may be) heavy or light."

28. I. 14. Of these names, ल् and ग् are abbreviations of लघु and गुरु. The origin of the other names is obscure. It is also not known whether

they were used by earlier prosodists. Probably they are abbreviations of old names of metres: म् of विद्युन्माला (माला), य् of भुजङ्गप्रयात (यात), स् of तोटक (स्तुतक), र् of स्रग्विणी (स्रक्), ज् of जलोद्धतगति, त् of तनुमध्या or वसन्ततिलका (तिलका), etc. It will be seen from Pingala viii. 20—3. that the order in which these measures are stated is the order in which they are formed according to those rules. म् may, therefore, be also an abbreviation of प्रथम, य् of द्वितीय, र् of तृतीय, स् of चतुर्थ or समाप्ति of first arrangement, त् of पञ्चम or प्रथम of द्वितीय आवृत्ति, ज् of षष्ठ, भ् of सप्तम, and न् of अन्त.

29. I. 15. "अष्टौ वसव इति" *i. e.* 'वसु (means eight).' इति expresses the end of the chapter. The author has used many other objects in numerical sense. For instance, समुद्र (sea) and Ved for four ; इन्द्रिय, कामशर, and भूत for five ; ऋतु and रस for six ; ऋषि and स्वर for seven ; दिश् for ten ; रुद्र for eleven ; आदित्य and मास for twelve. Others use additional terms : वह्नि for three ; अर्थ, युग and वर्ण for four ; शर, वाण, क, etc. for five ; तर्क, गुहवक्त्र, गुहक etc. for six ; अश्व, हय, अग and लोक etc. for seven ; अङ्ग, नाग, गज, etc. for eight ; रन्ध्र, ग्रह, etc. for nine ; तिथि for fifteen. The synonyms of these words are also used in the same sense : e. g. अब्धि, सरिद्भर्तृ for four ; मुनि for seven ; भोगि for eight ; हर, ईश etc for eleven ; अर्क, सूर्य, इन etc for twelve. Other terms are used in other connections, such as भू for one, अक्षि for two.

30. हलायुध observes that the technical letters used constitute the following dialogue. The preceptor says; "धीः श्रीः स्त्री" *i.e.* 'Knowledge is wealth; wealth is wife.' "वरा सा" *i. e.* 'She is best'. The pupil asks 'का गुहा' *i.e.* 'which is the cave.' The preceptor replies 'वसुधा' *i.e* 'on the earth.' The pupil asks "सा ते क्व" *i. e.* 'where is she' and "कदा सः" *i. e.* 'when he will acquire her' and "किं वद" *i.e.* 'How, say.' The preceptor replies "न हसन्" *i. e.* "without laughing," "भ्रादिपरः" *i.e.* 'with fortitude and other qualities.' "गृहे" 'at home.' This is too affected and leaves out गन्ते.

31. No definition of syllable is given in Pingala. We are to refer to *R*k. 18. 17. "सव्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो वापि स्वरोऽक्षरं । व्यञ्जनान्युत्तरस्यैव स्वरस्यान्त्यं तु पूर्वभाक्" ॥ *i.e.* 'A vowel by itself or with a consonant or with nose-sound is a syllable. Consonants belong to the following vowel, but final (consonants) belong to the preceeding (vowel).'

32. *R*k 18. 18. is "विसर्जनीयानुस्वारौ भजेते पूर्वमक्षरं । संयोगादिश्च वैवश्च सहकश्यः परक्रमे" ॥ *i.e.* 'The visarga and anusvara belong to the preceeding syllable. The first part of conjunct consonant is to be thus connected when there is duplication (under *R*k. I. 15.).' Uvata thus explains and illustrates: "क्रमेण सह कश्यो वर्णः पूर्वमक्षरं भजते वा परक्रमे इति :—पार्श्-र्षिां अर्क्-कः ऊर्ज्-र्जं"। In the general preface, I shall have my own say on this duplication.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

33. 'Heavy' and 'light' are thus defined. *R*k 18. 19 is "गुर्वक्षरं लघु ह्रस्वं न चेत् संयोग उत्तरः। अनुस्वारश्च संयोगं विद्याद्व्यञ्जनसङ्गमं" *i. e.* 'A syllable is heavy. A short (syllable) is light, unless a conjunct consonant or anusv*a*ra follows. Meeting of consonants is conjunction.' *R*k 18. 20. is " गुरुर्दीर्घं गरीयस्तु यदि सव्यञ्जनं भवेत्। लघु सव्यञ्जनं ह्रस्वं लघीयो व्यञ्जनादृते" *i.e.* 'A long (syllable) is heavy. If it contains consonants, it is very heavy. A short (syllable) with consonants is light. It is very light when without consonants."

PINGALA S*U*TRAS. CHAPTER II.

34. II. 1. "छन्दः" *i.e.* "Metres."

35 II. 2. "गायत्री" *i.e.* "(First of) गायत्री (metres)"

36. II. 3."दैव्येकम्!' *i.e.* 'The दैवी or divine (गायत्री consists of) one (syllable).'

37. II. 4. "आसुरी पञ्चदश." *i.e.* "The आसुरी or demoniac (गायत्री consists of) fifteen (syllables)"

38. II. 5. "प्राजापत्याऽष्टौ." *i. e.* "The प्राजापत्या or Providential (गायत्री consists of) eight (syllables.)"

39. II. 6. "यजुषां षट्" *i.e.* "यजुः or sacrificial (गायत्री consists of) six syllables."

40. II. 7. "साम्नां द्विः" *i.e.* "The साम or chanting (गायत्री consists of) twice (six) *i.e.* twelve syllables."

41. II. 8. "ऋचां त्रिः" *i.e.* "The ऋक् or Adoring (गायत्री consists of) thrice (six) *i.e.* eighteen syllables."

42. II. 9. "द्वौ द्वौ साम्नां वर्द्धेत." *i.e.* "Increase the साम गायत्री by two and two syllables."

43. II. 10. " त्रीं स्त्रीऋचाम् " *i. e.* "Increase ऋक् गायत्री by three and three syllables "

44. II. 11 "चतुरश्चतुरः प्राजापत्यायाः" *i.e* " Increase the प्राजापत्या (गायत्री) by four and four syllables."

45. II. 12. "एकैकं शेषे" *i.e.* " Increase the other गायत्री's by one and one."

46. II. 13. " जह्यादासुरी " *i.e.* " Decrease the आसुरी (गायत्री) by one and one "

47. II. 14. "तानुष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः" *i. e.* "They are उष्णिक्, अनुष्टुप्, वृहती, पङ्क्ति, त्रिष्टप्, जगती." The following table exhibits the formation of these metres according to preceeding rules:

छन्दः	गा०	उ०	अ०	बृ०	प०	त्रि०	ज०
दैवी.	१	२	३	४	५	६	७
आसुरी.	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
प्राजापत्या.	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
याजुषी.	६	७	८	९	१०	११	१२
साम्नी.	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
आर्ची	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६

48. II. 15. "तिस्र स्तिस्रः सनाम्न्य एकैका ब्राह्म्यः" i.e. "Three and three of the same name together form one ब्राह्मी. or Spiritual metre(गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, बृहती, पङ्क्ति, त्रिष्टुप्, जगती)." The text is not very clear to what it refers by three. The commentator explains it stands for याजुषी, साम्नी and आर्ची metres. This follows from the use of यजुषां in rule 16. We have seen that the साम्नी metres are double the याजुषी metres and the आर्ची metres triple the याजुषी metres. Hence the ब्राह्मी metres are double the आर्ची metres, triple the साम्नी metres, and six times the याजुषी metres.

49. II 16. "प्राग् यजुषां आर्ष्यः" इति *i. e.* 'The metres noted before याजुषी (*i.e.* दैवी, आसुरी and प्राजापत्या metres of the same name) form together आर्षी or Vedic metres." It will be seen that the प्राजापत्या metres are just half the sum of the दैवी and आसुरी metres. Hence the आर्षी metres are triple the प्राजापत्या metres and half over the sum of the दैवी and आसुरी metres. It will be seen that they are also double the साम्नी metres. The following table shews the various metres of the ब्राह्मी and आर्षी groups.

छन्दः	गा०	उ०	अ०	बृ०	प०	त्रि०	ज०
ब्राह्मी	३६.	४२.	४८.	५४.	६०.	६६.	७२.
आर्षी	२४.	२८.	३२.	३६.	४०.	४४.	४८.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

The syllabic numbers of ब्राह्मी metres are obtained by adding the numbers of याजुषी, साम्नी and आर्ची and of आर्षी metres by adding the numbers of प्राजापत्या, आसुरी and दैवी metres. The simplest way however of obtaining ब्राह्मी figures is by doubling the आर्ची figures and the आर्षी figures by doubling the साम्नी figures.

50. Of these metres, the ऋषि metres are the only real metres. ऋषि means 'seer' and secondarily 'Ved.' Hence the very name ऋषिच्छन्दः conveys Vedic metres. The other names दैवी, आसुरी, प्राजापत्या, ब्राह्मी equally shew they are imaginary metres. I do not understand the origin of the names यजुः or याजुषी, साम or साम्नी, ऋक् or आर्ची. They do not mean that the metres described under these names are found in the Yajus, S*a*ma, and Rg Vedas. Indeed it is quite the contrary. These are as imaginary as the दैवी, आसुरी, प्राजापत्या, and ब्राह्मी metres. Pingala mixed them up with the other classes. In the Rk Pr*a*tish*a*khya, which will be presently quoted, they are placed in a separate class after the other classes. It appears, therefore to me the याजुषी, साम्नी, and आर्ची classes are later inventions to present a more symmetrical system.

51. The derivation of the other terms used in this chapter is explained by Y*a*ska in Ni. 7. 12-3, and also in the compilation, which goes by the name of Daivata or Devat*a*dhy*a*ya Br*a*hmana (III. 2 to 19). Other

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

fanciful derivations are given in other Br*a*hma*n*as. गायत्री means 'singing' and its very name shews that it was the first metre discovered. The ordinary अनुष्टुप् differs from the ordinary गायत्री only in an additional foot. Hence the name from "अनु" after and "स्तुभ्" to praise. त्रिष्टुप्" is derived from त्रि and 'स्तुभ्' to praise, and seems to have been originally applied to three-footed विराट् described in rule—III. 17. 'विराट्,' 'उष्णिक्,' and 'बृहती' mean lovely, the first from वि and राज् to shine, the second from उत् and स्निह् to be lovely, and the third from बृंह् to shine. The last does not mean 'big' as it contains a foot of 12 syllables and therefore, irrespective of its mixed character, implies the existence of the जगती metre. 'जगती' means 'flowing' from गम् to go and appropriately describes its character. पंक्ति contains five equal feet. Hence the name meaning 'line, row'. The terms used in the third chapter are similarily explainable, as shewn in the body of my work.

52. This chapter corresponds with *R*k 16. 1—8. "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती च प्रजापतेः। पंक्तिस्त्रिष्टुब्जगती च सप्त च्छन्दांसि तानि च ॥ १ ॥ अष्टाक्षरप्रभृतीनि चतुर्भूयः परं परम्। दैव्यान्यपि च सप्तैव सप्त चैवासुराण्यपि ॥ २ ॥ एकोत्तराणि देवानां तान्येवैकाक्षरादधि। एकावमान्यसुराणां ततः पञ्चदशाक्षरात् ॥ ३ ॥ तानि त्रीणि समागम्य सनामानि सनाम तत्। एवं भवत्यपिच्छन्दस्तथा गच्छन्ति सम्पदम् ॥ ४ ॥ एवं त्रिप्रकृतीन्याहुर्युक्तानि चतुरुत्तरं। ऋच्यपिच्छन्दांसि

ते: प्रायो मन्त्रः श्लोकश्च वर्त्तते ॥ ५ ॥ तत्पादो यजुषां छन्दः साम्नां तु द्व्यृचां त्र्यृचः । गायत्र्यादि जगत्यन्तमेकद्वित्र्यधिकन्तु तत् ॥ ६ ॥ आर्षवत्तत्-समाहारो ब्राह्मो वर्गः षडुत्तरः । अक्षराणि तु षट्त्रिंशद्गायत्री ब्रह्मणो मिता ॥ ७ ॥ यजुषां षडृचां त्रिः षट् साम्नां द्वादश सम्पदि । ऋषीणां तु त्रयो वर्गाः सप्तका एव नेतरे ॥ ८ ॥" In Rk (A), there is the following verse before the 2*n*d half of the verse marked 8 in Müller's edition: "एकोत्तरो यजुर्वर्गः साम्नो वर्गस्तु द्व्युत्तरः । ऋचान्तु त्र्युत्तरो वर्गो ब्राह्मो वर्गः षडुत्तरः ॥" This is not in B and quite unnecessary, as the scale of these metres has been already noted, as regards the first three in "एकद्वित्र्यधिकं तु तत्" 6, and as regards the fourth in "ब्राह्मो वर्गः षडुत्तरः," 7.

53. The meaning of these verses will be clear from the two scales already given. Shaunaka begins with the प्रजापति metres and first ends at the ऋषि metres and then separately describes the ऋक्, यजुस्, and साम metres. I am however to add that as Vedic metres abound in irregularities, सम्पद् is used to denote their perfection.

54. Nothing more is said about the-non *r*is*i* metres-either by Pingala or by * Shaunaka and they are entirely omitted by K*a*ty*a*yana. Consequently we are at a dark to what they apply and whether they all consist of one foot or some of one foot and some of two or more feet. Moreover, as the same number of

---

* *Rk* 17. 10. is not to the point.

syllables often falls under two names, we have no criterion to decide to which class any particular verse is to be referred. For instance, a verse of seven syllables is दैवी जगती and याजुषी उष्णिक्, a verse of eight syllables is याजुषी अनुष्टुप् and प्राजापत्या गायत्री, and so on.

55. Mah*i*dhara however regards them as real metres. He considers monosyllables like ओम्, स्वर्, भुर् are दैवी गायत्री. Under *v.* 37. 13., he writes 'त्रीणि यजूंषि' ("मधु मधु मधु") दैव्युष्णिक्'. Accordingly every dissyllable like मधु is a दैवी उष्णिक्, "इषे त्वा" "ऊर्जे त्वा" etc. will be दैवी अनुष्टुप्, 'वायव स्थ' etc. will be दैवी बृहती, 'उपायव स्थ' etc. will be दैवी पंक्ति. Under v. 38. 11., he regards the first यजुस् 'दिवि धाः' etc as सामोष्णिक्. Dr. Weber calls it आसुरी उष्णिक्. Under v. 38. 1., Mah*i*dhara writes 'रज्जुदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री'. Under v. 28. 23., he regards the second यजुस् 'सूपस्थाः' etc is ब्राह्मी उष्णिक्. It is needless to multiply instances. I have already shewn that he considers every यजुस् upto 106 syllables falls under some one of the metres described by Pingala. As these parts of the Yajur Veda are pure prose, I entirely agree with S*a*ya*n*a that these artificial names should not be applied to them. It is by the most affected reading that a piece of prose can be read like poetry and if the distinction of poetry and prose is to be annihilated, the restriction as to number of syllables is quite unnecessary. More-

CSL

over the very signification of 'ऋषि' Ved and the care taken to describe and classify Vedic metres conclusively shews that our old authorities did not regard दैवी and similar छन्दस् as pure metres.

PINGALA.—CHAPTER. III.

56. III. 1. 'पादः' *i.e.* "(what follows refers to metrical) feet."

57. III. 2. "इयादिपूरणः" *i.e.* "इय् etc. complete (a foot)" *i.e.* when a foot is wanting in a syllable, it is filled up by resolving इ into इय्, उ into उव् etc. This rule is too concise and obscure. *R*k. 17.14 is "व्यूहेदेकाक्षरीभावान् पादेषूनेषु सम्पदे। क्षैप्रवर्णांश्च संयोगान् व्यवेयात् सदृशैः स्वरैः" *i.e.* "when any foot is incomplete, expand combinations for perfection and resolve semi-vowels (य् and व्) in conjunction into the corresponding vowels." Uva*t*a writes "अत्र केचित् क्षैप्रसन्धिकृतानन्तस्थासंयोगान् व्यूहेत्, एकाक्षरीभावानिति। एवं सिद्धे इति मन्यन्ते। तेषां उद्धत्स्वस्मा अकृणोतनातृणमिति व्यूहः कर्तव्यः। तत् सदृशैः स्वरैर्व्यवायः। अस्य तु ये स्वाभाविका अन्तस्थसंयोगास्ते तदाहरणत्वे न भवन्ति। यथा त्वमग्नेत्वमश्मनस्परि इति। गो र्न पर्व वि रदा तिरश्चेति"॥ *i. e.* Some restrict the rule to य and व in regular combination. They allow, for instance, the resolution of उद्धत्स्वस्मा (*r.* 1, 161. 11.) into उद्धत्सु अस्मा, but not of त्वम् (*r.* II. 1. 1.) into तुवम्, पर्व (*r.* 1. 61. 12.) into परुव etc. He also adds "अयं व्यवायः यकार-

वकारसंयोगे एवेष्यते, रेफलकारसंयोगयो र्न। कथं ज्ञायते? अयं ध्रुवो रयीणां चिकेत यत् इत्यत्र दीर्घत्वप्रतिषेधार्थं जामिषु जासु चिकेतेति चिकेतशब्दस्य पाठात्" ॥ *i.e.* The semi-vowels here mean य् and व् only, as the mention of चिकेत in Rk. 8. 27. shews ध्रुवो of *r*. IX. 102. 4. is not to be expanded (see Rk. 8. 22.).

58. This shews the Samhit*a* is disregarded for all practical purposes. The question is how far it should be modified by the light of Vedic prosody? This is not of easy solution as Vedic poetry abounds in irregular verses. The rules prescribe two sorts of expansion (1) by separation of combination and (2) by resolution of semi-vowels. The first is recognised by all epic poets. There is not a single Pur*an*a which does not abound in collocation of words against the grammatical rules of combination and we can take it for granted that they were not fully recognised in the earlier days of Vedic poetry. We should, therefore, always separate or modify combinations, whenever, by so doing, the rhythm of a verse can be fully restored. We should also do so at the end of every foot both for the sake of easy reading as well as easy understanding. The resolution of semi-vowels is not supported by other evidence and although they are to be practically recognised in special cases, should not be generally followed in our texts.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

59. III. 3. "गायत्र्या वसवः" *i.e.* 'A g*a*yatr*i* (foot consists of) eight syllables.'

60. III. 4. 'जगत्या आदित्याः' *i.e.* 'A jagat*i* (foot consists of) twelve syllables.

61. III. 5. 'विराजो दिशः' *i.e.* 'A vir*at* (foot consists of) ten syllables.'

62. III. 6. 'त्रिष्टुभो रुद्राः' *i.e.* 'A tri*s*tup (foot consists of) eleven syllables.' Rules 3 to 6 correspond with *R*k 17. 21. "पादौ गायत्रवैराजावष्टाक्षरदशाक्षरौ । एकादशिद्वादशिनौ विद्यात्त्रैष्टुभजागतौ ॥" Pingala does not add a word about their construction. We have slight information in Shaunaka. Rk. 17. 22 is 'वर्षिष्ठाधिष्ठयोरेषां लघूपोत्तममक्षरम् । गुर्व्वेतरयोर्वृत्तु तद्वृत्तं प्राक्छन्दसाम्' *i.e.* 'Of these (feet), in the longest (जगती) and shortest (गायत्री), the penultimate syllable is light: in the others, heavy. This is called the rhythm of metres.' Rk. 17. 23. is "एतैश्छन्दांसि वर्त्तन्ते सर्वाण्यन्यैरतोऽल्पशः । एतद्विकारा एवानेत्र सर्वे तु प्राकृताः समाः ॥' *i.e.* 'All metres consist of these (feet) ; a few of other feet. (These) other (feet) are modifications of those (feet). (The four) natural (feet) are equal (in importance.)' The second line is also differently explained as will be seen from the following gloss of Uva*t*a : 'एतैः पादैः सर्वाणि छन्दांसि वर्त्तन्ते । अतः एभ्योऽन्यैः पादैरल्पशो वर्त्तन्ते । ये त्वनेत्र पादास्ते एतेषामेव पादानां विकारा भवन्ति । अष्टाक्षरात् पूर्वं पादास्ते गायत्रपादस्य विकारा भवन्ति । नवाक्षरो वैराजस्य विकारः यदि गुरूपोत्तमः; अन्यस्तु गायत्रस्यैव ।

त्रयोदशाक्षरप्रभृतिषु ये गुरूपोत्तमास्ते त्रैष्टुभस्य, ये लघूपोत्तमास्ते जागतस्य। सर्वे तु प्राकृताः ये समाः पादाः ते सर्वे समा वेदितव्याः ते प्राकृता अष्टाक्षरादयश्चतुर्विधाः। यद्येवं नैते समाः—बहवो ह्यष्टाक्षराः, अल्पीयांसो दशाक्षरादयः। यद्येवं समा इत्येषां संज्ञा स्यात्, न संज्ञायाः प्रयोजनमस्ति। एवं तर्हि अन्योऽर्थः कल्प्यते सर्वे तु प्राकृताः समाः, तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः। यदुक्तं एतेषां विकारा अन्यत्र पादा इति, तन्न। तथा सर्वे पादाः प्राकृता एव नान्योन्यस्य विकाराः। तस्मात् समाः। न संख्याकृतं तेषां समत्वं। अपरे पुनरन्यथा वर्णयन्ति। सर्वे तु प्राकृताः समाः। सर्वे अष्टाक्षरप्रभृतयश्चतुर्विधाः प्राकृताः समास्तुल्या भवन्ति। किमुक्तं भवति। नान्योन्यस्य विकारा भवन्तीत्युक्तं भवति॥" As compared with जगती feet, त्रिष्टुप् feet are stronger in heavy syllables. This is alluded to in Rk 18. 33. ‘गुर्वक्षराणां गुरुवृत्ति सर्वं गुर्वक्षरं त्रैष्टुभमेव विद्यात्। लघ्वक्षराणां लघुवृत्ति सर्वं लघ्वक्षरं जागतमेव विद्यात्॥ ” This verse will be clear from Rk. 18. 32, which deifies the best Vedic metres त्रिष्टुप् and जगती ‘सर्वाणि भूतानि मनो गतिश्च स्पर्शाश्च गन्धाश्च रसाश्च सर्वे। शब्दाश्च रूपाणि च सर्वमेतत् त्रिष्टुब्जगत्यौ समुपैति भक्त्या॥” This verse may be compared with s. II. 20. 7. “गायत्रं त्रैष्टुभं जगद्विश्वा रूपाणि सम्भृता। देवा ओकांसि चक्रिरे॥”

63 III. 7. ‘एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम्’ *i. e.* “A verse consisting of the above feet (may) consist of one, two, three, or four feet.” This rule is obscure and incorrect and puts into shade the most important fact that it covers the rules for almost all the Vedic metres. It lays down that a verse containing one, two, three or four feet of eight, ten, eleven or twelve syllables will

CSL

be respectively गायत्री, विराट्, त्रिष्टुप्, and जगती. But a verse containing four feet of eight syllables is always called अनुष्टुप् and not गायत्री and a verse containing three feet of eleven and twelve syllables are never called त्रिष्टुप् and जगती. S*a*ya*n*a applies the term त्रिपदा त्रिष्टुप् in t. c. I. 1. 13. to the last verse (उदादाय etc.) in t. I. 1. 9., but as we shall see against all authorities. A better rule is given in Rk. 17. 24. 'एक एकपदैतेषां द्वौ पादौ द्विपदोच्यते। ते तु तेनैव प्रोच्येते सरूपे यस्य पादतः॥' *i.e.* 'Of these (feet), (a verse of) one foot is called one-footed and (of) two feet two-footed (गायत्री, विराट्, त्रिष्टुप्, or जगती), according to the resemblance of feet.' Rk 16. 17. (last line) is 'स नो वाजेषु' पादौ द्वौ जागतौ द्विपदोच्यते.' *i.e.* '*r*. viii. 46. 13. (consists of) two feet of twelve syllables and is called द्विपदा.' Uvata calls it द्विपदा गायत्री, apparently because this rule is among गायत्री rules. Sar. describes it as 'द्विपदा चतुर्विंशिका' and S*a*ya*n*a calls it द्विपदा जगती. I entirely agree with S*a*ya*n*a, as we have also two-footed verses of eight syllables called द्विपदा गायत्री, two-footed verses of ten syllables called द्विपदा विराट्, and two-footed verses of eleven syllables called द्विपदा त्रिष्टुप्. The first and last are not mentioned by Shaunaka, but the second is noted with the same name in Rk 17.32. The division of *r*. 8. 46. 13, as given in Müller's edition is opposed to both Shaunaka and K*a*ty*a*yana. There should be no line after 'पुरः स्थाता.' Rk 17. 25 is

"न दाशतय्येकपदा काचिदस्तीति वै यास्कः । अन्यत्र वैमदाः सैकादशिनी मुखतो विराट्"॥ *i.e.* 'According to Y*a*ska, there is no one-footed verse in (the *R*g. Veda) of ten (mandalas) except (in the hymns) of Vimada. Its first verse is the only (one-footed) विराट् containing ten syllables.' The Vimada S*u*ktas are *r*. X. 20-6. The verse here referred to is *r*. X. 20. 1. Rk. 17. 26-7 (first half) are 'आहुस्त्वेकपदा अन्ये अध्यासानेकपातिनः । अध्यासानपि ये केचित्त्वाहुरेकपदा इमाः' ॥ 'आ वां सुम्ने' 'असिक्न्यां' द्वे 'उरौ देवाः' 'सिषक्तु नः' । *e.i.* 'Others say the adjuncts (of preceeding verses) falling together are one-footed (verses). All say, although adjuncts, the following are one-footed verses. : *r*. vi. 63. 11., *r*. iv. 17. 15, *r*. v. 42. 17. and 43. 16., and *r*. v. 41. 20.' Uva*t*a adds 'अस्मिन् पाठान्तरे ता तरेमेत्येवमादीनां पुनः पदानां अनेकपादां अध्यवसानानामेकपदाशङ्कैव भवति । तस्मादुदाहरणान्युक्तानि" *i.e.* 'Here under a different reading, ता तरेम etc. (r. vi. 2. 11.), which are the concluding words of long-footed (verses), may be regarded as one-footed (verses). Hence the illustrations are cited.'

64 III. 8. 'आद्यं चतुष्पाद् ऋतुभिः' *i. e.* 'The first (or गायत्री verse consists of) four feet of six syllables. There is no such गायत्री in the Rg Veda and so far as I remember in the other Vedas. The illustration cited or invented by Shaunaka is given in the section on गायत्री *R*k 16. 9 is "ऋषिच्छन्दांसि गायत्री सा चतुर्विंशत्यक्षरा । अष्टाक्षरास्त्रयः पादाश्चत्वारो वा षडक्षराः" ॥ There

CSL

are, however, a few two-footed जगती verses in the Vedas (§ 104). I do not know whether Pingala regarded them as four-footed गायत्री verses.

65. III. 9. 'क्वचित् त्रिपाद् ऋषिभिः *i.e.* '(a गायत्री verse) sometimes consists of three feet of seven syllables.'

66. III. 10. "सा पादनिवृत्" *i. e.* "It is called पादनिवृत्." This refers to rule 9. Rules 9 and 10 correspond with *R*k. 16. 13. "युवाकु हौति गायत्री त्रयः सप्ताक्षरा विराट्। सैषा पादनिचृन्नाम गायत्र्यत्र वै कविंशिका" ‖ 'युवाकु' etc. is r. 1. 17. 4. विराट् means under-syllabic (see Rk. 17. 13.) It will be seen that Pingala calls it पादनिवृत् and Shaunaka calls it पादनिचृत्. The former is the reading of all the manuscripts used by Visvan*a*tha Sh*a*stri and Colebrooke gave it at the end of his essay on Poetry. Dr. Weber, however, gives it as निचृत् in his preface to the Yajur-Veda and Professor Cowell has changed Colebrooke's निवृत् into निचृत्. Professor Müller reads निचृत्, but my manuscript (B) mostly gives it as निवृत्. In the *R*g Veda, S*a*yan*a* generally reads निचृत्, but under *r*. IV. 31. I find निवृत्. Both readings are defensible. निचृत् is derived from नि down and चृत् to construct and निवृत् from नि and वृत् to finish. Both the words, therefore, signify contracted. But चृत् is a rare root almost confined to the Veds and वृत् is used in this sense both in prosody and in general literature. The derivation of निचृत्

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

from नि and चृत् is noted in Dai. III. 20., but the antiquity of this Brahma*n*a is very doubtful. In Dr. Burnell's edition, S*a*ya*n*a says निचृत् does not retain the sense of चृत्. In Jiv*a*nanda Vidy*a*s*a*gara's edition, the writer of the same name says चृत् means metre from चृत् to shine. I do not know any authority for either of these assertions.

67. III. 11. 'षट्कसप्तकयोर्मध्येऽतिपादनिचृत्' *i.e.* 'If a गायत्री verse consists of three feet of six and seven syllables with middle foot of seven, it is called अतिपादनिचृत्.' This reading is noted by Visvan*a*tha sh*a*stri, but he reads अष्टौ after मध्ये. My reading is favored both by Shaunaka and by K*a*ty*a*yana. *R*k. 16. 14. is "षट्कः सप्तकयोर्मध्ये 'स्तोतॄणां विवाची'ति। यस्याः सातिनिचृन्नाम गायत्री द्वि दशाक्षरा" ॥ The verse here referred to is *r* vi. 45. 29. So in Sar. 'मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृत्.' Rk. 16. 15. is "षट्कसप्तकयोर्मध्ये 'स्तुष्यासावातिथिं' । षडक्षरः प्रकृत्यैषः व्यूहेनाष्टाक्षरोऽपि वा"॥ *i. e.* 'r. viii. 103. 10. has a foot of properly six syllables between two feet of six and seven syllables. But it is also eight syllables by expansion.'

68. III. 12. 'द्वौ नवकौ षट्कश्च सा नागी.' *i.e.* "A गायत्री verse consisting of first two feet of nine syllables and the last of six syllables is called नागी."

69. III. 13. 'विपरीता वाराही' *i.e.* "If the arrangement of these feet is in the reversed order, it is called वाराही" *i.e.* if the first foot contains six syllables and the

second and third of nine syllables, the verse is called वाराही गायत्री." These two metres are not mentioned by Shaunaka and K*a*ty*a*yana. They do not occur in the proper Veds.

70. III. 14. 'षट्कसप्तकाष्टकै वर्धमाना,' *i. e.* "If a गायत्री verse consists of six, seven, and eight syllables, it is called वर्धमाना गायत्री." This corresponds with Rk. 16. 16. "उत्तरोत्तरिणः पादाः षट्सप्ताष्टाविति त्रयः । गायत्री वर्धमानैषा 'त्वमग्ने यज्ञानामि'ति." The verse here referred to is *r.* vi. 16. 1. Rk 16. 17. (first half) is 'अष्टकौ मध्यमः षट्क एकेषामुपदिश्यते' *i.e.* "According to some schools, (a गायत्री with) two feet of eight syllables and the middle foot of six syllables is called वर्धमाना" Uvata does not illustrate it.

71. III. 15. 'विपरीता प्रतिष्ठा' *i.e.* 'If the above arrange ment is reversed *i.e.* when a verse consists of eight, seven and six syllables, it is called प्रतिष्ठा गायत्री.' Shaunaka has no such rule. But Sar. gives "विपरीता प्रतिष्ठा."

72. Rk. 16. 18 is "आद्यान्त्यौ सप्तकौ यस्या मध्ये च दशको भवेत् । यवमध्या च गायत्री 'स सुन्व' इति दृश्यते". *i. e.* "If the first and the last foot consist of seven syllables each and the middle foot is of ten syllables, it is यवमध्या गायत्री, as *r.* ix. 108. 13." Rk. 16. 19. is "षडक्षरः सप्ताक्षरस्तत एकादशाक्षरः । एषोष्णिग्गर्भा गायत्री 'ता मे अश्व्यानामि'ति." *i. e.* "If the three feet consist of first six, then seven, and then eleven syllables, it is उष्णिग्गर्भा गायत्री, as

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

r. viii. 25. 23." Rk. 16 12 (last line) is "अष्टको दशकः सप्तौ 'विद्वांसा विंति साभुरिक्" *i.e.* "*r*. I. 120. 2. is भुरिक् (गायत्री) and contains three feet of eight, ten, and seven syllables." Uva*t*a calls it simply भुरिक्, but भुरिक् simply means "containing one syllable in excess." Sar. calls this verse ककुप्. Sar. has "द्वौ षट्कौ सप्तकश्चेति ह्रसीयसी" *i. e.* "(A गायत्री) of two feet of six and one of seven syllables is ह्रसीयसी or shortest."

73. III. 16. "तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम्." *i. e.* 'The third or विराट् verse consists of two feet, one of twelve and one of eight syllables. Hal*a*yudha calls it विराड् गायत्री, apparently because it is placed after the गायत्री rules. Similarly under *R*k. 17. 10, Uva*t*a says the regular विराट्*s* are either अनुष्टुप् or पंक्ति, apparently because Shaunaka places them among अनुष्टुप् and पंक्ति rules. The object of Pingala in placing his first विराट् after the गायत्री rules is because the number of syllables (20) required for the former is nearest to the number of syllables (24) required for the latter. So Shaunaka describes विराट्'s after अनुष्टुप् and पंक्ति because in the number of syllables, some of his विराट् resemble अनुष्टुप् and some पंक्ति. Shaunaka also describes पदपंक्ति metre after the गायत्री of twenty-four syllables, but it is doubtful whether Uva*t*a would call it गायत्री. The Rg. Veda recognises विराट् as a distinct metre. (*r*. x.130.5.) and the Vedic writers in

describing विराट् verses call them simply विराट् and never विराट् गायत्री or विराट् अनुष्टुप् or विराट् पंक्ति. I, therefore, hold Uva*t*a and Hal*a*yudha are both wrong. In t. 2. 5. 10, पंक्ति is entirely omitted and विराट् is described as a metre of 30 syllables: "चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, गायत्री ब्रह्मवर्चसं, गायत्रीयैवास्मै ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे । त्रिंशतमनुब्रूयादन्नकामस्य, त्रिंशदक्षरा विराट्, अन्नं विराट्, विराजैवास्मा अन्नाद्यमवरुन्धे । द्वात्रिंशतमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य, द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुक्, अनुष्टुप् छन्दसां प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठित्यै षट्त्रिंशतमनुब्रूयात् पशुकामस्य, षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, बार्हताः पशवः, बृहत्यैवास्मै पशूनवरुन्धे । चतुश्चत्वारिंशतमनुब्रूयादिन्द्रियकामस्य, चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुक्, इन्द्रियं त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियमवरुन्धे । अष्टाचत्वारिंशतममनुब्रूयात् पशुकामस्य, अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती, जागताः पशवः, जगत्यैवास्मै पशूनवरुन्धे । सर्वाणि छन्दांस्यनुब्रूयाद्बहुयाजिनः सर्वाणि वा एतस्य छन्दांस्यवरुद्धानि, यो बहुयाज्यपरिमितमनुब्रूयादपरिमितस्यावरुद्ध्यै ।" In the Calcutta edition, *r.* I. 65. 1 is cited as an illustration under this rule, but the verse consists of four feet of ten syllables each. According to orthodox writers, it consists of two verses. 'तत्र पश्वेत्यादीनि षट् सूक्तानि दैवतानि' Sar. There are विराट् verses with one foot of twelve syllables and one of eight. (see S. 65.)

74. III. 17. 'त्रिपात् त्रैष्टुभैः' *i.e.* "The विराट् verse sometimes consists of three feet of eleven syllables.' Shaunaka has the following rules· Rk. 16. 28. (last line)-9 are 'नवकौ द्वादशौ ह्रूना 'ता विद्वांसे' ति काविराट्, तेषामेकाधिकावन्त्यौ महद्रूपा विश्वकासि । दशाक्षरास्त्रयो विराट् त्रयोवैकादशाक्षराः;'

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
CSL

i.e. "*r* I. 120. 3. is काविराट् or bad विराट्. It consists of two feet of nine syllables and one of twelve syllables and (therefore contains) two syllables less than (the number required for अनुष्टुप्). If the two last feet contain one syllable more (*i. e.* ten and thirteen), it is नष्टरूपा (in Sar. in some places नष्टरूपी 'with form lost') (as) *r.* I. 120. 4. विराट् consists of three feet of ten syllables or three feet of 11 syllables.' The second foot of *R*k 16. 38. is 'चत्वारो दशका विराट्.' *i.e.* 'विराट consists of four feet of ten syllables.' Uva*t*a calls it विराट्पंक्ति, but the verse cited by Shaunaka (*r.* viii. 9. 64.) is simply called विराट् in Sar. In Rk 17.6, Shaunaka shews विराट् is not पंक्ति. The rule in Sar. is 'अथ चतुष्पादा विराड् दशकाः.' Weber reads it 'विराड् दशकाः,' but if विराट् had been used in the sense of the foot of ten syllables, दशक would not have been joined to it.

75. III. 18. "उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च" *i. e.* "उष्णिक् consists of two feet of eight syllables and one foot of twelve syllables."

76. III. 19. "ककुम्मध्ये चेदन्त्यः." *i. e.* "If the last foot of twelve syllables is in the middle, it is called ककुप्."

77. III. 20. "पुर उष्णिक् पुरतः" *i. e.* "If the foot of twelve syllables stands first, it is called पुर उष्णिक्."

78. III. 21. "परोष्णिक् परः" *i. e.* "If the foot (of twelve syllables) is the last, it is called परोष्णिक्."

79. III. 22. "चतुष्पाद् ऋषिभिः" *i. e.* "The उष्णिक् verse also consists of four feet of seven syllables."

80. Rules 18 to 22 correspond with Rk. 16. 20-23 (first half) * "अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् सा पादैर्वर्तते त्रिभिः। पूर्वावष्टाक्षरौ पादौ तृतीयो द्वादशाक्षरः॥ पुरउष्णिक् तु सा तस्मिन् प्रथमे मध्यमे ककुप्। 'अग्ने वाजस्य' 'तच्चक्षु' 'सुदेवः समहे'ति च॥ ऋचो निदर्शनार्थैताः परा यास्ता यथोदिताः। सप्ताक्षरैश्चतुर्भिर्वा 'नदं' 'मंसीमही'ति च॥ पादैरनुष्टुभो विद्यादक्षरैरुष्णिहास्त्रिमे।" The verses here referred to are *r.* I. 79. 4. (उष्णिक्), *r.* vii. 66. 16. (पुर उष्णिक्) ; *r.* v.. 53. 15. (ककुप्), *r.* viii. 69. 2. and *r.* 10. 26. 4. (four-footed उष्णिक्). It will be seen that it does not sanction the name परोष्णिक्. So in Sar. 'द्वितीयमुष्णिक् त्रिपदान्त्यो द्वादशकः। आद्यश्चेत् पुरउष्णिक्, मध्यमश्चेत् ककुप्'' ॥ Rk. 16. 23 (last half)-26 "ददी रेक्ण' इति त्वेषा ककुम्न्यङ्कुशिरा निचृत्। एकादशोऽस्याः प्रथम अन्तमश्चतुरक्षरः। एकादशाक्षरौ च द्वौ मध्ये चैकः षडक्षरः॥ उष्णिक् पिपीलिकमध्या 'हरी यस्य'ति दृश्यते। ताभ्यां परः षडक्षरः 'प्र या' तनुशिरा नाम॥ आद्यः पञ्चाक्षरः पाद उत्तरेऽष्टाक्षरास्त्रयः। अनुष्टुब्गर्भैव सोष्णिक् साग ह्वेत्रऽस्ति 'पितुं न्वि'ति॥" *i. e.* "*r.* viii. 46. 15. is ककुप् न्यङ्कुशिरः निचुत् *i. e.* contracted ककुप् with branched head. Its first foot is of eleven syllables and the last of four syllables. *r.* x. 105. 2. is उष्णिक् पिपीलिकमध्या. It consists of two feet of eleven syllables and the middle foot of six syllables *r.* I. 120. 5. is तनुशिरः. It has one foot of six syllables after two

---

*The first three lines look like a six-footed अनुष्टुप्. But for proper comparison, I have made no alteration in the printed numbers.

CSL

feet of eleven syllables. If the first foot is of five syllables and then three feet of eight syllables, it is called अनुष्टुब्गर्भा उष्णिक्. It is *r*. I. 187. 1. in the Agastya S*u*kta Under v. 7. 28. 'कोऽसि कतमोऽसि कस्यासि को नामासि । यस्य ते नामामन्महि यं त्वा सोमेनातितृपाम ।' Mah*i*dhara observes 'यस्याः प्रथमः पादः षड़क्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरः तृतीयोऽष्टार्णश्चतुर्थो नवाक्षरः सा त्रिंशद्वर्णा वर्धमानोष्णिक्.' I do not know whether there is any authority for वर्धमाना उष्णिक्. The passage does not read like poetry. He calls v. 12. 59. "उष्णिगार्ष्येकाधिकाऽनियताक्षरपादत्वात्.' Here also he seems to be wrong. The verse appears to be clearly अनुष्टुप्. The first foot is to be read 'अग्ने तुवं पुरीषियो' even for the sake of the metre. The other three are clearly अनुष्टुप् feet. Only सर्वाः is to be read as if it had no r.

81. III. 23. 'अनुष्टुब् गायत्रैः' *i. e.* 'The अनुष्टुप् verse consists of four feet of eight syllables.'

82. III. 24. 'त्रिपात् क्वचिज्जागताभ्याञ्च.' *i. e.* 'Sometimes it consists of three feet, one of eight and two of twelve syllables." Hal*a*yudha thinks that the गायत्री foot is to stand first, but this is not borne out by other prosodical writers.

83. III. 25. 'मध्ये अन्ते च' *i. e.* "A foot of eight syllables may be at the middle or at the end." This is to be construed with the preceeding rule. These rules correspond with Rk. 16. 27-28. (first line) "द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् चत्वारोऽष्टाक्षराः समाः । क्वचि द्वौ द्वादशाक्षरावेकश्चाष्टाक्षरः परः ॥

यस्त्राख्वष्टाक्षरौ मध्ये सा पिपीलिकमध्यमा." It will be seen that only two varieties of the threefooted अनुष्टुप are recognised one with the last foot of eight syllables (कृति) and the other with the middle foot shortest (पिपीलिकमध्या). So in Sar. "जागतावष्टकश्च कृतिः। मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्या ।"

84. III. 26. "बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः." *i. e.* "The बृहती verse consists of one foot of twelve syllables and three feet of eight syllables."

85. III. 27. "पथ्या पूर्वश्चेत् तृतीयः" *i. e.* 'If the first *i. e.* the foot of twelve syllables is the third, it is called पथ्या or proper बृहती.'

86. III. 28. "न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः." *i. e.* 'If the foot of twelve syllables stands second, it is called न्यङ्कुसारिणी.'

87. III. 29. "स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः." *i. e.* "According to क्रौष्टुकि, this न्यङ्कुसारिणी is called स्कन्धोग्रीवी.'

88. III. 30. "उरोबृहती यास्कस्य." *i. e.* "According to Y*a*ska, this न्यङ्कुसारिणी is called उरोबृहती."

89. III. 31. "उपरिष्टाद्बृहत्यन्ते." *i. e.* "If the foot of twelve syllables is at the end, it is called उपरिष्टाद्बृहती."

90. III. 32. 'पुरस्ताद्बृहती पुरः' *i. e.* "If the foot of twelve syllables is at the beginning, it is called पुरस्ताद्बृहती."

91. III. 33. 'क्वचिन्नवकाश्चत्वारः' *i. e.* "बृहती verse occasionally consists of four feet of nine syllables."

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

92. III. 34. 'वैराजौ गायत्रौ च.' *i. e.* 'Sometimes it consists of two feet of ten syllables and two feet of eight syllables.' Hal*a*yudha explains 'if the first two feet are of ten syllables and the next two of eight syllables.' But there is nothing in the text for this restriction and it will be presently shewn that the feet of ten syllables are found as the second and third and not as the first and second.

93. III. 35. "त्रिभि र्जागतै र्महाबृहती." *i. e.* "If a verse consists of three feet of twelve syllables each, it is called महाबृहती."

94. III. 36. "सतोबृहती ताण्डिनः." *i. e.* "According to ताण्डि, it is called सतोबृहती." Both these names have been rejected. महाबृहती is a misleading name, as it contains the same number of syllables as बृहती. सतोबृहती is applied to a form of पंक्ति.

95. Rk. 16. 31-7 are "चतुष्पदा तु बृहती प्रायः षट्त्रिंशदक्षरा। अष्टाक्षरास्त्रयः पादा तृतीयो द्वादशाक्षरः॥ पुरस्ताद्बृहती नाम प्रथमे द्वादशाक्षरे। उपरिष्टाद्बृहत्यन्ते द्वितीये न्यङ्कुसारिणी॥ स्कन्धोग्रीवुग्ररोबृहती त्वेषेनां प्रतिजानते। त्रयो द्वादशका यस्याः सा ह्योर्ध्वबृहती विराट्॥ 'महो यो'ऽ 'धीम्' 'जतं' 'मत्सी' 'आनमिद' 'ओजनः'। अश्विनोर्दशकौ मध्ये विष्टारबृहती 'युवं'॥ एकागस्त्वत्र 'पितुं'स्तोषे नवाक्षरपादोत्तमा। द्वयो 'स्वोपिद' 'आहार्षं' सर्वे बृहे नवाक्षराः॥ त्रयोदशाक्षरौ च द्वौ मध्ये चाष्टाक्षरो भवेत्। 'अभि वो वीर' मित्येषा सा पिपीलिकमध्यमा॥ नवकाष्ट दश सैकः परमोऽष्ट च यदि पादाः। बृहती विषमपदा सा 'सनितः सुसनितरुग्र॥" The first six lines

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

correspond with Pingala, but it will be observed पथ्या बृहती is simply called बृहती and सतोबृहती is called ऊर्ध्वबृहती विराट्. The last is simply called ऊर्ध्वबृहती in Sar "त्रिजागतोर्ध्वबृहती." The other verses mean "*r.* X. 22. 3, *r.* X. 93. 15, *r.* X. 126. 1., *r.* I. 175. 1., *r.* X. 132. 1, *r.* IX. 110. 4. (are illustrations, the first two of पुरस्ताद्बृहती, the 3rd. of उपरिष्टाद्बृहती, the 4th and 5th of न्यङ्कुसारिणी, and the last of ऊर्ध्वबृहती). *r.* I. 120. 7. is विष्टारबृहती with two feet of ten syllables between two feet of eight syllables. (So in Sar: Pingala calls it बृहती.) In the Agastya S*u*kta *r.* I. 187., the last (verse *r.* I. 187. 11) has (four) feet of nine syllables. Also in the two (verses) *r.* VI. 28. 8. and X. 161. 5, every foot by expansion is of nine syllables. (Every one of these three verses is called अनुष्टुप् in Sar. In the rules, however, it has "चतुर्नवका बृहत्येव.") *r.* viii. 46. 14 is पिपीलिकमध्यमा (बृहती) with two feet of 13 syllables. and the middle foot of eight syllables. If the last foot is of eight syllables and (the others) of nine, eight, and ten plus one *i.e.* eleven syllables, it is विषमपदा बृहती, as *r.* viii. 46. 20."

96. III. 37. "पंक्ति जागतौ गायत्रौ च" *i. e.* "The पंक्ति verse consists of two feet of twelve syllables and two feet of eight syllables." This is not the proper पंक्ति (See III. 48).

97. III. 38. "पूर्वौ चेद्युजौ सतःपंक्तिः" *i.e.* "If the first *i. e.*

the feet of twelve syllables are the uneven feet,—the first and the third, it is called सतः पंक्ति.

98. III. 39. "विपरीतौ च." *i. e.* "Also if their position is reversed *i. e.* if the second and the fourth feet consist of twelve syllables, it is called सतःपंक्ति."

99. *R*k. gives different names. 16. 39. is "युग्मावष्टाक्षरौ पादावयुजौ द्वादशाक्षरौ। सा सतोबृहती नाम, विपरीता विपर्यये ॥" *i. e.* "If the two even feet are of eight syllables and the two odd feet of twelve syllables," it is called सतोबृहती. (If the position of the feet is) reversed, it is called विपरीता (सतोबृहती)." So in Sar. "अयुजौ जागतौ सतोबृहती, युजौ चेद्विपरीता."

100. III. 40. "आस्तारपंक्तिः परतः" *i. e.* "It is called आस्तार-पंक्ति if the two feet of twelve syllables are at the end."

101. III. 41. "प्रस्तार पंक्तिः पुरतः" *i. e.* "It is called प्रस्तार-पंक्ति if the two feet of twelve syllables are at the beginning."

102. III. 42. "विष्टारपंक्तिरन्तः." *i. e.* "It is called विष्टार-पंक्ति if the two feet of twelve syllables are in the middle".

103. III. 43. "संस्तारपंक्ति र्बहिः." *i. e*, "It is called संस्तार-पंक्ति if the two feet of twelve syllables are on the outside." *i. e.* one at the end and one at the beginning. These four rules correspond with Rk. 16. 40. "आस्तार-पंक्तिरादितः प्रस्तारपंक्तिरन्ततः। संस्तारपंक्ति र्मध्यतो विष्टारपंक्ति बहिरन्ततः" ॥ This is to be read with Rk. 16. 38 (second

line) "आद्येऽष्टाक्षरौ विद्यात्सोपसर्गेषु नामसु" *i. e.* "in the names with prefixes (आस्तारपंक्ति etc.), the rules (आदितः etc.) refer to the two feet of eight syllables." Rk. 16. 41. is "मन्ये त्वा" "मा ते राधांसि" "य ऋष्व" "अग्निं" "मित्रो"-ति च। "पितुभृतो ना" "ग्ने तव" ता ऋचोऽत्र निदर्शनं ॥" *i. e.* "*r.* VIII. 96. 4, *r.* 1. 84. 20, *r.* viii. 46. 12, *r.* X. 21. 1, *r.* X. 93. 1., *r.* X. 172. 2, *r.* X. 140. 1., are the illustrations (the first of पंक्ति, the second of सतोबृहती, the third of विपरीता, the fourth of आस्तारपंक्ति, the fifth of प्रस्तारपंक्ति, the sixth of संस्तारपंक्ति, and the last of विष्टारपंक्ति.")

104. III. 44. "अक्षरपंक्तिः पञ्चकाश्चत्वारः." *i. e.* "The अक्षरपंक्ति consists of four feet of five syllables." Hal*a*yudha says "अल्पशः" of rule 45. applies to this rule. But we shall see that these अक्षरपंक्ति's are nothing but two footed विराट्'s and these विराट्'s are by no means uncommon in the Ved.

105. III. 45. "द्वावप्यल्पशः" *i. e.* "Occasionally it consists of two feet (of five syllables). In Sar., there is no rule about this metre and no verse of the *Rg* Veda is called अक्षरपंक्ति, as the अक्षरपंक्ति of 4 feet of five syllables is regarded as विराट् of two feet of ten syllables and the अक्षरपंक्ति of two feet as विराट् of one foot. This will be clear from *R*k. 17. 32. "विराजो द्विपदाः केचित्सर्वा आद्यश्चतुष्पदाः। कृत्वा पञ्चाक्षरान् पादांस्तास्तथाक्षरपंक्तयः" ॥ *i. e.* "Some विराट् are two-footed.

(Some) say they are all four-footed अक्षरपंक्तिं, making feet of five syllables.” Uva*t*a cites *r.* I. 65. 1., which orthodox writers regard as two verses.

106. III. 46. “पदपंक्तिः पञ्च” *i. e.* ‘पदपंक्ति consists of five feet of five syllables.’

107. III. 47. “चतुष्कषट्कौ त्रयश्च” *i. e.* “A पंक्ति verse also consists of one foot of four syllables, one of six syllables, and three of five syllables.”

108. *R*k. 16. 11. is “पञ्चकाः पञ्च षट्कोऽन्त्यः पदपंक्तिर्हि सा भुरिक्। द्वौ वा पादौ चतुष्कश्च षट्कश्चैकस्त्रिपञ्चकाः॥” In addition to Pingala’s rules 46-7, it gives a verse is called पदपंक्ति भुरिक् if it consists of four feet of five syllables and the last of six syllables. A and B both read “षड्वाऽन्त्यः,” but as five-fives form पदपंक्ति and not पदपंक्ति भुरिक्, I prefer Müller’s reading.

109. Rk. 16. 12 (first line) is ‘‘अधा ही”‘न्द्रे’ ति च तृचौ ‘हत’‘मग्ने त’मि तृचः. ।” *i. e.* “*r.* IV। 10. 2-4, s. II. 5. 22. or a. 2. 5. 1 to 3, *r.* IV. 10. 6, and *r.* IV. 10. 1. are the (illustrative) verses.” Sar. calls *r.* IV. 10. 4 and *r.* IV. 10. 6. उष्णिक् or पदपंक्ति. s. II. 5. 22 or a. 2. 5. 1-3. seem to be referred to by Uva*t*a, but it is doubtful whether any authorities would call them पदपंक्ति.

110. Rk. 16. 30. is “षण् महापदपंक्तिस्तु षट्कोऽन्त्यः पञ्च पञ्चकाः। “मा कस्मै” “पर्यू षु” “अबुध”ग्ने” तव स्यादिश ऋचः ॥” *i. e.* “महापंक्ति is a verse of six (feet), the last (foot) of six syllables and five of five syllables. *r.* I. 120. 8., *r.* IX. 110. 1., *r.* VII.

22. 4. *r.* III. 25. 4. *r.*, IV. 10. 5. are the verses. (कृति, पिपीलिकमध्या (अनुष्टुप्), विराट् of ten and eleven syllables, and महापदपंक्ति)."

111. III. 48. "पथ्या पञ्चभि र्गायत्रैः" *i. e.* "The पथ्या or proper पंक्ति consists of five feet of eight syllables." This corresponds with Rk. 16. 38. (first foot) 'पंक्तिरष्टाक्षराः पञ्च.'

112. III. 49. 'जगती षड्भिः' *i. e.* 'The जगती verse consists of six feet of eight syllables.'

113. As already remarked, the proper जगती is involved in rule 7. This rule describes the metre generally known as महापंक्ति. Rk. 16. 50-52. are "पञ्चाशज्जगती द्व्यूना चत्वारो द्वादशाक्षराः। तदस्य बहुलं वृत्तं महापंक्तिः षडष्टकाः॥ अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्च वा॥ महासतोबृहत्यर्धं व्यूहयोरेतयोः सह। सम्पाते त्वेति पादान्ते दैववान् (?) सप्तविंशके॥ 'अस्मा उ षू'भे यदिन्द्र' सेहान उग्रे'ति षट्। 'आ यः पप्रौ' च 'विश्वासां' ता ऋचोऽत्र निदर्शनं"॥ *i. e.* 'The जगती consists of fifty less two (*i. e.* 48) syllables. It generally consists of four feet of twelve syllables. महापंक्ति consists of six feet of eight syllables or two of eight, one of seven, one of six, one of ten, and one of nine. Half of these two series together (*i. e.* two feet of twelve syllables and three of eight syllables) give rise to महासतोबृहती. It generally ends (in a division) of 27 syllables. *r.* viii. 41. 1, *r.* x. 134. 1., six (verses) beginning with *r* viii. 37. 2, *r.* vi. 48. 6, *r.* vi. 48. 8, are the illus-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

trative verses (the first eight of महापंक्ति and the last two of महासतोबृहती.)' I regard *r.* viii 37. 2 to 9 as proper जगती verses and not महापंक्ति (see Rk. 17. 15.) Uva*t*a does not explain the second line of Rk. 17.51.—one of the most obscure passages in the whole Pr*a*tish*a*khya. It can not be an interpolation, as all manuscripts seem to have it. A reads देववान् for दैववान्. But both readings seem to be wrong. My translation of 'generally' is a guess.

114. III. 50. 'एकेन त्रिष्टुब् ज्योतिष्मती.' *i. e.* '(if a verse consists) of one (गायत्री foot and three त्रिष्टुप् feet, it is called) ज्योतिष्मती त्रिष्टुप्.'

115. The meaning here assigned to these rules is given in some of the manuscripts consulted by Visvan*a*tha Sh*a*stri. Other manuscripts, however, explain rule 50 as 'a verse is ज्योतिष्मती if it consists of one त्रिष्टुप foot and four गायत्री feet' and the four subsequent rules similarly. This explanation has been preferred by Visva n*a*tha Sh*a*stri and is also given by Colebrooke. My view is borne out by the preceeding rules and other authorities. In rules 48 and 49, the instrumental is admittedly used with reference to गायत्री feet and it is proper to understand the instrumental of rule 50 in the same sense. Then the nominative is nowhere used in the sense of five-footed verse and the remark 'यथोपाध्यायेन सह पञ्च शिष्या आगता इत्युक्ते उपाध्याय-

पञ्चमाः प्रतीयन्ते’ is simply ridiculous, as no amount of shuffling can turn five into four. But four-footed verse (चतुष्पात्) follows from rule 8 and is admittedly used by Hal*a*yudha in explaining rule 23. Moreover, this interpretation is not at all supported by other authorities. No other Vedic writer calls such a five-footed verse ज्योतिष्मती त्रिष्टुप् or ज्योतिष्मती जगती. The case is different with my interpretation. Pingala's first ज्योतिष्मती त्रिष्टुप् is properly विराड्रूपा त्रिष्टुप्, but modern commentators call it also ज्योतिष्मती (See § 95) His second ज्योतिष्मती is always called ज्योतिष्मती. Sar. has ‘एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपा’ ‘द्वादशिनोस्त्रयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती, यतोऽष्टकस्ततोज्योतिः’ Rk. 42 to 49 are “चतुश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुबक्षराणि चतुष्पदा। एकादशाक्षरैः पादैर्द्वौ चेत्तु द्वादशाक्षरौ॥ प्रायस्थोपजगत्येषा परस्थास्थ तु सा त्रिष्टुप्। वैराजजागतैः पादै ‘र्यौ वाचे त्यभिसारिणी॥ नवको दशको वास्यादेकोऽनेकोऽपि त्रिष्टुभः। एकादशाक्षरश्चापि विराट्स्थाना च नाम सा॥ पूर्वौ दशाक्षरौ पादावुत्तरेऽष्टाक्षरास्त्रयः। विराट्पूर्वा च नामैषा त्रिष्टुप् पंक्त्युत्तरैव वा॥ त्रयश्चैकादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्षरः परः। विराड्रूपा च नामैषा त्रिष्टुब्व्याक्षरसम्पदा॥ त्रयश्च द्वादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्षरः क्वचित्। एषा ज्योतिष्मती नाम ततो ज्योतिर्यतोऽष्टकः॥ चत्वारोऽष्टाक्षराः पादा एकश्च द्वादशाक्षरः। सा महाबृहती नाम यवमध्या तु मध्यमे॥ ‘सो चिन्नु’ ‘सनेमि’ ‘स्तुष्येव’ ‘क्रीळन्’ ‘यद्याग्निनेन्द्रेण।’ ‘नमो वाके’ ‘इहह्निय’ स्ता ऋचोऽत्र निदर्शनं॥” *i. e.* ‘त्रिष्टुप् consists of 44 syllables and four feet of eleven syllables. But if it consists of two feet of 12 syllables, it is उपजगती

if (the verses in that connection) are mostly the last (जगती) and त्रिष्टुप् if they are mostly this (त्रिष्टुप्. So in Sar: 'द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती त्रैष्टुभे त्रिष्टुप्).' If two feet consist of ten syllables and two of twelve syllables, it is called अभिसारिणी, as *r.* X. 23. 5. If one or more feet are of nine or ten syllables and one or more of eleven syllables, it is called विराट्स्थाना. '(नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थाना,' Sar.). If the first two feet consist of ten syllables and the next three of eight syllables, it is called विराट्पूर्वा or पंक्त्युत्तरा त्रिष्टुप्. If three feet consist of eleven syllables and one foot of eight syllables, it is called विराड्रूपा त्रिष्टुप्, (although) not (त्रिष्टुप्) by the number of syllables. If it in rare cases consists of three feet of 12 syllables and one of eight syllables, it is called ज्योतिष्मती, ज्योतिस् beginning with the foot of eight syllables (*i.e.* if it is first पुरोज्योतिस् etc.). If it consists of four feet of eight syllables and one of twelve, it is called महाबृहती, but यवमध्या (if the foot of 12 syllables is) in the middle. ('चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती। मध्ये जागतश्चेद् यवमध्या,' Sar.) *r.* X. 23.4., *r.* I. 164. 14, *r.* II. 11. 1., *r.* V. 86. 6., r. V. 19. 5., r. viii. 10. 2., r. viii. 35. 1. r. viii. 35. 23., r. vi. 48. 7., are the illustrative verses (they are respectively उपजगती, त्रिष्टुप्, विराट्स्थाना, विराट्पूर्वा or पंक्त्युत्तरा त्रिष्टुप्, विराड्रूपा, मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप्, उपरिष्टाज्ज्योतिः, महाबृहती, यवमध्या (महाबृहती)."

116. Hal*a*yudha, however, has several followers even among our most well-known Pa*nd*its. Under t. 4. 2. 7. (p. 247), S*a*ya*n*a is shewn to write 'यथा समुद्रो बहुलस्तथा जगत्यच्छन्दोऽपि बहुविधत्वात् समुद्रमित्युच्यते। तथाहि प्रथमा विष्टारपंक्तिः, मध्यमयोः पादयोरेकादशाक्षरत्वात्; द्वितीया पदपंक्तिः, आद्योत्तमपादयोः द्वादशाक्षरत्वात्। यथा द्वितीया तथा तृतीया, यथा प्रथमा तथा चतुर्थी। उपरिष्टाज्ज्योतिः पञ्चमी, चतुर्थपादस्याष्टाक्षरत्वात्। तथा षष्ठी'। In a foot note, Professor Maheshacandra Ny*a*yaratna argues these explanations of विष्टारपंक्ति (विस्तारपंक्ति of the note is no doubt a typographical error), पदपंक्ति, and उपरिष्टाज्ज्योतिः are opposed to Pingala and Hal*a*yudha, but leaves us entirely in the dark to what metres the verses in question are to be referred to. There are certainly several mistakes in the printed passage. What is termed पदपंक्ति should be सतोबृहती. For 'आद्योत्तमपादयोः,' we are to read 'आद्यतृतीयपादयोः,' the rejected reading. For यथा प्रथमा, we are to read यथा द्वितीया or यथा तृतीया. तथा षष्ठी is to immediately follow it instead of coming after the description of the fifth verse. In other respects, the passage is quite correct. The सतोबृहती is not described by Pingala, but the description of the other two metres entirely agrees with his rules. The difference of one syllable makes no difference in Vedic metres and S*a*ya*n*a's विष्टारपंक्ति is exactly the same as Pingala's. As regards उपरिष्टाज्ज्योतिः, I have already shewn that the generally received

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

explanation of Hal*a*yudha is not the meaning of Pingala and not supported by other authorities. The verses here referred to are the same as *r*. x. 140. 1., *r*. x. 140. 4, *r*. x. 140. 3, *r*. x. 140. 2., *r*. x. 140. 6, *r*. x. 140. 5, with immaterial differences. K*a*ty*a*yana thus speaks of these metres : 'विष्टारपंक्तिस्तिस्रः सतोबृहत्य उपरिष्टाज्ज्योतिरिति.' The S*u*kta consists of six verses and तिस्रः is an error for चतस्रः. S*a*ya*n*a, however, accepts it literally and explains 'पञ्चम्युपरिष्टाज्ज्योतिः, षष्ठी त्रिष्टुप्.' Examination will shew that the fifth is as clearly a सतोबृहती as the verses 2 to 4 and the sixth is the only उपरिष्टाज्ज्योतिः. I should, however, add that this is the only instance I have found in the R*g*. Veda. where K*a*ty*a*yana's specification of metres is quite indefensible according to orthodox opinions. There are, of course, instances where his views are strongly assailable.

117. III. 51. 'तथा जगती' *i. e.* 'so (if a verse consists of one गायत्री and three) जगती feet, (it is called ज्योतिष्मती) त्रिष्टुप्, It can not be ज्योतिष्मती जगती, as the number of syllables is only 44.

118. III. 52. 'पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन.' *i. e.* 'If the first foot is गायत्री, it is पुरस्ताज्ज्योतिः'

119. III. 53. 'मध्येज्योतिर्मध्यमेन' *i. e.* 'if either of the middle feet is गायत्री, it is मध्येज्योतिः.'

120. III. 54. 'उपरिष्टाज्ज्योतिरन्त्येन' *i. e.* 'if the last foot is गायत्री, it is called उपरिष्टाज्ज्योतिः.'

121. In the introduction to the महानाम्नी hymns (s. 7.), S*a*ya*n*a writes : "अत्र प्रथमायाः सप्त शाक्वराणि पदानि, पञ्चोपसर्गाः। एवं द्वितीयस्या अपि पदान्युपसर्गाः। तृतीयायास्तु सप्त शाक्वराणि पदानि, षडुपसर्गाः। इत्युक्तार्थो निदानकल्पे सूत्रादिकं सम्यगालोचयद्भिः पूर्वाचार्यैः श्लोकद्वये संगृह्य दर्शितः—'प्रथमं द्विपदा, त्रीणि शाक्वराणि पदान्यतः। पञ्चार्णाष्टाक्षरौ चोपसर्गावेकश्च शाक्वरः॥ १॥ पञ्चार्ण उपसर्गोऽथ त्रयस्ते वह्निरन्तिमः। इयमाद्या, द्वितीयैवं, तृतीया पुनरन्तिमः। अधिकोऽष्टाक्षरः पादः उपसर्ग इति स्थितिः' ॥ २ ॥ इति ॥" He also quotes the beginning of ai. 4. 4. in support of this view: 'तत्र हि महानाम्नीनामुपसर्गानुपसृजत्ययं वै लोकः प्रथमा महानाम्न्यन्तरिक्षलोको द्वितीयाऽसौ लोक स्तृतीया"। We have, therefore, old authorities for regarding parts of these hymns as 'adjuncts.' But what is the use of such adjuncts? When a passage consists partly of prose and partly of poetry like some passages of the Yajur Veda, the former may be regarded as adjuncts of the latter. But when a passage consists wholly of poetry, it is misleading to regard parts of it as adjuncts. In the present case, this myth appears to have been invented as the three compound verses do not tally with the descriptions of Vedic metres given by prosodical writers. S*a*ya*n*a however observes that the first verse given in A. s. vi. 2. 7. shews that the adjuncts noted by him were not all so regarded by *A*sval*a*yana. In the index of metres prefixed to this (S*a*ma) Veda, I find Pandit Satyavrata S*a*masrami has not always

carefully followed his authority. For instance, he calls s. vi. 4 and 5 'चतुष्पाद् गायत्री' and s. vi. 6. "एकपाद्गायत्री.' But all that S*a*ya*n*a observes is that the first two are four-footed and the last one-footed : ' आद्ये ऋचौ चतुष्पादे ह्येकपाद्युतान्तिमा.' Examination will shew that every one of these is त्रिष्टुप् and not गायत्री. The first two correspond with r. I. 24. 15 and r. IX. 97. 58. and are distinctly called त्रिष्टुप् in Sar.

122. Of these metres, there can be no doubt that the three-footed गायत्री was first discovered. Its derivation, its simplicity, its preponderance distinctly point to that conclusion. The other even metres (अनुष्टुप्, त्रिष्टुप्, जगती, विराट्) probably followed in the order here indicated. But I can not fully substantiate my grounds. Of the uneven metres, बृहती preceeded उष्णिक्, as the former is a much simpler metre than the latter, whose foot of twelve syllables is generally complex and quite different from the जगती feet and the बृहती foot of twelve syllables. This may be also inferred from the omission of उष्णिक् in the list of metres in t. 2. 5. 10., which has been quoted under Pingala 3. 16. Of the simple metres, both the even and uneven पंक्ति stand last, as they are more complex than the other metres. The word occurs only once in r. X. 117. 8. and there in a different sense. It is generally omitted in Vedic descriptions of metres.

The difficult special metres are, however, more complex than the ordinary पंक्ति and probably followed it. The complex-formation and rare use of the long metres shew they were used long after the discovery of the simple metres.

123. The relation of the Vedic metres is thus expressed by Shaunaka. Rk. 18. 21 is 'छन्दस्तुरीयेन समानसंख्या याश्छन्दसोऽन्यस्य भवन्त्यृचोऽन्याः। यावत्तुरीयं भवति स्वमासां तावत्य एता इतरा भवन्ति' *i. e.* 'When a number of verses in one metre is equal to the fourth part (of syllables) in another metre, they are equal to verses in the last metre numbering the fourth part (of syllables) in the former metre.' In simple language, given the number of syllables, the number of verses that can be formed out of them vary inversely according to the number of syllables required for any particular metre. Hence 28 गायत्री verses would make 24. उष्णिक् verses *i. e.* every seven गायत्री verses would make 6 उष्णिक् verses; 32 गायत्री verses would make 24 अनुष्टुप् verses *i. e.* every four गायत्री verses wouid make 3 अनुष्टुप् verses; and so on.

124. III. 55. 'एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती' *i. e.* 'If one foot consists of five syllables, the verse is called शङ्कुमती.' Halayudha calls it शङ्कुमती गायत्री, but there is nothing in the rule for this restricted sense.

125. III. 56. 'षट्के ककुम्मती' *i. e.* 'If one foot consists

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

of six syllables, it is 'called ककुम्मती.' The terms शङ्कुमती and ककुम्मती are not used either by Shaunaka or by K*a*ty*a*yana. But instances of such metres are not rare. The अतिपादनिचृत् is ककुम्मती. So उष्णिग्गर्भा गायत्री and पिपीलिकमध्या and तनुशिरः उष्णिक्. The अनुष्टुब्गर्भा उष्णिक् is an illustration of शङ्कुमती : 'यो मंहिष्ठो मघोनां, अंशुर्न शोचिः। चिकित्वो अभि नो नया, इन्द्रं विदे तमु स्तुहि" (s. II. Page 376). So the second verse at page 371. S*a*ya*n*a writes 'स्वर्णांशुः' इति पञ्चाक्षरः पादः.' It is to be read 'सुवर्‌ ण अंशुः.' The next verse has four feet of eight syllables. This is not noted by prosodical writers. But as already shewn, orthodox writers regard महानाम्नी hymns as made up of शक्वरी feet and adjuncts. Verses are also found with two feet of eight syllables and one of five.

126. III. 57. 'त्रिपाद्‌ अणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या.' *i. e.* 'If a verse consists of three feet and the middle shortest, it is called पिपीलिकमध्या. The second variety of वर्धमाना गायत्री, पिपीलिकमध्या उष्णिक्, पिपीलिकमध्या अनुष्टुप् and पिपीलिकमध्या बृहती are illustrations of this rule.

127. III. 58. 'विपरीता यवमध्या' *i. e.* 'The reverse *i. e.* when the middle foot is longest, the verse is called यवमध्या."

128. The term 'यवमध्या' 'barley in the middle' is used as opposed to 'पिपीलिकमध्या' 'ant in the middle,' with reference to the bigness and smallness of the middle

foot. Shaunaka has described यवमध्या गायत्री and यवमध्या महाबृहती. ककुप् is यवमध्या उष्णिक् according to this definition, but is never called so. We are, therefore, to understand पिपीलिकमध्या and यवमध्या in a much more restricted sense than what is implied in these two rules.

129. III. 59. 'ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ' *i. e.* 'If a verse wants one syllable or has a syllable in excess, they are respectively called निचृद् and भुरिक्." This corresponds with Rk. 17. 1. 'एवं छन्दःप्रमाणानां छन्दसामुपदिश्यते। एकहूनाऽधिकासैव निचृदूनाधिका भुरिक्." Uva*t*a cites *r*. I. 43. 5. as an instance of निचृत् (गायत्री) and *r*, IX. 66. 3. as an instance of भुरिक् (गायत्री). In the first, he apparently regards सूर्यः as equal to सूरियः and in the second सोमासि=सोम असि.

130. III. 60. 'द्वाभ्याम् विराट्स्वराजौ' *i.e.* 'If two syllables are wanting or in excess in the verses described above, they are respectively called विराट् and स्वराट्." The terms विराट् and स्वराट् are derived from राज् to shine but unlike निचृत् and भुरिक्, they are purely technical. This rule corresponds with Rk. 17. 2. 'विराजस्तूत्तरस्याहु द्वाभ्यां या विषये स्थिताः। स्वराज एवं पूर्वस्य याः काश्चैवंगता ऋचः॥' *i. e.* 'when verses have two syllables (wanting or in excess), they are विराट् of succeeding (metres) and स्वराट् of preceeding (metres).' This is clearly explained by Uva*t*a: 'द्वाभ्यामक्षराभ्यां या ऋचोऽधिका न्यूना वा

विषये मध्ये स्थिताः उत्तरस्य पूर्वस्य च छन्दसः विराजस्ता आहुरुत्तरस्य स्वराजः पूर्वस्य। यथा षड्विंशत्यक्षरा ऋचो गायत्रीप्राये स्वराजो गायत्र्यो भवन्ति, उष्णिक्प्राये विराज उष्णिहो भवन्ति। यथा जोषा सवितर्यस्य ते इति स्वराड् गायत्री। अतिथिं मानुषाणामिति विराडुष्णिक्। उत्तरत्रापि याः काश्चैवं गता एता एव ऋचो भवन्ति। गायत्र्याः द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिः पञ्चभि र्वा न्यूनाः सत्यो गायत्र्य एव विराजो भवन्ति, पूर्वस्य च्छन्दसोऽभावात्। भगवता उभयच्छन्दसां मध्ये तदुक्तं॥" The first verse here referred to is *r*. X. 158. 2. The first foot consists of 8 syllables and the next two of nine syllables. But as the other verses are गायत्री, it is also गायत्री स्वराट्. The second verse is *r*. VIII. 23. 25. Here the first two feet consist of seven syllables and the third of twelve syllables. But as the other verses are उष्णिक्, it is also उष्णिक् विराट्.

131. *R*k. 17. 3. is "याः काश्चिद्बहुपादास्तु गायत्र्यो हीनतां गताः। अक्षरै र्बहुभिस्तास्तु गायत्र्य उपधारयेत्॥" *i. e.* 'When many-footed गायत्री verses want many syllables, they should be regarded as गायत्री (विराट्).' This is added as गायत्री is the shortest metre and *R*k. 17. 2. restricts विराट् to other than गायत्री metres. *R*k. 17. 4-5 (first half) are 'ता राड् विराट् स्वराट् सम्राट् स्ववशिनी परमेष्ठी। प्रतिष्ठा प्रत्नममृतं वृषा शुक्रं जीवं पयः॥ तृप्तमर्णोऽंशोऽंभोऽंबु वार्यापश्चुदकमुत्तमम्।' *i. e.* 'These full verses are राट्, विराट्, स्वराट्, सम्राट्, स्ववशिनी, परमेष्ठी, प्रतिष्ठा, प्रत्न, अमृत, वृष (न्,) शुक्र, जीव, पयस्, तृप्त,, अर्णस्, अंशस्, अम्भस्, अम्बु, वारि, आपस्, उदक.' I have given अंशस् and आपस् in preference to अंश and अप्, as the former are

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

more consistent as names of metres. Uvaṭa thus comments on these three lines : 'विषये स्थिताः द्वाभ्यां ता इमाः ताराट्, विराट्, स्वराट्, सम्राट्, स्ववशिनी, परमेष्ठी, प्रतिष्ठा, मतं, अमृतं, वृषा, शुक्रं, जीवं, पयः, तृप्तं, अर्णः, अंशः, अम्भः, अम्बु, वारि, आपः, उदकं इति। यथा एकविंशति विंराजश्च द्वाविंशत्यक्षरादयो द्विशत अक्षर पर्यन्ताः। एवं स्वराजः।" As Max Müller has pointed out, this and 'ताराडादीनां छन्दसां' under the next verse clearly shew Uvaṭa regarded ताराट् as one word. But as the derivation of ताराट् is extremely obscure and the sentence is incomplete without a subject, I regard 'ताः' as a separate word. Uvaṭa also does not explain 'उत्तमम्'. I regard it as an adverb meaning 'when full' *i. e.* when the metres have two syllables in excess. Uvaṭa considers the terms राट् etc. are applicable both to विराट् and स्वराट् verses, but my explanation of उत्तमम् excludes the former. Besides as there are only 21 names, they can not be both विराट् and स्वराट्. Müller regards them as the विराट्'s of गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, बृहती, पंक्ति, त्रिष्टुप्, जगती, अतिजगति, शक्वरी, अतिशक्वरी, अष्टि, अत्यष्टि, धृति, अतिधृति, कृति, प्रकृति, आकृति, विकृति, संकृति, अभिकृति, उत्कृति. I regard them as the स्वराट्'s of these metres. They vary from 26 syllables to 106. syllables.

132. Rk. 17. 11. is 'मा प्रमा प्रतिमोपमा संमा च चतुरक्षरात्। चतुरुत्तरमुद्यन्ति पञ्च छन्दांसि तानि ह ॥' *i. e.* 'मा, प्रमा, प्रतिमा, उपमा, संमा are five metres from four syllables rising

by four syllables.' *i. e.* मा of four, प्रमा of eight, प्रतिमा of twelve, उपमा of 16, and संमा of 20 syllables. Rk. 17. 12. is 'हर्षीका सर्षीका मर्षीका सर्वमात्रा विराट्कामा । द्व्यक्षरादीनि मादीनां वैराजान्यनुचक्षते ॥' *i. e.* 'हर्षीका, सर्षीका, मर्षीका, सर्वमात्रा, विराट्कामा are the names of the विराट्'s of मा etc. beginning with two syllables' *i, e.* हर्षीका is विराट् मा (2), सर्षीका is विराट् प्रमा (6), मर्षीका is विराट् प्रतिमा (10), सर्वमात्रा is विराट् उपमा (14), विराट्कामा is विराट् संमा (18.)

133. These give us metres from two syllables up to 106 syllables. But the metres described here appear to me to be as imaginary as the non-*rsi*. metres. The origin of some of these names seems to be t. 4. 3. 7. "मा छन्दः प्रमा छन्दः प्रतिमा छन्दोऽस्रीविश्छन्दः पंक्तिश्छन्द उष्णिहा छन्दो बृहती छन्दोऽनुष्टुप् छन्दो विराट् छन्दो गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप् छन्दो जगती छन्दः पृथिवी छन्दोऽन्तरिक्षं छन्दो द्यौश्छन्दः समाश्छन्दो नक्षत्राणि छन्दो मनश्छन्दो वाक् छन्दः कृषिश्छन्दो हिरण्यं छन्दो गौश्छन्दोऽजा छन्दोऽश्वश्छन्दः ।"

134. III. 61. 'आदितः सन्दिग्धे.' *i. e.* 'When a metre is doubtful, the first foot determines it.'

135. III. 62. 'देवतादितश्च' *i. e.* 'Also the deity etc" These two rules are quite arbitrary.

136. Rk. 17. 16. is "प्रायोऽर्थो वृत्तमित्येते पादज्ञानस्य हेतवः । विशेषसन्निपाते तु पूर्वं पूर्वं परं परम्" । *i.e.* "Majority, sense, and rhythm are the means for ascertaining feet. When these peculiarities fall together, the preceeding is strong and the succeeding weak (*i.e.* majority should be pre-

CSL

ferred to sense and sense to rhythm.)" Uva*t*a illustrates both these rules. In *r*. I. 61. 12, the second line should be expanded, as *r*. I. 61 is full of त्रिष्टुप्. In *r*. X. 61. 26, the sense shews इति begins the second foot. In *r*. 1X. 67. 30, the rhythm shews that the first foot consists of twelve and not of eleven syllables. This is on the supposition that तम् belongs to the first foot. I regard the first foot ending in ननाश and of eleven syllables by expansion and the next two feet of nine syllables each. The third foot is clearly of nine syllables and as the penultimate syllable of the second foot is also heavy, it is not a गायत्री foot of eight syllables (see Rk. 17. 22). In *r*. I. 123. 14., rhythm shews that the third foot ends in जग्मुषीरा. In *r*. X. 73. 7., as the S*u*kta is full of त्रिष्टुप्, the followers of Shaunaka regard the third foot end in 'स्योनान्,' although the sense requires 'गाथा' to be joined to it. Uva*t*a is candid enough to remark here 'त्वं चकर्थ मनवे स्योनानितत्र प्रायोऽर्थयो र्विरोधे प्रायोबलीयस्त्वादस्माकं स्योनानिति पादान्तः। येषां पुनरर्थो बलीयांस्तेषां मनवे स्योनान् पथ इति पादान्तो गम्यते'॥ This shews there is diversity of opinion as regards division of Vedic verses. I shall presently have occasion to shew that I do not always agree with these orthodox opinions. In *r*. I. 36. 13., the third foot ends in यदञ्जिभिः, although the sense requires different construction, as the other odd verses are बृहती. In *r*. v. 30.

12., the last foot is considered त्रिष्टुप् although the penultimate syllable is light, as the S*u*kta is full of त्रिष्टुप्. In *r*. VIII. 44. 23. the sense shews the first foot ends in त्वं, although the metre requires eight syllables. This is not a good illustration, as the inclusion of the other त्वं would reduce the second foot to five syllables.

137. I can not agree with the relative importance given to majority, sense, and rhythm. When we find a verse, we are first to look at its rhythm. If it is defective and the defect can be removed by expansion, we should do so in preference to all other considerations. The next thing we are to look at is the number of syllables of which it is composed. If the number of syllables shews that the rhythm can not be restored by expansion, we must accept the verse as irregular. The majority plays a part in these considerations, simply because Vedic writers altogether ignored these irregularities. The sense plays the most unimportant part. Its use is only in those cases where a verse may be rhythmically arranged in different orders and the sense shews which is to be preferred.

138. Rk. 17. 13. is 'अक्षराण्येव सर्वत्र निमित्तं बलवत्तरम् । विद्याद्विप्रतिपन्नानां पादवृत्ताक्षरैर्ऋचां ॥' *i. e.* 'When a verse does not agree as regards its feet, rhythm, and number of

syllables, the last should be regarded as the strongest ground.' Uva*t*a explains in *r.* 1. 191. 10-12, the number of feet is not four, but as the number of syllables is 48, they are जगती verses. Sar. calls them महापंक्ति and Uva*t*a himself uses this term for verses of six feet of eight syllables. I do not therefore see the force of his illustration. Similarly he also calls *r.* I. 191, 13. पंक्ति. This is also against Sar., which calls it महाबृहती. (§79). The number of syllables also shews *r.* X. 77. 1. is a त्रिष्टुप्, although its rhythm is defective. So in *r.* I. 43. 9. Although *r*, X. 128. is full of त्रिष्टुप्, the number of syllables shews *r.* X. 128. 9. to be जगती. So *r.* X. 49. 2. although the S*u*kta is full of जगती and its rhythm defective.

139. Rk. 17. 15. 'पदाभेदेन पादानां विभागोऽभिसमीक्ष्य तु। छन्दसः सम्पदं तां तां यां यां मन्येत पादशः ॥' *i. e.*, "Feet should be divided without dividing words and after consideration of their perfection.' Uva*t*a cites *r.* viii. 37. 2-3 and explains सवनस्य and भुवनस्य should not be divided, although the metre requires feet of eight syllables. Sar. also calls them महापंक्ति. To my ear, however, the verses clearly appear to be जगती and the division of सवनस्य and भुवनस्य is quite unnecessary. I am aware that the accent of शचीपते and अनेद्य will not be explainable under this arrangement. But it only

GL

goes to shew that the Samhit*a*k*a*ra did not regard them as the first words of the even feet. There are similar instances noted by Shaunaka (Rk. 17. 17 to 20.) This is the other mischief caused by the different Samhit*a*s. It is found in the worst form in the Taittir*i*ya Samhit*a* where often one kha*n*da of an anuv*a*ka ends in the first words of a verse and the following kha*n*da continues it. Shaunaka shews in Rk. 17. 25. 32., that even in his days different writers viewed differently the feet of the same verses. It is no wonder that there should be much more diversity among modern writers. This brings out forcibly the great importance of marking the feet of Vedic verses. The principles for doing so have been already indicated. I would prefer rhythm to all other considerations. Take, for instance, *r.* X. 24. 1. The second line reads better as three feet of eight syllables than as two feet of twelve syllables. I would, therefore, arrange the verse into five feet of eight syllables, although Sar. calls it आस्तारपंक्ति. Not so the two following verses.

140. III. 63. 'अग्निः सविता सोमो बृहस्पति मित्रावरुणा इन्द्रो विश्वे देवाः' *i. e.*, 'These are respectively the deities of the seven metres, गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, बृहती, विराट्, त्रिष्टुभ् and जगती.' This reading is noted by Visvanatha Sh*a*stri. I give it in preference to his वरुण in deference

to the Rg. Veda and Rk. Pr*a*tish*a*khya. Hal*a*yudha is silent about the names of the metres, but the same sources shew that the 5th metre in this list is विराट्, not पंक्ति.

141. Rk. 17. 5. (last half) to 7 are ‘दैवतं छन्दसामत वक्ष्यते तत उत्तरं ॥ ‘अग्नेर्गायत्र्य’तोऽधि द्वे भक्त्या दैवतमाहतुः । सप्तानां छन्दसामृचौ न पंक्तेः सा तु वासवी ॥ प्राजापत्या त्वतिच्छन्दा विच्छन्दा वायुदैवता । द्विपदा पौरुषं छन्दो ब्राह्मी त्वेकपदास्मृता ॥’ *i. e.* ‘Next I shall speak of the gods of the metres. The two *r*k’s. X. 130. 4-5. have devotionally enumerated the gods of the seven metres, not of पंक्ति, as its gods are the Vasus. The god of the long metres is प्रजापति, of the special metres V*a*yu, of two-footed metres Puru*s*a, of one-footed metres Br*a*hma. विच्छन्दस् may mean irregular metre from वि=विगत or special metre from वि=विशेष. *R*k. 17. 9-10., which will be presently quoted, shew that विच्छन्दस् is here used not in the sense of irregular metres, as they are there separately mentioned. This is also expressed in the following marginal note to Uva*t*a: ‘विच्छन्दा अवान्तरभेदाः पदपंक्तिः पुरउष्णिगाद्याः ता वा यथा ज्ञेयाः ॥’ I however think the writer is not correct in calling metres like पुरउष्णिक् special as they fill all the conditions of the proper metres. On the other hand, metres like अक्षरपंक्ति will fall under this designation. The word opposed to विच्छन्दस् is सच्छन्दस्. They are both used in t. 5. 2. 11. : ‘द्विपदा या चतुष्पदा त्रिपदा

या च षट्पदा। सच्छन्दा या च विच्छन्दाः सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा।

142. The two *R*ks. here referred to are the following: 'अग्ने र्गायत्र्यभवत् सयुग्वोष्णिहया सविता संबभूव। अनुष्टुभा सोम उक्थै-र्महस्वान् बृहस्पते र्बृहती वाचमावत्॥' विराण् मित्रावरुणयोरभिश्रीरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिह भागो अह्नः। विश्वान्देवाञ्जगत्या विवेश तेन चाक्लृप्र ऋषयो मनुष्याः॥' This part of Shaunaka is reproduced in Dai. II. 7 to 10. and S*a*ya*n*a expressly explains 'वासवी' 'वसुदेवताका.' Authorities, however, differ about the gods of the metres. In ai. 8. 6., मित्र and वरुण are put down as gods of पंक्ति not विराट्. 'अग्निर्गायत्र्या सयुक्छन्दसा रोहतु, सवितोष्णिहा, सोमोऽनुष्टुभा, बृहस्पति र्बृहत्या, मित्रावरुणौ पंक्त्या, इन्द्रस्त्रिष्टुभा, विश्वे देवा जगत्या.' Sar. gives it as वरुण: 'अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निरुष्णिहः सवितानुष्टुभः सोमो बृहत्या बृहस्पतिः पंक्ते र्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे देवा विराजो मित्रः स्वराजो वरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापति र्विच्छन्दसो वायु र्द्विपदायाः पुरुषएकपदया ब्रह्मा.' t. 7. 1. 1. thus describes the origin of the four principal metres गायत्री, अनुष्टुप्, जगती, and त्रिष्टुप्: 'प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति। स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत, तमग्नि र्देवताऽन्वसृज्यत, गायत्री छन्दो, रथन्तरं साम, ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां, तस्मात् ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त। उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत, तमिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यत, त्रिष्टुप् छन्दो, बृहत् साम, राजन्यो मनुष्याणामविः पशूनां, तस्मात् ते वीर्य्यावन्तो वीर्य्याद्ध्यसृज्यन्त। मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत, तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त, जगती छन्दो, वैरूपं साम, वैश्यो मनुष्याणां, गावः पशूनां, तस्मात् त अन्नाद्या अन्नधानाद्ध्यसृज्यन्त, तस्माद् भूयांसोऽन्येभ्यो भूयिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्त। पत्त एकविंशं निर-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

मिमीत, तमनुष्टुप् छन्दः अन्वसृज्यत, वैराजं साम, शूद्रो मनुष्यानामश्वः पशूनां, तस्मात्तौ भूतसंक्रामिणावश्वश्च शूद्रश्च.' It will be seen that no deity is here assigned to अनुष्टुप्. The origin of विराट् and स्वराट् is explained in t. 5. 5. 4. 'आपो वरुणस्य पत्नय आसन् ता अग्निरभ्यध्यायत् ताः समभवत् तस्य रेतः परापतत् तदियमभवद् यद् द्वितीयं परापतत् तदसावभवदियं वै विराडसौ स्वराड्.' । Other parts of the same Ved give other accounts. I quote from t. 3. 1. 6: 'अग्निर्देवता गायत्री छन्द उपांशोः पात्रमसि, सोमो देवता त्रिष्टुप् छन्दोऽन्तर्यामस्य पात्रमसि, इन्द्रो देवता जगतीछन्द इन्द्रवायुवोः पात्रमसि, बृहस्पतिर्देवतानुष्टुप् छन्दो मित्रावरुणयोः पात्रमसि, अश्विनौ देवता पंक्तिश्छन्दोऽश्विनोः पात्रमसि, सूर्यो देवता बृहती छन्दः शुक्रस्य पात्रमसि, चन्द्रमा देवता सतोबृहती छन्दो मन्थिनः पात्रमसि, विश्वे देवा देवतोष्णिहा छन्द आग्रयणस्य पात्रमसि, इन्द्रो देवता ककुच्छन्द उक्थानां पात्रमसि, पृथिवी देवता विराट् छन्दो ध्रुवस्य पात्रमसि ॥' The names of the principal deities have been evidently formed by observation of the metres of the verses addressed to them.

143. III. 64. "स्वराः षड्जादयः" *i.e.* "(षड्ज fourth, ऋषभ second, गान्धार third, मध्यम fifth, पञ्चम seventh, धैवत sixth, and निषाद first)—these are the seven notes of the seven metres."

144. III. 65. "सित-सारङ्ग-पिशङ्ग-कृष्ण-नील-लोहित-गौरा वर्णाः" *i. e.* "white, variegated, brown, black, blue, red, and golden are the colors (of the seven metres गायत्री, अनुष्टुप्, उष्णिक्, बृहती, विराट्, त्रिष्टुप् and जगती)." Hal*a*yudha here also does not clear the difficult points.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

SL

We have more information in *R*k. 17. 8-10. "एतेनैव क्रमेणैषां वर्णतो भक्तिरुच्यते। श्वेतं च सारङ्गमतः पिशंगं कृष्णमेव च॥ नीलं च लोहितं चैव सुवर्णमिव सप्रभं। अरुणं श्यामगौरे च बभ्रु वै नकुलं तथा॥ पृश्निवर्णं तु वैराजं निचृच्छ्यावं पृषद्भुरिक्। ब्रह्मसामर्ग्यजुश्छन्दः कपिलं वर्णतः स्मृतं"॥ The first five lines correspond with 65. Then we have 'dark red (of long metres), blue-black (of special metres),' tawney (of two-footed metres), dark-grey (of one-footed metres). [The gaps are filled up by comparing Rk. 17. 7. already quoted.] Verses wanting in two syllables are variegated: wanting in one syllable dusky: having one syllable in excess spotted. The Brahma, S*a*ma, *R*k, and Yajus metres are tawney.' विराट् is not only a metre but also a general name for metres wanting two syllables. Hence it is referred to in Rk. 17. 9. and again mentioned in Rk. 17. 10. Some regard Rk. 17. 9. refers to पंक्ति. But Rk. 17. 6. shews that विराट् is meant. Uva*t*a has the following note on this question: "येन क्रमेण छन्दसां दैवतमुक्तं तेनैव क्रमेणैषां वर्णतो भक्तिरुच्यते॥ श्वेतं शङ्खवर्णं गायत्रं। शुक्लकृष्णद्विवर्णं सारङ्गमौष्णिहं। पिशङ्गं रोचनावर्णं आनुष्टुभं। कृष्णमगुरुवर्णं बार्हतं। नीलमुत्पलवर्णं वैराजं। लोहितमिन्द्रगोपवर्णं त्रैष्टुभं। सुवर्णरूपवर्णं जागतं। अरुणं प्रात.सन्ध्याभवर्णं पाङ्क्तं। श्यामं कृष्णशुक्लवर्णम् अतिछन्दः। गौरं सिद्धार्थवर्णं विछन्दः। बभ्रु कपिलवर्णं द्वैपदं छन्दः। नकुलवर्णं एकपदं छन्दः। एतावतो देवताक्रमेण विधिः॥ पृश्निवर्णं बहुवर्णं चित्रं वैराजं। अथ कस्माद् वैराजस्य द्विवर्णोपदेशः क्रियते। तत्र क्रमेणैव

नीलत्वं सिद्धं । न सिध्यति, कथं? एतास्तिस्रो विराजः अनुष्टुबेका, पंक्तिरेका, द्वाभ्यां न्यूना चैका। तत्र पूर्वयो र्नीलवर्णः, अस्याः पृश्निरिति वेदितव्यं । एवमपि कथमेतदध्यवसीयते पूर्वयो र्नीलः, अस्याः पृश्निरिति । निचृद्भुरिजो र्न्यूनाधिकयोः समीपोपदेशात् अस्या पृश्निरिति । परिशेषादितरयो र्नील इत्यवसीयते । तयोरप्येके क्रमात् पङ्क्तिरेव विराजो नीलत्वं मन्यन्ते ॥ कृमिदूषितपत्रवर्णं निचृद्भवति ॥ विद्रुमवद्भुरिग्भवति ॥ ब्रह्मणः सामर्ग्यजुषां च छन्दः वर्णतः कपिलं जटाकलापं-सूर्यरश्मि-वर्णं स्मृतम् ॥' All authorities do not however, agree as to the colors of these metres. Dai. 2. 2, 3, and 5 in the printed editions are 'शुक्ला गायत्र्यो रूपेण सारङ्गं रूपमुष्णिहाम् । पिशङ्गं ककुभां रूपं कृष्णमानुष्टुभं ततः ॥ रोहितं बृहतीनां तु नीलं पांक्तं ततः पुनः । सुवर्णं त्रिष्टुभां रूपं गौरं जागतमुच्यते ॥ अतो यान्यन्यानि छन्दांसि श्यावं तेषां ततः पुनः । नकुलन्त्वेकपादानां द्विपदां बभ्रुरुच्यते । सारङ्गशुक्लकृष्णरूपा ऋग्यजुःसामब्राह्मान्यतः ॥' 'विराजः पृश्नयो विद्यात् ॥.' These colors seem to have been invented according to the colors of their presiding deities.

145. III. 66. 'आग्निवेश्य-काश्यप-गौतमाङ्गिरस-भार्गव-कौशिक-वासिष्ठानि गोत्राणीति ॥ *i. e.* 'The seers of these metres respectively belong to these seven families." This probably refers to verses whose authors are not known. There is no आग्निवेश्य in the Rg Veda list. A different statement is made in Sar. "अनादिष्टमध्वरादौ सवान्ते कर्मणि परिभाषितं मन्त्रगणं वक्ष्यामः । सर्वमाग्नेयं गायत्रं गौतमीयं, सर्वं सावित्रमौष्णिहं भारद्वाजीयं, सर्वं सौम्यमानुष्टुभमाथर्वणिकं, सर्वं बार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसं, सर्वं वारुणं पाङ्क्तमालम्बायनीयं, सर्वमैन्द्रं त्रैष्टुभं याज्ञवल्कीयं, सर्वमादित्यदैवतं जागतं कौत्सम् "

GSL

प्रगाथ.

146. The प्रगाथ's or compound metres are not noted by Pingala. I accordingly quote and translate Shaunaka.

147. Rk. 18. 1. is "वार्हतो बृहतीपूर्वः ककुप्पूर्वस्तु काकुभः। एतौ सतोबृहत्यन्तौ प्रगाथौ भवतो द्वृचौ" ॥ *i. e.* " वार्हत is preceeded by बृहती. काकुभ is preceeded by ककुप्. These two प्रगाथ's consist of two verses (*r*k.), the last being सतोबृहती."

148. Rk. 18. 2. is 'त्वमग्न प्र' 'प्र वो यह्व" 'माचि' 'बृहदु गायिषे'। बार्हताः काकुभानाहुः 'तं गूर्धय' 'वयम्वि'ति ॥ *i. e.* 'त्वमग्न प्र' (r. I. 84. 19.-20.), 'प्र वो यह्वं' (*r.* I. 36. 1-2.), 'मा चित्' (*r.* viii. 1. 1-2), बृहदु गायिषे (*r.* vii. 96. 1-2.), are बार्हत प्रगाथ. They say 'तं गूर्धय' (*r.* viii. 19, 1-2), 'वयमु' (*r.* viii. 21. 1-2) are काकुभ.

149. These two प्रगाथ's are the only compound metres regularly employed in *r.* The instances of the other compound metres appear to me to be accidental. The first (बार्हत प्रगाथ) was specially known as the प्रगाथ or प्रागाथ. With reference to *r.* 1. 47. Sar. simply remarks 'अर्थं दश प्रागाथं तु."

150. Rk. 18. 3. is 'अनुष्टुब् द्वे च गायत्र्यावेव आनुष्टुभः स्मृतः। विराजावभि सम्पन्नः पद्याक्षर्यै 'स' उत्थितः "॥ *i. e.* 'An आनुष्टुप् verse with two गायत्री verses is called आनुष्टुभ. It forms two विराट् in foot and syllables: 'स' (*r.* viii. 63. 1-3.) arises." Uva*t*a considers 'उत्थित' means *high* and thus explains: "एकानुष्टुप् द्वे च गायत्र्यौ एष प्रगाथः आनुष्टुभः स्मृतः, विराजौ द्वे अभिसम्पन्नः। पद्या चाक्षर्या च पादैरक्षरै-

सेत्यर्थः। दशपदा सैका विराट्, अशीतिरक्षराणि अक्षर्यत्रा, स इति प्रतीकं—स पूर्व्यो महानामित्युत्थित इति प्रशंसा कृता। अन्ये प्रगाथाः षड्भिः सप्तभिरष्टाभि र्वा पादैर्भवति। अयन्तु दशभिस्तस्मादुत्थित इति प्रशस्यते"॥ This प्रगाथ is not the longest and I consider his explanation forced as only 'पद' is considered and not अक्षये. The text is also not correct in describing as विराट् what is generally known as पंक्ति.

151. Rk. 18. 4. is "आकृतिर्व्यपदेशानां प्राय आदित आदितः। गायत्र्यादिस्तु बार्हते प्रायो गायत्रबार्हतः"॥ *i.e.* "The form of these names is generally based on the first verse. But a गायत्री before a बृहती is generally (called) गायत्रबार्हत." Uva*t*a thus explains this verse: "आदितः प्रायेण प्रगाथः क्रियते व्यपदिश्यते। बार्हतः काकुभ आनुष्टुभ इति तेषामादितो यच्छन्दस्तेनैव व्यपदेशः कृतो द्रष्टव्यः। नोभाभरां, यथा गायत्रबार्हतं इति"॥

152. Rk. 18. 5. is "गायत्रकाकुभो नाम प्रायो भवति काकुभे। औष्णिहस्तूष्णिहा पूर्वः पंक्त्यन्तः पाङ्क्तकाकुभः"॥ *i.e.* "(A गायत्री) before a ककुप् is generally called गायत्रकाकुभ. औष्णिह is preceeded by उष्णिक्, पांक्तकाकुभ ends in पंक्ति.' The form काकुभ shews that गायत्रकाकुभ begins in ककुप्. The illustration cited under औष्णिह shews it ends in सतोबृहती.

153. Rk. 18. 6. is 'तमिन्द्र'श्च 'सुनीथ'श्च 'यमादित्यास' एव च। 'अदान्मे पौरुकुत्स्य'श्च ता ऋचोऽत्र निदर्शनम्' *i. e.* 'तमिन्द्र" (*r.* viii. 46. 6-7) and 'सुनीथः' (*r.* viii. 46. 4-5.) and 'यमादित्यासः' (*r.* viii. 19. 34-5.) and 'अदान्मे पौरुकुत्स्यः' (*r.* viii. 19.

36-7)—these verses are illustrations of the above प्रगाथ's.

154. Rk. 18. 7-8 are. 'महासतोबृहत्यन्तो यो महाबृहतीमुखः । स महाबार्हतो नाम बार्हतो बृहतीमुखः ॥ जगत्यतिजगत्यन्तो यवमध्योत्तरोऽपि च । 'बृहद्भिः' 'तं वो' 'नेमि" च 'वामी वामस्य' ता ऋचः ॥' *i. e.*. 'If it ends in महासतोबृहती and begins in महाबृहती, it is called महाबार्हत. बार्हत begins in बृहती and ends in जगती, अतिजगती, and also यवमध्या. 'बृहद्भिः' (*r.* vi. 48. 7-8)., 'तं वः' (*r.* v. 56. 9 and 57. 1.), 'नेमि" (*r.* viii. 97. 12-3), 'वामी वामस्य' (*r.* vi. 48. 20-1) are the illustrative verses.'

155. Rk. 18. 9. is 'नहि ते' विपरीतान्तो 'मो षु त्वा' द्विपदाधिकः अनुष्टुब्जगती चैव 'विश्वेषामिरज्यन्त'स्य' ।' *i. e.* 'नहि ते' (*r.* viii. 46. 11-12). ends in विपरीता (and begins in बृहती). 'मो षु त्वा' (*r.* vii. 32. 1-3). (is विपरीतान्त) with द्विपदा in excess (*i. e.* with the third verse द्विपदा). 'विश्वेषामिरज्यन्त" (*r.* viii. 46. 16-7). is अनुष्टुब्जगती.' K*a*ty*a*yana calls 'विपरीतान्त' 'विपरीतोत्तर.' Both have the same sense.

156. Rk. 18. 10. is 'द्विपदाबृहतीचैव 'स नो वाजे'ष्विति स्मृतः ककुप्पूर्वस्तु 'को वेद' स्मृतः काकुभबार्हतः" ॥' *i. e.* 'स नो वाजेषु' (*r.* viii. 46. 13-4.) is called द्विपदाबृहती (*i. e.* the first verse is द्विपदा and the second बृहती). 'को वेद' (*r.* v. 53. 1-2), which begins in ककुप् (and ends in बृहती), is called काकुभबार्हत.' I regard द्विपदाबृहती as a compound like अनुष्टुब्जगती. So Uva*t*a 'द्विपदापूर्वो बृहत्युत्तरः.' It may of course be termed द्वैपदबार्हत.

157. Rk. 18. 11. is 'आनुष्टुभौष्णिह' विद्यात् 'ते म आहुर्य

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

आययुः' । 'ते नस्त्राध्वं'' बृहत्यादि र्बार्हतानुष्टुभः स्मृतः ॥' *i. e.* 'ते म आहुर्ये आययुः (r. v. 53. 3-4) is आनुष्टुभौष्णिह. 'ते नस्त्राध्व'' (*r.* viii. 30. 3-4.) begins in बृहती and is called बार्हतानुष्टुभ.'

158. Rk. 18. 12. is 'अग्निं वः पूर्व्यं'मित्येषो अनुष्टुप् पंक्तिरेव च । 'यदभ्रिगावो अभ्रिगू' ककुप् च त्रिष्टुबेव च ''॥ *i. e.* 'अग्निं वः पूर्व्यं (*r.* viii. 31. 14-5) is अनुष्टुप् पंक्ति, 'यदभ्रिगावो अभ्रिगू' (*r.* viii. 22. 11-2) is ककुप् and त्रिष्टुप् (*i.e.* ककुप् त्रिष्टुप्).

159. Rk. 18. 13. is " यदद्य वाम'नुष्टुप् च त्रिष्टुप्चैवोपदिश्यते । 'यत्स्थो दीर्घे'ति च त्वेषो बृहती त्रिष्टुबेव च ''॥ *i. e.* " 'यदद्य वाम्' (*r.* viii. 9. 9-10.) is अनुष्टुप् and त्रिष्टुप् 'यत्स्थो दीर्घ' (*r.* viii. 10. 1-2) is बृहती and त्रिष्टुप्.''

160. Rk. 18. 14. is 'आ यन्मा वेना'स्त्रिष्टुप् च जगती चोपदिश्यते । 'ताइधन्ता'वनुष्टुप् च महासतोमुखैव च'' ॥ *i. e.* " 'आ यन् मा वेनाः' (r. viii. 100. 5-6) is त्रिष्टुप् and जगती. 'ता इधन्तौ' (r. v. 86. 5-6) is अनुष्टुप् and महासतोमुखा." Uva*t*a says विराट्पूर्वा त्रिष्टुप् is महासतोमुखा 'महासतोमुखेति विराट्पूर्वा त्रिष्टुबुच्यते.' This name occurs here only. It means महासतः in the mouth and is apparently so called on account of its similarity with महासतोबृहती.

161. Rk. 18. 15. is ''जागतस्त्वददा अर्भां' प्रगाथस्त्रिष्टुबुत्तरः । उत्तरस्त्रैष्टुभस्तस्माज्जगत्युत्तर उच्यते ''॥ *i. e.*'अददा अर्भां'' (r. I. 51. 13-4.) is जागत प्रगाथ ending in त्रिष्टुप्. The next (two verses *i.e.* r. I. 51. 15 and 52. 1.) is called त्रैष्टुभ ending in जगती'' त्रिष्टुब्जगती is mentioned in the first part of Rk. 18. 14. It is repeated in the second part of this verse to shew a त्रैष्टुभ प्रगाथ following a जागत प्रगाथ.

162. Rk. 18. 16. is 'त्वमेताञ्जन' च द्वौ द्वौ 'स घा राजे'ति च स्मृतौ । 'त्वमस्य पारे रजसो' जागतौ त्रिष्टुबुत्तरौ ॥" *i. e.* "Also the two (प्रगाथ's) 'त्वमेताञ्जन' (r. I. 53. 9-10. and 53. 11. and 54. 1.) and 'स घा राजा' (r. I. 54. 7-8 and 9-10) are जागत प्रगाथ's followed by त्रैष्टुभ प्रगाथ's.). 'त्वमस्य पारे रजसः' (r. I. 52. 12-3 and 14-5) are जागत (प्रगाथ's) ending in त्रिष्टुप्'s."

163. Pingala is also silent about the divisions of Vedic metres. They are always marked in the *r.* The following rules are given by Shaunaka. Rk. 18. 22. is "द्वाभ्यामवस्येत्त्रिपदासु पूर्वं पादेन पश्चात् क्वचिदन्ययैतत् । मध्येऽवसानं तु चतुष्पदानां त्रिभिः समस्तैरवरैः परैर्वा ॥" *i. e.* "In three-footed (verses), the first division is (lit. complete) after two feet and the last after (the other) foot. Sometimes this is reversed. But in four-footed (verses), the division is in the middle, (sometimes) after three feet, and sometimes (the second division is) after the three last feet.'

164. Rk. 18. 23 is 'पंक्त्या' द्विशो वा तत उत्तरेण त्रिभिः परैर्वा विपरीतमेतत् । द्विश स्त्रिशो वा परतश्चतुर्भिः स्यात् षट्पदानामवसानमेतत् ॥' *i. e.* 'In पंक्ति, (the division) is after every two feet. or (the first after two feet) and the next after three feet or the reverse. In six-footed verses, the division is after every two feeet or after every three feet or (the first division is after two feet) and the second after four feet.'

165. Rk. 18. 24. is 'त्रिभिस्तु पूर्वं तत उत्तरं सप्राद् द्विशस्त्रिशो

वा यदि वा समस्तम् । द्वाभ्यां पुनः सप्तपदावसानं द्वाभ्यां च मध्येऽष्टपदासु विद्यात् ॥' *i. e.* 'In seven footed (verses), the first division is after three feet and the (next two) after every two feet, or after three or two feet and the next after the remaining feet (four or five). In eight-footed (verses), the middle (division) is of two feet (and the first and the third after three feet each.)'

166. Rk. 18. 25-26 are. 'अग्निमीड़े' 'इतेरिव' 'गायन्तत्रे' 'तम्' 'आधीन्वि'ति । 'अयं चक्रं' 'नकिष्ट'' च 'नकि र्देवा मिनीमसि. ॥' 'विश्वान्देवान् हवामहे' 'स घपो' निष्कं' 'सुषुम' । 'नहि वां' 'प्रोषु' 'स हि शर्ध'श्च ता ऋचोऽत्र निदर्शनम् ॥' *i. e.* '*r.* I. 1. 1., *r.* vi. 48. 18, *r.* 1. .10. 1, *r.* X. 93. 11, *r.* X. 93. 15, *r.* IV. 17. 14, *r.* viii. 31. 17, *r.* X. 134. 7, *r.* I. 23. 10., *r.* viii. 41. 3, *r.* viii. 47. 15, *r.* I. 137. 1., r. viii. 40. 2., r. X. 133. 1, r. I. 127. 6. are illustrations (of these divisions).' In the first, the first division is after two feet and the second after one foot. In the second, the first division is after one foot and the second after two feet. In the 3rd, both divisions are after two feet. In the 4th, the first division is after three feet and the second after one foot. In the 5th, the first division is after one foot and the second after four feet. In the sixth, both divisions are after two feet. In the seventh, the first division is after two feet and the second after three feet. In the 8th, the first division is after three feet and the second after two feet. The 9th is a com-

mon गायत्री of two divisions and is either a mistake or a verse of another शाखा. Uva*t*a's remarks are equally inexplicable. He writes "विश्वान् देवान् हवामहे । एषा तु कौशीतकीनां षट्पदा पठ्यते । अस्माकं यः पञ्चमः पादः स तेषां न विद्यते । अस्मिन् पद्ये उदाहरणम् ॥" In the 10th, both divisions are after three feet. In the 11th, the first division is after two feet and the second after four feet. In the 12th, the first division is after three feet and the second and third divisions after two feet each. In the 13th, the first division is after three feet and the second after four feet. In the 14th, the first division is after two feet and the second after five feet. In the 15th, the middle division is after two feet and the other two divisions after three feet each.

167. Uva*t*a understands 'पंक्त्यां द्विशः' differently. He says 'पंक्त्यां पञ्चपदास्वित्यर्थः । द्विशः द्वाभ्यां द्वाभ्यां अवस्येत् । पादेनोत्तरमवसानम् । अयं चक्रमिषणत् सूर्यस्येति ॥' पंक्ति consists of four and five feet. But as four-footed metres are explained in Rk. 18. 22, he restricts पंक्ति of Rk. 18. 23 to five-footed पंक्ति's. He regards 'अयं चक्रं' includes r. IV. 17. 15, which he considers as the third one-footed division of r. IV. 17. 14. In this, he is clearly wrong. Sar. rightly calls r. IV. 17. 14 त्रिष्टुप्. As the first two feet want one syllable each, Shaunaka may call it पंक्ति, as it has 42 syllables instead of 40 syllables

required for पंक्ति. But a verse of five feet of ten or eleven syllables each is nowhere called पंक्ति.

168. Rk. 18. 27 is 'द्वाभ्यां पादेन द्वाभ्यां तु 'नव त्यत्'पञ्चपदाष्टिः। अव्यूहेनातिशक्वरी तृतीयः षोडशाक्षरः ॥' *i. e.* '*r.* II. 22. 4. is a five-footed अष्टि or without expansion अतिशक्वरी. (Its first division is) after two feet, then after a foot, and then after two feet. The third foot consists of 16 syllables.'

169. Rk. 18. 28. is 'चतुर्भिस्तत एकेना'ग्ने तम'द्येति च । चतुर्भिस्तु परं द्वाभ्यां 'नव स्वादिष्ठा' 'तच्छंयोः' ॥ *i. e.* 'In *r.* IV. 10. 1., (the first division is) after four feet and the next after one foot. In *r.* IV. 10. 5. and the last verse of *r.* (V*as*kala Sh*a*kh*a*), the first division is after four feet and the next after two feet.' Müller has shewn that G*a*rgya N*a*r*a*y*an*a under A. g. 3. 5. 9. considers शंयोः as the last verse of the V*as*kala Sh*a*kh*a*. My Beneres Agent wrote that this Sh*a*kh*a* is still extant. But after repeated delays, he sends me the passage at the beginning of the 3rd. Prap*ath*aka of the Taittir*i*ya *A*ra*n*yaka. This is quoted by Müller, but I can not accept it as the passage referred to by Shaunaka, as it is mostly prose and contains eight divisions instead of six.

170. Rk. 18. 29. is 'भरद्वाजाय' 'तच्चक्षु' 'रथीद्' 'दृघा' 'दृतेरिव' । एतासु न व्यवस्यन्त्येके द्वादशकादिषु ॥' *i. e.* 'In r. VI. 48. 13, r. vii. 66. 16, r. X. 93. 15, r. viii. 4. 21., r. vi. 48. 18, some do not end the first division after 12 syllables.'

Consequently, accordingto some, these verses consist of only one division.

PINGALA SUTRAS CHAPTER IV.

171. IV. I. 'चतुःशतमुत्कृतिः' *i. e.* "A verse of one hundred and four syllables is called उत्कृति"

172, IV. 2. 'चतुरश्चतुर स्त्यजेदुत्कृतेः' *i. e.* "Deduct four and four from उत्कृति."

173. IV. 3. 'तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः' *i. e.* 'They are कृति with अभि, सं, वि, आ, and प्र prefixed *i. e.* a verse of 100 syllables is अभिकृति ; a verse of 96 syllables is संकृति : a verse of 92 syllables is विकृति ; a verse of 88 syllables is आकृति ; and a verse of 84 syllables is प्रकृति.' All the manuscripts of V. r. read अतिकृति for अभिकृति (p. 76.). I have retained this reading in my edition to shew the changes in the language, although I have little doubt that the original reading is अभिकृति.

174. IV. 4. 'प्रकृत्या च' *e. i.* 'Also by itself. *i. e.* a verse of 80 syllables is कृति.

175. IV. 5. 'धृत्यष्टिशक्वरीजगत्यः' *i. e.* 'धृति, अष्टि, शक्वरी, जगती." The reading preferred by Visva natha Shastri is शर्करी for शक्वरी, but the Vedic texts leave no doubt that the proper reading is शक्वरी. I quote t. 2. 6. 2., which also explains its deriviation : "एषा वै सप्तपदा शक्वरी यद्वा एतया देवा अशिक्षन् तदशक्नुवन् य एवं वेद शक्नोत्येव यच्छिक्षति."

176. IV. 6. "पृथक् पृथक् पूर्वत एतानेत्रवैषाम्" *i. e.* "Before

CSL

each of these, *i. e.* धृति, अष्टि, शक्वरी, जगती, place them in order *i. e.* धृति before धृति, अष्टि before अष्टि etc"

177. IV. 7. "द्वितीयं द्वितीयमतितः" *i.e.* "Every second of these with अति (prefixed)" *i.e.* a verse of 76 syllables is अतिधृति ; a verse of 72 syllables is धृति ; a verse of 68 syllables is अत्यष्टि ; a verse of 64 syllables is अष्टि ; a verse of 60 syllables is अतिशक्वरी ; a verse of 54 syllables is शक्वरी ; a verse of 52 syllables is अतिजगती; a verse of 48 syllables is जगती. This is Hal*a*yudha's explanation. The use of the words द्वितीयं द्वितीयं might at first lead that the arrangement is धृति अतिधृति etc., but as the अति verses must be bigger than the other verses of the same name Hal*a*yudha's explanation should be accepted.

178. Rk. 16. 53 to 60. are "द्वावतिच्छन्दसां वर्गा उत्तरौ चतुरुत्तरौ। प्रथमातिजगत्यासां सा द्विपञ्चाशदक्षरा॥ षट्पञ्चाशत्तु शक्वरी षष्टिरेवातिशक्वरी। उत्तराष्टिश्चतुःषष्टि स्ततोऽष्टाषष्टि रत्यष्टिः॥ धृतिः पूर्वा द्विसप्ततिः षट्सप्ततिस्त्वतिधृतिः। सर्वा दाशतयीष्वेता उत्तरास्तु सुभेषजे॥ कृतिः प्रकृतिराकृति र्विकृतिः संकृति स्तथा। षष्ठी चाभिकृतिर्नाम सप्तम्युत्कृतिरुच्यते॥ अशीति श्चतुरशीतिरष्टाशीति र्द्विर्नवतिः। षण्णवतिः शतं पूर्णमुत्तमा तु चतुःशतं॥ 'तमिन्द्रं' 'प्रो षु' 'सुषुम' 'त्रिकद्रुकेष्व'-'या रुचा'। 'सखे' च 'स हि शर्धं' च मध्यमो वर्ग उच्यते॥ 'आसु' कृतिस्तु प्रकृति 'र्ध्रुवं' पूर्वा ततः परा। आकृति 'र्यदि ते माता' 'मेषी' विकृतिरुच्यते॥ संकृतिस्तु न वै तत्र 'देवो अग्नि' स्त्वभिकृतिः। 'सर्वमेत्र' तूत्कृति स्तत्र तृतीयो वर्ग उच्यते॥ *i. e.* "After (the जगती), there are two groups of long metres rising by four syllables,

The first is अतिजगती. It consists of 52 syllables. ; the शक्वरी consists of 56 syllables ; the अतिशक्वरी of 60 syllables ; the next अष्टि of 64 syllables ; then अत्यष्टि of 68 syllables ; (then) first धृति of 72 syllables and अतिधृति of 76 syllables. These are all (found) in (the Rg. Veda) of ten (ma*nd*alas). The following metres are (found) in the Subhe*s*aja : (This term is not explained by Uva*t*a. The Benares Pandits say it is the last part of the 21st chapter of the Vajasaneya Samhit*a*. This must be a mere guess, as it does not contain all the Shaunaka's references. I am inclined to think we do not possess the whole of the Taittir*i*ya Samhit*a* and the difficulty will be solved when the lost parts are found.) कृति, प्रकृति, आकृति, विकृति, so संकृति, the sixth called अभिकृति, and the seventh उत्कृति. They consist of 80, 84, 88, 96, full hundred, and the highest (last) of 104 syllables. r. viii. 97. 13, r. X. 133. 1, r. I. 137. 1, r. II. 22. 1, r. IX. 111. 1., r. IV. 1. 3., r. I. 127.6. are called the middle group. (The common metres form the first group. Hence the first group of the long metres is called the middle group. These verses are respectively अतिजगती, शक्वरी, अतिशक्वरी, अष्टि, अत्यष्टि, धृति and अतिधृति.) 'आसु' is कृति (Uva*t*a observes 'आसुरैकपरावतः'). 'भ्र वं पूर्वी' is the next metre प्रकृति. 'यदि ते माता' is आकृति. 'मेषो is called विकृति. There is no संकृति in the सुभेषज (Uva*t*a observes this is the general expla-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

nation, but some say 'नवै' is संस्कृति : 'एवं प्रायेण वर्णयन्ति। केचिद्वर्णयन्ति संस्कृते नैवा इत्यं तदुदाहरणं'. This shews the commentators have no personal knowledge of these verses. I do not therefore understand how Uva*t*a writes आ सुरैकपरावतः for आसु of the text.) 'देवो अग्निः' is अभिकृति (Uva*t*a writes 'देवो अग्निः स्विष्टकृत्). There 'सर्वस्य' is उत्कृति. This is the third group of metres"

179. On the authority of *Sad*guru Shi*s*ya, Müller has given illustrations of these long metres. Müller cites t. a. IV. 21. 1. as an illustration of कृति. I do not, however, understand why the verse is made to begin in 'त्रिष्टुक्.' It may as well begin in 'मयि,' which would increase it by three गायत्री feet and raise it to उत्कृति, Mah*i*dhara calls v. 28. 19. कृति. The first line consists of three गायत्री feet, but the second line does not differ from prose. He also calls v. 12. 4. 'चतुरवसाना कृतिः.' A few of its feet are poetry, but the whole does not read so.

180. Müller cites the following passage as an illustration of प्रकृति : भगो अनु प्रयुंक्ताम्, इन्द्रो जातु पुरोगवः, यस्याः सदो हविर्धाने, यूपो यस्यानुमीयते, ब्राह्मणो यस्याम् अर्चन्ति, ऋग्भिः साम्ना यजुर्विदः, पठन्ति यस्याम् ऋत्विजः, सोमम् इन्द्राय पातवे, सा नो भूति दक्षिणाया, सुषेवा यज्ञे दधातु सुमनस्यमाना. This is not good poetry. Mah*i*dhara calls v. 20. 12. 'यजुः प्रकृतिश्छन्दः' It is doubtful however whether he intended to dis-

CSL

tinguish it by यजुः from proper poetry. He also calls v. 5. 7. 'प्रकृतिः चतुरवसाना.' This is also open to the objection that it is not proper poetry.

181. Muller cites t. a. IV. 42. 5 as an illustration of आकृति. S*a*y*a*n*a* calls the whole the 32nd मन्त्र and it may be rightly called आकृति. The first part is *r.* vii. 66. 16. with the omission of पुरस्तात्. The second part may be compared with a. 19. 67. 1-8, where each foot has a separate number. Weber says Mah*i*dhara calls v. 15. 64. आकृति. This is very possible as he made no distinction of poetry and prose. But I do not find it in Weber's edition.

182. Müller cites v. 21. 42 from 'इमे सोमा सुरामाणः' to सोमं (not in Weber's edition) after व्यन्तु as an illustration of विकृति. Mah*i*dhara does not call it so, apparently as it begins in 'होता यक्षत्' and ends in "होत र्यज." The whole passage appears to me to be prose. But *S*a*d*-gurushi*s*ya says it consists of ten feet of eight syllables and one of eleven. Mah*i*dhara calls v. 14. 12. v. 28. 16., v. 28. 23 (last passage=v. 21. 61=v. 28. 46. c) विकृति, but every one of these appears to be prose.

183. Muller cites the following passage as an illustration of संकृति : "देवो अग्निः स्विष्टकृत्, सुद्रविणा मन्द्रः कविः, सत्यमन्मा यजी होता, होतु र्होतुर् आयजीयात्, अग्ने यां देवान् अया, यां अपि प्रैर्षन्ते होत्रे, अमलत तां स सनुषीम्, होताम् देवंगमां

दिवि, देवेषु यज्ञम् एरयेमम्, स्विष्टकृच् चाग्ने होता भूर् वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि।" This appears to be prose. Mahidhara does not call any यजुस् संकृति. For अभिकृति, Muller cites v. 21. 58. This is not a bad illustration, but Mahidhara passes it over, apparently as it ends in other words. He applies the name to v. 14. 6, v. 15. 57, v. 22. 22. Every one of these is prose and the confusion of Mahidhara has arisen partly from the non-description of the long metres and partly from his non-distinction of poetry and prose.

184. Sar. thus expounds the regulation of the feet of the middle group metres. "पादा अतिजगत्यां तु त्रयो द्वादशकाः परौ। अष्टकौ शक्वरीपादाः सप्त वाष्टाक्षराश्च ते॥ अतिशक्वरीपादौ द्वौ आदितः षोडशाक्षरौ। जागतोऽथाष्टकावष्टेः पादाः षोडशकास्त्रयः॥ अष्टकौ चात्यष्टिपादौ जागतौ चाष्टका त्रयः। जागतश्चाष्टकश्चाथ धृतिपादौ तु जागतौ॥ पादास्त्रयोऽष्टकाश्चाथ षोडशाक्षर एव च। अष्टकश्चाथातिधृतौ जागतः षोडशाक्षरः॥ त्रयोऽष्टका जागतश्च तथैवाष्टक कृतावपि।" *i. e.* "The अतिजगती consists of three feet of 12 syllables followed by two feet of eight syllables. The शक्वरी consists of seven feet of eight syllables. The अतिशक्वरी consists first of two feet of 16 syllables, then one of 12 syllables, and then two of eight syllables. The अष्टि consists of three feet of 16 syllables and two of eight syllables. The अत्यष्टि consists of two feet of 12 syllables and three of eight

syllables and then again one of 12 and one of eight. The धृति consists of two feet of 12 syllables, three of eight, one of sixteen, and then again one of eight. The अतिधृति consists of seven feet, one foot of twelve syllables, one of sixteen, three of eight, then again one of twelve and one of eight.' There is, however, some mistake about the last metre as it gives seventy two syllables only. We are probably to read षोड़श: for the last एवाष्टक:. Müller substitutes प्राष्टकौ, but as the metre does not admit of the long का, I am reluctant to accept the correction. These verses are given here on the authority of Müller, but I have grave doubts whether they are ascribed to Kat*y*a-yana. My examination of the long metres shews these rules require considerable modification (See. § 106 to 120).

185. *R*k. 17. 27 (last line)—28 are "पादा एकाधिकाः सन्ति छन्दसां चतुरक्षरात् ॥ सप्तातिच्छन्दसां पादा एकोत्कर्षेण जागतात् । षोड़शाक्षरपर्यन्ता एकश्चाष्टादशाक्षरः" ॥ *i. e.* "The metrical feet rise from four syllables by one syllable. The long metres have feet from one over twelve (*i. e.* thirteen) up to sixteen syllables and there is one of eighteen syllables." Uva*t*a cites the following illustrations: 'नूनमथ' of four syllables (*r.* viii. 46. 15.); 'अग्ने तमद्य' of five and 'ऋध्यामा त ओहैः' of six syllables (*r.* IV. 10. 1); 'नदं व ओदतीनाम्' of seven sylla-

bles (*r.* viii. 69. 2.); 'अग्निमीड़े पुरोहितम्' of eight syllables (*r.* I. 1. 1.); 'तं त्वा वयं पितो वचोभिः' of nine syllables (*r.* I. 187. 11.); 'श्रुधि हवं विपिपानस्याद्रेः' (*r.* vii 22. 4: this appears to me to be a foot of eleven syllables, as the rhythm cannot be preserved without expanding स्याद्रेः into स्य आद्रेः); 'पिबा सोममभि यमुग्र तर्दः' of eleven syllables (*r.* vi. 17. 1.) 'प्र देवमच्छा मधुमन्तमिन्दवः' of twelve syllables (*r.* IX. 68 1.); 'तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रम्, of thirteen syllables (*r.* viii. 97. 13.); 'अपुरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्वभिः' of fourteen syllables (*r.* I. 133. 6.); 'अभि त्यं देवं सवितारमोन्योः कविक्रतु" of fifteen syllables (s. IV. 113); 'त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मः' of sixteen syllables (*r.* II. 22. 1.); 'अर्चामि सत्यसवं रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम्' of eighteen syllables (s. IV. 113.) Uva*t*a adds "केचित् पाठान्तरं वर्णयन्ति जागदादारभ्याष्टादशाक्षरपर्यन्ता पादा अतिच्छन्दसां विद्यन्ते तें व्याख्याताइति."

186. Rk. 17. 29 is 'एकादशैव छन्दसि पादा ये षोड़शाक्षराः । सर्वे त्रिकद्रुकीयासु नाकुलेऽष्टादशाक्षरः ॥' *i. e.* 'There are only eleven feet of sixteen syllables. They are all in *r.* II. 22. The one foot of eighteen syllables occurs in a hymn of Nakula." Uva*t*a explains that of the eleven feet of sixteen syllables, four are in *r.* II. 22. 1, three in *r.* II. 22. 2 and 3 each, and one in *r.* II. 22. 4. For the Nakula hymn, he refers to s. IV. 113 already quoted. This verse is also v. 4. 25., but Nakula occurs as a seer only in the S*a*ma Veda. list. Every foot of this verse is however imperfect.

187. *R*k. 17. 30. is 'अवमर्हो'ऽविकर्षेण ज्येष्ठा दाशतयीष्वृचाम्। विकर्षेण तु पादैश्च 'स हि शर्ध' इति स्मृता ॥' *i. e.* 'In the *R*g. Veda, *r.* I. 133. 6. is longest without expansion and *r.* 1. 127. 6. with expansion and in feet.' The second verse in combination contains only 68 syllables, but it is properly अतिधृति of 76 syllables.

188. *R*k. 17. 31. is 'अणिष्ठा बहुपादानां भारद्वाजी 'पुरूतमम्"। अविकर्षेण सौभरी 'प्रेष्ठम्वा'दि ह्रसीयसी ॥' *i. e.* 'Among many-footed verses, *r.* VI. 45. 29 of Bh*a*radv*a*ja is shortest, but without expansion *r.* VIII. 103. 10. of Sobhar*i*.' Uv*a*ta shews there are two verses in the Rg. Veda beginning in पुरूतम' (*r.* VI. 45. 29 and *r.* 1. 5. 2.). The use of Bh*a*radv*a*ja shews that the first is here meant. (Sar., however, assigns its authorship to Sha*m*yu, son of B*r*haspati. This shews there is diversity of opinion as to the authorship of Vedic hymns. I have noticed another instance about नकुल in para. 186.). It is of 20 syllables. The second verse in combination is of 19 syllables. Sar. calls it 'ह्रसीयसी.' S*a*ya*n*a calls it गायत्री. The former evidently stands for 'ह्रसीयसी गायत्री' *i. e.* 'the shortest गायत्री.' By expansion, the first foot consists of seven syllables and the second of eight: so that it is properly a verse of 22 syllables.

189. Shaunaka thus concludes his work: "यश्छन्दसां वेद विशेषमेतं भूतानि च त्रैष्टुभजागतानि। सर्वाणि रूपाणि च भक्तितो

यः स्वर्गं जयत्येभिरथामृतत्वम् ॥ स्वर्गं जयत्येभिरथामृतत्वम्," RK. 18. 34. i. *e.* 'Those who know these peculiarities of metres and all beings as त्रिष्टुप् and जगती (see RK 18. 32.) win heaven by these and then immortality' This superstitious reverence for poetry is natural in the early history of man and is dwelt upon over and over in the legendary parts of the Ved. t. 3. 3. 7 begins ' प्रजापतिर्देवासुरानसृजत, तदनु यज्ञोऽसृजत, यज्ञं छन्दांसि, ते विष्वञ्चो व्यक्रामन् सोऽसुराननु यज्ञोऽपाक्रामद् यज्ञं छन्दांसि ते देवा अमन्यन्तामी वा इदमभूवन् यद्वयं स्म इति ते प्रजापतिमपाधावन् सोऽब्रवीत् प्रजापतिश्छन्दसां वीर्यमादाय तद्वः प्रदास्यामीति । स छन्दसां वीर्यम् आदाय तदेभ्यः प्रायच्छत्तदनु छन्दांस्यपाक्रामन् छन्दांसि यज्ञस्ततो देवा अभवन् पराऽसुरा य एवं छन्दसां वीर्यं वेदाश्रावयास्तु श्रौषड् यज ये यजामहे वषट्कारो भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति" ॥ t. 5. 2. 1. has ' गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभी दिशश्छन्दोभिरेवेमान् लोकान् यथापूर्वमभिजयति " ॥ t. 3. 4. 9. has " छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसीव खलु वै प्रजाश्छन्दोभिरेवास्मै प्रजाः प्रजनयति … … … छन्दांसीव खलु वै पशवश्छन्दोभिरेवास्मै पशून् प्रजनयति … … … छन्दांसीव खलु वै ग्रामश्छन्दोभिरेवास्मै ग्राममवरुन्धे … … … यस्य ज्योगामयति छन्दोभिरेवैनमगदं करोति … … … छन्दांसि खलु वा एतं नोपनमन्ति यं यज्ञो नोपनमति … … … … …" It is needles to quote other passages.

190. IV. 8. "अत्र लौकिकम्." *e. i.* "Here of classical metres." It implies that the metres already described are Vedic.

191. IV. 9. "आ त्रैष्टुभाच्च यदार्षम्" *e.i.* "Also (all) the Vedic metres up to त्रिष्टुभ् (can be used in the classical lan-

guage.") It is probable we here miss a rule of Pingala. The *A*gneya Chandass*a*ra (IV. 4) here notes उक्ता as a general name for metres of monosyllabic feet, अत्युक्ता of dissyllabic feet, मध्या of trisyllabic feet, ad प्रतिष्ठा of tetrasyllabic feet, and सुप्रतिष्ठा of pentasyllabic feet. These are also given by Ked*a*ra Bha*tt*a These are nominal metres. But as Pingala took pains to classify 'divine' and similar metres,, it is not probable that he omitted to give the names of metres, which in his point of view are preliminary to the longer metres.

192. IV. 10. 'पादश्चतुर्भागः' *i. e.* 'The 4th part of a verse is called foot.' This rule strictly applies only to classical verses. In Vedic verses, the foot does not always bear the same proportion. (See §23.) Hal*a*yudha observes: 'चतुर्भागः चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्याश्चतुर्थोभागः पादसंज्ञां लभते । गायत्र्याः षडक्षरः पादः एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् । समवृत्तविषयमेतत् ॥' By समवृत्त, he probably means 'even metres of four feet.' Otherwise his observations can not stand at all. The गायत्री is mostly an even metre of three feet; the पंक्ति of five feet; the महापंक्ति of six feet and so on.

193. IV. 11. 'यथावृत्तसमाप्तिर्वा' *i. e.* 'Or as the verse is completed' *i. e.* a verse may be composed of four unequal feet.

194. IV. 12. 'लः समुद्रा गणः' *i. e.* 'Four light quantities form a measure.'

195. IV. 13. 'गौ गन्तमध्यादि र्लश्च' *i. e.* 'This measure may consist of two heavy syllables or of two light syllables and one heavy syllable either at the end or in the middle or beginning or of four light syllables.' This shews for the purposes of this measure a heavy syllable is counted as two light syllables.

196. IV. 14. 'स्वरा अर्धञ्चार्यार्धम्' *i. e.* 'Seven and half measures form half an आयर्या,. Hal*a*yudha observes tha*t* the use of 'half' shews that these metres have no feet. This is inconsistent with IV. 11. and quite untenable (See also V. *r.* n. p. 29)

197. IV. 15. 'अत्रायुङ् न ज्' *i. e* 'Of these the uneven measures first, third etc. are not middle-heavy, *i. e.* in these uneven measures when consisting of three syllables, the heavy syllable must be placed either at the beginning or at the end.

198. IV. 16. 'षष्ठो ज्' *i. e.* 'The sixth measure is middle heavy.'

199. IV. 17. 'न्लौ वा' *i. e.* 'Or of four light syllables.'

200. IV. 18. 'न्लौ चेत् पदं द्वितीयादि.' *'i. e.* 'If the sixth measure consists of four light syllables, a different word begins from its second syllable.

201. IV. 19. 'सप्तमः प्रथमादि' *i. e.* 'A different word begins from the first syllable of the seventh measure (if it is all-light.,) These rules refer to the first half of the आर्या metre.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

202. IV. 20. 'अन्तरे पञ्चमः' *i. e.* 'In the second-half of the metre, (a new word begins from the first syllable of) the fifth measure (if it is all-light.)'

203. IV. 21. 'षष्ठश्च ल्' *i. e.* 'And the sixth measure (in the second half) consists of one light syllable.'

204. IV. 22. 'त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च' *i. e.* 'If a foot is completed at the end of three measures (in the second) as well as in the first half, it is called पथ्या.'

205. IV. 23. "विपुलाऽन्या" *i.e.* 'Otherwise विपुला'. हलायुध adds if a foot is not made up of three measures in the first half of the metre, it is called आदिविपुला. If a foot is not made up of three measures in the second half of the metre, it is called अन्तविपुला. If a foot is not made up of three measures in both the halves, it is called उभय-विपुला. Thus according to the arrangement of the feet an आर्य्या metre is of four varieties.

206. IV. 24. "चपला द्वितीयचतुर्थौ ग्मध्ये जौ" *i.e.* 'If the second and the fourth measure are middle-heavy between two heavies, it is called चपला.' This shews the first measure must end in a heavy syllable, the fifth must begin in a heavy syllable, and the third must consist of two heavy syllables, as otherwise the second and the fourth measures cannot be between two heavy syllables each.

207. IV. 25. "पूर्वे मुखपूर्वा" *i.e.* "If this is in the first half it is चपला preceeded by मुख *i.e.* मुखचपला".

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

208. IV. 26. "जघनपूर्वेतरत्र" *i. e.* "If this is in the other half, it is called चपला preceeded by जघन *i.e.* जघनचपला".

209. IV. 27. "उभयो र्महाचपला" *i. e.* "If this is in both the halves, it is called महाचपला". This leaves out when neither half is formed according to 24th rule. So that we have altogether four varieties of the आर्य्या metre according to the formation of the feet.

210. IV. 28. "आद्यर्द्धसमा गीतिः" *i.e.* "If the second half is equal to the first half it is called गीति". Rule 21 provided that the sixth measure of the second half is to consist of one light syllable. This rule provides that it may be of the usual size.

211. IV. 29. "अन्त्येनोपगीतिः" *i. e.* "If the first half is equal to the second half *i.e.* if the sixth measure of both the halves consists of one light syllable, it is called उपगीति".

212. VI. 30 "उत्क्रमेणोद्गीतिः" *i. e.* "If the order is reversed *i. e.* if the sixth measure of the first half consists of one light syllable and the sixth measure of the second half is full, it is called उद्गीतिः".

213. IV. 31 * 'अर्द्धे वसुगण आर्य्यागीतिः' *i. e.* 'If each half consists of eight measures, it is called आर्य्यागीति ।' Thus we have five varieties of the आर्य्या metre according to

---

* Mallinatha reads under Si. 4. 48. वसुगणाः, but it makes the rule count 17 quantities.

CSL

the number of measures, the general variety being described in rules 14 and 21. Multiplying this number by 4 the number of varieties according to the arrangement of the feet and by four the number of varieties according to the formation of the feet, we get 5×4×4=80=total number of varieties of the आर्या metre according to these rules.

214. These rules mix up several varieties of quantitative metres and as a consequence too difficult for practical use. Contrast with these rules the simple rules in Sru. 4-6. :—"यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥ आर्या पूर्वार्द्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते। छन्दोविदस्तदानीं गीतीं ताममृतवाणि भाषन्ते ॥ आर्योत्तरार्द्धतुल्यं प्रथमार्द्धमपि प्रयुक्तं चेत्। कामिनि तामुपगीतिं प्रतिभाषन्ते महाकवयः". What ought to be added to these rules is that the arrangement of words is such that there is no discordance in reading. This is altogether omitted by our sanskrit prosodists, but is involved in the consideration of every metre. Take, for instance sar. II. 39. e. 'तिलकमसह्यास्मि सोढुं घनसारेणातिसारो दोषो मे। लम्भयति च दौर्बल्यं कुङ्कुमरागो ममाङ्गानि ॥' It satisfies all the conditions of Pingala and yet the first line is discordant.

215. Pingala is probably the first discoverer of quantitative metres. I do not know of any earlier description or earlier instance of such verses. We have of

GSL

course earlier verses approaching quantitative metres. Take for instance *R*k. 16. 69. Here every foot contains 12 quantities, the number required for the odd feet of the most common आयत्री. Some of the अनुष्टुप् verses also approach it on acount of the irregularities in which old verses abound. A few of these verses will at once convey to the reader that the rhythm may be fully preserved with varying number of syllables but fixed number of quantities. Hence the probable discovery of Pingala.

216. N*a*r*a*y*a*n*a* notes and illustrates several other varieties of these metres. (p. p. 46-7). If the first half consists of 32 and the second half of 29 quantities, it is called सङ्गीति. If the first half consists of 32 and the second half of 27 quantities, it is called सुगीति. If the first half consists of 30 and the second half of 29 quantities, it is called प्रगीति. If the first half consists of 27 and the second half of 32 quantities, it is called अनुगीति. It is सुगीति reversed. So प्रगीति reversed is मञ्जुगीति and सङ्गीति reversed is चारुगीति. If both halves consist of 29 quantities, it is called विगीति. If the first half consists of 32 and the second half of 30 quantities, it is called वल्गुगीति. If this is reversed, it is ललिता. If the first half consists of 29 and the second half of 27 syllables, it is called प्रमदा. This reversed is चन्द्रिका.

217. In the Pra*k*r*t*a Pingala, the उपगीति is called गाय (गाह or गाहू), the ordinary 'आर्या' 'गाथा', the 'उद्गीति' 'विगाथ', the 'गीति' 'उद्गाथ', the 'ललिता' 'विगाथ', the 'वल्गु-गीति' सिंहिनी', and the 'आर्यागीति' 'स्कन्धक' (see V. r. n. p. p. 91-3). The दोहा is another good quantitative metre with each half of 24 quantities (V. r. n. p. 93 : the other restrictions are quite unnecessary). In its first part on quantitative metres, the Pra*k*r*t*a Pingala describes numerous other metres, most of which are reproduced by N*a*r*a*ya*n*a (V. r. n. p. p. 94 to 100). But with the above exceptions, they all appear to me in some cases even and in others semi-even or uneven syllabic metres. I do not of course suggest that there can be no other varieties of quantitative metres.

218. IV. 32. 'वैतालीयं द्विस्वराः अयुक्पादे युग् वसवोऽन्ते र्ल्गाः' *i. e.* 'वैतालीय metre consists of fourteen quantities in the odd feet *i.e.* the first and the third and of sixteen quantities in the even feet. *i. e.* the second and the fourth and at the end of each foot three syllables are middle-light followed by a light and then a heavy syllable.' The other quantities are regulated by rules 35 to 41. हलायुध observes that the mention of four feet in the case of वैतालीय metres shews that the आर्या metres are not four-footed. If he means four equal feet, he is correct but then the वैतालीय metres have not equal feet. The case of unequal feet is provided by rule 11.

219. IV. 33. 'गौपच्छन्दसकम्' *i. e.* 'If each foot has a heavy syllable in excess, it is called औपच्छन्दसक.'

220. IV. 34. 'आपातलिका भ्गौ ग्' *i. e.* ('If at the end of each foot) the syllables are first-heavy and two heavies instead of middle-light, light, and heavy mentioned in rule 32, it is called आपातलिका' हलायुध says the number of quantities must be as mentioned in 32.

221. IV. 35. 'शेषे परेण युङ् न साकम्' *i. e.* 'In the other quantities, the even ones should not be mixed with the following' *i. e.* the second and the third quantities should not form a heavy syllable. So the fourth and fifth. And so on.

222. IV. 36. 'षट्चामिश्रा युजि' *i. e.* 'In the even feet, *i. e.* the 2nd and the fourth, the first six quantities should (not) be unmixed.' *i. e.* these should not be six light syllables.

223. IV. 37. 'पञ्चमेन पूर्वः साकम् प्राच्यवृत्तिः' *i. e.* 'If in the even feet the fifth quantity with the fourth form one syllable (heavy), it is called प्राच्यवृत्ति'.

224. IV. 38. 'अयुक् तृतीयेनोदीच्यवृत्तिः' *i. e.* 'If in the odd feet, the third quantity with the second form one heavy syllable, it is called उदीच्यवृत्ति'.

225. IV. 39. 'आभ्याम् युगपत् प्रवृत्तकम्' *i. e.* 'When the odd and even feet are at the same time regulated by the preceeding two rules, it is called प्रवृत्तक'.

226. IV. 40. 'अयुक् चारुहासिनी' *e. i.* 'When the even

GSL

feet are equal to the odd feet *i.e.* contain fourteen quantities each, it is called चारुहासिनी '.

227. IV. 41. 'युगपरान्तिका' *i. e.* 'When the odd feet are equal to the even feet *i. e.* contain sixteen quantities each, it is called अपरान्तिका '.

228. The वैतालीय metres are not quantitative but semi-even and uneven syllabic metres and K*a*lid*a*sa rightly omits them in his Shruta bodha. In the अपरवक्त्र and पुष्पिताग्रा metres, Pingala has himself shewn that these are nothing but groups of syllabic metres. Hal*a*yudha notes under them : "अस्य वैतालीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञार्थमिहोपन्यासः" ; "द्वयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता विशेषसंज्ञाज्ञापनार्थमत्रोच्यते". Mallin*a*tha has no definite opinion about them. He describes the same metre sometimes as वैतालीय and sometimes as syllabic. Under R. viii. 1 and Si. XVI. 1., he calls the metre वैतालीय. But under Ku. iv. 1 and Ni. II. 1., he calls it "वियोगिनीवृत्तं." He gives no name under Ki II. 1. This is called 'अर्द्धसमच्छन्दस्' by sar. (p. 61. l. 11). V*a*mana considers Pingala's rules correct and condemns the following line (II. 2. 3.) as against rule 36 : "अपि पश्यसि सौधमाश्रितामविरलसुमनोमाल्यधारिणीम्." The condemnation is well-merited; but not because the verse does not agree with Pingala but because it is not rhythmical. The following verses are worse, although in strict accordance with these rules;

CSL

शवशोणितपङ्कराञ्चितं पुरुषान्त्रग्रथितोर्द्धमूर्द्धजम्। वपुरन्तरवह्निदीपितं वैतालीयमिदं विलोक्यताम्॥" (Hal*a*yudha,p. 70.); "घुसृणेन मदेन चर्च्चितं तव यन्निन्दति राधिके कुचम्। सुदमाशसुतेऽत्र पाकिमं तद्वैतालीयं फलं हरेः॥" (C. m. p. 47). It is doubtful whether Pingala had such verses in contemplation. Of this class, semi-even metres only are rhythmical and this is the case with Shi. 57, the only instance I know of Pingala's own use. V. r. notes another variety "If, in every foot, the second and third quantities are joined *i.e.* involved in a heavy syllable, it is called दक्षिणान्तिका," II. 15. N*a*r*a*ya*n*a notices several other varieties (p. p. 50-1.) but I need not reproduce them, as I consider the orthodox view entirely erroneous.

229. IV. 42. 'गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं नवमः' *i.e.* 'A metre is called मात्रासमक, if it contains 16 quantities in each foot and the last syllable is heavy and the 9th a light syllable.' The other quantities are regulated by rule 35.

230. IV. 43. 'द्वादशश्च वानवासिका.' *i. e.* 'If the 12th is also light, it is called वानवासिका'.

231. IV. 44. 'विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ.' *i. e.* 'If the 5th and the 8th quantities are light, it is called विश्लोक. The 9th and the 12th quantities may be light or heavy'.

232. IV. 45. 'चित्रा नवमश्च.' '*i. e.* 'If in addition to the 5th and 8th, the 9th quantity is also a light syllable, it is called चित्रा'.

GSL

233. IV. 46. 'परयुक्तेनोपचित्रा' *i. e.* 'If the 9th with the 10th measure form one syllable (heavy), it is called उपचित्रा.'

234. IV. 47. 'एभिः पादाकुलकम्.' *i. e.* 'When the feet are formed with these varieties (mixed), it is called पादाकुलक *i. e.* of mixed feet'.

235. C. m. adds a shorter variety (दोहड़िका) borrowed from Pr*a*k*r*ta prosody 'मात्रात्रयोदशकं यदि पूर्वं लघुकपरिविरामि। पठ पुनरेकादशं दोहड़िका द्विगुणेन.' (p. 48.) The first two feet contain 13 quantities and the next two 11 quantities each.

236. These metres are also groups of semi-even or uneven metres. Consequently other prosodists lay down more restrictive rules, at least in some cases. N*a*r*a*ya*n*a for instance quotes Jayadeva (p. 57.) that in the उपचित्रा metre the last eight quantities are to consist of heavy, two light, and two heavy syllables. (21122).

237. IV. 48. 'गीत्यार्या लः' *i. e.* 'When every foot consists of sixteen light syllables, it is called गीत्यार्या'. V. r. calls it अचलधृति, II. 31. Ganga D*a*sa rightly places it among even metres of 16 syllables.

238. IV. 49. 'शिखा विपर्यस्तार्द्धा' *i. e.* 'When half the metre is just the opposite *i. e.* contains all heavy syllables sixteen in number, each heavy syllable being equivalent to two light quantities, it is called शिखा'.

239. IV. 50. 'लः पूर्वश्चेज्ज्योतिः' *i. e.* 'If the first half

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

contains thirty-two light syllables and the second half sixteen heavy syllables, it is called ज्योतिः'.

240. IV. 51. 'गश्चेत् सौम्या' *i. e.* 'If the first half contains sixteen heavy and the second half contains 32 light syllables, it is called सौम्या'. V. r. calls it अनङ्गक्रीड़ा, II. 41.

241. IV. 52. 'चूलिकैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग्' *i. e.* 'When the first half consists of twenty-nine light syllables and the second half contains thirty-one light syllables and the last syllables are heavy, it is called चूलिका' *i. e.* when the first half contains twenty-seven light syllables and the last heavy and the second contains twenty-nine light syllables and the last heavy. Some read this rule 'चूलिकार्धमेकोनत्रिंशदन्ते ग्' *i. e.* 'A half of चूलिका (consists of) twenty nine syllables with the last syllable (only) heavy'. This is the view of V. r., which calls it अतिरुचिरा, II. 42.

242. IV. 53. "सा ग् येन समा लां क्ष इति ॥" *i. e.* '(In quantitative metres, the number ot) heavy syllables is the number by which the number of light and heavy syllables is equal to the number of quantities.' *i.e.* deduct the total number of syllables from the total number of quantities and you get the total number of heavy syllables.

PINGALA SUTRAS CHAPTER V.

243. V. 1. "वृत्तम्" *i. e.* "Syllabic metres." Pingala,

however, does not give any name for quantitative metres and it is doubtful whether there was a special name for them in his days. Later writers call them जाति : “गद्यं पद्यञ्च मिश्रञ्च तत् त्रिधैव व्यवस्थितम्। पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा”. kav. I. 11. ; “एकदेशस्थिता जाति र्वृत्तं गुरुलघुस्थितं”, quoted by Halayudha ; “पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा। वृत्तमक्षरसंख्यातं जाति र्मात्राकृता भवेत्”. C. m. 4.

244. V. 2. “सममर्द्धसमं विषमञ्च” *i. e.* “(They are) even, semi-even, and uneven.’ These terms are explained by other writers : ‘सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा। समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः॥ आदिस्तृतीयवत् यस्य पादस्तुर्यो द्वितीयवत्। भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम्॥” C. m. 5-6.

245. V. 3. ‘समं तावत्कृत्वः कृतमर्द्धसमम्’ *i. e.* ‘The number of even metres multiplied by itself gives the number of semi-even metres.’

246. V. 4. ‘विषमञ्च.’ *i. e.* ‘This sum multiplied by itself gives the number of uneven varieties.’ These two rules are not quite correct, as the original varieties are also included in these numbers. Hence the 5th rule.

247. V. 5. ‘राश्यूनम्” *i. e.* ‘Less the original quantity’. For instance if twenty be the number of even metres, the number of semi-even metres will be 20 × 20=400 − 20=380 and the number of uneven metres will be 400 × 400 = 160000 − 400 = 159600.

248. There is another rational division of metres

according to the flow of syllables. sar. II. 22–3 are :—
"द्रुता विलम्बिता मध्या साथ द्रुतविलम्बिता। द्रुतमध्याच विज्ञेया तथा मध्यविलम्बिता॥ सा लघूनां गुरूणाञ्च वाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः॥" It cites the वरतनु and उद्गता metres as illustrations of quick flow, the प्रमाणिका and वियोगिनी metres of slow flow, the common अनुष्टुप् of mean flow, the द्रुतविलम्बित of quick and slow flow, the मालिनी of quick and mean flow, the दोधक of mean and slow flow.

249. V. 6. 'ग्लिति समानी.' *i. e.* 'When a metre is composed of alternate heavy and light syllables, it is called समानी.' The number of syllables is not mentioned. Halayudha observes the following rule nine applies and we are to consider each foot to consist of eight syllables.

250. V. 7. 'ल्गिति प्रमाणी' *i. e.* 'When a verse consists of alternate light and heavy syllables, it is called प्रमाणी.' The number of syllables in each foot will be eight.

251. V. 8. 'वितानमन्यत्' *i. e.* 'With any other arrangement (the metres of octosyllabic feet) are called वितान.'

252. V. 9. 'पादस्यानुष्टुब्वक्त्रम्' *i. e.* 'The following rules apply to feet in अनुष्टुब्वक्त्र metres.'

253. V. 10. 'न प्रथमात् स्नौ.' *i. e.* 'After the first *i. e.* (the 2nd to 4th syllables) should not be last-heavy or all-light.'

CSL

254. V. 11. 'द्वितीयचतुर्थयो रश्च.' *i. e.* 'In the second and the fourth feet (the 2nd to 4th syllables) should not be middle-light.'

255. V. 12. "वान्यत्". *i. e.* "Other measures may be optionally used."

256. V. 13. "य चतुर्थात्" *i. e.* "After the fourth *i. e.* (the 5th to 7th syllables) should be first-light'.

257. V. 14. "पथ्या युजो ज्" *i. e.* "If in the even feet, (the 5th to 7th syllables) are middle-heavy, it is called पथ्या (वक्त्र)."

258. V. 15. "विपरीतैकीयम्." *i. e.* "According to some, the opposite is called पथ्या" *i. e.* if the 5th to 7th syllables are middle-heavy in the odd feet."

259. V. 16. "चपलाऽयुजो न्" *i. e.* "If the 5th to 7th syllable is all-light in the odd feet, it is called चपला."

260. V. 17. "विपुला युग्लः सप्तमः" *i. e.* "If in the even feet the seventh syllables are light, it is called विपुला."

261. V. 18. "सर्वतः सैतवस्य" *i. e.* "According to सैतव, in all the feet (the 7th syllable should be light in this metre.)"

262. V. I9. "भ्नौ न्तौ च." *i. e.* "(It is also विपुला if in the odd feet the 5th to 7th syllables are) first-heavy, middle-light, all-light, or last-light." Hal*a*yudha adds युग्ल: of rule 17 applies also to this rule *i. e.* in the

GSL

even feet, the 7th syllable should be light. He calls these metres भविपुला, रेफविपुला etc.

263. These rules are obscure and mix up the ordinary अनुष्टुप् (पथ्या) with several other varieties, which are not rhythmical and rarely used by modern poets. The illustrations quoted by Halayudha are exceptional and have been made to fit the rules by forced division of "class" and "individual" वक्त्र's. (So V. r. n. p. p. 54-5). K*a*lid*a*sa deserves the credit of being the first to give a very simple rule for this most common metre. "श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्। द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः'. " Sru. 10. This has been followed by all our great rhetoricians. "छन्दःशास्त्रविरुद्धं यच्छन्दोभ्रष्टं हि तद् यथा। स जयति जिनपतिः परब्रह्ममहानिधिः" Vag. III. 23. ; "भग्नछन्द इति प्राहुर्यैश्छन्दोभङ्गवद्वचः। यथा, यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः। तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः॥ अत्र पञ्चमवर्णस्य लघोः स्थाने गुरोः करणाच्छन्दोभङ्गः" sar. I. 27. I, however, find this rule does not quite satisfy all the requirements of the case. Take for instance "वाजसनेयसंहिता वेददीपेन संयुक्ता". This line as it stands does not satisfy K*a*li-d*a*sa's rule, but if the feet are inverted its requirements are satisfied and yet "वाजसनेयसंहिता" does not fit the metre. Why? Because there are two pauses in this foot on account of the word वाजसनेय. Read वाजसने as one word and य संहिता as another,

the discordance will disappear. It follows that the words are to be such that there is only one pause at the end of the foot. I also find that according to our scanning, no measure should be all-light. This is involved in the preceding rule, but I separately specify it for further clearness.

264. This metre differs from the Vedic अनुष्टुप् in the construction of the odd feet and Sanskrit writers unanimously ascribe its discovery to the great poet V*a*lm*i*ki. K*a*lid*a*sa writes : "तामभ्यगच्छद्रुदितानुसारी कविः कुशेध्माहरणाय यातः। निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः" R. 14. 70. Bhavabh*u*ti describes : "अथ स ब्रह्मर्षिरेकदा मध्यन्दिनसमये नदीं तमसामनुप्रपन्नः, तत्र युग्मचारिणोः क्रौञ्चयोरेकं व्याधेन विध्यमानं ददर्श, आकस्मिकप्रत्यवभासाच्च देवीं वाचमानुष्टुभेन छन्दसा परिणतामभ्युदैरयत्," U. II. p. 36. R*a*jashekhara notes : "योगीन्द्रश्छन्दसां स्रष्टा रामायणमहाकविः। वल्मीकजन्मा जयति प्राच्यः प्राचेतसो मुनिः" B. r. 1. 9. It is not necessary to quote other authorities.

265. V. 20. 'प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदचतुरूर्द्धम्.' *i. e.* 'When every succeeding foot increases by four syllables, it is called पदचतुरूर्द्ध.' Hal*a*yudha adds the first foot is to contain eight syllables.

266. V. 21. 'गावन्त आपीड़ः" *i. e.* 'If every foot ends in two heavy syllables each, it is called आपीड़.'

267. V. 22. "आदौ चेत् प्रत्यापीड़ः" *i. e.* "If every foot begins in two heavy syllables, it is called प्रत्यापीड़."

268. V. 23. "प्रत्यापीड़ो गावादौ च" *i.e.* "If every foot begins and (ends) in two heavy syllables, it is called प्रत्यापीड़." This rule appears to me to be a later interpolation, as the same name is applied to a different metre in the preceding rule. It is not found in Agn. Narnyana calls this metre उभयापीड़ (p. 84.)

269. V. 24. 'प्रथमस्य विपर्य्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधाराः' *i. e.* 'If the first foot interchanges with any of the other three feet, it is called मञ्जरी, लवली, अमृतधारा". V. r. calls these कलिका, लवली, and मञ्जरी, v. 3 to 5. His clear illustrations shew that by the first he understands a metre whose four feet consist of 12, 8, 16, and 20 syllables; by the second, a metre whose four feet consist of 12, 16, 8, and 20 syllables; and by the third, a metre whose four feet consist of 12, 16, 20, and 8 syllables. In other words, he understands by inversion the inversion of the first foot and the corresponding inversion of the other feet. Halayudha understands differently. According to him, only the first foot is to exchange places with the second, third, or fourth foot, and the other feet are to remain as before. Hence मञ्जरी consists of 12, 8, 16, and 20 syllables; लवली of 16, 12, 8, 20 syllables; and अमृतधारा of 20, 12, 16, 8, syllables. This is the proper meaning from the wording of the rule, but which Pingala intended to convey, I am unable to determine (see V. r. n. p. 84.)

270. V. 25. 'उद्गतामेकतः स्जौ स्लौ, न्सौ ज्गौ, भ्नौ ज्लौग्, स्जौ स्जौ ग्.' *i. e.* 'The metre is called उद्गता if

the first foot contains last-heavy, middle-heavy, last-heavy and light; the second foot contains all-light, last-heavy, middle-heavy, and heavy; the third foot contains first-heavy, all-light, middle-heavy, light and heavy; and the fourth foot contains last-heavy, middle-heavy, last-heavy, middle-heavy, and heavy.' Halayudha adds उद्गताम् is used in the accusative plural as पठेत् is understood. The use of ल् at the end of the first foot shews that according to our author, every final light syllable is not neccessarily a heavy syllable. V. r. says that 'the first foot is to be read by itself.' (v. 6.) *i. e.* there should be a full pause at the end of the first foot. This is a needless remark, as pauses depend on the flow of syllables and not on any arbitrary rules. N*a*r*a*ya*n*a says if the first foot of 'उद्गता' changes its place with the third, the metre is called 'मन्थरा' (p. 85).

271. V. 26. 'तृतीयस्य सौरभकं र्नौ भ्गौ.' *i. e.* 'If the third foot is middle-light, all-light, first-heavy, and heavy, it is called सौरभक,' the other three feet being like the उद्गता.

272. V. 27. 'ललितं नौ सौ.' *i. e.* 'If the third foot is two all-lights and two last-heavies, it is called ललित.' The other feet as in उद्गता.

273. V. 28. 'उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यं म्सौ ज्भौ गौ, स्नौ जौ ग्, नौ स्, नौ न् ज्यौ.' *i. e.* 'It is called उपस्थितप्रचुपित if the

first foot contains all-heavy, last-heavy, middle-heavy, first-heavy, and two heavies: the second foot contains last-heavy, all-light, middle-heavy, middle-light, and heavy: the third foot contains two all lights and last heavy: the fourth foot contains three all-lights, middle-heavy, and first-light'.

274. V. 29. 'वर्द्धमानं नौ स्नौ न्सौ.' *i. e.* 'If the (third foot) contains two all-lights, last-heavy, and then again two all-lights and last-heavy, it is called वर्द्धमान.' The other feet as in उपस्थितप्रचुपित.

275. V. 30. 'शुद्धविराडृषभं त्ज्र:' *i. e.* 'If (the third foot) is last-light, middle-heavy and middle-light, it is called शुद्धविराड् ऋषभ.' The other feet as in उपस्थितप्रचुपित.

276. V. 31. 'अर्द्धे.' *i. e.* 'In the half.' *i. e.* the following rules apply to halves of metres.

277. V. 32. 'उपचित्रकं सौ स्लौ ग्, भौ भ्गौ ग्.' *i. e.* 'It is called उपचित्रक if either half contains three last-heavies, light, and heavy in the first foot, and three first heavies and two heavies in the second foot.'

278. V. 33. "द्रुतमध्या भौ भ्गौ ग्, न्जौ ज्यौ." *i. e.* "It is called द्रुतमध्या if both halves contain three first heavies and two heavies in the first foot and all-light, two middle-heavies and a first-light in the second foot."

279. V. 34. 'वेगवती सौ स्गौ, भौ भ्गौ, ग्." *i. e.* "It is

called वेगवती if either half contains three last-heavies and heavy in the first foot and three first-heavies and two heavies in the second foot."

280. V. 35. "भद्रविराट् त्जौ र्गौ, म्सौ ज्गौ ग्" *i. e.* "It is called भद्रविराट् if both halves contain last-light, middle-heavy, middle-light and heavy in the first foot, and all-heavy, last-heavy, middle-heavy and two heavies in the second foot."

281. V. 36. "केतुमती स्जौ स्गौ, भ्रौ न्गौ ग्." *i. e.* "It is called केतुमती if both halves contain last-heavy, middle-heavy, last-heavy and heavy in the first foot, and first-heavy, middle light, all-light and two heavies in the second foot."

282. V. 37. "आख्यानिकी तौ ज्गौ ग्, ज्तौ ज्गौ ग्." *i. e.* "It is called आख्यानिकी if both halves contain two last-lights, middle-heavy and two heavies in the first foot, and middle-heavy, last-light, middle-heavy and two heavies in the second foot." V. r. calls it आख्यानकी, iv. 6.

283. V. 38. "विपरीताख्यानिकी ज्तौ ज्गौ ग्, तौ ज्गौ ग्." *i. e.* "It is called विपरीताख्यानिकी if both halves contain middle-heavy, last-light, middle-heavy and two heavies in the first foot, and two last lights, middle-heavy and two heavies in the second foot." The आख्यानिकी and the विपरीताख्यानिकी are varieties of the ordinary उपजाति (see. vi. 18.) and needlessly described here. The names shew these two metres

were in much use in narration even in the days of Pingala.

284. V. 39. "हरिणप्लुता सौ स्लौ ग्, न्भौ भ्रौ" *i.e.* "It is called हरिणप्लुता if both halves contain three last-heavies, light and heavy in the first foot; and all-light, two first-heavies and middle-light in the second foot."

285. V. 40. "अपरवक्त्रं नौ र्लौ ग्, न्जौ ज्रौ." *i.e.* "It is called अपरवक्त्र if both halves contain two all-lights, one middle-light, light and heavy in the first foot, and all-light, two middle-heavies and middle-light in the second foot."

286. V. 41. "पुष्पिताग्रा नौ र्यौ, न्जौ ज्रौ ग्." *i. e.* "It is called पुष्पिताग्रा if both halves contain two all-lights, middle-light and first-light in the first foot; and all-light, two middle-heavies, middle-light and heavy in the second foot."

287. V. 42. "यवमती र्जौ र्जौ, ज्रौ ज्रौ ग्" *i. e.* "It is called यवमती if both halves contain middle-light and middle-heavy twice in the first foot; and middle heavy and middle-light twice and heavy in the second foot." V. r. reads य् for the second ज् in odd feet. B. reads "रजौ समे च„ and D. "रजौ समे तु" for " रयौ समे चेत्." As these appear to be later corrections after Pingala, I have preferred the reading of A and my manuscripts.

CSL

288. V. 43. शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग्" *i. e.* "It is called शिखा if both halves contain 29 syllables in the first foot and 31 syllables in the second foot; the last syllables in each foot being heavy." Hal*a*yudha observes that this means the other syllables are to be light.

289. V. 44. "खञ्जा महत्ययुजीति" *i. e.* "If the larger number of syllables is in the odd feet, it is called खञ्जा." *i. e.* when the first and third feet contain thirty-one syllables and the second and fourth twenty-nine syllables with the last syllable heavy in each foot.

290. V. r. wrongly places these two metres (शिखा, खञ्जा) among quantitative metres, II. 39-40. Moreover he describes them as consisting of two feet of 29 syllables and two feet of 31 syllables. He consequently understood 'अन्ते ग्' of V. 43. in the sense of 'with the last syllable heavy' and not in the sense 'and a heavy syllable in the end.' This is also the view of Agn. VI. 6. I have, however, given the meaning assigned by Hal*a*yudha, as it is not indefensible. It should, however, be added that in IV. 52. he explains "अन्ते ग्" in the sense of "with the last syllable heavy" and not in the other sense.

PINGALA S*U*TRAS CHAPTER. VI.

291. VI. 1. "यति विच्छेदः" *i. e.* "Pause is (at every) division of verses." Under this rule, हलायुध quotes the

following useful verses. "यतिः सर्व्वत्र पादान्ते श्लोकार्द्धे तु विशेषतः। समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके॥ क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यति र्भवेत्। यदि पूर्व्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ॥ पूर्व्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत्। द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवत्॥ नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत्। परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत्॥" In English :—"There should be a pause after every foot, and specially at the end of every half-verse. It is also allowed after four or more syllables whether the form be distinct or not. *i. e.* whether the word be in the middle of a compound or not. Sometimes a pause is allowed in the middle of a word after four or more syllables if this and the following portion do not belong to the same syllable. *i. e.* if it is not in the middle of a simple word. If there is a vowel in combination in such cases, it should be the end of the preceeding pause; sometimes the beginning of the succeeding pause. But when a vowel changes into its corresponding semi-vowel, it should be the beginning of the following pause. Words like च which always agree with preceeding words should be the end of the preceeding pause and words like प्र which always agree with following words should be the beginning of the following pause." Hal*a*yudha shews that these rules are not universally followed. I shall recur to this subject in the body of my work. The

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

following rules and explainations of V*a*mana will throw much light on this subject. : "विरसविरामं यतिभ्रष्टम् ॥३॥ विरसः श्रुतिकटुर्विरामो यस्मिन् तद्विरसविरामं यतिभ्रष्टम् । तद्धातुनामभागभेदे स्वरसन्ध्यकृते प्रायेण । तद् यतिभ्रष्टं धातुभागभेदे नामभागभेदे च सति भवति । स्वरसन्धिनाकृते प्रायेण बाहुल्येन । ... ... स्वरसन्ध्यकृत इति वचनात् स्वरसन्धिकृते भेदे न दोषः" p. 10. The rhetoricians, however, do not favor the non-combination at the end of the odd feet. Va. 5. 1. 2. is. "नित्यं संहितैकपदवत् पादेष्वर्द्धान्तवर्जम्" ॥ Vag. I. 8. is "पश्चाद्गुरुत्वं संयोगाद्विसर्गाणामलोपनम् । विसन्धिवर्जनं चेति बन्धपारुष्यहेतवः". Kav. III. 159-60 are 'न संहितां विवक्षामीत्यसन्धानं पदेषु यत् । तद् विसन्धीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादिहेतुकम् ॥ मन्दानिलेन चलता अङ्गनागण्डमण्डने । लुप्तमुद्भेदि घर्माम्भो नभस्यस्मद्वपुष्यपि ॥' Sar. forbids both non-combination and bad combination. 'विसंहितो विरूपो वा यस्य सन्धि विसन्धि तत् ॥ यथा,—मेघानिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने । मञ्जर्युद्गमगर्भासौ तवल्युर्वीं विधूयते ॥ इत्यादौ तु विरूपसन्धानं विसन्धिः.' I. 22. I prefer the view of Hal*a*yudha's authority. We must pause at every foot and it is necessary both for easy reading and easy understanding, that the feet should be separately marked.

292. Pingala is silent about imperfect verses. The rhetoricians classify them either as irregular or as discordant. I quote the principal authorities: 'स्वलक्षणच्युतवृत्तं भिन्नवृत्तम् ; विरसविरामं यतिभ्रष्टम् ; तद्धातुनामभागभेदे स्वरसन्ध्यकृते प्रायेण.' va. 2. 2. 2 to 4. ; "श्लोकेषु नियतस्थानं

पदच्छेदं यतिं विदुः। तदपेतं यतिभ्रष्टं श्रवणोद्वेजनं यथा॥ स्त्रीणां सङ्गीतविधिमयमादित्यवंश्यो नरेन्द्रः, पश्यत्यक्लिष्टरसमिह शिष्टै रमेतत्रादि दुष्टम्। कार्याकार्याण्ययमविकलान्यागमेनैव पश्यन्, वश्यामुर्वीं वहति नृप इत्यस्ति चैवं प्रयोगः॥ लुप्ते पदान्ते शिष्टस्य पदत्वं निश्चितं यथा। तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति वर्ण्यते॥ तथापि कटु वर्णानां कवयो न प्रयुञ्जते। ध्वजिनी तस्य राज्ञः केतूदस्तजलदेत्यदः॥ वर्णानां न्यूनताधिक्ये गुरुलघ्वयथास्थितिः। तत्र तद्भिन्नवृत्तं स्यादेष दोषः सुनिन्दितः" Kav. III. 152 to 156. "भग्नच्छन्द इति प्राहुर्यच्छन्दोभङ्गवद्वचः। अस्थाने विरतिर्यत्र तत्तु भग्नयतीष्यते" ॥ Sar. 1. 27.

293. VI. 2. 'तनुमध्या त्यौ' *i. e.* 'A metre is called तनुमध्या if (every foot) contains last-light and first-light.' Hal*a*yudha observes in these verses there is a pause at the end of each foot. The verse quoted by him shews there is also a pause after the second syllable of each foot.

294. VI. 3. 'कुमारललिता ज्सौ ग्.' *i. e.* 'A metre is called कुमारललिता if it contains middle-heavy, last heavy and heavy in each foot.' Hal*a*yudha shews that in some of these verses the pause is at every third and seventh syllable of each foot and in some at every second and seventh syllable.

295. VI. 4. 'माणवकाक्रीडितकं भ्तौ ल्गौ.' *i. e.* "It is called माणवकाक्रीडितक if it contains first-heavy, last-light, light and heavy in each foot." Pause at every fourth syllable.

296. VI. 5. "चित्रपदा भौ गौ." *i. e.* "It is called चित्र-

पदा if every foot contains two-first heavies and two heavies." Pause at every foot.

297. VI. 6. "विद्युन्माला मौ गौ." *i. e.* "It is called विद्युन्माला if each foot contains two all-heavies and two heavies." Pause at every fourth syllable.

298. VI. 7. "भुजगशिशुसृता नौ म्.' *i. e.* 'It is called भुजगशिशुसृता if each foot contains two all-lights and all-heavy.' In addition to the foot pause, pause at every seventh syllable.

299. vi. 8. 'हंसरुतं म्नौ गौ.' *i. e.* 'It is called हंसरुत if each foot contains all-heavy, all-light and two heavies." Pause at every foot.

300· Vi. 9. 'हलमुखी र्नौ स्.' *i. e.* 'It is called हलमुखी if each foot contains middle-light, all-light and last heavy.' Hal*a*yudha observes that in addition to the foot pause, there is a pause at every third syllable.

301. VI. 10. 'शुद्धविराण् म्सौ ज्गौ.' *i. e.* 'The metre is called शुद्ध विराट् if each foot contains all-heavy, last-heavy, middle-heavy and heavy.' Pause at every foot.

302. VI. 11. "पणवो म्नौ य्गौ." *i. e.* 'It is called पणव if each foot contains all-heavy, all-light, first-light and heavy.' Pause at every fifth syllable. V. r. reads ज् for य्, III. 22. Hence Hari Bh*a*skara writes we should read य् and some have accordingly changed the rule (V. r. n. p. 65). We have, however, seen

that in some cases, Ked*a*ra Bha*tt*a's explanations are to be preferred to Hal*a*yudha's and there is no evidence in this case that Hal*a*yudha's reading is supported by the older writers.

303. VI. 12. 'रुक्मवती भ्मौ स्गौ.' *i. e.* 'It is called रुक्मवती if each foot contains first-heavy, all-heavy, last-heavy and heavy.' Pause at every foot.

304. VI. 13. 'मयूरसारिणी र्जौ र्गौ.' *i. e.* 'It is called मयूरसारिणी if each foot contains middle-light, middle-heavy, middle-light, and heavy.' Pause at every foot.

305. VI. 14. 'मत्ता म्भौ स्गौ.' *i. e.* 'It is called मत्ता if each foot contains all-heavy, first-heavy, last-heavy and heavy.' Pause at every fourth syllable in addition to the foot pause.

306. VI. 15. 'उपस्थिता त्जौ ज्गौ.' *i. e.* 'It is called उपस्थिता if each foot contains last-light, two middle-heavies, and heavy.' In addition to the foot pause, pause at every second syllable.

307. VI. 16. 'इन्द्रवज्रा तौ ज्गौ ग्.' 'A metre is called इन्द्रवज्रा if each foot contains two last-lights, middle-heavy and two heavies.' Pause at every foot.

308. VI. 17. 'उपेन्द्रवज्रा ज्तौ ज्गौ ग्.' *i. e.* 'It is called उपेन्द्रवज्रा if each foot contains middle-heavy, last-light, middle-heavy and two heavies.' Pause at every foot.

309. VI. 18. 'आद्यन्तावुपजातयः.' *i. e.* 'If it contains both first and second, *i. e.* if some of the feet are इन्द्रवज्रा and some उपेन्द्रवज्रा, it is called उपजाति.' The total number of metres that can be obtained by the different arrangement of these two feet is sixteen. Deducting इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा metres which have the same feet throughout, we get fourteen varieties of उपजाति. Hal*a*yudha observes that the term उपजाति is applied also to other mixed metres, as for instance when some feet are वंशस्था and some feet इन्द्रवंशा. (See. V. r. III. 31. and note).

310. VI. 19. "दोधकं भौ भ्गौ ग्." *i. e.* " It is called दोधक if each foot contains three first-heavies and two heavies." Pause at every foot. Hal*a*yudha derives दोधक from दुह् to milk.

311. VI. 20. " शालिनी म्तौ त्गौ ग् समुद्र ऋषयः." *i. e.* "It is called शालिनी if each foot contains all-heavy, two last-heavies and two heavies. Pause at every fourth and seventh *i. e.* (11th syllable)."

312. VI. 21. "वातोर्मी म्भौ त्गौ ग्." *i.e.* 'It is called वातोर्मी if each foot contains all-heavy, first-heavy, last-light and two heavies. Pause at every fourth and eleventh syllable.'

313. VI. 22. "भ्रमरविलसिता म्भौ न्लौ ग्." *i. e.* "It is called भ्रमर विलसिता if each foot contains all-heavy, first-heavy, all-light, light and heavy." Pause at every fourth and eleventh syllable.

314. VI. 23. "रथोद्धता र्नौ र्लौ ग्." *i. e.* "It is called रथोद्धता if each foot contains middle-light, all-light, middle-light, light and heavy." Pause at every foot.

315. VI. 24. "स्वागता र्नौ भ्गौ ग्." *i. e.* "It is called स्वागता if each foot contains middle-light, all-light, first-heavy and two heavies." Pause at every foot.

316. VI. 25. "वृन्ता नौ स्गौ ग्." *i. e.* It is called वृन्ता if each foot contains two all-lights, last-heavy and two heavies." Pause at every fourth and eleventh syllable. Most prosodists read वृत्ता for वृन्ता.

317. VI. 26. "श्येनी र्जौ र्लौ ग्." *i. e.* "It is called श्येनी if each foot contains middle-light, middle-heavy, middle-light, light and heavy."

318. VI. 27. "विलासिनी ज्रौ ज्गौ ग्." *i.e.* "It is called विलासिनी if each foot contains middle-heavy, middle-light, middle-heavy and two heavies." Pause at every foot. Visvan*a*tha notes this rule Is not found in all manuscripts. It is also not found in Agn. and V. r.

319. VI. 28. "जगती." *i. e.* "Metres with feet of 12 syllables."

320. VI. 29. "वंशस्था ज्तौ ज्रौ." *i. e.* 'It is called वंशस्था if each foot contains middle-heavy, last-light, middle-heavy, and middle-light.' Pause at every foot.

321. VI. 30. "इन्द्रवंशा तौ ज्रौ" *i. e.* 'It is called इन्द्रवंशा if each foot contains two last-lights, middle-heavy and middle-light.' Pause at every foot.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

322. VI. 31. 'द्रुतविलम्बितं न्भौ भ्रौ' *i. e.* 'It is called द्रुतविलम्बित if each foot contains all-light, two first-heavies and middle-light.' Pause at every foot.

323. VI. 32. "तोटकं सः" *i. e.* "It is called तोटक if each foot contains four last-heavies." Pause at every foot.

324. VI. 33. "पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्राः." *i. e.* "It is called पुट if each foot contains two all-lights, all-heavy and first-light. Pause at every fourth and eighth *i. e.* twelfth syllable." Visvan*a*tha notes some manuscripts read श्रीपुट. This is the reading of Agn. VII. 30.

325. VI. 34. "जलोद्धतगति ज्सौ ज्सौ रसर्त्तवः.' *i. e.* "It is called जलोद्धतगत्ति if each foot contains middle heavy and last-heavy repeated. Pause at every 6th and 6th (*i. e.* twelfth syllable)."

326. VI. 35. "ततं नौ म्रौ." *i. e.* "It is called तत if each foot contains two all-lights, all-heavy and middle light." Pause at every foot.

327. VI. 36. "कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ." *i. e.* "It is called कुसुमविचित्रा if each foot contains all-light and first-light repeated." Pause at every sixth syllable in addition to the foot pause.

328. VI. 37. "चञ्चलाक्षिका नौ रौ." *i. e.* "It is called चञ्चलाक्षिका if each foot contains two all-lights and two middle lights." Pause at every foot.

329. VI. 38. "भुजङ्गप्रयातं यः" *i. e.* "It is called

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
CSL

भुजङ्गप्रयात if each foot contains four first-lights." Pause at every foot.

330. VI. 39. "स्रग्विणी रः" *i. e.* " It is called स्रग्विणी if each foot contains four middle-lights." Pause at every foot.

331. VI. 40. "प्रमिताक्षरा सजौ सौ.' *i. e.* "It is called प्रमिताक्षरा if each foot contains last-heavy, middle-heavy, and two last-heavies.' Pause at every foot.

332. VI. 41. " कान्तोत्पीड़ा भ्मौ स्मौ." *i.e.* " It is called कान्तोत्पीड़ा if every foot contains first-heavy, all-heavy, last-heavy and all-heavy." Pause at every foot.

333. VI. 42. "वैश्वदेवी मौ याविन्द्रियर्षयः." *i.e.* " It is called वैश्वदेवी if each foot contains two all-heavies and two first-lights. Pause at every fifth and seventh (*i e.* twelfth syllable)."

334. VI. 43. "वाहिनी त्मौ मत्राष्टपिकामथरा:" *i.e.* " It is called वाहिनी if each foot contains last-light, two all-heavies and first light. Pause at every 7th and 5th (*i.e.* 12th) syllable." Visvan*a*tha notes this rule is not found in all manuscripts. It is also not found in Agn.

335. VI. 44. "नवमालिनी न्जौ भ्याविति." *i. e.* "It is called नवमालिनी if each foot contains all-light, middle-heavy, first-heavy and first-light." In addition to the foot pause, pause at every eighth syllable.

PINGALA S*U*TRAS. CHAPTER VII.

336. VII. 1. " प्रहर्षिणी म्नौ ज्रौ ग् त्रिकदशकौ." *i. e.* "It is called प्रहर्षिणी if each foot contains all-heavy, all-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

light, middle-heavy, middle-light and heavy. Pause at every third and tenth *i. e.* 13th syllable."

337. VII. 2. "रुचिरा ज्भौ स्जौ ग् चतुर्नवकौ," *i. e.* "It is called रुचिरा if each foot contains middle-heavy, first-heavy, last-heavy. middle-heavy and heavy. Pause at evry fourth and ninth (*i e.* 13th syllable.)"

338. VII. 3. "मत्तमयूरं म्तौ य्सौ ग् समुद्रनवकौ." *i. e.* "It is called मत्तमयूर if each foot contains all-heavy, last-light, first-light, last-heavy and heavy. Pause at every 4th and ninth (*i. e.* 13th syllable.)"

339. VII. 4. "गौरी नौ न्सौ ग्." *i. e.* "It is called गौरी if each foot contains three all-lights, last-heavy and heavy." Pause at every foot.

340. VII. 5. "असम्बाधा म्तौ न्सौ गाविन्द्रियनवकौ" *i. e.* "It is called असम्बाधा if each foot contains all-heavy, last-light, all-light, last-heavy and two heavies. Pause at every fifth and ninth (*i. e.* 14th syllable.)"

341. VII. 6. 'अपराजिता नौ र्सौ ल्गौ स्वरर्षयः' *i. e.* 'It is called अपराजिता if each foot contains two all-lights, middle-light, last-heavy, light and heavy. Pause at every 7th and 14th syllable.'

342. VII. 7. 'प्रहरणकलिता नौ भ्नौ ल्गौ च.' *i. e.* 'It is called प्रहरणकलिता if each foot contains two all-lights, first-heavy, all-light, light and heavy.' Pause at every 7th syllable in addition to the foot pause.

343. VII. 8. 'वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ.' *i. e.* 'It is

called वसन्ततिलका if each foot contains last-light, first-heavy, two middle-heavies and two heavies.' Pause at every foot.

344. VII. 9. 'सिंहोन्नता काश्यपस्य.' *i. e.* 'This metre is called सिंहोन्नता according to काश्यप.'

345. VII. 10. 'उद्धर्षिणी सैतवस्य.' *i. e.* 'According to सैतव, it is called उद्धर्षिणी.'

346. VII. 11. 'चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स्.' *i. e.* 'It is called चन्द्रावर्त्ता if each foot contains four all-lights and last-heavy.' In addition to the foot pause, pause after every 7th syllable.

347. VII. 12. 'मालर्त्तुनवकौ चेत्.' *i. e.* 'This metre is called माला when pause is at every sixth and ninth (*i. e.* 15th syllable).'

348. VII. 13. 'मणिगणनिकरो वस्वृषयः.' *i. e.* 'It is called मणिगणनिकर if the pause is at every eighth and seventh (*i. e.* 15th syllable).'

349. VII. 14. 'मालिनी नौ म्यौ य्.' *i. e.* 'It is called मालिनी if each foot contains two all-lights, all-heavy and two first-lights.' In addition to the foot pause, pause at every 8th syllable.

350. VII. 15. 'ऋषभगजविलसितं भ्रौ नौ न्गौ स्वरनवकौ.' *i. e.* 'It is called ऋषभगजविलसित if each foot contains first heavy, middle-light, three all-lights and heavy. Pause at every 7th and 9th (*i. e.* 16th syllable).'

351. VII. 16. 'हरिणी न्सौ म्रौ स्लौ गृतुसमुद्रऋषयः.' *i. e.* 'It is called हरिणी if each foot contains all-light, last-heavy, all-heavy, middle--light, last-heavy, light and heavy in each foot. Pause at every 6th, 4th, (*i. e.* 10th) and 7th (*i. e.* 17th) syllable.'

352. VII. 17. "पृथ्वी ज्सौ ज्सौ य्लौ ग् वसुनवकौ." *i. e.* "It is called पृथ्वी if each foot contains middle-heavy and last-heavy repeated and first-light, light and heavy. Pause at every 8th and 9th or 17th syllable."

353. VII. 18. 'वंशपत्रपतितं भ्रौ न्भौ न्लौ ग् दिगृषयः.' *i. e.* 'It is called वंशपत्रपतित if each foot contains first-heavy, middle-light, all-light, first-heavy, all-light, light and heavy. Pause at every 10th and 7th (*i. e.* 17th syllable).'

354. VII. 19. 'मन्दाक्रान्ता म्भौ न्तौ त्गौ ग् समुद्रर्तुस्वराः.' *i. e.* 'It is called मन्दाक्रान्ता if each foot contains all-heavy, first-heavy, all-light, two last-lights and two heavies. Pause at every 4th, 6th (10th) and 7th (17th) syllable.'

355. VII. 20. "शिखरिणी य्मौ न्सौ भ्लौ गृतुरुद्राः". *i.e.* "It is called शिखरिणी if each foot contains first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, first-heavy, light and heavy. Pause at every 6th and 11th (*i.e.* 17th syllable).'

356. VII. 21. "कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ न्यौ याविन्द्रियर्तुस्वराः." *i. e.* "It is called कुसुमितलतावेल्लिता if each foot

GSL

contains all-heavy, last-light, all-light and three first-lights. Pause at every 5th, 6th (*i. e.* 11th) and 7th (*i. e.* 18th syllable."

357. VII. 22. "शार्दूलविक्रीड़ितं म्सौ ज्सौ तौ गादित्यऋषयः." *i. e.* "It is called शार्दूलविक्रीड़ित if each foot contains all-heavy, last-heavy, middle-heavy, last-heavy, two-last lights and heavy. Pause at every 12th and 7th (*i.e.* 19th) syllable."

358. VII. 23. "सुवदना म्रौ भ्नौ य्भौ ल्गावृषिस्वरर्त्तवः." *i. e.* " It is called सुवदना if each foot contains all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, first-light, first-heavy, light and heavy. Pause at every 7th and 7th *i. e.* 14th and 6th *i.e.* 20th syllable."

359. VII. 24. 'ग्लिति वृत्तम्' *i. e.* " It is called वृत्तम् if each foot contains heavy and light alternately." Pause at every foot.

360. VII. 25. 'स्रग्धरा म्रौ भ्नौ यौ य् त्रिःसप्तकाः.' *i. e.* 'It is called स्रग्धरा if each foot contains all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, three first-lights. Pause at every 7th and 7th *i. e.* 14th and 7th *i. e.* 21st syllable.'

361. VII. 26. 'मद्रकं भ्रौ न्रौ न्रौ न्गौ दिगादित्याः.' *i. e.* 'It is called मद्रक if each foot contains first-heavy, middle--light, all-light and middle-light repeated, all-light and heavy. Pause at every 10th and 12th (*i. e.* 22nd) syllable.'

362. VII. 27. 'अश्वललितं न्जौ भ्जौ भ्जौ भ्रौ ग्रुद्रादित्याः'

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

i. e. "It is called अश्वललित if each foot contains all-light, middle-heavy, first-heavy and middle-heavy repeated, first-heavy, light and heavy. Pause at every 11th and 12th (*i. e.* 23rd) syllable."

363. VII. 28. 'मत्ताक्रीड़ा मौ त्नौ नौ न्लौ ग्वसुपञ्चदशकौ.' *i. e.* "It is called मत्ताक्रीड़ा if each foot contains two all-heavies, last-light, four all-lights, light and heavy. Pause at every 8th and 15th *i. e.* 23rd syllable.'

364. VII. 29. 'तन्वी भ्तौ न्सौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः.' *i. e.* 'It is called तन्वी if each foot contains first-heavy, last-light, all-light, last-heavy, two first-heavies, all-light and first-light. Pause at every 5th, 7th, (*i. e.* 12th), and 12th (24th) syllable."

365. VII. 30. 'क्रौञ्चपदा भ्मौ स्भौ नौ नौ ग्भूतेन्द्रियवस्वृषयः.' *i. e.* 'It is called क्रौञ्चपदा if each foot contains first-heavy, all-heavy, last-heavy, first-heavy, four all-lights and heavy. Pause at every 5th, 5th (10th), 8th (18th), 7th (25th) syllable.'

366. VII. 31. 'भुजङ्गविजृम्भितं मौ त्नौ नौ र्सौ ल्गौ वसुरुद्रर्षयः.' *i. e.* 'It is called भुजङ्गविजृम्भित if each foot contains two all-heavies, last-light, three all-lights, middle-light, last-heavy, light and heavy. Pause at every 8th, 11th (*i. e.* 19th), and 7th (*i. e.* 26th) syllable.'

367. VII 32. 'अपवाहको म्नौ नौ नौ न्सौ गौ नवर्त्तुरसेन्द्रियाणि.' *i. e.* 'It is called अपवाहक if each foot contains

all-heavy, six all-lights, last heavy and two heavies. Pause at every 9th, 6th (*i.e.* 15th), 6th (*i. e.* 21st) and 5th (*i. e.* 26th) syllable.'

368. VII. 33. 'दण्डको नौ रः.' *i. e.* "It is called दण्डक if each foot contains two all-lights and seven or more middle-lights.' The rule does not expressly mention the number of middle-lights but as metres with feet of 26 syllables has already been treated of, the first दण्डक must consist of feet of 26 syllables. Pause at every foot.

369. VII. 34. 'प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः.' *i. e.* 'The first दण्डक is called चण्डवृष्टिप्रपात.' Some manuscripts of V. r. read प्रयातः for प्रपातः. I have rejected it as it is grammatically faulty and mars the real meaning of the word, expressive of the flow of metre.

370. VII. 35. 'अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम्.' *i. e.* 'But not according to रात and माण्डव्य.'

371. VII. 36. 'शेषः प्रचित इति "The rest are प्रचित.' Hal*a*yudha understands by 'rest' metres whose feet consist of two all-lights and more than seven middle-lights. This follows from the wording of the rules vii. 33-4. Nar*a*ya*n*a understands that 'rest' includes all metres, whose feet are formed like the proper दण्डक feet. (see p. 78).

372. This closes Pingala's description of classical metres. Various other metres will be described and

illustrated in the body of my work. There may be numerous other good metres. For some of these I refer the reader to the Pr*a*k*r*ta section of N*a*r*a*y*a*n*a*'s commentary. It is impossible to describe them exhaustively. Theoretically their number is such that a man's whole life is not sufficient even for counting the number one by one. Practically also their number has been too much for all the prosodists to exhaust and even what they have done often consist of barren lists, whose reproduction is a mere waste of valuable time. For all practical purposes, it is sufficient to know the principles which underlie the construction of different classes of metres with typical illustrations, and I have attempted to follow this system in my work.

PINGALA S*U*TRAS. CHAPTER VIII.

373. VIII. 1. "अत्रानुक्तं गाथा." *i. e.* 'Metres not described above are called गाथा.' Hal*a*yudha understands the term includes every metre however regular not described by Pingala and every metre however irregular described by him. But as opinions differ as to which rules are to be regarded as Pingala's and which as interpolations, there is no universal agreement as to the application of the term गाथा. Moreover as later prosodists go on increasing the number of even and uneven metres, its application

CSL

is more and more restricted. Ked*a*ra Bha*tt*a defines गाथा 'the rest are गाथा, containing three or six feet' (I. 18.) and again 'any metre not described here, containing uneven feet or odd (*i. e.* other than four) feet like *दग्धधर्मं (m. v. 33. 101-2) is called गाथा by the learned' (v. 12). N*a*r*a*ya*n*a is swayed down by Hal*a*yudha and observes 'not described here' is to be understood independently of the first line of the verse, although this is against I. 18. He, however, adds 'यदातु यच्छन्दो नोक्तमत्रेति विषमाक्षरपादमित्यस्य विशेषणं तदा समच्छन्दसां गाथात्वाभावादेतानि विंश,त्यादिष्वेव द्रष्टव्यानि.' Metres of irregular and odd feet are exceptional in classical Sanskrit and it is better to restrict गाथा to these rare cases.

374. VIII. 2. "कुड्मलदन्ती भ्तौ नुगौ गिन्द्रियरसाः." *i. e.* "It is called कुड्मलदन्ती if each foot contains first-heavy, last-light, all-light, and two heavies. Pause at every 5th and 6th (*i.e.* 11th) syllable."

375. VIII. 3. "वरतनु न्जौं ज्नौ षड्रसाः" *i. e.* "It is called वरतनु if each foot cantains all-light, two middle-heavies, and middle-light. Pause at every 6th, 6th (12th) syllable."

376. VIII. 4. 'जलधरमाला म्भौ स्मौ समुद्रवसवः." *i.e.* "It is called जलधरमाला if each foot contains all-heavy, first-heavy, last-heavy and all-heavy- Pause at every fourth and 8th (*i.e.* 12th syllable."

377. VIII. 5. "गौरी नौरौ" *i.e.* "It is called गौरी if each foot contains two-all-lights and two middle-lights." Pause at every foot. Hal*a*yudha observes that this with the increase of middle-light measures form intermediate metres between गौरी and दण्डक. This is exactly the same metre as चञ्चलाक्षिका noticed in VI. 37. without any distinction of pause. Vishvan*a*tha sh*a*stri

---

* In the Bombay edition, the last two feet are joined to a different sloka. So in the Calcutta edition.

however adds rules vi. 35, 36, 37, are not found in all manuscripts. He, however, does not point out the patent contradiction. Hal*a*yudha cites under VI. 37. Si. VI. 67. Here Malinatha quotes 'स्वरशरविरति र्नौनौ रौ प्रभा' which signifies that pause is at every 7th and 12th syllable. The verse does not warrant this remark. Under Ki.8. 16. he quotes V. r.

378. VIII. 6. 'ललना भ्तौ न्सौ इन्द्रियर्षयः' *i.e.* 'It is called ललना if each foot contains first-heavy, last-light, all-light and last-heavy. Pause at every 5th and 7th (*i.e.* 12th) syllable.

379. VIII. 7. 'कनकप्रभा स्जौ स्जौ ग्.' *i.e.* 'It is called कनकप्रभा if each foot contains last-heavy and middle-heavy repeated, and heavy. Pause at every foot.'

380. VIII. 8. 'कुटिलगति र्नौ तौ ग् स्वरर्तवः' *i.e.* 'It is called कुटिलगति if each foot contains two all-lights, two last-lights and heavy. Pause at every 7th and 6th *i.e.* 13th syllable.'

381. VIII. 9. 'वरसुन्दरी भ्जौ स्नौ गौ.' *i.e,* 'It is called वरसुन्दरी if each foot contains first-heavy, middle-heavy, last-heavy, all-light, and two heavies.' Pause at every foot.

382. VIII. 10- 'कुटिला म्भौ न्यौ गौ वेदरससमुद्राः' *i.e.* 'It is called कुटिला if each foot contains all-heavy, first-heavy, all-light, first-light and two heavies. Pause at every 4th, 6th, (*i.e.* 10 th) and 4th (*i.e.* 14th) syllable.'

383. VIII. 11. "शैलशिखा भ्रौ न्भौ भ्गौ भ्तरसेन्द्रियाः" *i. e.* "It is called शैलशिखा if each foot contains first-heavy, middle-light, all-light, two first heavies and heavy. Pause at every 5th, 6th (*i.e.* 11th) and 5th (*i. e.* 16th) syllable." Some disregard the intermediate pauses.

384. VIII. 12. "वरयुवती भ्रौ य्नौ न्गौ" *i. e.* "It is called वरयुवती if each foot contains first-heavy, middle-light, first-light, two all-lights, and heavy." Pause at the end of each foot-

385. VIII. 13. "अतिशायिनी सौ ज्भौ ज्गौ ग् दिक्स्वराः" *i. e.* "It is called अतिशायिनी if each foot contains two-last-lights, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy and two heavies. Pause at every 10th and 7th (*i.e.* 17th) syllable."

386. VIII. 14. "अवितथ' न्जौ भ्जौ ज्लौ ग्." *i.e.* "It is called अवितथ if each foot contains all-light, middle-heavy, first-heavy, two middle-heavies, light and heavy." Pause at every foot.

387. VIII. 15. "वस्विन्द्रियसमुद्राश्चेत् कोकिलकम्." *i.e.* "If the pause is at every 8th, 5th (*i. e.* 13th) and 4th (*i. e.* 17th) syllable, it is called कोकिलक."

388. VIII. 16. "विबुधप्रिया र्सौ जौ भ्रौ वसुदिशः." *i. e.* "It is called विबुधप्रिया if each foot contains middle-light, last-heavy, two middle heavies, first heavy and middle-light. Pause at every 8th and 10th (*i. e.* 18th) syllable."

389. VIII. 17. "नाराचकं नौ रौ रौ." *i. e.* "It is called नाराचक if each foot contains two all-lights and four middle-lights." Hal*a*yudha adds "pause after every 10th and 18th syllable," but his quotation shews that it varies. This rule with its illustration is not reproduced by N*a*rayan*a*. The metre is also not noticed under this name by Mallin*a*tha and other writers. I am, therefore, of opinion that it is a still later interpolation.

390. VIII. 18. "विख्याता य्मौ न्सौ रौ यसर्तुस्वराः." *i. e.* "It is called विख्याता if each foot contains first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, two middle-lights, and heavy. Pause at every 6th, 6th (*i.e.* 12th) and 7th (*i.e.* 19th syllable."

391. VIII. 19. "शशिवदना न्जौ भ्जौ ज्जौ रुद्रदिशः." *i. e.* "It is called शशिवदना if each foot contains all-light, middle-heavy, first-heavy, three middle-heavies, and middle-light. Pause at every 11th and 10th *i. e.* (21st) syllable." The pause, however, appears to vary. N*a*r*a*yan*a* reads "छत्रश्रीः" (p. 90.) As the names of these गाथा's are formed after the illustrations quoted, I prefer this reading to 'शशिवदना.'

392. Vishvan*a*tha sh*a*stri says the rules 2 to 19 are additions of Hal*a*yudha, as they are found only in manuscripts containing his commentary. I entirely agree with this view. If the perfectly even metres described here formed a part of the original text, there is no ground whatever for Pingala's inserting them among गाथा's instead of in their proper place of even metres. Moreover, the very names are formed from illustrations which did not exist in the time of Pinga-

CSL

la. In further corroboration of it, I have to add that corresponding rules are wanting both in the *A*gneya chandass*a*ra and in the V*r*tta Ratn*a*kara. Nar*a*ya*n*a takes the opposite view and reproduces the whole of Hal*a*yudha (p. p. 88 to 90). But this only shews that he had the use of only one manuscript of Pingala and that with Hal*a*yudha's interpolations.

393. VIII. 20. "द्विकौ ग्लौ." *i. e.* "Put heavy and light twice" *i. e.* light under heavy and then again light under heavy.

394. VIII. 21. "मिश्रौ च." *i. e.* "Also mixed." *i. e.* put heavy against heavy and light and then light against the second heavy and light, and we obtain the four varieties of dissyllables.

395. VIII. 22. "पृथग् ग्ला मिश्राः" *i. e.* 'Separately put heavy and light mixed.' *i. e.* put heavy first against each of the above four groups and then again light against each of them. We thus obtain the eight varieties of trisyllabic measures described in the first chapter.

396. VIII. 23. "वसवस्त्रिकाः." *i. e.* "(These) eight are the eight trisyllabic measures." Similarily we obtain 16 varieties of tetra-syllables, 32 varieties of penta-syllables, etc, (see. V. r. n. p. 102). As in even metres, every foot consists of the same number of syllables in the same order, these numbers also ex-

press their possible varieties in two, three, or more syllables. N*a*r*a*ya*n*a similarly shews that of semi-even metres of two syllables, the possible varieties are 16 – 4 *i. e.* 12 ; of un-even metres, 256 – 16 *i. e.* 240 ; and so on (p. p. 102-3). This is on the supposition that every metre is to consist of four feet.

397. VIII. 24. "लर्द्धे" *i. e.* "Light for every half."

398. VIII. 25. 'सैके ग्' *i. e.* 'Heavy for every half by increasing one.' These two rules are for finding out the arrangement of syllables in any even verse and of course applies only to the arrangement described in the rules 20-3. For instance, for the arrangement of the third variety in the above group, we get first heavy, because we have to increase 3 by one to get a half, then light because two the quotient of four by two is divisible by two, then heavy because we have to increase one by one to get a half, *i. e.* middle-light is the 3rd variety of the trisyllabics.

399. VIII. 26. 'प्रतिलोमगुणं द्वि र्लाद्यम्' *i. e.* 'Double the first light in the opposite direction.'

400. VIII. 27. 'ततोऽग्ये कं जह्यात्.' .i *e.* 'If it comes to heavy, deduct one.' These two rules are for finding the number in the above arrangement, if the arrangement of the syllables is given. For instance, given that an octosyllabic metre has first a light syllable, then three heavy syllables, then three light syllables,

and then a heavy syllable, what place does it occupy in the octosyllabic series? Reversing the arrangement we get ग ल ल ल ग ग ग ल. Doubling the 4th ल, we get eight. This falls under ग. Doubling and deducting one, we get fifteen. This also falls under ग. Doubling and deducting one, we get 24. This also falls under ग. Doubling and deducting one, we get 57. This falls under ल. Double this is 114. Therefore the metre occupies 114th place.

401. We may examine the correctness of our result by reversing the operation. By halving, it leaves no remainder. Therefore the first syllable is light. For next half, we have to increase it by one. Therefore the second syllable is heavy. The number thus obtained is 29. By repeating the same process, we again get heavy and 15 and again heavy and eight. Then we get three lights by halving and one, which is heavy. I give these illustrations as the rules are not intelligible by themselves. Another method is described in V. r. vi. 5.

402. VIII. 28. "द्विरर्द्धे." *i. e.* "Two for every half."

403. VIII. 29. "रूपे शून्यम्." *i. e.* "Zero for every one (to be deducted for halving)."

404. VIII. 30. "द्विः शून्ये" *i. e.* "Double for every zero."

405. VIII. 31. "तावदर्धे तद्गुणितम्." *i. e.* "For every

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

half, the number must be multiplied by itself." Hal*a*yudha illustrates these rules thus. In the case of 6, by the process of division prescribed in rules 28-9, we get 2, 0, 2. The first and the last represent halves. Hence for the first, we get 2×2 or 4. By rule 30, this should be doubled for the next zero. This eight multiplied by itself gives 64, the number of varieties of hexasyllabic feet and even metres of hexasyllabic feet. These explanations, however, hold good only in the case of six and of the even powers of two. For general application, we are to understand the rules differently: for halves, raise two to the power of two represented by the product of these halves and if there are any zeroes, multiply this number by two if it is the first zero and by the numbers preceeding, if they are intermediate zeroes. For instance, if the number is 51, we have by the prescribed division 0, 2, 0, 2, 2, 2, 0, 2. Hence 2^{32} represents the product of the halves. The first zero gives 2^1; the second $2^2=4$; the third 2^{16}. Their product is 2^{19}. Hence 2^{32+19} *i. e.* 2^{51} is the number of varieties of feet of 51 syllables.

406. The simple methods of combination were not fully known to our older prosodists. In even

CSL

metres, as every syllable can be either light or heavy, the total number of possible varieties of even metres is obtained by raising two to the power, which represents the number of syllables which each foot is to consist: e. g. 2^1 *i. e.* 2 represents the number of possible varieties of monosyllabic feet; 2^2 *i. e.* 4 of dissyllabic feet; 2^3 *i. e.* 8 of trisyllabic feet; and so on. In semi-even metres, as every half differs from the other, we are to raise 2^2 to the power which represents the number of syllables in each foot and deduct from it 2 to this power, which represents the even metres included in this rule *e. g.* ${2^2}^4 - 2^4$ *i. e.* 240 represents the number of possible varieties of semi-even metres of four syllables. This is on the supposition that each metre consists of four feet. If each metre is to consist of six feet, the number will be ${2^3}^4 - 2^4$ (as it makes no difference in even metres whether the number is four or six) *i. e.* 4080. In the case of uneven metres, we are to raise two to the power, which represents the number of feet and then raise this number to the power which represents the number of syllables in each foot and then deduct from it the number of even and semi-even metres if any included in it: *e. g.* $(2^5)^{20} - 2^{20}$ represents the possible varieties of uneven metres of five feet, where every foot consists of 20 syllables. As there can be no semi-even metres of five feet, the deducting number is 2^{20} and not $(2^{2 \text{ etc}})^{20}$.

407. Pingala's rules, however, vividly disclose two properties of two. Any power of two throughout divisible by two is equal to two raised to the power of two representing the number of two's the first power is divisible by two *i. e.* $2^{16} = 2^{2^4}$, $2^{32} = 2^{2^5}$, and so on. Any other number is reducible to such a number plus some smaller number and this smaller number represents the sum of the powers of two after which the number is not divisible by two. Take the case of 51. It is not divisible by two in the beginning and again after the first and the fourth division. 51 is $32 + 19$. 19 is therefore $= 2^0 + 2^1 + 2^4 = 1 + 2 + 16$.

408. The orthodox arrangement of quantitative measures is explained by *Narayana* at page 103. We are first to put all heavy quantities (if the total number is even) or first light and then heavy

quantities (if the total number is odd) and then arrange under it the same quantities, changing the first heavy into light and putting the remaining quantity as light if it is one, heavy if it is two, or light and heavy or heavies, according as the number is odd or even greater than two. His illustrations will explain these remarks.

409. The finding of the possible varieties of a given number of quantities is a more complex problem and depends on the possible varieties of the sub-classes. For instance, a measure of six quantities can consist of either three heavies, two heavies and two lights, one heavy and four lights, or six lights. The first and the last can have only one variety. The second gives $\frac{\lfloor 4}{\lfloor 2\,\lfloor 2}$ *i.e.* 6. The third gives $\frac{\lfloor 5}{\lfloor 4}$ *i.e* 5. Adding we get 13. Similarly thirteen quantities can be arranged either as (1) one light and six heavies, (2) three lights and five heavies (3) five lights and four heavies, (4) seven lights and three heavies, (5) nine lights and two heavies, (6) eleven lights and one heavy, and (7) thirteen lights. The possible varieties of the first are $\frac{\lfloor 7}{\lfloor 6}$ *i.e.* 7, of the second $\frac{\lfloor 8}{\lfloor 3\,\lfloor 5}$ *i.e.* 56, of the 3rd $\frac{\lfloor 9}{\lfloor 4\,\lfloor 5}$ *i.e.* 126, of the 4th $\frac{\lfloor 10}{\lfloor 7\,\lfloor 3}$ *i.e.* 120, of the 5th $\frac{\lfloor 11}{\lfloor 9\,\lfloor 2}$ *i.e.* 55, of the 6th

$\frac{\underline{|12}}{\underline{|11}}$ *i.e* 12, of the last one. Adding, we get $7+56+126+120+55+12+1$ *i. e.* 377. This is exhibited at the 'quantitative cone', (V. r. n. p. 114).

410. The 'syllabic cone' (V. r. n. p. 110) similarly exhibits the formation of the various sub-classes of the syllabic metres. The number of any given sub-class is easily found by the formula $\frac{\underline{|n}}{\underline{|n-r}\,\underline{|r}}$. For instance if it is asked what is the possible number of varieties of metres of 20 syllables with two heavy and eighteen light syllables, we get $\frac{\underline{|20}}{\underline{|18}\,\underline{|2}}$ *i. e.* 190. This formula was practically known to Bh*a*skara (Li. 81—2).

As 2^n represents the sum of all the varieties of all the sub-classes and as in considering all the sub-classes in which light or heavy syllables occur, we do not take account of the only sub-class which consists of the opposite syllables (heavy or light) only, we deduce from it an important property of numbers viz.

$$\frac{\underline{|n}}{\underline{|n-1}}+\frac{\underline{|n}}{\underline{|n-2}\,\underline{|2}}+\frac{\underline{|n}}{\underline{|n-3}\,\underline{|3}}+\ldots\ldots+\frac{\underline{|n}}{\underline{|n}}=2^n-1.$$

411. The "sectional cone" (V. r. n. p. 115.) differs from the "quantitative" cone only in an additional column for the totals of the various sub-classes.

GSL

412. The "banners" (V. r. n. p. p. 112–3) exhibit the position of the various sub-classes in any given group of metres. The results are of course consistent only with Hindu arrangement of these syllables.

413. N*a*r*a*ya*n*a also explains some other problems about quantitative metres (p. p. 39—41, 107), but it is hoped the above will be sufficient to enable my readers to understand his language and follow up his arguments.

414. VIII. 32. 'द्विर्द्व्यूनं तदन्तानाम्' *i.e.* 'Double this number and deduct two. (It gives) the sum of the varieties up to it.' For instance 64 × 2 – 2 *i. e.* 126 is the sum of all the varieties of one, two, three, four, five, and six syllables *i.e.* 2, 4, 8, 16, 32 and 64.

415. VIII. 33 'परेण पूर्णम्.' *i.e.* 'Full (double) (is the number) of the next (varieties).' For instance, 64 × 2 *i.e.* 128 is the number of varieties of seven syllables.

416. VIII. 34. 'परे पूर्णमिति'. It is a mere repetition to shew the conclusion of the work. Hal*a*yudha considers it explains how these varieties are to be exhibited, but his arguments appear to me to be too forced.

417. This examination shews the various stages in the history of Sanskrit prosody. We have first the age of Vedic prosody, when verses were composed without any knowledge of the laws of rhythm. It is

divisible into three periods: first the age of even metres (अनुष्टुप्, जगती, etc) among which precedence is always given to गायत्री; next the age of uneven metres such as उष्णिक् and बृहती; and last the age of compound metres such as अतिशक्वरी. In the second or middle age of prosody, the common अनुष्टुप् was discovered and the compound metres rejected. The broad distinction between the Vedic and the common अनुष्टुप् is that in the former the four feet are regulated by the same laws while in the latter the two odd feet materially differ. Universal Hindu opinion ascribes this discovery to the author of the R*a*m*a*ya*n*a. The third age is of Pingala, when the laws of versification were studied and quantitative metres discovered. According to his own showing, Pingala is not the first writer either of Vedic or of classical prosody, but he is among the first if not the first to minutely study the construction of both syllabic and quantitative metres. It is indeed doubtful whether regular आर्या's and metres like शार्दूलविक्रीडित, महामालिनी, स्रग्धरा preceded much before his time. The fourth age is of K*a*lidas*a*, when for the first time a simple rule was laid down for the common अनुष्टुप्. I have shewn that even this rule does not satisfy all the requirements of the case. The last age is of modern prosody when the rules laid down by former writers have to some extent been amplified and any fixed succession of syllables has been dignified by the name of poetry. The last three ages may be broadly called the modern age of prosody. In the Vedic age, verses abound in irregularities. In the middle age, these irregularities are rather common. In the modern age, these irregularities are rigorously excluded except in works which affect to be old.

418. For historical purposes, this classification is chiefly negatively useful. If we get a गायत्री verse, we can not generally say to which age it is to be referred to. But if we get a few consecutive common अनुष्टुप् verses, we may be sure they are not of Vedic age. So if we get a verse like आर्या or स्रग्धरा or where the succession of syllables is most minutely taken care of but the rhythm is broken, we may at once put it down to the modern age. Positively, on account of many modern imitations, the character of a verse does not always determine its age. But where the imitations are bad as they generally are or where there are other considerations to help us, we can always effectually use this classification. If we get a series of verses in the Vedic metres with all the simplicity of construction of Vedic age, in the absence of strong evidence to the contrary, we can always conclude they are of Vedic age. If we get a similar

series of verses with all the refinement of construction of modern age, we can assert they are not of Vedic age although they may be found in Vedic or semi-Vedic works.

419. A thorough knowledge of prosody appears therefore to be essential for all linguistic and historical examination of Sanskrit. I accordingly issue it first, although historically and for ordinary purposes, its place is most subordinate in grammar. I am fully conscious of the manifold difficulties of my undertaking and the various shortcomings of my work. The facts I have adduced may be assailed—the views I have propounded may be shaken. But I shall consider my time most usefully employed, if my work can evoke in India an earnest regard for our ancient literature and a sincere desire to strive honestly to seek out noble truths.

420. The most favourable view expressed by Professor Max Müller has been a strong support to my silent labours. His deep scholarship, ripe judgment, and wide sympathies justly vest his opinions with the highest respect in this country. I have also to express my obligations to the various educational authorities in India for the liberality with which they have always placed at my service the manuscripts of the various Sanskrit College libraries. I owe them in Calcutta

GSL

to Mr. A. W. Croft, the able minister of education and to Pandit Maheshchandra Nyayaratna, the learned principal of the Sanskrit College; at Beneres, to the Government of the N. W. Provinces and Mr. A. W. Griffith, the accomplished Director of Public Instruction; at Poona, to its reputed Sanskrit Professor R. G. Bhandarkar. This liberality contrasts most favourably with the now inexplicable prejudice with which the general class of Beneres Pandits yet refuse the loan of their manuscripts. Finally, I have to express my gratitude to the Government of India for the sympathy expressed for this work.

THE GANGES,
Oct. 3, 1882.

A. B.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

CONTENTS OF THE PREFACE.

(A.) PINGALA SUTRAS.

	Page.
Chapter I. … …	xiii.
Chapter II. … …	xix.
Chapter III. … …	xxvi.
Chapter IV. …	LXXVII.
Chapter V. …	xcviii.
Chapter VI. …	cix.
Chapter VII. …	cxviii.
Chapter VIII. …	cxxv.

(B) Shaunaka *R*k Pr*a*tish*a*khya.

	Para.
XVI. 1 to 8 …	52.
9 …	64.
10 …	§ 52.
11 …	108.
12 *first line* …	109.
12 *last line* …	72.
13 …	66.
14, 15 …	67.
16, 17½ …	70.
17 last line …	63.
18, 19, …	72.
20 to 26 …	80.
27 to 28½ …	83.
28½, 29 …	74.
30 …	110.
31 to 37 …	95.
38 1st foot …	111.
,, 2nd foot …	74.
,, 2nd line …	103.
39 …	99.
40, 41 …	103.
42 to 49 …	115.
50 to 52 …	113.
53 to 60 …	178.
XVII. 1 …	129.
2 …	130.
3 to 5 first line	131.
5 last line to 7 …	141.
8 to 10 …	144.
11, 12 …	132.
13 …	138.
14 …	57.
15 …	139.
16 …	136.
17 to 20 under	Accent.
21 to 23 …	62.
24 to 27½ …	63.
27½, 28 …	185.
29 …	186.
30 …	187.
31 …	188.
32 …	105.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

	Para.		Para.
XVIII. 1 ...	147.	XVIII. 17 ...	31.
2 ...	148.	18 ...	32.
3 ...	150.	19, 20 ...	33.
4 ...	151.	21 ...	123.
5 ...	152.	22 ...	163.
6 ...	153.	23 ...	164.
7, 8 ...	154.	24 ...	165.
9 ...	155.	25, 26 ...	166.
10 ...	156.	27 ...	168.
11 ...	157.	28 ...	169.
12 ...	158.	29 ...	170.
13 ...	159.	30 = Rk. xv. 14.	
14 ...	160.	31 = Rk. xv. 15.	
15 ...	161.	32 ...	62.
16 ...	162	33, 34 ...	189.

Additions to the preface.

ii. 10. V*a*mana gives अनूबन्धं', k. p. 259 last line.

xxxiii. 8. The proper reading should be षट्कः सप्तकयोर्मध्ये *i.e.* 'a foot of six syllables between two feet of seven syllables'. But no manuscript secms to give it.

LXIV. 10. Distinctively for devotionally. 'भक्तिबचत्रते' in *R*k. 17. 8. shews भक्ति is here used in the sense of 'division.' My mistake arose from Uva*t*a's silence.

Corrections.

I 16. U*n*adi for u*n*adi.

iv, v. ङ्क for ङ्क after nasal.

vi. 25. made for mabe.

xxviii. 13. ऋँदु for रँङु.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

PROSODY.

PART. I. PRELIMINARY.

1. Prosody (छन्दःशास्त्र, छन्दोविचिति, छन्दः etc) treats of the laws of versification.

2. (*a*) A verse (पद्य, कविता) is a short piece of composition regulated by harmonious arrangement of syllables adapted to please the ear and reach the heart.

(*b*) This arrangement is called rhythm (वृत्त). It depends on harmonious succession of syllables and selection of words conformable to pauses due to the flow of those syllables.

(*c*) The form of succession is called metre (छन्दः).

3. Harmony depends on agreeable progression. Hence any arbitrary succession of syllables is not harmonious. Hence many of the metres described by Sanskrit prosodical writers are bad (अपछन्दः) and avoided in practice. And conversely, there are many good metres which are not described by them.

4. If a verse is regulated by the number of

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

syllables, the metre is called syllabic (वृत्त). If it is regulated by the number of quantities, the number of syllables varying, the metre is called quantitative (जाति).

(a) 'जाति' properly means 'class' and is applied to quantitative metres, as each metre of this class may be regarded as a group, containing several varieties of uneven metres. But real quantitative metres are easily distinguished from uneven metres, as in the latter every foot is read alike, while in the former, there is a marked change in reading in passing from one foot to another. मात्राच्छन्दः and अक्षरच्छन्दः are the best names for these two classes, but they are understood and used differently by our prosodists.

(b.) The distinction noted above should be carefully remembered, as otherwise every syllabic metre may be put down as a variety of a quantitative group and every quantitative metre as a group of syllabic metres.

(c.) The syllabic metres are the metres in general use. To this class belong all the Vedic and most of the classical verses.

5. According to the flow of syllables, metres may be also classified as (1) quick (द्रुत), (2) mean (मध्य), (3) slow विलम्बित, (4) partly quick and partly mean (द्रुतमध्य), (5) partly quick and partly slow (द्रुतविलम्बित), and (6)

partly mean and partly slow (मध्यविलम्बित). If the light and heavy syllables are nicely balanced, the flow will be quick as in the वसन्ततिलक, proper औपच्छन्दसिक and उद्गता metres. If they are not nicely balanced, the flow will be mean as in the ordinary अनुष्टुप् and इन्द्रवज्रा metres. If they are badly balanced or there is a preponderance of heavy syllables, the flow will be slow as in the समानी, वियोगिनी, and इन्द्रवंशा metres. The other divisions are refined and open to criticism. The मालिनी may be cited as an illustration of quick and mean flow, the द्रुतविलम्बित of quick and slow flow, the दोधक of mean and slow flow.

In the Ved, of the even metres, the गायत्री, अनुष्टुप, and पंक्ति are mean and the others quick. The uneven metres are generally mean and quick.

6. (a) The parts of a verse regulated by harmonious succession of syllables are called feet (पाद, चरण). If the succession is similar in each foot, the metre is even (समवृत्त). If the succession is not similar in each foot, the metre is uneven (विषमवृत्त) or quantitative (जाति.)

(b.) In the Ved, a metre is even, if every foot has the same number of syllables with the same intended rhythm. According to classical standard, Vedic verses are uneven perhaps without a single exception.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

(c.) Classical verses mostly consist of four feet. Hence every two feet form a half (वृत्तार्ध or अर्ध) and metres with similar halves are called semi-even (अर्धसमवृत्त). As this distinction is of no practical use I shall describe semi-even metres under uneven metres.

(*d.*) Classical verses occasionally consist of six feet. They are generally confined to अनुष्टुप् (see. V. r. n. p. 87. l. 25) but doubtful instances are sometimes found in other metres.

एको हुताशो बहुधा समिध्यते, एकः सूर्यस्तपसो योनिरेका ।
एको वायुर्बहुधा वाति लोके, महोदधिश्चाम्भसां योनिरेकः ।
पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्वरूपः,
तं निर्गुणं पुरुषं चाविशन्ति ॥ ,m. xii. 351. 10.

Div*a*kara cites the following as Si. I. 2.

गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः, प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः ।
पतत्यधोधाम विसारि सर्वतः, किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ।
द्विधा कृतात्मा किमयं दिवाकरो, विधूमरोचिः किमयं हुताशनः ॥

Mallin*a*tha notes this view and gives the last two lines in his note.

(e) Vedic verses vary from one foot to thirteen feet. Hence they consist of divisions formed of one or more feet (see § 23.) In the even-footed metres, however, these divisions mostly consist of two equal or nearly equal halves.

(*f*) This shews there is no reason to confine classical verses to four feet. In later Pr*akr*ta, verses of odd feet

GSL

are not uncommon. N*a*raya*n*a quotes instances of three, five, six, nine, and sixteen feet, the last resolvable to four feet (see V. r. n. pp. 90 to 100)

7. A verse is called rhyme, if every foot or every half-verse or every foot of a half-verse ends in in the same sound. Rhymes as such are unknown in Vedic and rare in classical poetry.

8. (*a*) A verse is imperfect if the succession of syllables is not harmonious or the selection of words is not conformable to metrical pauses. In the first case, it is not metrical (भग्नछन्दः, भिन्नवृत्त). In the second case it is discordant (यतिभ्रष्ट, भग्नयति).

(*b*). A verse may not be metrical either in the succession of syllables or in their number. In the first case it is irregular (अयथास्थिति) and contains heavy syllables where there ought to be light and vice versa. In the second case, it is either over-syllabic (अधिकाक्षर) or contains more than the required number of syllables or under-syllabic (न्यूनाक्षर) or contains less than the required number of syllables.

9. A syllable (अक्षर) is a letter or letters that can be pronounced with a single effort of the voice. Hence it is either a vowel or a vowel with one or two preceeding or succeeding consonants. In Sanskrit, succeeding consonants are regarded as parts of the following vowel, if any. The only exceptions are the visarga

CSL

and anusv*a*ra, whose peculiar sounds necessarily connect them with the preceeding vowel. In the case of compounds, however, a succeeding consonant before another consonant is connected with a preceeding vowel if it belonged to it originally. For instance, in वाक् पाटवं, the first syllable is वाक् not वा.

10 (*a*). A syllable is heavy (गुरु) if it contains a long vowel or a short vowel followed by a conjunct consonant or visarga or anusv*a*ra, as the pronunciation is protracted in all such cases.

(*b*). It is light (लघु) if it contains a short vowel not followed by a conjunct consonant or visarga or anusv*a*ra, as the pronunciation is not protracted in such cases.

(*c*). If a heavy syllable contains a consonant, it is very heavy (गरीयः). If a light syllable contains no consonant, it is very light (लघीयः). This distinction is not observed by modern prosodists.

11. The distinction between long and heavy and short and light should be carefully remembered. Practical instances will occur where a short vowel followed by a conjunct consonant spoils a metre but a long vowel not followed by a conjunct consonant does not and so on. In such cases the ear is our only guide.

12. The quantity of a heavy syllable is long and

and counts two. The quantity of a light syllable is short and counts one.

13. The vowel ऋ and the syllable रि is generally pronounced alike. Hence a vowel before a consonant with ऋ is occasionally regarded heavy, as if it were followed by a conjunct consonant, and conversely a vowel before a consonant followed by रि is occasionally regarded light, as if it were before a single consonant with ऋ.

(a) The following is a bad illustration of the first part of the rule: "श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे" Here कृ serves the purposes of क्रि. Good illustrations will be found in part III. chapter. IV.

(b). The following is an illustration of the second part of the rule:

"तव क्रियापक्रियो मम क्रीरभूत्, V. r. n. p. 30.

(d.) For other illustrations, see V. r. n. p. 30 and Part III. Chap. IV.

(c.) Some authorities lay down that, according to the mode of pronunciation, a heavy syllable may read like a light syllable and vice versa. This view is quite correct. But it should not be allowed to invade prosody.

14. At the beginning and end of a foot, the distinction of heavy and light syllables is not well perceptible. Hence, except in metres which require

all light or all heavy syllables or alternate light and heavy syllables, a light syllable may stand for a heavy syllable and a heavy syllable for a light syllable without any break of pause both at the beginning and at the end of a foot.

(*a.*) The first part of this rule is not recognized by our prosodical writers. Hence the same metres have different names with the only difference of the first syllable in each foot, such as इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा, वंशस्था and इन्द्रवंशा, etc. I shall describe them and their उपजाति or mixed varieties under even metres.

(b.) The second part of this rule is practically recognized and as light syllables are the exception in such cases, they are regarded as heavy syllables. The following are illustrations.

उरुं हि राजा वरुणश्चकार, सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।
अपदे पादा प्रतिधातवेऽकः,उतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥, *r.* I. 24. 8.

यासां बलिः सपदि मद्‌गृहदेहलीनां, हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः ।
तास्वेव सम्प्रति विरूढतृणाङ्कुरासु,
वीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः ॥,M *r.* I. 8.

पूर्वमङ्ग जुहुधि त्वमेव वा, स्नातवत्यवभृथे ततस्त्वयि ।
सोमपायिनि भविष्यते मया,
वाञ्छितोत्तमवितानयाजिना ॥, Si. xiv. 10.

I shall follow this rule and the final syllables of metrical feet will be accordingly generally shewn as heavy, whether they are heavy or light. It must be

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

remembered this rule is not of universal application. Take the following.

नाथ मयूरो नृत्यति, तुरगाननवक्षसः कुतो नृत्यम् ।
ननु कथयामि कलापिनमिह सुखलापि प्रिये कोऽस्ति ॥, Vag IV. 15.

Here at the end of the 4th foot, the light स्ति counts as heavy, but ति at the end of the first foot counts as light, as otherwise the required number of quantities will not be obtained.

तरुणं सर्षपशाकं, नवौदनं पिच्छिलानि च दधीनि ।
अल्पव्ययेन सुन्दरि ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ।, V. r. I. 11.

Here at the end of the first foot, the heavy syllable 'कं' counts two. Of the three light syllables, 'नि' and 'ति' count two and 'रि' one.

(d.) This mode of counting is, however, open to grave objection, as quantitative metres are not restricted to the few cases mentioned by Pingala (see V. r. n. p. 46).

(*e.*) The reverse of this rule can be fully appreciated only in quantitative metres. The following is an illustration.

अथ तुलितपतत्रिमालं कृष्णासनवाणकेशरतमालम् ।
स वनं विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं जगामालम् ॥, B. X. 14.

Here 'लं' of the first foot must be counted as light, as otherwise the number of quantities will be 31 instead of 30.

(*f.*) Cases like the following are regarded as irregularities.

GSL

धनस्य यस्य राजतो, भयं न चास्ति चोरतः।
मृतञ्च यन्न मुञ्चति, समर्जयस्व तद्धनम्॥' m. xii. 321. 46.

Here as the metre consists of alternate light and heavy syllables, the last syllable of every foot should be heavy. But in the third foot it is light.

(15) The flow of a verse, however, depends on the arrangement of words. Hence the same metre will read differently according to different arrangement of words. Some of these cases are noted by our prosodists (see Part III.). The two following illustrations will shew that their number is much greater.

(*a*) 'अभून्नृपो विबुधसखः परन्तपः, श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः।
गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं, सनातनः पितरमुपागमत् स्वयम्॥, B. I. 1.

This is रुचिरा, but its effect is quite the contrary. Compare the examples given under रुचिरा.

(*b*). पि पि प्रिय स स स्वयं मु मु मुखासवं देहि मे
त त त्यज दु दु द्रुतं भ भ भ भाजनं काञ्चनम्।
इति स्खलितजल्पितं मदवशात् कुरङ्गीदृशः
प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरध्यैयत॥, sar. II. 39. (f).

This is पृथ्वी. But the first two lines do not read like ordinary पृथ्वी.

(c) No definite rules can be laid down on this subject. Every one must be guided by his ear.

16. The number 1 will be used in his work to denote light syllable and short quantity and the

number 2 to denote heavy syllable and long quantity. Sanskrit writers use । for the former and ऽ for the latter.

17. Measures of three syllables are used in scanning syllabic verses. They are all-light (न् = 111), last-heavy (स् = 112), middle-heavy (ज् = 121), first-heavy (भ् = 211), middle-light (र् = 212), first-light (य् = 122), last-light (त् = 221), and all-heavy (म् = 222).

(*a*). Measures of two syllables are not used for this purpose. Hence if any foot contains two syllables in excess of tri-syllabic measures, they will be either two light syllables (लौ = 11), or light and heavy (ल्गौ = 12), or heavy and light (ग्लौ = 21), or two heavy syllables (गौ = 22).

(*b*). The most rational way is to measure sections by the words of which they are composed. But as these will vary in different verses, the Sanskrit method will be adopted in describing metres with this limitation that simpler methods will be followed whenever practicable.

18. Measures of four quantities are used in scanning quantitative verses. They consist of either all-light (न्लौ = 1111 = 4), all-heavy (गौ = 22 = 4), or one heavy and two lights *i. e.* either first-heavy (भ् = 211 = 4), last-heavy (स् = 112 = 4), or middle-heavy (ज् = 121 = 4).

GSL

(*a.*) Any quantities in excess of these measures can be either light (ल्=1), heavy (ग्=2), two lights (लौ=11 = 2), light and heavy (ल्गौ = 12 = 3), heavy and light (ग्लौ = 21 = 3), or three lights (लः = 111 = 3). Only the first three of these are of practical use.

(*b*). Other measures are described in the Pr*a*k*r*ta Pingala. They are of no practical use.

19. The scanning of both syllabic and quantitative measures will be illustrated throughout this work.

CSL

PART II. VEDIC METRES.

Sec. I. Preliminary.

20. Vedic metres are generally divided into two classes: (I) Ordinary metres (छन्दस्), when a verse does not exceed 48 (or irregularly 50) syllables ; (2) long metres (अतिच्छन्दस्), when a verse consists of from 52 (irregularly 50) to 104 (irregularly 106) syllables.

The first class is further divided into (a) simple metres (सच्छन्दस्) such as गायत्री, and (b) special metres (विच्छन्दस्) such as महाबृहती.

The second class is also divided into two groups (c) metres of the middle class (मध्यमवर्ग), when a verse consists of from 52 to 76 syllables, and (d) metres of the third class (तृतीयवर्ग), when a verse consists of from 80 to 104 syllables. The last class is not found in the *Rg* Veda.

2I. Vedic metres are divisible into three classes: (a) even metres (समच्छन्दस्) like जगती when the number of syllables is the same in each foot; (b) uneven metres (विषमच्छन्दस्) like बृहती when the number of syllables is not the same in each foot ; and (c) compound metres (अतिच्छन्दस्) like शक्वरी when a verse is properly made up of two or more verses.

22. If a verse of one metre is followed by one or two verses of different metres, the whole together form a प्रगाथ or compound verse.

CSL

23. Vedic verses vary from verses of one foot to verses of eight feet and taking into account compound metres not in the *Rg* Veda, to verses of thirteen feet.

24. The feet generally used by Vedic writers are one of eight syllables (गायत्री), one of ten syllables (विराट्), one of eleven syllables (त्रिष्टुप्), and one of twelve syllables (जगती).

The feet occasionally found are one of five syllables, one of six syllables, one of seven syllables, one of nine syllables, and one of thirteen syllables. They have no techincal names.

No other foot is found with poetical rythm.

25. The rhythm of Vedic feet is very simple.

26. In the most common or गायत्री foot, (1) the first and the next three syllables can not be all-light, (2) the last three syllables should be middle-light, and (3) the arrangement of words should be such that there is only one pause at the end of the foot. If a verse consists of one, two or three such feet, it is called एकपदा, द्विपदा, and simply गायत्री. If it consists of four such feet, it is called अनुष्टुप्. If it consists of five such feet, it is called पंक्ति. If it consists of six such feet, it is called महापंक्ति. If it consists of more than six such feet, it falls among the long metres.

27. In the जगती foot also, (1) the first or any following three syllables can not be all-light, (2) the last

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

three syllables should be middle-light, and (3) the arrangement of words should be such that there is only one pause at the end of the foot. If a verse consists of one, two, or four such feet, it is called एकपदा, द्विपदा, or simply जगती. If it consists of three such feet, it is called सतोबृहती. If it consists of more than four feet, it falls among the long metres.

28. In the उष्णिक् verses, however, the foot of 12 syllables generally has two pauses one at the 8th and one at the 12th syllable. In such cases, it virtually consists of two feet, one of eight syllables like the गायत्री foot and one of four with the last two syllables heavy.

29. In the other ordinary feet, (1) first or any following three syllables can not be all-light, (2) the last three syllables should be first-light, and (3) the arrangement of words should be such that there is only one pause at the end of each foot.

(*a*). If a verse consists of one, two, or four such feet of ten syllables, it is called एकपदा, द्विपदा, and simply विराट्.

(*b*). If it consists of one, two, or four such feet, of eleven syllables, it is called एकपदा, द्विपदा, or simply त्रिष्टुप्. If it consists of three such feet, it is called विराट्. If it consists of more than four feet, it falls among the long metres.

GSL

(*c*). If a verse consists of three such feet of seven syllables, it is called contracted गायत्री. If it consists of four such feet, it is called उष्णिक्.

(*d.*) If a verse consists of five such feet of five syllables, is called पदपंक्ति. Instances are also found of verses with fewer feet of five syllables (§ 89).

(*e.*) If a verse consists of four such feet of six syllables, it is called गायत्री.

(*f.*) If a verse consists of four such feet of 13 syllables, it is called अतिजगती. This foot is generally found imperfect.

(*g.*) If a verse consists of four such feet of nine syllables, it is called बृहती. I have not been able to find any such verse. (See § 121 d.)

(*h.*) Feet of four syllables are very rare. In *r.* viii. 4 6. 15, the last foot is a mere adjunct (see § 97.) and properly a part of a foot suddenly cut off. In other cases, the samhit*a* feet of four syllables are properly feet of five syllables.

30. Vedic feet rarely consist of fourteen, fifteen, and sixteen syllables. There is also an instance of a foot of eighteen syllables (Pre 185). But these feet are so imperfect that it is doubtful whether their rhythm was known to any Vedic poet.

31. Two or more feet form a division ('अवसान' end) of a verse. The rules about these divisions are to

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

some extent arbitrary and there are instances of the same verse being differently marked in different works. The following rules may be specified :

(*a.*) Three-footed verses generally consist of two divisions, the first division being generally of two feet and the second of one foot.

(*b.*) Four-footed and six-footed verses generally consist of two equal divisions.

(*c.*) Five-footed verses generally consist of two divisions, the first division being generally of three feet and the second of two feet.

(*d.*) Seven-footed verses generally consist of three divisions, the first division being generally of three feet and the other two of two feet each.

(*e.*) One and two-footed verses generally consist of one division.

For exceptions and other varieties, see Pre. 163 to 170.

32. The following is a list of the Vedic metres arranged according to the number of syllables.

(1.) 8 = 1 × 8 = एकपदा गायत्री.
(2.) 10 = 1 × 10 = Do. विराट्.
(3.) 10 = 2 × 5 = अक्षरपंक्ति.
(4.) 11 = 1 × 11 = एकपदा त्रिष्टुप्.
(5.) 12 = 1 × 12 = do. जगती.
(6.) 15 = 3 × 5 = अक्षरपंक्ति (?).
(7.) 16 = 2 × 8 = द्विपदा गायत्री.

CSL

(8.) 20 = 2 × 10 or 12 + 8 = do. विराट्.
(9.) 20 = 7 + 6 + 7 = अतिपादनिचृत् गायत्री.
(10.) 20 = 4 × 5 = अक्षरपंक्ति.

(11.) 21 = 3 × 7 = पादनिचृत् गायत्री.
(12.) 21 = 10 + 11 = द्विपदा विराट्.
(13.) 21 = 6 + 7 + 8 = वर्धमाना गायत्री.
(14.) 21 = 8 + 7 + 6 = प्रतिष्ठा do.
(15.) 21 = 2 × 8 + 5 = शङ्कुमती do.
(16.) 21 = 13 + 8 = भुरिक् द्विपदा विराट्.

(17.) 22 = 8 + 2 × 7 = गायत्री विराट्.
(18.) 22 = 8 + 6 + 8 = वर्धमाना गायत्री (पिपीलिकमध्या ?).

(19.) 22 = 2 × 11 = द्विपदा त्रिष्टुप्.
(20.) 23 = 2 × 8 + 7 = गायत्री (निचृत्).

(21.) 24 = 3 × 8 = गायत्री.
(22.) 24 = 4 × 6 = ditto.
(23.) 24 = 6 + 7 + 11 = उष्णिग्गर्भा गायत्री.
(24.) 24 = 2 × 12 = द्विपदा जगती.
(25.) 24 = 7 + 10 + 7 = यवमध्या गायत्री.

(26.) 25 = 5 × 5 or 3 × 5 + 4 + 6 = पदपंक्ति.
(27.) 25 = 2 × 9 + 7 = नागी गायत्री.
(28.) 25 = 9 + 7 + 9 = वाराही do.

(29.) 26 = 4 × 5 + 6 = पदपंक्ति भुरिक्.
(30.) 26 = 7 + 12 + 7 = ककुप् (विराट्).

(31.) 27 = 8 + 12. + 7 = do (निचृत्).
(32.) 27 = 11 + 12 + 4 = ककुप् न्यङ्कुशिरः निचृत्.

(33.) 28 = 8 + 12 + 8 = ककुप्.

(34.) 28 = 12 + 8 + 8 = पुरउष्णिक्.
(35.) 28 = 8 + 8 + 12 = उष्णिक् or परोष्णिक्
(36.) 28 = 2 × 11 + 6 = तनुशिरः उष्णिक्.
(37.) 28 = 11 + 6 + 11 = पिपीलिकमध्या उष्णिक्.
(38.) 28 = 10 + 11 + 7 = अक्षरैरुष्णिक्.
(39.) 28 = 4 × 7 = उष्णिक्.
(40.) 29 = 3 × 8 + 5 = अनुष्टुब्गर्भा उष्णिक्.
(41.) 29 = 2 × 11 + 7 = कृति (defective).
(42.) 30 = 12 + 7 + 11 = पिपीलिकमध्या उष्णिक् (भुरिक्).
(43.) 30 = 3 × 10 or 9 + 10 + 11 = विराट्.
(44.) 30 = 11 + 8 + 11 = पिपीलिकमध्या कृति (विराट्).
(45.) 30 = 9 + 12 + 9 = काविराट्.
(46.) 31 = 5 × 5 + 6 = महापदपंक्ति.
(47.) 31 = 2 × 10 + 11 = विराट्.
(48.) 31 = 3 × 8 + 7 = अनुष्टुप् (निचृत्).
(49.) 32 = 4 × 8 = अनुष्टुप्.
(50.) 32 = 2 × 12 + 8 = कृति.
(51.) 32 = 12 + 8 + 12 = पिपीलिकमध्या कृति.
(52.) 32 = 10 + 2 × 11 = विराट्.
(53.) 32 = 9 + 10 + 13 = नष्टरूपा विराट्.
(54.) 33 = 3 × 11 = विराट्.
(55.) 33 = 3 × 8 + 9 = अनुष्टुप् (भुरिक्).
(56.) 34 = 2 × 8 + 2 × 9 = अनुष्टुप् (स्वराट्) or बृहती (विराट्).
(57.) 34 = 12 + 7 + 7 + 8 = पुरोबृहती विराट्.
(58.) 34 = 13 + 8 + 13 = पिपीलिकमध्या बृहती.
(59.) 35 = 12 + 8 + 7 + 8 = पुरोबृहती निचृत्.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

(60.) 36 = 8 + 10 + 10 + 8 = विष्टारबृहती.

(61.) 36 = 12 + 8 + 8 + 8 = पुरोबृहती.

(62.) 36 = 8 + 12 + 8 + 8 = न्यङ्कुसारिणी or (उरोबृहती).

(63.) 36 = 8 + 8 + 12 + 8 = बृहती or (पथ्याबृहती).

(64.) 36 = 8 + 8 + 8 + 12 = उपरिष्टाद्बृहती.

(65.) 36 = 4 × 9 = बृहती.

(66.) 36 = 3 × 12 = ऊर्ध्वबृहती (विराट् महाबृहती).

(67.) 36 = 9 + 8 + 11 + 8 = विषमपादा बृहती.

(68.) 37 = 8 + 13 + 8 + 8 = न्यङ्कुसारिणी (भुरिक्).

(69.) 37 = 5 + 4 × 8 = शङ्कुमती पंक्ति (?).

(70.) 38 = 2 × 11 + 2 × 8 = प्रस्तारपंक्ति (विराट्).

(71.) 38 = 2 × 9 + 2 × 10 = विराट्स्थाना त्रिष्टुप्.

(72.) 39 = 4 × 8 + 7 = पंक्ति (निचृत्).

(73.) 39 = 7 + 8 + 12 + 12 = आस्तारपंक्ति (निचृत्).

(74.) 39 = 8 + 12 + 11 + 8 = विष्टारपंक्ति (निचृत्).

(75.) 39 = 8 + 11 + 10 + 10 = विराड्रूपा त्रिष्टुप् (defective).

(76.) 40 = 4 × 10 = विराट्.

(77.) 40 = 9 + 10 + 10 + 11 = विराट्स्थाना त्रिष्टुप्.

(78.) 40 = 5 × 8 = पंक्ति or पथ्या पंक्ति.

(79.) 40 = 8 + 8 + 12 + 13 = आस्तारपंक्ति.

(80.) 40 = 12 + 12 + 8 + 8 = प्रस्तारपंक्ति.

(81.) 40 = 12 + 8 + 8 + 12 = संस्तारपंक्ति.

(82.) 40 = 8 + 12 + 12 + 8 = विष्टारपंक्ति.

(83.) 40 = 12 + 8 + 12 + 8 = सतोबृहती (पंक्ति or सतोपंक्ति).

(84.) 40 = 8 + 12 + 8 + 12 = विपरीता (सतोबृहती).

(85.) 40 = 11 + 7 + 8 + 6 + 8 = अक्षरैः पंक्ति.

(86.) 41 = 3 × 10 + 11 = विराट् (भुरिक् ?) or त्रिष्टुप् (defective).

(87.) 41 = 2 × 7 + 8 + 10 + 9 = महाबृहती (defective).

(88.) 41 = 8 + 3 × 11 = विराड्रूपा त्रिष्टुप्.

(89.) 42 = 2 × 10 + 2 × 11 = त्रिष्टुप् (विराट्).

(90.) 43 = 8 + 8 + 11 + 8 + 8 = यवमध्या महाबृहती (निचृत्).

(91.) 43 = 8 + 13 + 11 + 11 = पुरस्ताज्ज्योतिः (त्रिष्टुप् irregular).

(92.) 44 = 4 × 11 or 10 + 12 + 2 × 11 = त्रिष्टुप्

(93.) 44 = 2 × 10 + 2 × 12 = अभिसारिणी त्रिष्टुप्.

(94.) 44 = 2 × 10 + 3 × 8 = विराट्पूर्वा or पंक्त्युत्तरा (त्रिष्टुप्)

(95.) 44 = 8 + 12 + 12 + 12 = पुरस्ताज्ज्योतिः

(96.) 44 = 12 + 8 + 12 + 12 = मध्येज्योतिः (त्रिष्टुप्).

(97.) 44 = 12 + 12 + 12 + 8 = उपरिष्टाज्ज्योतिः (त्रिष्टुप्).

(98.) 44 = 4 × 8 + 12 = महाबृहती

(99.) 44 = 8 + 8 + 12 + 8 + 8 = यवमध्या महाबृहती.

(100.) 45 = 3 × 11 + 12 = त्रिष्टुप् (भुरिक्).

(101.) 46 = 2 × 11 + 2 × 12 = त्रिष्टुप् (स्वराट्) or जगती (विराट्)

(102.) 46 = 8 + 8 + 7 + 7 + 8 + 8 = महापंक्ति (विराट्).

(103.) 47 = 3 × 12 + 11 = जगती (निचृत्).

(104.) 48 = 4 × 12 = जगती.

(105.) 48 = 6 × 8 = महापंक्ति.

(106.) 48 = 2 × 12 + 3 × 8 = महासतोबृहती.

(107.) 48 = 3 × 8 + 5 + 10 + 9 = महापंक्ति (विषमपादा).

(108.) 52 = 4 × 13 or 3 × 12 + 2 × 8

CSL

or 2 × 12 + 8 + 13 + 7 = अतिजगती.

(109.) 54 = 4 × 11 + 10 = शक्वरी (विराट्.)

(110.) 55 = 5 × 11 = शक्वरी (निचृत्.)

(111.) 56 = 7 × 8 = शक्वरी.

(112.) 60 = 6 × 8 + 12 = अतिशक्वरी.

(113.) 61 = 6 × 8 + 13 = अतिशक्वरी(भुरिक्).

(114.) 64 = 4 × 16 = अष्टि.

(115.) 65 = 3 × 8 + 2 × 12 + 7 + 10 = अष्टि (भुरिक्).

(116.) 67 = 11 + 2 × 12 + 4 × 8 = अत्यष्टि (निचृत्).

(117.) 68 = 3 × 12 + 4 × 8 = अत्यष्टि.

(118.) 70 = 2 × 12 + 4 × 8 + 14 or
2 × 11 + 2 × 12 + 3 × 8 = धृति (विराट्).

(119.) 72 = 4 × 12 + 3 × 8 = धृति.

(120.) 74 = 3 × 12 + 3 × 8 + 2 × 7 = अतिधृति (विराट्).

(121.) 76 = 3 × 12 + 5 × 8 = अतिधृति.

(122.) 80 = कृति.

(123.) 84 = प्रकृति.

(124.) 88 = आकृति.

(125.) 92 = विकृति.

(126.) 96 = संकृति.

(127.) 100 = अभिकृति.

(128.) 104 = 13 × 8 = उत्कृति.

If all the irregularities are taken note of, there will be many more varieties.

33. The ordinary गायत्री consists of 24 syllables; the ordinary उष्णिक् of 28 syllables; the ordinary अनुष्टुप्

GSL

of 32 syllables; the ordinary बृहती of 36 syllables; the ordinary पंक्ति of 40 syllables; the ordinary त्रिष्टुप् of 44 syllables; and the ordinary जगती of 48 syllables. Hence some writers regard all metres approaching these numbers as varieties of these metres. For instance, they regard पदपंक्ति of 20 syllables as गायत्री, विराट् of 40 syllables as पंक्ति, महासतोबृहती of 48 syllables as जगती, and so on. This view is not supported by early writers and against their division of special metres and conceals the relative construction of metres. The distinction of गायत्री, अनुष्टुप्, पंक्ति, etc. simply because they have one or two similar feet in excess is also opposed to all rational classification. But it will be followed, as in such cases we must follow old authorities.

34. If a many-footed verse has one foot of five syllables, it is called शङ्कुमती or 'conical' (see pre. 125).

35. If a many-footed verse has one foot of six syllables, it is called ककुम्मती or 'wreathed' (see pre. 125).

36. A verse with the middle foot shortest is in some cases called पिपीलिकमध्या or 'with ant in the middle.' (See pre. 126).

37. A verse with the middle foot longest is in some cases called यवमध्या or 'with barley in the middle,' (See pre. 129).

38. A verse with one syllable in excess is called

CSL

भुरिक् or 'over-full' and with two syllables in excess स्वराट् 'or self-shining'.

A verse with one syllable wanting is called निचृत् (or निवृत्) or 'contracted' and with two syllables wanting विराट् or 'highly-shining.'

Vedic writers do not note other imperfections.

SECTION II. गायत्री.

39. The गायत्री or singing metre consists of three feet of eight syllables.

2 1 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2
(*a*) वायवा याहि दर्शत, इमे सोमा अरंकृताः ।

2 2 2 2 1 2 1 2
तेषां पाहि श्रुधी हवम्, *r.* 1. 2. 1.

1 2 2 1 1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2
(*b*) सम्पृचत्रध्वस्तावरीः ऊर्मिणी मधुमत्तमाः ।

2 2 1 2 1 2 1 2
मन्द्रा धनस्य सातये ॥, t. 1. 1. 3.

2 2 1 2 1 2 1 2 2 1 2 1 1 2 1 2
(*c*) वैश्वानरो न ऊतये, आ प्र यातु परावतः ।

2 2 1 2 1 2 1 1
अग्निर्न सुष्टुतीरुप ॥, a. 6. 35. 1.

40. The third foot may be of seven syllables without any break of rhythm. But if the first or second foot is of seven syllables, while the other feet

are of eight syllables, rhythm requires the expansion of the short foot.

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2
(*a*) य स्त्रीणां जीवभोजनः, य आसां विलधावनः।

1 2 2 2 1 2 2
प्रिय स्त्रीणामपीच्यः ॥, t. Vii. 4. 19.

1 1 2 1 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2
(*b*) सदसस्पतिमद्भुतं, प्रियमिन्द्रस्य काम्यम्।

1 2 2 2 1 2 1 2
सनिं मेधामयासिषम् ॥, *r*. I. 18. 6.

Here the second foot consists of seven syllables and consequently काम्य is to be read कामियं.

41. The first two feet may be of seven syllables.

1 2 1 2 1 2 2 2 2 2 2 2 2
पुरूतमं पुरूणां ईशानं वार्याणाम्।

2 2 2 2 1 2 1 2
इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥, *r*. I. 5. 2.

Here although the second foot is of six syllables, वार्याणां is to be read वारियाणां.

42. The following are imperfect गायत्री verses.

2 1 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2
(*a*) अश्विना यज्वरीरिषो, द्रवत्पाणी शुभस्पती।

10570

1 1 1 2 1 2 1 2
पुरुभुजा चनस्यतं ॥, *r*. 1. 3. 1.

Here the third foot begins in all-light. Read पुरूभुजा and there will be no break.

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2
(*b*) नराशंसं सुधृष्टमं, अपश्यं सप्रथस्तमम् ।

1 2 1 2 1 1 1 2
दिवो न सद्ममखसं ॥, *r*. 1. 18. 9.

Here the third foot ends in last heavy. Read माखसं and there will be no break.

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2
(*c*) अध स्वप्नस्य निर्विदे, अभुञ्जतश्च रेवतः ।

1 2 2 2 2 2 1 2
उभा ता बस्रिं नश्यतः ॥, *r*. I. 120. 12.

Here बस्रिं should be read like बस्रि. Otherwise the metre is spoilt by the two pauses in the third foot.

2 2 2 2 1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2
(*d*). सेमं नः काममा पृण, गोभिरश्वैः शतक्रतो ।

1 2 2 2 2 2
स्तवाम त्वा स्वाध्यः ॥, *r*. I. 16. 9.

Here the 3rd foot consists of six syllables and स्वाध्यः is to be read सुआध्यः or सुआधियः.

22 122 12 12 2 2 12 12

(*e*). प्रत्नं रयीणां युजं, सखायं कीरिचोदनं ।

212 212 12

ब्रह्मवाहस्तमं हुवे ॥, r. VI.45. 19.

Here रयीणां should be read रयिइणां. The resolution of प्रत्न into प्रतन does not remove the imperfection.

43. If one foot is wanting, it is called द्विपदा गायत्री or गायत्री of two feet.

121 21 212 221 112 12

(*a.*) पवस्व सोम मन्दयन्, इन्द्राय मधुमत्तमः ॥, *r.* 9. 67. 16.

221 112 12 21 22 1 212

(*b.*) देवस्य सवितुः सवे, कर्म कृण्वन्ति वेधसे ॥, t. I. 1. 9.

44. If two feet are wanting, it is called एकपदा गायत्री or गायत्री of one foot.

22 1 212 1 2

(*a.*) उर्वन्तरिक्षमन्विहि ॥, t. I. 1. 2.

22 221 2 12

(*b.*) इन्द्रो विश्वस्य राजति ॥, s. 4. 105.

45. If it consists of three feet of seven syllables each, it is called पादनिचृत् (or निचृत्) गायत्री or गायत्री of contracted feet.

222 2122 212 2122

(*a.*) अस्माकं शिप्रिणीनां, सोमपाः सोमपाव्नाम् ।

1 2 2 2 1 2 2
सखे वज्रिन् सखीनां ॥, *r.* I. 30. 11.

(*b.*) Mahidhara calls v. 20. 81. "पादनिवृद्गायत्री," although the second foot is of eight syllables.

(*c.*) The following is imperfect पादनिचृत्.

2 2 1 2 1 2 2 1 1 2 2 2 2
इन्द्रः सहस्रदाव्नां, वरुणः शंस्यानां ।

1 2 1 2 2 2
क्रतु र्भवत्युक्थ्यः ॥, *r.* 1. 17. 5.

The second foot consists of six syllables and शंस्यानाम् is to be read शंसियानाम्.

46. If the first and last foot consist of seven syllables and the middle foot of six syllables, it is called अतिनिचृत् (or अतिपादनिवृत्) or highly contracted गायत्री.

1 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 2
पुरुतमं पुरूणां, स्तोतॄणां विवाचि ।

2 2 2 2 1 1 2
वाजेभि र्वाजयतां ॥, *r.* vi. 45. 29.

I do not understand why this is called अतिपादनिचृत् when a similar verse (*r.* I. 17. 5.) is called पादनिचृत्. The metre requires that स्तोतॄणां should be read like स्तोतृऋणां. The third foot does not end in first-light, but the arrangement of syllables somewhat hides this defect.

47. If it consists of three feet of six, seven, and eight syllables, it is called वर्धमाना or increasing गायत्री.

1 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 1 2
(*a.*) त्वमग्ने यज्ञानां, होता विश्वेषां हितः ।
2 2 2 2 1 2 1 2
देवेभि र्मानुषे जने ॥, *r.* vi. 16. 1.

1 1 2 1 2 2 1 1 2 1 1 2 2
(*b.*) त्वमसि प्रशस्यः, विदथेषु सहन्त्य ।
2 2 1 2 2 1 2 2
अग्ने रथी रध्वराणाम् ॥, *r.* viii. 11. 2.

These verses apear to me to be imperfect.

(*c.*) The वर्धमाना गायत्री is also said to consist of three feet of eight, six, and eight syllables.

48. If the गायत्री consists of eight, seven, and six syllables, it is called प्रतिष्ठा or renowned.

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 2 1 1
(*a.*) आपः पृणीत भेषजं, वरूथं तन्वे३ मम ।
2 1 2 2 1 2
ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥, *r.* I. 23. 21.

1 2 2 1 1 2 1 2 2 1 2 2 2 1 2
(*b.*) त्वमग्ने व्रतपा असि, देव आ मर्त्येषु आ ।
2 2 2 1 2 2
त्वं यज्ञेषु ईड्यः ॥ *r.* viii. 11. 1.

In the first verse read तनुवे for तन्वे. In the second verse the Sa*m*hit*a* reads मर्तँत्रष्वा.

49. If it consists of seven, ten, and seven syllables, it is called यवमध्या गायत्री or गायत्री with the middle foot longest.

1 2 2 2 1 2 2 2 2 2 2 2 2 1 1 2 2
स सुन्वे यो वसूनां, यो रायामानेता य इड़ानाम्।

2 2 2 2 1 2 2
सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥, *r*. ix. 108. 13.

This is the same verse as s. 5. 116. Here S*a*y*an*a writes "'स सुन्वे' इति गायत्री यवमध्येति केचन। अक्षरव्यूहनादेषा ककुबेवेति केचन ॥" Satyavrata S*a*mashrami, in the index, writes "अथ ककुबधिकारः ....तत्र यवमध्या." Pingala does not describe यवमध्या गायत्री. Hence by quoting Pingala's defination of यवमध्या and writing simply यवमध्या after ककुप् he creates the most misleading impression as if there was a variety of ककुप् called यवमध्या.

50. If it consists of six, seven, and eleven syllables, it is called उष्णिग्गर्भा गायत्री *i. e.* गायत्री containing उष्णिक् foot.

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2
ता मे अश्व्यानां, हरीणां नितोशना।

1 2 1 2 2 2 1 2 1 2
उतो नु कृत्व्यानां नृवाहसा ॥, *r*. viii. 25. 23.

Pause at every foot.

(*d.*) The following is imperfect ककुप्. The third foot is imperfect and स्याम should be expanded into सियाम. मर्त्यः of the 2nd foot need not be expanded into मर्तियः, as it does not sound bad.

122 112 12 122 12 112 1 22
सुदेवः समहासति, सुवीरो नरो मरुतः स मर्त्यः।

2 222 2 1 2
यं त्रायध्वे स्याम ते॥, *r.* v. 53. 15.

(iii)पुर उष्णिक्.

21 211 1121 212 1211 1212
(*e.*) अप्सु, अन्तर मृतमप्सु, भेषजं, अपामुत प्रशस्तये।

22 111 2 12
देवा भवत वाजिनः॥, *r.* I. 23. 19.

The first foot is defective on account of अन्तर. Substitute, for instance, महान्त' and the defect will be removed.

2 22 1 2 2 22 22 212 222
(*f.*) अग्नि र्ज्योतिषा ज्योतिष्मान्, रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान्।

1212 1 1 1222 2
सहस्रदा असि सहस्राय त्वा॥, v. 13. 40.

Here every foot is defective.

56. If it consists of two feet of eleven syllables

and the last of six syllables, it is called तनुशिरा उष्णिक् or उष्णिक् with the last foot shortest.

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2
प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे,

1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 2
यया वाचा यजति पज्रियो वाम् ।

2 1 2 1 2 2
प्रैषयुर्न विद्वान् ॥, *r.* 1. 120. 5.

57. If it consists of two feet of eleven syllables and the middle of six syllables, it is called पिपीलकमध्या or उष्णिक् with the middle foot shortest.

1 2 2 1 1 1 2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 2
(*a*). हरी यस्य सुयुजा विव्रता वेः, अर्वन्तानु शेपा ।

1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2
उभा रजी न केशिना पति र्दन् ॥, *r.* x. 105. 2.

(*b*). In the following verse of this name, the first foot consists of 12 syllables and the second of seven and the third foot of eleven syllables. The last is discordant.

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2
वज्रं यश्चक्रे सुहनाय दस्यवे, हिरीमशो हिरीमान् ।

1 1 1 1 1 2 2 1 1 1 2
अरुतहनुरद्भुतं न रजः ॥, *r.* x. 105. 7.

The verse is imperfect. The first two feet require expansion. The third foot is discordant. v. I7. 82. is much more imperfect, if it is really this metre.

5I Mahidhara calls the following शङ्कुमती गायत्री. The first two feet consist of eight syllables and the last of five syllables.

$\overbrace{2\ 2\ 1}\ \overbrace{1\ 1\ 2}\ \overbrace{1\ 2}\quad \overbrace{2\ 2\ 1}\ \overbrace{1\ 1\ 2}\ \overbrace{1\ 2}$
युक्तेन मनसा वयं, देवस्य सवितुः सवे ।

$\overbrace{2\ 2\ 1}\ \overbrace{2\ 2}$
स्वर्ग्याय शक्त्या ॥ v. I1.2.

The last foot admits of expansion.

52 The गायत्री occasionally consists of four feet of six syllables.

$\overbrace{2\ 2\ 1}\ \overbrace{1\ 1\ 2}\quad \overbrace{1\ 2\ 1}\ \overbrace{2\ 1\ 2}$
इन्द्रः शचीपतिः, बलेन वीड़ितः ।

$\overbrace{2\ 1\ 1}\ \overbrace{2\ 1\ 2}\quad \overbrace{1\ 2\ 1}\ \overbrace{1\ 1\ 2}$
दुश्च्यवनो वृषा, समत्सु सासहिः ॥ *R*k. 16.10.

53. If it consists of two feet of nine syllables and the last foot of seven syllables, it is called नागी or elephantine गायत्री.

54. If it consists of the first foot of seven and the last two of nine syllables, it is called वाराही or boarish गायत्री.

Sec. iii. उष्णिक्.

55. The उष्णिक् or lovely metre consists of two feet of eight syllables and one of twelve syllables. It is called (i) उष्णिक् or परोष्णिक्, if the last foot is of 12 syllables, (ii) ककुप् or 'expanded' if the middle foot is of twelve syllables, and (iii) पुर उष्णिक्, if the first foot is of twelve syllables.

(1.) उष्णिक् or परोष्णिक्,

1 21 2 1112 11 22 1 2 12
(*a*.) य एक इद् विदयते, वसु मर्ताय दाशुषे ।

222 21 211 22 22
ईशानो अप्रतिष्कुत, इन्द्रो अङ्ग ॥, *r*. I. 84. 7.

In the third foot, pause at the 8th and the 12th syllables.

2 22 212 12 2 212 1 212
(*b*.) यावित्था श्लोकमा दिवः, ज्योतिर्जनाय चक्रथुः ।

2 1 22 1112 12 12
आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवम् ॥, *r*. I. 92. 17.

Pause at every foot.

(ii) ककुप्

222 2 12 12 12 12 112 2 12 12
(*c*.) युष्माकं स्मा रथाँ अनु, मुदे दधे मरुतो जीरदानवः ।

22 2 2 12 12
वृष्टी द्यावो यतीरिव ॥, *r*. v. 53. 5.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

58. The following is अक्षरैरुष्णिक् *i. e.* उष्णिक् by the number of 28 syllables. The first foot consists of ten, the 2nd of eleven, and the last of seven syllables.

1 2 2 2 2 1 1 2 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2

श्रुतं गायत्रं तकवानस्य, अहं चिद्धि रिरेभ अश्विना वाम्।

2 2 1 2 1 2 2

आक्षी शुभस्पती दन्॥, *r.* 1. 120. 6.

The first foot is defective. A short syllable before न would remove the defect.

S*a*y*a*n*a* explains 'यद्यपि पादसंख्ययोष्णिङ् न भवति, तथाप्यक्षरसंख्ययोष्णिक्' but probably means by 'पादसंख्यया' 'पादाक्षरसंख्यया.' The verse does not properly admit of four feet.

59. If it consists of three feet of eleven, twelve, and four syllables, it is called ककुप् न्यङ्कुशिरः निचृत् i.e. contracted ककुप् with branched horns.

1 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2

ददी रेक्णस्तनुवे ददि र्वसु, ददि र्वाजेषु पुरुहूत वाजिनः।

2 1 1 2

नूनमथ॥, *r.* viii. 46. 15.

I change तन्वे of the Samhit*a* into तनुवे on the authority of this definiton. तन्वे altogether spoils the metre.

60. The उष्णिक् may also consist of four feet of seven syllables each.

2 2 1 2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 2
(*a.*) मंसीमहि त्वा वयं, अस्माकं देव पूषन् ।

1 2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2
मतीनां च साधनं, विप्राणां च आधवं ॥, *r*. x. 26. 4.

Every foot is defective गायत्री.

1 2 1 2 1 2 2 1 2 2 1 1 2 2
(*b*). नदं व ओदतीनां, नदं योयुवतीनाम् ।

1 2 2 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2
पतिं वो अघ्न्यानां, धेनूनामिषुध्यसि ॥, *r*. viii. 69. 2.

अघ्न्यानां is to be read अघ्नियानां and every foot is perfect.

61. If it consists of four feet, the first of five and the rest of eight syllables, it is called अनुष्टुब्गर्भोष्णिक् *i. e.* उष्णिक् containing अनुष्टुप् feet.

1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 1 2
पितुं नु स्तोषं, महो धर्माणं तविषीम् ।

2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2
यस्य त्रितो वि ओजसा, वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥, *r*. I. 187. 1.

This is v. 34. 7. Here Mah*i*dhara calls it simply उष्णिक्

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

SEC IV. विराट्

62. The विराट् or luminous metre consists of four feet of ten syllables each.

2 2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 2
पश्वा न तायुं गुहा चतन्तं, नमो युजानं नमो वहन्तम्।

1 2 2 2 2 1 2 1 2 2
सजोषा धीराः पदैरनु ग्मन्,

1 2 2 2 2 2 2 1 2 2
उप त्वा सीदन् विश्वे यजत्राः ॥, *r*.I.65. 1.

Orthodox writers generally regard such verses as made up of two-footed विराट्'s.

1 2 2 1 1 2 2 1 1 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2 2
वि पिप्रोरहिमायस्य दृढ़ाः, पुरो वज्रिञ्छवसा न दर्दः।

1 2 2 2 2 2 2 1 2 2
सुदामन् तद्रेक्णो अप्रमृष्यम्,

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2
ऋजिश्वने दात्रं दाशुषे दाः ॥ *r*. vi. 20. 7.

The first foot is imperfect in दृढ़ाः.

63. The following are imperfect विराट्.

1 1 1 2 1 2 2 1 2 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 2
(*a*) श्वसिति अप्सु हंसो न सीदन्, क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुषर्भुत्।

2 2 1 2 2 1 2 1 2 2
सोमो न वेधा ऋतप्रजातः,

121 22 1 2222 2
पश्वो नँ शिश्वा विभु दूँ रेभाः ॥, *r.* I. 65. 5.

The first foot begins in all-light. Read स्वसितौ and there will be no break.

1212 2 121 2 2 221 2212 222
(*b*) दुरोकशोचिः क्रतुर्न नित्यः, जायेव योनावरं विश्वस्मै ।

22 122 22 1 22
चित्रो यद्भ्राट् श्वेतो न विक्षु,

12 1 22 22122
रथो न रुक्मी त्वेषः समत्सु ॥ *r.* I. 66. 3.

The second foot ends in all-heavy. Read विश्वस्मै and there will be no break.

64. It may consist of (*a*) three feet of ten syllables or (*b*) three feet of eleven syllables or (*c*) one of ten and two of eleven syllables or (*d*) one of eleven and two of ten syllables or (*e*) one of nine, one of ten, and one of eleven syllables.

22 22 211 122 1212 22 122
(*a*) प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नः, अजस्रया सूर्म्या यविष्ठ ।

2 221 11 21 22
त्वां शश्वंत उप यंति वाजाः ॥, *r.* vii. 1. 3.

This is also v. 17. 76. and here Mah*i*dhara calls it 'विराड्नुष्टुप्,' a name not found in Shaunaka, K*a*ty*a*yana, or Pingala. सूर्म्या is to be read सूर्मिया.

CSL

1 2 1 2 1 1 2 2 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2
(*b*) श्रुधी हवं विपिपानस्याद्रेः, बोधा विप्रस्य अर्चती मनीषाम्।
2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2
कृष्वा दुवांसि अन्तमा सचेमा ॥, *r.* vii. 22. 4.

1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2
(*b*, 2) चतुर्धा रेतो अभवद् वशायाः।
2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
आपस्तुरीयममृतं तुरीयं, यज्ञस्तुरीयं पशवस्तुरीयम् ॥, a. x. 10. 29.

1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2 1 2 1 1 1 2 2 2 2 2
(*c*) न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य, न सुष्टुतिमसुर्यस्य विद्वान्।
1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2
सदा ते नाम स्वयशो विवक्मि ॥, *r.* vii. 22. 5.

2 2 1 2 2 2 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2
(*d*) यस्ते मदो युज्यश्चारुरस्ति, येन वृत्राणि हर्यश्व हंसि।
2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2
स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥ *r.* vii. 22. 2.

2 2 2 1 1 1 2 1 2 2 2 2 2 2 2 2 1 2 2
(*e*) ऊर्ध्वा अस्य समिधो यजन्ति, ऊर्ध्वा शुक्रा शोचींषि अग्ने।
1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2
द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ॥, v. 27. 11.

Mah*i*dhara calls it विषमपादा उष्णिक्.

65. If it consists of (a) two feet of ten syllables each, or (b) one of eleven and one of ten or (c) of one of twelve and one of eight, it is called द्विपदा विराट् or विराट् of two feet.

(*a*.) See note to § 62.

1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2
(*b*.) अया वाजं देवहितं सनेम,

1 2 1 1 1 1 2 1 2 2
मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥, *r.* vi. 17. 15.

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2
(*c*) रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणं, पुत्रो न पितरं हुवे ॥, *r.* vii. 32. 3.

(*d*). The following is भुरिक् द्विपदा विराट्. It consists of 13 and 8 syllables.

1 1 1 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2
परि सुवानश्चक्षसे देवमादनः

1 1 2 2 1 2 1 2
क्रतुरिन्दुर्विचक्षणः ॥ *r.* ix. 107. 3.

At s. I. p. 868, Satyavrata without a single authority strives to prove that the two-footed विराट्'s are द्विपदापदपङ्क्ति, a term not elsewhere found.

66. If it consists of one foot of ten syllables, it is called एकपदा विराट्.

1 2 2 1 1 2 2 1 2 2
असिक्न्यां यजमानो न होता ॥, *r.* iv. 17. 15.

1 2 2 2 2 1 2 1 2 2
नमो भूत्यै या इदं चकार ॥, v. 12. 65.

67. If it consists of a foot of 12 syllables between two feet of nine syllables, it is called काविराट् or ill-formed विराट्.

2 2 2 2 1 2 1 2 2
ता विद्वांसा हवामहे वां,

2 2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2
ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

22 1122 122
प्रार्चद् दयमानो युवाकुः ॥, *r*. I. 120. 3.

68. If it consists of three feet of nine, ten, and thirteen syllables, it is called नष्टरूपा (पी) or of lost form.

1 22 1 22 2
वि पृच्छामि पाक्या३ न
22 12 122 121 22
देवान् वषट्कृतस्याद्भुतस्य दस्रा ।
22 1 212 12 1 212 2
पातं च सह्यसो युवं च रभ्यसो नः ॥, *r*. I. 120. 4.

Sec˚ v. अनुष्टुप्.

69. The अनुष्टुप् or next praising metre consists of four feet of eight syllables each.

22 2 2 1212 22 1 11212
(*a*) विद्मा हि त्वा वृषंतमं, वाजेषु हवनश्रुतम् ।
12121 212 22 121 212
वृषंतमस्य हूमहे, ऊतिं सहस्रसातमाम् ॥, *r*. I. 10. 10.

2 1 2 2 21 2 2 2 1 2 2 1212
(*b*) किँस्विदासीत् पूर्वचित्तिः, किँ स्विदासीद् बृहद् वयः ।
2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 22 1 2 1 2
किँस्विदासीत् पिशङ्गिला, किँस्विदासीत् पिलिप्पिला ॥, t. vii. 4. 18.

21 21 12 1 2 1122 1 2 1 2
(*c*) ऐषु नह्य वृषाजिनं, हरिणस्या भियं कृधि ।
121 21 212 222 21212
पराङमित्र एषतु, अर्वाची गौरुपेषतु ॥, a. vi. 67. 3.

70. The following are not Vedic but common अनुष्टुप्.

1 2 1 1 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2 1 2
गिरावरगराटेषु, हिरण्ये गोषु यद्यशः ।
1 2 2 2 1 2 2 2 2 2 2 1 1 2 1 2
सुरायां सिच्यमानायां, कीलाले मधु तन् मयि ॥, a. vi. 69. 1.
2 2 2 1 1 2 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2
आ दत्से जिनतां वर्चः, इष्टं पूर्तं च आशिषः ॥, a. xii. 6. 56.
2 2 1 2 2 2 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2
आदाय जीतं जीताय, लोकेऽमुष्मिन् प्र यच्छसि ॥, a. xii. 6. 57.

71. The following are imperfect अनुष्टुप्.

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2
(*a*) नहि त्वा रोदसी उभे, ऋघायमाणमिन्वतः ।
2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 2 2 1 2
जेषः स्वर्वतीरपः, सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥, *r.* I. 10. 8.

Here in the 3rd foot स्वर्वतीः is to be read सु अर्वतीः and the fourth foot is discordant.

1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 2 2
(*b*) इमे गृहा मयोभुवः, ऊर्जस्वन्तः पयस्वन्तः ।
2 2 2 2 1 1 2 2 2 2 2 2 2 1 2
पूर्णा वामेन तिष्ठन्तः, ते नो जानन्त्वायतः ॥, a. vii. 60. 2.

Here in the second and third feet, the 7th syllable is heavy instead of being light. पयस्वतः and तिष्ठतः would restore the rhythm. The last foot is ते नो जानन्तु आयतः.

1 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 2 1 2
(*c*) त्वमग्ने वसूँरिह, रुद्राँ आदित्याँ उत ।
1 2 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2
यजा स्वध्वरं जनं, मनुजातं घृतप्रुषम् ॥, *r.* I. 45. 1.

Here the first three feet consist of seven syllables each and त्व is to be read तुव, त्या तिया, and स्व सुव.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
GSL

(ii) उरोबृहती or न्यङ्कुसारिणी.

2 1 1 2 1 2 12 2 2 2 1 1 1 2 2 12 12
(*c*) मत्सि अपायि ते महः, पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः।
12 2 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2
वृषा ते वृष्ण इन्दुः, वाजी सहस्रसातमः॥, *r*. I. 175. 1.

The third foot contains seven syllables.

22 212 2 1 2 2 2 2 22 11221 212
(*d*) एतं शंसमिन्द्रास्मयुः, त्वं कूचित् सन्तं सहसावन्नभिष्टये,
1 2 2 1 1 212
सदा पाहि अभिष्टये।
212 21 2 12
मेदतां वेदता वसो॥, *r*. x. 93. 11.

The first foot is imperfect and the second foot contains I3 syllables.

(iii) पथ्या or proper बृहती.

1 1 2 2 12 1 2 2 2 1 21212
(*e*) प्र यद्दित्था परावतः, शोचिर्न मानमस्यथ।
22 2 2 1 1 2 21 21 2
कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्पसा,
2 21 2 1 2 1 2
कं याथ कं ह धूतयः॥, *r*. I. 39. 1.
2 2 2 2 12 12 2 2 1 21 212
(*f*) नि त्वामग्ने मनुर्दधे, ज्योतिर्जनाय शश्वते।
2 2 1 21 1 12 1 2 1 2
दीदेथ कण्व ऋतजात उक्षितः,
2 122 1 2 1 2
यं नमस्यन्ति कृष्टयः॥, *r*. I. 36. 19.

(iv) उपरिष्टात् बृहती,

1211 2 122 1 2 121 2 1 2
(*g*) यदर्जुन सारमेय, दतः पिशङ्ग यच्छसे।

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2
वीव भ्राजन्त ऋष्टयः, उप स्रक्वेषु बप्सतो नि षु स्वप ॥, *r.* vii. 55. 2.

1 1 2 2 1 1 1 2 2 2 2 2 1 2 2
(*h*) न तमंहो न दुरितं, देवासो अष्ट मर्त्यम् ।
1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2
सजोषसो यमर्यमा, मित्रो नयन्ति वरुणो अतिद्विषः ॥, *r.* x. 126.1

The first foot is imperfect and दुरितं should be read दूरितं. The second foot is also imperfect with seven syllables and मर्त्यं is te be read मर्तियं.

74. The बृहती also consists of four feet of nine syllables (See § 121. d.)

75. If it consists of three feet of 12 syllables each, it is called सतोबृहती or effectually बृहती, महाबृहती or great बृहती, or ऊर्द्ध्वबृहती or ऊर्द्ध्वबृहती विराट् i. e. big बृहती in विराट् form.

1 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2
(*a*) अभि अभि हि श्रवसा ततर्दिथ, उत्सं न कं चिज्जनपानमक्षितम् ॥
2 2 2 1 1 1 2 2 1 2 2
शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः ॥, *r.* ix. 110. 5.

The last foot contains eleven syllables, but गभस्त्योः may be expanded into गभस्तियोः.

1 2 1 2 1 1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2
(*b*) अजीजनो अमृत मर्त्येषु आ, ऋतस्य धर्मन्नमृतस्य चारुणः ।
1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2
सदाऽसरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥, *r.* ix. 110. 4.

The first foot contains eleven syllables and मर्त्येषु should be read as if मर्तियेषु.

76. If it contains four feet of nine, eight, eleven,

72. It also consists of three feet—two of twelve and one of eight syllables. If the first two feet are of twelve syllables, it is called कृति or artificial. If the middle foot is of eight syllables, it is called पिपीलिकमध्या (कृति).

(i) कृति.

2 22 2121212 2
(*a*) मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नः
2 22 2 122 212 2
मा कुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः
12 1 2 122
स्तनाभुजो अशिश्वीः ॥, *r*. I. 120. 8.

This verse consists of two elevens and last seven and is perfect as far as it goes. No good metre of the given syllables can be formed out of it without resolving नः into न अः, गुः into गवुः, and श्वीः into शवीः.

(ii.) पिपीलकमध्या (कृति)

11 22 1 21 21212 11 221 212
(*b*) परि ऊ षु प्र धन्व वाजसातये, परि वृत्राणि सक्षणिः।
12122 112 1 212
द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे ॥, *r*. ix. 110. 1.

The first foot is not perfect.

1212 1 1121 22 122 212 12
(*c*) अजीजनो हि पवमान सूर्यं, विधारे शक्मना पयः।
2 212 21.22 122
गोजीरया रंहमाणः पुरन्ध्या ॥, v. 22. 18.

The first and last feet consist of eleven syllables and rhythm does not require their expansion.

Sec. vi. बृहती.

73. The बृहती or shining metre consists of four feet one of twelve and three of eight syllables. If the first foot is of twelve syllables, it is (*i*) पुरोबृहती or पुरस्ताद्बृहती *i. e.* बृहती in the front. If the second foot is of twelve syllables, it is (*ii*) उरोबृहती *i.e.* बृहती in the neck (lit. chest). Some call it न्यङ्कुसारिणी or resembling branched horns of deer. Others call it स्कन्धोग्रीवी or of thick neck. If the third foot is of twelve syllables, it is called (iii) पथ्या or proper (बृहती). If the fourth foot is of 12 syllables it is called (iv) उपरिष्टाद्बृहती *i. e.* बृहती in the end.

(i) पुरोबृहती

12 212 112 121 2 12 22 1 212
(*a.*) महो यस्पतिः शवसो असामि आ, महो नृम्णस्य तूतुजिः।
22 221 22 12 2112 12
भर्ता वज्रस्य धृष्णोः, पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥, *r.* x. 22. 3.

The third foot contains seven syllables. धृष्णोः may be read as धृष्णयोः.

121 21 212 121 2
(*b*) अधीन्नु अत्र सप्ततिं च सप्त च।
22 12122 22 12122
सद्यो दिदिष्ट तान्वः, सद्यो दिदिष्ट पार्थ्यः;
22 121 212
सद्यो दिदिष्ट मायवः ॥, *r.* x. 93. 15.

The first foot is somewhat imperfect. The second and third feet consist of seven syllables, but need not be expanded.

eight syllables, it is called विषमपदा बृहती or बृहती having irregular feet.

1 12 11 1122 21 2 21 2 12
सनितः सुसनितरुग्र, चित्र चेतिष्ठ सूनृत ।
2 12 22 1 1 2 122 22 2 21 22
प्रासहा सम्राट् सहुरिं सहन्तं, भुज्युं वाजेषु पूर्व्यम् ॥, *r.*viii.46.20.

The last foot contains seven syllables, but पूर्व्यं may be expanded into पूर्वियं. The first foot is imperfect.

77. If it consists of two feet of 13 syllables with the middle foot of eight syllables, it is called पिपीलिकमध्या बृहती i.e. बृहती with the middle foot shortest.

1 1 2 21212 1212212 12 1212
अभि वो वीरमन्धसो मदेषु गाय, गिरा महा विचेतसम् ।
22 22 22 2 1 2 1 2 1 2
इन्द्रं नाम श्रुत्यं शाकिनं वचो यथा ॥, *r.* viii. 46. 14.

The first foot is imperfect and but for the accent I would not end it at गाय.

78. If it consists of two feet of eight syllables, with two middle feet of ten syllables, it is called विष्टारबृहती or well-spread बृहती.

12 1 2 2 12 2 12 2 2 1 11 2 12
युवं हि आस्तं महो रन्, युवं वा यन् निरततंसतम् ।
2 2 12 122 2 2 22 2 12122
ता नो वसू सुगोपा स्यातं, पातं नो वृकादघायोः ॥, *r.* I. 120. 7.

The second foot contains nine syllables and स्यातं is to be read सियातं. The first and last feet are imperfect.

79. If it contains four feet of eight syllables and

CSL

one of twelve syllables, it is called महाबृहती. If the middle foot is of twelve syllables, it is यवमध्या.

(i) महाबृहती.

1222 2 1 2 2 1 2 1 2 12121 2 12
(*a.*) नमोवाके प्रस्थिते अध्वरे नरा, विवक्षणस्य पीतये ।
2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2
आ यातमश्विना गतम्, अवस्युर्वामहं हुवे,
2 2 2 2 1 2 1 2
धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥, *r.* viii. 35. 23.

1 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 2
(*b.*) नवानां नवतीनां, विषस्य रोपुषीणाम् ।
2 2 2 2 1 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2
सर्वासामग्रभं नाम, आरे अस्य योजनं हरिष्ठाः;
1 2 2 1 1 2 1 2 2
मधु त्वा मधुला चकार ॥, *r.* I. 191. 13.

Here the feet are irregular. The first two are of seven syllables, but perfect. The third contains eight, 4th ten, and 5th nine syllables. The third and fourth feet are imperfect. S*a*ya*n*a observes "अत्र यद्यप्यक्षराणि न्यूनानि, तथापि व्यूहेन पूरणीयानि." Uva*t*a calls it पंक्ति.

(ii) यवमध्या (महाबृहती.)

2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2
(c) सं मा तपन्ति अभितः, सपत्नीरिव पर्शवः ।
2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
मूषो न शिश्ना वि अदन्ति माध्यः
2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2
स्तोतारं ते शतक्रतो, वित्तं मे अस्य रोदसी ॥, *r.* I. 105. 8.

The first foot is imperfect in अभितः. The third foot has eleven syllables, but माध्यः need not be expanded into माधियः.

12 121 2 1 2 221 21 2 12
(*d.*) बृहद्भिरग्न अर्चिभिः, शुक्रेण देव शोचिषा ।
122 2 1 12 2 1 22
भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ,
222 21 2 1 2 1 2 2 11 1 2 2
रेवन्नः शुक्र दीदिहि, द्युमत् पावक दिदीहि ॥, *r.* vi. 48. 7.

The third foot contains eleven syllables, but perfect. अग्ने of the Samhit*a* text spoils the metre.

2 2 11 1112 12 2 112 12
(*e.*) मीढुष्टम शिवतम, शिवो नः सुमना भव ।
112 22 2 12 12 2
परमे वृक्षे आयुधं निधाय,
2 2 12 1 2 12 122 21212
कृत्तिं वसान आचर, पिनाकं बिभ्रदागहि ॥, v. 16. 51.

The first foot is imperfect. The third foot contains eleven syllables. I have changed वृक्ष into वृक्षे as the metre is otherwise spoilt. Mah*i*dhara calls it यवमध्या त्रिष्टुप्.

80. If it contains two feet of 12 syllables and three of eight, it is called महासतोबृहती or great सतोबृहती.

2 2 22 2 12 2 12 12
(*a.*) आ यः पप्रौ भानुना रोदसी उभे,
221 2 12 12
धूमेन धावते दिवि ।
1212 111 22 1 2
तिरस्तमो ददृश ऊर्म्यासु आ,

CSL

2 2 1 112 12 2 2 112 12
श्यावास्तु अरुषो वृषा, श्यावा अरुषो वृषा ॥, *r.* vi. 48. 6.

The third foot contains 11 syllables and ऊर्म्या is to be expanded into ऊर्मिया. The fifth foot contains seven syllables and श्यावा is to be read शियावा.

222 1112 1212 122 2 12 2
(*b.*) विश्वासां गृहपति र्विशामसि, त्वमग्ने मानुषीणां।
12 2 2 1 21 2 1 2 1 2
शतं पूर्भि र्यविष्ठ पाहि अंहसः,

1222 12 12 2 22 2 1 11 2
समेद्धारं शतं हिमाः, स्तोतृभ्यो ये च ददति ॥, *r.* vi 48. 8.

The first foot contains 11 syllables and विश्वासां is to be read विशुवासां. The second foot contains seven syllables. The 5th foot is imperfect.

Sec. vii. पंक्ति.

81. If it consists of five feet of eight syllables, it is called पंक्ति or line-metre. Some call it पथ्या or proper पंक्ति.

2 2 22 12 12 1 2 121 2 12
(*a*). त्वं नो अग्ने अभी नरो, रयिं सहस्व आ भर।
2 212 1 212 122 21 212
स क्षेपयत् स पोषयत्, भुवद्वाजस्य सातये,
1 2 1 2 1 2 12
उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥, *r.* v. 9. 7.

1 1 2 2 1 212 2 2 1 11212
(*b.*) अभि सानौ नि जिघ्नते, वज्रेण शतपर्वणा।
2 2 1 21 212 1 22 21212
मन्दान इन्द्र अन्धसः, सखिभ्यो गातुमिच्छति,

2212 122
अर्चन्ननु स्वराज्यं ॥, *r.* I. 80. 6.

Here in the third foot, इन्द्रो of the Samhit*a* spoils the metre. The last foot contains seven syllables but राज्यं need not be read राजियं.

82. The following verse contains one foot of five syllables and four of eight syllables and may be called शङ्कुमती पंक्ति. Orthodox writers, however, regard the first and last feet as adjuncts and the three middle feet as parts of a शक्वरी verse.

22 1 22 22 2212 12
एवाहि शक्रः, राये वाजाय वज्रिवः ।
1 21 2 22 12 2 21 2 22 12
शविष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे, मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे,
2 2 1 11 2 2
आयाहि पिब मत्स्व ॥, s. ii. p. 371.

83. If it contains six feet of eight syllables, it is called महापंक्ति or great पंक्ति. Some regard it as a form of जगती.

12 22 12 12 12 2 1 1212
(*a.*) यथा मांसं यथा सुरा, यथाक्षा अधिदेवने ।
12 22 121 2 1 2 1212 12
यथा पुंसो वृषण्यतः, स्त्रियां निहन्यते मनः ।
22 2 212 12 1 1 2 2 1 212
एवा ते अघ्निये मनः, अधि वत्से नि हन्यताम् ॥, a. vi. 70. 1.

The text reads अघ्न्ये for अघ्निये.

12 1 22 212 2 221 12 12
(*b.*) उभे यदिन्द्र रोदसी, आपप्राथ उषा इव ।

1 2 2 2 1 2 2 2 2 2 2 1 2 2
महान्तं त्वा महीनां, सम्राजं चर्षणीनां,
22 1 2 1 2 1 2 22 1 2 1 2 1 2
देवी जनित्र्यजीजनद्, भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥, *r.* x. 134. 1.

The 3rd and 4th feet contain seven syllables each but they are perfect.

84. The महापंक्ति may consist of irregular feet.

2 2 1 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2
सूर्ये विषमा सजामि, दृतिं सुरावतो गृहे ।
2 2 1 1 1 2 1 2 1 2 1 2 2
सो चिन्नु न मराति नो, वयं मराम,
2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
आरे अस्य योजनं हरिष्ठाः, मधु त्वा मधुला चकार ॥, *r.* I. 191. 10.

Here the first three feet consist of eight syllables, the 4th of five, the sixth of ten, and the last of nine. Some regard the third foot as of seven syllables ending in ति, but the rhythm requires नो to be joined to it. The 4th foot is out of place.

85. The पंक्ति also consists of two feet of twelve syllables and two feet of eight syllables. If the first two feet are of eight syllables, it is called (i) आस्तारपंक्ति or पंक्ति spread towards (the beginning). If the last two are of 8 syllables, it is called (ii) प्रस्तारपंक्ति or पंक्ति spread in front. If the middle feet are of 8 syllables, it is called (iii) संस्तारपंक्ति or पंक्ति fully spread. If the first and the fourth are of eight syllables, it is called (iv) विष्टारपंक्ति or पंक्ति well-spread. If the 2nd and

the 4th are of eight syllables, it is called (v) सतोपंक्ति or effectually पंक्ति or सतोबृहतीपंक्ति or पंक्ति effectually बृहती or simply सतोबृहती. If the first and the third are of eight syllables, it is called (vi) विपरीता (सतोबृहती) *i. e.* reversed सतोबृहती or simply विपरीता.

(i.) आस्तारपंक्ति.

2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2
(*a.*) भद्रं नो अपि वातय, मनो दक्षमुत क्रतुम्।
1 2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2
अधा ते सख्ये अन्धसो वि वो मदे,
1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2
रणन् गावो न यवसे विवक्षसे ॥, *r.* x. 25. 1.
1 2 1 2 1 2 2 1 2 2 2 1 2 1 2
(*b.*) ययोरधि प्र यज्ञाः, असूरे सन्ति सूरयः।
2 2 2 1 2 1 2 1 1 2 1 2
ता यज्ञस्य अध्वरस्य प्रचेतसा,
1 2 1 2 1 1 2 2 2 1 2
स्वधाभिर्या पिबतः सोम्यं मधु ॥, *r.* viii. 10. 4.

The first foot contains seven syllables. The 4th foot contains eleven syllables and सोम्यं is to be read सोमियं.

(ii) प्रस्तारपंक्ति.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2
(*c.*) युवो र्हि माता अदिति र्विचेतसा, द्यौ र्न भूमिः पयसा पुपूतनि।
1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2
अव प्रिया दिदिष्टन, सूरो निनिक्त रश्मिभिः ॥, *r.* x. 132. 6.

Here the 2nd foot is imperfect with 11 syllables. द्यौः is to be read दियौः.

CSL

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2
(*d.*) महि द्यावा पृथिवी भूतमुर्वी,
2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2
नारी यह्वी न रोदसी सदं नः ।
2 2 2 2 2 2 1 2 2 2 2 2 2 2 1 2
तेभि र्नः पातं सह्यसे, एभि र्नः पातं शूषणि ॥, *r.* x. 93. 1.

The first two contain eleven syllables each, but perfect. The last two feet are of 8 syllables. The use of तं in the 4th foot makes it discordant.

(iii) संस्तारपंक्ति

1 1 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2
(*e.*) पितुभृतो न तन्तुमित् सुदानवः, प्रतिदध्मो यजामसि ॥
1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2 1 2
उषा अप स्वसुस्तमः, सं वर्तयति वर्तनिं सुजातता ॥, *r.* x. 172. 3-4.

These are properly two verses and Sar. calls them द्विपदा विराट्. Moreover the first foot is inperfect.

(iv) विष्टारपंक्ति.

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2
(*f.*) अग्ने तव श्रवो वयः, महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो ।
1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2
बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं, दधासि दाशुषे कवे ॥, *r.* x. 140. 1.

The 3rd foot contains eleven syllables, but उक्थ्यं need not be expanded into उक्थियं.

2 1 1 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2
(*g.*) पावकवर्चाः शुक्रवर्चाः, अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।
2 2 2 1 2 1 1 2 1 2 1 2
पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
GSL

1 2 1 2 1 2 1 2
पृणक्षि रोदसी उभे ॥, *r.* x. 140. 2.

Here the first foot is imperfect and contains nine syllables. Sar. calls it सतोबृहती, but it would make the first a very bad foot of 14 syllables. This is the same verse aas v. 12. 107. and under v. 12. 106 (=*r.* x. 140.1) Mah*i*dhara observes " आद्ये द्वे विष्टारपंक्ती. "

(v) सतोबृहती.

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2
(*h.*) मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसो,

2 2 1 2 1 2 1 2
अस्मान् कदा चना दभन् ।

2 2 1 1 1 1 1 2 1 2 1 2
विश्वा च न उप मिमीहि मानुष

1 2 1 2 1 2 1 2
वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥, *r.* I. 84. 20.

The third foot is imperfect. उ should have been ऊ.

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2
(*i.*) त्वेषास अग्नेरमवन्त अर्चयः, भीमासो न प्रतीतये ।
2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2
रक्षस्विनः सदमिद् यातुमावतः, विश्वं समत्रिणं दह ॥, *r.* I. 36. 20.

The Samhit*a* reads सो for स and तो for त This spoils the metre.

(vi) विपरीता.

1 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2
(*j.*) य ऋष्वः श्रावयत्सखा, विश्वेत् स वेद जनिमा पुरुष्टुतः ।
2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2
तं विश्वे मानुषा युगा, इन्द्रं हवन्ते तविषं यतस्रुचः ॥, *r.* viii.46.12.

86 If it contains of five irregular feet (11, 7,8, 6, 8.) containing 40 syllables, it is called अक्षरैः पङ्क्ति. i. e. पङ्क्ति by the number of syllables.

1 2 2   2 1 2   21 1 1 2   1 2 1 2 1 2 2
स्रधी नो अक्रयो देव सवितः, स च स्तुषे मघोनाम् ।

1 2 1 2 2   2 1 2   2 2   2 1 2 2
सहो न इन्द्रो वह्निभिः, न्येषां चर्षणीनां,

2 2   2 2   1 2 1 2
चक्रं रश्मिं न योयुवे ॥, *r.* x. 93. 9.

The first foot is imperfect. I would read न्येषां as नि एषां.

87. If it consists of five feet of five syllables or of one of four, one of six, and three of five syllables, it is called पदपङ्क्ति *i. e.* पङ्क्ति in words.

2 2 2   2 2   12 2 2 2   2 2 2 2
(*a.*) एभि र्नो अर्कैः, भवा नो अर्वाङ्, स्व र्ण ज्योतिः ।

2 2   2 2 2   1 1 2   1 2 2
अग्ने विश्वेभिः, सुमना अनीकैः ॥, *r.* iv. 10. 3.

The third foot is properly of five syllables. ज्योतिः should be read जियोतिः.

12 1 2 2   12 2 2 2   2 2 1 2 2
(*b.*) अधा ह्य अग्ने, क्रतो र्भद्रस्य, दक्षस्य साधोः ।

12 1 2 2   1 1 2 1 2 2
रथी र्ऋतस्य, बृहतो बभूथ ॥, *r.* iv. 10. 2.

The Samhit*a* reads ह्यग्ने, but my reading reads better.

12 1 22 12122 11 122
(c.) घृतं न पूतं, तनूररेपाः, शुचि हिरण्यम् ।
2 2 22 2 212 122
तत् ते रुक्मो न, रोचत स्वधावः ॥, r. iv. 10. 6.

Sar. calls this "उष्णिग् वा." Others call it भुरिक् पादपंक्ति.

88. If it contains five feet of five syllables and the sixth of six syllables, it is called महापदपंक्ति or great पदपंक्ति.

1 2 2 22 22 222 12 122 12 122
तव स्वादिष्ठा, अग्ने संदृष्टिः, इदा चिदह्नः, इदा चिदक्तोः ।
12 22 2 211 122
श्रिये रुक्मो न, रोचत उपाके ॥, r. iv. 10. 5.

89. The following is three-footed अक्षरपंक्ति.

12 1 22 22 122 121 22
भगो न चित्रः, अग्निर्महोनां, दधाति रत्नम् ॥, s. I. p. 900.

Satyavrata calls it पञ्चदशाक्षरा गायत्री. I do not find any authority for this statement.

Sec. viii. त्रिष्टुप्.

90. The त्रिष्टुप् or thrice-praising metre consists of four feet of eleven syllables.

12 1221 22 122 1 21 22 112 1 22
(a) पितुश्चिदूधर्जनुषा विवेद, वि अस्य धारा असृजद् वि धेनाः ।
12 121 112 122
गुहा चरन्तं सखिभिः शिवेभिः,
12 222 1 12 122
दिवो यह्वीभिर्न गुहा बभूव ॥, r. III. 1. 9.

1 2 2   2 1   1 1 2 1 2 2   2 2   1 2 2 1 1 2   1 2 2
(*b*) अलाण्डून् हन्मि महता वधेन, दूना अदूना अरसा अभूवन् ॥
2 2 1 2 2   1   1 2 1   2 2
शिष्टानशिष्टान् नि तिरामि वाचा,
1 2   1 2 2   1 1 2 1 2 2
यथा क्रिमीणां नकिरुच्छिषातै ॥, a. II. 31. 3.

91. One or two of these feet may be of (a) twelve syllables, or (b) of ten syllables, or (c) one of ten and one of twelve syllables.

1 2 1   2 1 1 1 2   1   2 1 2   2 2 2 2   1 1 2 2   1 2 2
(*a*) सनेमि चक्रमजरं वि वावृते, उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति ।
2 2 1   2 2   1 1 2 1   2 1 2
सूर्यस्य चक्षू रजसैति आवृतं,
2 2 2 1 2   1 1 2 1   2 2
तस्मिन्नार्पिता भुवनानि विश्वा ॥, *r*. I. 164. 14.

The first and third feet consist of 12 syllables. In the Samhit*a*, तिश्रा is given as त्या.

1 2   2 2 2   2   2 1 2 2   1 2   2 1 2   1 2   2 1 2 2
(*b*) उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यै, उभा राधसः सह मादयध्यै ।
1 2   2   2   2 1 1   2   1 2 2
उभा दातारविषां रयीणां,
1 2   2 2 1   2 1 2   1 2   2
उभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥, *r*. vi. 60. 13.

The third foot consists of ten syllables. The first foot is imperfect. इन्द्राग्नी should be read as इन्द्रअग्नी. This is the same verse as v. 3. 13. Mah*i*dhara considers it 'हूरना.'

2 2 2   2 2   1 2   1 2 2
(*c*) तृम्पन्तां होत्रा मधो घृतस्य

2 11 1 111 2 1 2 2 2
यज्ञपतिमृषय एनसा आहुः।

12 21 2 1121 2 2
प्रजा निर्भक्ता अनुतप्यमाना

122 2 2 1 1 2 122
मधव्यौ स्तोकावपतौ रराध॥, t. 3. 2. 8.

The first foot consists of ten syllables and the second of twelve. The second foot is imperfect. S*a*ya*n*a, in accordance with Kalpa, regards the first foot as a separate verse and the त्रिष्टुप् to end in "सन्नसाभ्यां सृजतु विश्वकर्म्मा". This is also confirmed by a. 2. 35.2. But it is against the compiler, if the marking of the line in the printed edition is correct. Moreover, the foot last mentioned may be regarded as an adjunct to the given त्रिष्टुप्.

2 2 2 2 1 1 2 1 22 1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2
(*d*) अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः, ऋषीणां पुत्रो अभिशस्तिपावा।

1 2 2 2 1 1 2 12 2
स नः स्योनः सुयजा यजेह,

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2
देवेभ्यो हव्यं सदमप्रयुच्छन्॥, v. 5. 4.

Mah*i*dhara calls it विराट्. So also v. 9. 16. This is the same verse as *r*. vii. 38. 7.and here K*a*ty*a*yana distinctly gives it as त्रिष्टुप्.

92. The following are imperfect त्रिष्टुप्.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 11 2 1 2 2
(*a*) अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा, नक्तं ददृश्रे कुह चिद्दिवेयुः।

1 2 2 1 1 1 2 2 1 2 2
अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि,
1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2
विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥, *r*. I. 24. 10.

The third foot is slightly imperfect.

1 2 2 2 1 2 2 1 2 2 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
(*b*) अनन्यान्त् सोमपान् मन्यमानः, प्राणस्य विद्वान् समरे न धीरः ।
2 2 1 1 2 1 1 2 1 2 2
एनश्चकृवान् महि बद्ध एषां,
2 2 1 2 2 1 2 2 2 1 2
तं विश्वकर्मन् प्रमुञ्चा स्वस्तये ॥, t. 3. 2. 8.

The last foot is imperfect both in प्रमुञ्चा and in स्वस्तये The last may be expanded into सु अस्तये, but the defect in प्रमुञ्चा can be removed only by reading it as प्रमुचा.

2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2
(*c*) केन पार्ष्णी आभृते पूरुषस्य, केन मांसं संभृतं केन गुल्फौ ।
2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2
केनाङ्गुलीः पेशनीः केन खानि,
2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2
केनोच्छ्लङ्खौ मध्यतः कः प्रतिष्ठाम् ॥, a. x. 2. 1.

Probably the proper reading is पुरुष and it removes the defect.

93. If it contains two feet of eleven syllables, it is called द्विपदा त्रिष्टुप्.

1 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2
(*a*) महि राधो विश्वजन्यं दधानान्
1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2
भरद्वाजान्त् सार्ञ्जयो अभ्ययष्ट ॥, *r*. vi. 47. 25.

2 2 11 1112 1 2 2
(*b*) अग्ने भव सुषमिधा समिद्धः
11 21212 2 1 2 2
उत बर्हिरुर्विया वि स्तृणीताम्।, *r.* vii. 17. 1.

94. If it contains one foot of eleven syllables, it is एकपदा त्रिष्टुप्.

2 2 2 2 112 2 1 2 2
(*a*) आ वां सुम्ने वरिमन्त् सूरिभिः ष्याम्॥, *r.* vi. 63. 11.
2 2 12 11 1 212 2
(*b*) दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धाम्।, t. I. 1. 6.

95. If it contains three feet of 11 or 12 syllables and one of eight, it is called ज्योतिष्मती or lustrous. The first is properly विराड्रूपा त्रिष्टुप्.

It is (i) पुरस्ताज्ज्योतिः if the first foot is of eight syllables, (ii) मध्येज्योतिः if it is in the middle, and (iii) उपरिष्टाज्ज्योतिः if it is the last.

(i) पुरस्ताज्ज्योतिः (त्रिष्टुप्).

2 11 2 2122 2 2 21 1122 122
(*a*) यं परिधिं पर्यधत्थाः, अग्ने देव पणिभि र्वीयमाणः।
2 1 2111 2 2 12 2 1 121 1112122
तं त एतमनु जोषं भरामि, न इदेष त्वदपचेतयातै॥, *t.* I. 1. 13.

The first foot is not perfect. The other three feet are perfect and contain eleven syllables each. This is properly विराड्रूपा त्रिष्टुप्. But S*a*y*a*n*a* after Pingala calls it पुरस्ताज्ज्योतिः

2 112122 2 2222 12 112 2122
(*b*) तां सवितु र्वरेण्यस्य, चित्रामाऽहं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम्।

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
यामस्य कण्वो अदुहत् प्रपीनां
1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
सहस्रधारां पयसा महीं गाम् ॥, v. 17. 74.

The second foot contains 13 syllables. The 3rd and 4th eleven syllables each. The first and second feet are imperfect. This is a case not provided by the rules.

(ii) मध्येज्योतिः (त्रिष्टुप्)

2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2
(c.) यद्वा यज्ञं मनवे संमिमिक्षथुः, एवेत् काण्वस्य बोधतम् ।
1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2
बृहस्पतिं विश्वान् देवाँ अहं हुवे,
2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2
इन्द्राविष्णू अश्विनावाशुहेषसा ॥, r. viii. 10. 2.

The first, third, and fourth feet consist of 12 syllables each.

(iii) उपरिष्टाज्ज्योतिः (त्रिष्टुप्)

2 1 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2
(d) अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुना,
2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2
आदित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।
1 2 1 2 1 1 2 2 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2
सजोषसा उषसा सूर्येण च, सोमं पिबतमश्विना ॥, r. viii. 35. 1.

The first and 2nd feet contain 12 syllables. The third foot contains 11 syllables, but सूर्येण should be expanded सूरियेण.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2
(*e*) ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतम्,
2 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2
अग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः।
2 2 2 2 1 2 1 2 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2
श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा, दैव्यं मानुषा युगा॥, *r.* x. 140. 6.

The third foot contains eleven syllables. त्वा should be read as तुवा. The 4th foot contains seven syllables. दैव्यं should be read as दैवियं.

96. If it contains two feet of ten syllables and three feet of eight syllables, it is called पंक्त्युत्तरा त्रिष्टुप् (or simply पंक्त्युत्तरा) or विराट्पूर्वा त्रिष्टुप् (or simply विराट्पूर्वा) *i. e.* त्रिष्टुप् followed by पंक्ति feet or preceded by विराट् feet.

1 2 2 1 1 2 1 2 2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2 1 2
(*a*) समिन्द्रेरय गामनड्वाहं, य आवहदुशीनराण्या अनः।
1 1 2 1 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2
भरतामप यद्रपः, द्यौः पृथिवि क्षमा रपः
2 1 2 2 1 2 1 2
मो षु ते किं चनाममत्॥, *r.* x. 59. 10.

The first and the second feet are imperfect. The latter contains eleven syllables.

2 2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2
(*b*) एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यं, शूष्यं घृतं न पूतमद्रिभिः।
2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 1 1 2
ता सूरिषु श्रवो बृहत्, रयिं गृणत्सु दिधृतम्
1 2 1 2 1 1 1 2
इषं गृणत्सु दिधृतम्॥, *r.* v. 86. 6.

97. If it contains three feet of eleven syllables and one of eight, it is called विराड्रूपा त्रिष्टुप् *i. e.* त्रिष्टुप् like विराट् in the number of syllables : see § 95.

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2
(*a*) क्रीड़न्नो रश्म आ भुवः, सं भस्मना वायुना वेविदानः।
2 2 1 2 1 1 2 1 2 2
ता अस्य सन् धृषजो न तिग्माः
1 2 1 2 2 2 2 1 2 2
सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेस्थाः ॥, *r.* v. 19. 5.

The last two feet contain ten syllables each, but are perfect

1 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2
(*b*) गृहा मा विभीत मा, वेपध्वमूर्जं विभ्रत एमसि।
2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2
ऊर्जं विभ्रद् वः सुमनाः सुमेधाः;
1 2 2 1 1 1 2 2 1 2 2
गृहानैमि मनसा मोदमानः ॥, v. 3. 41.

The first two feet are imperfect.

98. If it contains two feet of nine or ten syllables, one of ten or nine, and one of eleven, it is called विराट्स्थाना त्रिष्टुप् *i. e* त्रिष्टुप् in the place of विराट्.

2 1 1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2 2 2 1 2 2
(*a*) स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः, स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
2 1 2 2 2 1 2 1 2 2
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः;
2 1 2 1 2 1 2 1 2 2
स्वस्ति नो बृहस्पति र्दधातु ॥, *r.* I. 89. 6.

The first two feet are of nine syllables and the last two of ten.

CSL

1 2 1121 2 122 2 1 2 21212 2
(*b*) श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः, स्याम ते दावने वसूनाम् ।
1 2 2 2 2 2 2 1 2 2
इमा हि त्वामूर्जो वर्धयन्ति,
1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2
वसूयवः सिन्धवो न क्षरन्तः ॥, *r*. II. 11. 1.

The second foot contains nine syllables and the 4th eleven ; the other two contain ten syllables each.

99. If it contains two feet of ten syllables and two feet of twelve, it is called अभिसारिणी *i. e.* seeking (विराट् and जगती)

2 2 2 1 2 2 2122 1 2 122 1 2 1 2 2
यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः, पुरू सहस्राऽशिवा जघान ।
2 1 1 2 1 2 2 1 2 1 2
तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि,
1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2
पितेव यस्तविषीं वावृधे शवः ॥, *r*. x. 23. 5.

The first foot is imperfect. In the 3rd foot, पौंस्यं should be expanded into पौंसियं.

Sec. ix. जगती.

101. The जगती or flowing metre consists of four feet of 12 syllables.

1 2 1 2 2 11212 1 2 1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2
(*a*) विषूवृदिन्द्रो अमतेरुत क्षुधः, स इद्रायो मघवा वस्व ईशते ।
2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2
तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिन्धवः,
1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2
वयो वर्धन्ति वृषभस्य शुष्मिणः ॥, *r*. x. 43. 3.

2 21 221121 212 12 122 1121 212
(*b*) सं जागृवद्भि र्जरमाण इध्यते, दमे दमूना इषयन्निड़स्पदे ।
2 21 22 1 12 122
विश्वस्य होता हविषो वरेण्य:,
1 2 1 2 2 11 2 1212
विभु र्विभावा सुषखा सखीयते ॥, *r.* x. 91. 1.

In the third foot वरेण्य may be read वरेणिय.

102. One or two feet may consist of eleven syllables or one of ten and one of eleven.

2 2 1 2 1 1 1 2 1212 221 22 2 2 1212
(*a*) आपो न सिन्धु मभि यत् समक्षरन्, सोमास इन्द्रं कुल्या इव ह्रदम् ।
221 22 1 2 21 212
वर्धन्ति विप्रा महो अस्य सादने,
12 1 22 2 2 1 212
यवं न वृष्टि र्दिव्येन दानुना ॥, *r.* x. 43. 7.

The third and fourth feet contain eleven syllables each, but कुल्या is to be expanded into कुलिया and दिव्येन into दिवियेन.

2 21 2 222 2 12 22 2 21 1122 212
(*b*) सो चिन्नु, वृष्टि र्यूथ्या स्वा सचा, इन्द्रः श्मश्रूणि हरिताभि प्रुष्णुते ।
11 21 212 12 12
अव वेति सुक्षयं सुते मधु,
1222 1 22 12 12
उदिद्धूनोति वातो यथा वनम् ॥, *r.* x. 23. 4.

The first foot contains ten syllables and the last two eleven. But the form of the last two feet shews that वेति is to be read as if वएति and वातो as if वातउ.

CSL

103. The following are imperfect जगती.

1 1 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2 1 2 2

(*a*) अयमिह प्रथमो धायि धातृभिः, होता यजिष्ठो अध्वरेषु ईड्यः ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुः, वनेषु चित्रं विभ्वं विशे विशे ॥, v. 3. 15.

The first and third feet are defective and discordant. The second foot contains eleven syllables. So the 4th. But here विभ्वं is to be expanded into विभुवं.

1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2 2 1 1 1 1 1 1 2 1 2 1 2

(*b*) कपृन्नरः कपृथमुद्दधातन, चोदयत खुदत वाजसातये ।

2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2

निष्टिग्र्यः पुत्रमा च्यावयोतये,

2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2

इन्द्रं सबाध इह सोमपीतये ॥, *r.* x. 101. 12.

The second foot is imperfect. The third foot contains eleven syllables and expansion does not remove the defect.

104. If it consists of two feet of twelve syllables, it is called द्विपदा जगती.

1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2

स नो वाजेषु अविता पुरूवसुः,

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2

पुरःस्थाता मघवा वृत्रहा भुवत् ॥, *r.* viii. 46. 13.

105. If it consists of one foot, it is called एकपदा जगती.

Sec. x. Long Metres.

106. A verse of 52 syllables is called अतिजगती or over

CSL

जगती. It either consists of (a) four feet of 13 syllables or of (b) three feet of 12 syllables and two of eight. There may be other varieties.

1 2 2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2
(*a*) तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं, सत्रा दधानमप्रतिष्कुतं शवांसि।

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2
मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो ववर्तत्,

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2
राये नो विश्वा सुपथा कृणोतु वज्री॥, *r.* viii. 97. 13.

The feet are imperfect.

1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2
(*b*) प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णवे, मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत्।

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2
प्र शर्धाय प्रयज्यवे, सुखादये तवसे भन्ददिष्टये,

1 2 1 2 1 1 1 2
धुनिव्रताय शवसे॥, *r.* v. 87. 1.

The 3rd and 5th feet are of eight syllables and the others of 12 syllables. If rhythm is disregarded, the third can be of 12 syllables and the 4th eight.

2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2 2
(*c*) स भ्रातरं वरुणमग्न आ ववृत्स्व,

2 2 2 2 1 1 2 2 1 1 1 2 2 2 2 1 1 1 2
देवाँ अच्छा सुमती यज्ञवनसं, ज्येष्ठं यज्ञवनसम्।

1 2 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2
ऋतावानमादित्यं चर्षणीधृतं, राजानं चर्षणीधृतम्॥, *r.* iv. 1. 2.

The first foot contains 13 syllables and the last eight. They are perfect. The second and 4th con-

GSL

tain 12 syllables and are imperfect, the last in त्यं instead of तं. The third foot contains seven syllables and is imperfect.

107. A verse of 56 syllables is called शक्करी or powerful. It consists of (a) seven feet of eight syllables, or (b) five feet of eleven syllables. There may be other varieties.

1 1 2 21212 1212 1212 12112 12
(*a*) न हि वां वव्रयामहे, अथेन्द्रमिद् यजामहे, शविष्ठं नृणां नरम्।
1 2 12 1212 112 21212
स नः कदाचिदर्वता, गमदा वाजसातये,
112 21212 1222 12 12
गमदा मेधसातये, नभंतामन्यके समे ॥, *r.* viii. 40. 2.

The third foot is imperfect. नृणां is to be read नृणआं.

22 12 1122 1222 1212
(*b*) येषां पश्चात् प्रपदानि, पुरः पार्ष्णीः पुरो मुखा।
112 11212 122 2 1 212
खलजाः शकधूमजाः, उरुण्डा ये च मट्मटाः,
2122 1212
कुम्भमुष्का अयाशवः।
222 21212 12221 212
तानस्या ब्रह्मणस्पते, प्रतीबोधेन नाशय ॥, *a.* viii. 6. 15.

The first foot is imperfect. प्रपदानि should be read as if प्रपादनि.

12 22 1122122 2222 112 2122
(*c*) अध श्वेतं कलशं गोभिरक्तम्, आपिप्यानं मघवा शुक्रमन्धः।
2212 112 22 22 22122112 122
अध्वर्युभिः प्रयतं मध्वो अग्रम्, इन्द्रो मदाय प्रति धत् पिबध्यै

CSL

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
शूरो मदाय प्रति धत् पिबध्यै ॥, *r.* iv. 27. 5.

1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2
(*d*) इति त्वाग्ने वृष्टिहव्यस्य पुत्राः, उपस्तुतास ऋषयो अवोचन्।

2 1 2 1 1 1 2 1 2 2 1 2 1 1 2 2 2 2 1 2 2
तांश्च पाहि गृणतश्च सूरीन्, वषड् वषडित्यूर्ध्वासो अनक्षन्,

1 2 1 1 2 2 2 2 1 2 2
नमो नम इत्यूर्ध्वासो अनक्षन् ॥, *r.* x. 115. 9.

The third foot contains ten syllables.

108. A verse of 60 syllables is called अतिशक्वरी or very powerful.

1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 12 1 2
(*a*) सुषुमा यातमद्रिभिः, गोश्रीता मत्सरा इमे,

2 2 2 2 1 2 1 2
सोमासो मत्सरा इमे।

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 1 1 2
आ राजाना दिविस्पृशा, अस्मत्रा गन्तमुप नः।

1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2
इमे वां मित्रावरुणा गवाशिरः, सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥, *r.* I. 137. 1.

The 6th foot is of 12 syllables and the others of eight. The 5th foot is not perfect.

2 2 2 2 1 1 2 2 2 2 1 1 1 2 1 2
(*b*) रेतो मूत्रं विजहाति, योनिं प्रविशदिन्द्रियम्।

1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2
गर्भो जरायुणावृतः, उल्बं जहाति जन्मना।

1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2
ऋतेन सत्यमिन्द्रियं, विपानं शुक्रमन्धसः,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

222 1 1 1 2 12 12 12
इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥, v. 19. 76.

The 7th foot is of 13 syllables and imperfect. The others are of eight syllables. The first foot is imperfect.

109. A verse of 64 syllables is called अष्टि or extensive.

22 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2 12 1 2
(*a*) साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ,
2 2 2 2 2 2 21 2 1 2 1 2 1 2
साकं वृद्धो वीर्यैः सासहिर्मृधो विचर्षणिः ।
2 2 2 2 1 1 2 2 2 12
दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु
2 2 2 2 2 2 22 2 1 2 2 21 2 2
सैनं सश्चद्देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥, *r*. II. 22. 3.

These are regarded as four feet of 16 syllables each, but they are all imperfect.

2 1 1 21 212 2 2 1 2 2 1 1 2 2 1 2 2
(*b*) पाहि न इन्द्र सुष्टुत, स्रिधोऽवयाता सदमिद्दुर्मतीनां,
22 2 2 1 2 2
देवः सन् दुर्मतीनाम् ।
2 2 2 2 1 212 2 2 2 2 1 2 1 2
हन्ता पापस्य रक्षसः, त्राता विप्रस्य मावतः ।
1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2
अधा हि त्वा जनिता जीजनद्वसो,
2 2 1 2 2 2 1 2 1 2
रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो ॥ *r*. I. 129. 11.

The first, 4th, and 5th feet are of eight syllables. The second and 6th are of 12 syllables, but the second foot is not perfect. The 3rd is of seven syllables and the 8th of ten syllables.

The last is not perfect.

110. A verse of 68 syllables is called अत्यष्टि or very extensive.

2 2 2 1 1 1 2 2 2 2 1 1 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2
(*a*) स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतये, सहस्रेण नियुता नियुत्वते,
1 1 2 2 1 2 1 2
शतिनीभि र्नियुत्वते ।
2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2
तुभ्यं हि पूर्वपीतये, देवा देवाय येमिरे ।
1 2 1 2 2 1 1 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2
प्र ते सुतासो मधुमन्तो अस्थिरन्, मदाय क्रत्वे अस्थिरन् ॥, *r.* I. 135. 1.

The second foot contains eleven syllables ; the first and 6th twelve ; and the others eight syllables. The last foot is imperfect in क्रत्वे instead of क्रतु.

1 2 1 2 1 2 2 1 2 2 2 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2
(*b*) अया रुचा हरिण्या पुनानः, विश्वा द्वेषांसि तरति स्वयुग्वभिः,
2 2 2 1 2 1 2
सूरो न स्वयुग्वभिः ।
2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2
धारा सुतस्य रोचते, पुनानो अरुषो हरिः ।
2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 2 2 2 1 2
विश्वा यद्रूपा परि याति ऋक्वभिः, सप्तास्येभि र्ऋक्वभिः ॥, *r.* ix. 111.1.

The first foot contains ten syllables, but हरिण्या is to be read as if हरिणिया. The second foot contains 12 syllables and so the 6th, but they are perfect. The third and 7th are of seven syllables and सूरो is to be read as if सूरउ and सप्तास्येभि: as if सप्त आस्येभि. The 4th and 5th are of eight syllables and perfect.

111. A verse of 72 syllables is called धृति or holder.

12 12111 2 12 2 2 2 1 22 22 1 22
(*a*) सखे सखायमभि आ ववृत्स्व, आशुं न चक्रं रथ्येव रंह्या,
2 2 2 2 1 2 2
अस्मभ्यं दस्म रंह्या।
2 2 1 2 2 11 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2
अग्ने मृळीकं वरुणे सचा विदः, मरुत्सु विश्वभानुषु।
2 21 12 11 21 2 1 2 222 21 2 1 2
तोकाय तुजे शुशुचान शं कृधि, अस्मभ्यं दस्म शं कृधि॥, *r.* iv. 1. 3.

The first foot contains eleven syllables: the second ten and the third seven syllables. In both these, रंह्या is to be read as रंहिया. The 4th and 6th are of 12 syllables and the 5th and 8th of eight syllables.

12 11 21 2 1 2 12 2
(*b*) अव मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः,
1 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2
शुशोच हि द्यौः क्षा न भीषाँ अद्रिवः, घृणान्न भीषाँ अद्रिवः।
2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2
शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभिः, वधैरुग्रेभिरीयसे।
1212 2 2 1 2 1 2 1 21 2
अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्वभिः,
1 2 2 2 1 2 1 2
त्रिसप्तैः शूर सत्वभिः॥, *r.* I. 133. 6.

The first two feet contain 12 syllables each and are both imperfect. The 3rd, 4th, 5th, and 7th feet

CSL

are of eight syllables. The 6th is of 14 syllables and imperfect.

112. A verse of 76 syllables is called अतिधृति or great holder.

1 2 22 1 212 121 2
(*a*) स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिः,
2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2
अप्नस्वतीषु उर्वरासु इष्टनिः, आर्तनासु इष्टनिः ।
2 2 2 2 1 2 1 2 2 21 21212
आदद्धव्यानि आददिः, यज्ञस्य केतुरर्हणा ।
12 1 21 212 1212
अध स्म अस्य हर्षतो हृषीवतः,
22 121 22 12 121 22
विश्वे जुषन्त पन्थां, नरः शुभे न पन्थाम् ॥, *r*. I. 127. 6.

The 1s*t*, 2*nd*, and 6*th* contain 12 syllables each, but the second is not perfect. The 3*rd* foot contains seven syllables and is imperfect. आर्त्तनासु is to be read as if आर्त्तनआसु. The 4th and 5th contain eight syllables each. The 7th and 8th contain seven syllables, but need not be expanded.

113. There is no longer metre in *r*. The following artificial metres are found in other works.

114. A verse of 80 syllables is called कृति or artificial. (See Pre. 179.)

115. A verse of 84 syllables is called प्रकृति. (Pre. 180).

116. A verse of 88 syllables is called आकृति.

2 22 21 12 122 21212
तच्चक्षु र्देवहितं, पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ।
221 112 12 221 112 12
पश्येम शरदः शतं, जीवेम शरदः शतं,
2 2 1 112 12 2 21 112 12
नन्दाम शरदः शतं, मोदाम शरदः शतं,
12 1 112 12 1121 112 12
भवाम शरदः शतं, शृणवाम शरदः शतं,
2221 112 12 122 21 112 12
प्रब्रवाम शरदः शतम्, अजीताः स्याम शरदः शतं,
2 1 22 12
ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥, t. a. iv. 42. 5.

117. A verse of 92 syllables is called विकृति. (Pre. 182.)

118. A verse of 96 syllables is called संकृति. I have not found any proper illustration of it (Pre. 183.)

119. A verse of 100 syllables is called अभिकृति.

22 22 212 22 22 1212
देवो अग्निः स्विष्टकृत्, देवान् यक्षद् यथायथम्,
22221212 22 22 1212
होताराविन्द्रमश्विना, वाचा वाचं सरस्वतीम्,
2 2 22 212 21 22 222
अग्निं सोमं स्विष्टकृत्, स्विष्ट इन्द्रः सुत्रामा,
112 112 12 22 22 1212
सविता वरुणो भिषक्, इष्टो देवो वनस्पतिः,
2 2 22 212 22 212 12
स्विष्टा देवा आज्यपाः, स्विष्टो अग्निरग्निना,
22 22 212 12 1 112 12
होता होत्रे स्विष्टकृत्, यशो न दधदिन्द्रियम्,

2 2 1 1 1 2   1 2
ऊर्जमपचितिं स्वधाम् ॥, v. 21. 58.

It consists of thirteen feet. स्विष्टकृत् is to be read सुइष्टकृत् except in the 6th and 9th feet, which are imperfect. It is, therefore, properly उत्कृति.

120. A verse of 104 syllables is called उत्कृति

1 2 1 2 1 2 1 2   1 1 2 2 1 2 1 2
मयि त्वदिन्द्रियं महत् । मयि दक्षो मयि क्रतुः ।
1 1 2 1 1 2 2   1 2 2 2 1 2 1 2
मयि धायि सुवीर्यम् । त्रिशुग् घर्मो विभातु मे ।
2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2
आकूत्या मनसा सह । विराजा ज्योतिषा सह ।
2 2 1 1 1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2
यज्ञेन पयसा सह । ब्रह्मणा तेजसा सह ।
2 2 1 1 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2
क्षत्रेण यशसा सह । सत्येन तपसा सह ।
2 1 2 1 1 2 1 2   2 1 2 1 1 2 1 2
तस्य दोहमशीमहि । तस्य सुम्नमशीमहि ।
2 1 2 1 1 2 1 2
तस्य भक्षमशीमहि ॥, t. a. iv. 21.

सुवीर्यं is to be read सुवीरियं

Sec. xi. Doubtful Metres.

121. The Vedic metres are generally so imperfect that even Vedic writers feel difficulty in assigning their proper place. I have given a few instances in the preceding sections. The following are here specified for proper study of the subject.

(*a*) Sar. calls the following गायत्री or उष्णिक्. It consists of ten, seven, and eight syllables, and properly belongs to neither. The last foot is imperfect.

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2 2
कदा वसो स्तोत्रं हर्यते आ, अव श्मशा रुधद् वाः ।
2 2 1 2 2 2 2 2
दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥, *r*. x. 105. 1.

(*b*) *R*k 16. 12. calls the following गायत्री भुरिक्. Sar. calls it ककुप्. It consists of eight, ten, and seven syllables, and properly belongs to neither. The first foot is imperfect.

2 2 2 2 1 2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2 2
विद्वांसाविद् दुरः पृच्छेत्, अविद्वानित्थाऽपरो अचेताः ।
2 2 1 2 2 2 2
नू चिन्नु मर्त्ते अक्रौ ॥, *r*. I. 120. 2.

(*c*) Sar. calls *r*. iv. 10. 4, 6 and 7 पदपंक्ति or उष्णिक्. The first two, however, are clearly पदपंक्ति. The last is quoted below. The first two feet consist of five syllables, the third of seven, and the 4th of nine syllables.

1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 1 1 2 1 2 2
कृतं चिद्धि ष्मा, सनेमि द्वेषः, अग्न इनोषि मर्तात् ।
1 2 1 1 2 2 1 2 2
इत्था यजमानादृतावः ॥, *r*. IV. 10. 7

(*d* and *e*) Sar. calls the following अनुष्टुप्. *R*k. 16. 35. calls them बृहती. The first consists of two feet of nine syllables and two of eight. The second consists of eight,

CSL

eight, nine, and seven syllables. In the first verse, the second foot is imperfect. In the second verse, the third foot is imperfect.

2 2 12 12 122 22 1 22 1212
तं त्वा वयं पितो वचोभिः, गावो न हव्या सुषूदिम ।
2222 1122 222 2 1122
देवेभ्यस्त्वा सधमादम् अस्मभ्यं त्वा सधमादम् ॥, *r*. I. 187. 11.

12111212 21 221212
उपेदमुपपर्चनम्, आसु गोषूप पृच्यताम् ।
111121 212 121 11 22
उप ऋषभस्य रेतसि, उपेन्द्र तव वीर्ये ॥, *r*. VI. 28. 8.

(f) Sar. calls the following अनुष्टुप् or पुरस्ताद् बृहती. The first foot consists of ten syllables instead of eight required for अनुष्टुप् or twelve required for पुरस्ताद् बृहती. This foot is imperfect.

22 22 22 22 22 121 2 12 12
यस्ते द्रप्सः स्कन्नो यस्ते अंशुः, अवश्च यः परः स्रुचा ।
12 22 1212 22 211 212
अयं देवो बृहस्पतिः, सं तं सिञ्चतु राधसे ॥, *r*. 10. 17. 13.

(g) Sar,. if S*a*ya*n*a's interpretation is correct, calls the following सतोबृहती and विराड्रूपा. It is clearly the first सतोबृहती.

2 22 2212 21 212 12 12 12 1 2
ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भृतं, प्र ते वयं ददामहे ।
2 21212 22 1212 11 2 212 12
श्चोतन्ति ते वसो स्तोका अधि त्वचि, प्रति तान् देवशो विहि ॥, *r*.iii.21.5.

(*h*,*i*) Sar. calls the following त्रिष्टुप् or जगती. The first consists of two feet of 11 syllables and two of twelve. The second consists of twelve, eleven, ten, and eleven syllables. I call the first त्रिष्टुप् as there are other त्रिष्टुप् verses in *r*. I. 93. The form of the second shews it is not जगती. In this verse, अवास्या is to be read as if अवासिया.

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2 2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2
यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यात्, देवद्रीचा मनसा यो घृतेन।
2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2
तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसः,
1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2
विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ॥, *r*. I. 140. 8.

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
अस्माकमग्ने मघवत्सु दीदिहि, अध श्वसीवान् वृषभो दमूनाः।
1 2 2 1 1 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2
अवास्या शिशुमतीरदीदेः, वर्मेव युत्सु परिजर्भुराणः ॥, *r*. I.93.8.

(*j*) Sar. calls the following विराट् or त्रिष्टुप्. The 3rd foot is of eleven syllables and the others of ten syllables.

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 2
द्युम्नवत्तमं दक्षं धेहि अस्मे, सेधा जनानां पूर्वीररातीः।
2 2 2 1 2 1 1 1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 2
वर्षीयो वयः कृणुहि शचीभिः, धनस्य सातावस्माँ अविड्ढि ॥, *r*. VI.44.9.

(*k*). Sar. calls the following उपरिष्टाज्ज्योतिः or जगती. It consists of first fourteen and two twelves and eight.

GSL

S*a*ya*n*a writes 'अक्षरव्यूहेन चतुर्थी जगती वा.' But no expansion is necessary and no expansion will make it जगती.

2 2 2 2 2 2 2 1 12 1 2 1 2 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2
अग्निर्द्देवो देवानामभवत् पुरोहितः, अग्निं मनुष्या३ ऋषयः समीधिरे ।
2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2
अग्निं महो धनसातावहं हुवे, मृडीकं धनसातये ॥, *r*. x. 150. 4.

(*l*). Sar. calls the following अतिजगती or शक्वरी. It consists of 53 syllables—two of ten and three of eleven syllables. The first two feet are imperfect.

2 1 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2
याः प्रवतो निवत उद्वतः, उदन्वतीरनुदकाश्च याः ।
2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 2
ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः, शिवा देवीरशिपदा भवन्तु,
2 2 2 2 1 1 1 2 1 2 2
सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु ॥, *r*. vii. 50. 4.

(*m*). Sar. calls the following अतिशक्वरी or अष्टि. It consists of five feet, the first of ten, the second of 12, the third of 16, the 4th and 5th of 12 syllables. The second and third feet are imperfect.

1 2 2 2 2 1 2 1 2 2 1 1 2 2 2 1 2 1 2 2 12
तव त्यन्नर्यं नृतोऽप इन्द्र, प्रथमं पूर्व्यं दिवि प्रवाच्यं कृतम् ।
2 2 2 1 1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2
यद्देवस्य शवसा प्रारिणा असुं रिणन्नपः ।
1 2 2 1 1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2
भुवद्विश्वमभि आ देवमोजसा, विदादूर्जं शतक्रतुर्विदादिषम् ॥, *r*. II.22.4.

(*n*). S*a*ya*n*a says the following is regarded as अतिशक्वरी by some and अष्टि by others.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

1 2 2 22 1 1 212 2 1212
अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुम्,
2 2 1 21 12 2121 2 12 12 12
अर्चामि सत्यसवं रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम् ।
2 2 2 2 1 2 2 1212 1212
ऊर्द्धा यस्या मतिर्भा अदिद्युतत् सवीमनि,
1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2 12 2
हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः ॥, S. iv. 113.

This verse consists of four feet: the second of eighteen syllables and the rest of fifteen syllables. Every foot is imperfect. This is referred to by Shaunaka as the hymn of Nakula. It also occurs as v. 4. 25, but Nakula does not occur among the names of its seers. Mahidhara calls it अष्टि.

Sec. xii. Compound Verses (प्रगाथ.)

122. As a rule, the प्रगाथ is named from the two verses in the order in which they form the compound verse and in a few cases from the verse which comes first. The only exception is पांक्तकाकुभ, which begins in ककुप् and ends in पंक्ति. It seems to be due to the fact that काकुभ was the general name for compound verses begining in ककुप् and पांक्त was afterwards added to distinguish this variety of काकुभ प्रगाथ.

123. The only प्रगाथ's regularly used to some appreciable extent are the proper बार्हत and काकुभ. The others are rare and no where regularly used.

124. When a बृहती verse is followed by a सतोबृहती, it is called प्रगाथ or बार्हत प्रगाथ. This is the metre of *r*. I. 47.

125. The name is also applied to a बृहती verse followed by a जगती verse, अतिजगती verse, or यवमध्या (महाबृहती). The first is the metre of *r*. v. 56. 9 and 57. 1. The second is the metre of *r*. viii. 97. 12–13 (12 is उपरिष्टाद् बृहती). The 3rd is the metre of *r*. vi. 48. 20—1.

126. If a बृहती verse is followed by a विपरीता (सतोबृहती), it is called विपरीतान्त or according to Sar. विपरीतोत्तर. This is the metre of *r*. viii. 46. 11—2.

127. If a विपरीतान्त प्रगाथ is followed by a द्विपदा विराट्, it is called द्विपदाधिक *i. e.* द्विपदाधिक विपरीतान्त. This is the metre of *r*. vii. 32. 1 to 3.

128. If a बृहती verse is followed by an अनुष्टुप् verse, it is called बार्हतानुष्टुभ. This is the metre of *r*. viii. 30. 3 – 4.

129. If a बृहती verse is followed by a त्रिष्टुप् verse, it is called बृहती त्रिष्टुप्. This is the metre of *r*. viii. 10. 1 – 2. The second is मध्येज्योतिः.

130. If a महाबृहती verse is followed by a महासतोबृहती verse, it is called महाबार्हत. This is the metre of *r*. vi. 48. 7 – 8.

131. When a ककुप् verse is followed by a सतोबृहती, it is called काकुभ प्रगाथ. This is the metre of *r*. viii. 19. 20 and 21.

132. If a ककुप् verse is followed by a पंक्ति verse, it is called पांक्तकाकुभ. This is the metre of *r*. viii. 19. 36 – 7.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

133. If a ककुप् verse is followed by a त्रिष्टुप् verse, it is called ककुप्त्रिष्टुप्. This is the metre of *r*. viii. 22. 11—2. The second is मध्येज्योतिः.

134. If a ककुप् verse is followed by a बृहती verse, it is called काकुभ बार्हत. This is the metre of *r*. v. 53. 1–2.

135. If an अनुष्टुप् verse is followed by two गायत्री verses, it is called आनुष्टुभ प्रगाथ. This is the metre of *r*. viii. 63. 1 to 3.

136. If an अनुष्टुप् verse is followed by an उष्णिक् verse, it is called आनुष्टुभौष्णिह. This is the metre of *r*. v. 53. 3–4

137. If an अनुष्टुप् verse is followed by a पंक्ति verse, it is called अनुष्टुप्पंक्ति. This is the metre of *r*. viii. 81. 14–5.

138. If an अनुष्टुप् verse is followed by a जगती verse, it is called अनुष्टुब्जगती. This is the metre of *r*. viii. 46. 16–7. The 16th is properly विराट्.

139. If an अनुष्टुभ् verse is followed by a विराट्पूर्वा verse, it is called अनुष्टुप् महासतोमुखा. This is the metre of *r*. v. 86. 5–6.

140. If a उष्णिक् verse is followed by a सतोबृहती verse, it is called औष्णिह प्रगाथ. This is the metre of *r*. viii. 19. 34–5.

141. If a गायत्री verse is followed by a बृहती verse, it is called गायत्रबार्हत. This is the metre of *r*. viii. 46. 6–7.

142. If a गायत्री verse is followed by a ककुप् verse, it is called गायत्रकाकुभ. This is the metre of *r.* viii. 46. 4–5.

143. If a द्विपदा verse is followed by a बृहती verse, it is called द्विपदाबृहती. This is the metre of *r.* viii. 46. 13–4. The second is पिपीलिकमध्या.

144. If a त्रिष्टुप् verse is followed by a जगती verse, it is called (जगत्युत्तर) त्रैष्टुभप्रगाथ or त्रिष्टुब्जगती. This is the metre of *r.* I. 51. 15 and 52. 1. and of *r.* viii. 100. 5–6.

145. If a जगती verse is followed by a त्रिष्टुप् verse, it is called (त्रिष्टुबुत्तर) जागत प्रगाथ. This is the metre of *r.* I. 51. 13–4.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

PART III. CLASSICAL SYLLAABIC METRES.

Chap. I. Even Metres.

Sec. I. Short metres.

146. The following short metres or rather measures may be studied as a preliminary to proper metres. They are seldom if ever used by classical writers.

147. Metres of monosyllabic feet are called उक्ता, (उक्था, C. m.).

(*a.*) If the foot is of a heavy syllable, it is called श्री : धीरे भायात्. It is properly a half-foot of विद्युन्माला. (*b*). Conversely we can have every foot of a light syllable. कति तव.

148. Metres of dissyllabic feet are called अत्युक्ता (अत्युक्था, C. m.).

(*a.*) If every foot consists of two heavy syllables, it is called कामा, Pr*a* (स्त्री, V. r., C. m.): युद्धे भ्रातुं हत्वा भायात:. It is properly a foot of विद्युन्माला.

(*b.*) If it consists of two light syllables, it is called मधु, Pr*a* : चल पत तुद धर.

(*c.*) If it consists of a light and then a heavy syllable, it is called मही, Pr*a.* : सदा रमा जनप्रिया. It is properly a foot of प्रमाणी.

(*d.*) It it consists of heavy and then a light syllable, it is called सार : त्वां नमामि ज्ञानमूल. It is properly a foot of समानी.

149. Metres of tri-syllabic feet are called मध्या.

(*a.*) If it consists of three last-heavy syllables, it is called रमणी, Pr*a* : शशिना रजनी रमिणा रमणी.

(*b.*) If it consists of three first-light syllables, it is called भवानी (शशी, Pr*a*) : भवानीकलत्रं भजेऽहं महेशम्.

(*c.*) If every foot consists of three middle-light syllables, it is called स्रगी V. r., (प्रिया, Pr*a*) : कामिनी रूपिणी मायिनी मोहिनी.

(*d.*) If it consists of three light syllables, it is called कमल, Pr*a* : भ्रमर विहर कुसुममधुनि.

(*e.*) If it consists of three middle-heavy syllables, it is called मृगाङ्क, Pr*a* : दुरन्त वसन्त कथं नु वसामि.

(*f.*) If it consists of three first-heavy syllables, it is called मन्दर, Pr*a* : सुन्दर चन्द्रक रात्रिषु राजसि.

(*g.*) If every foot consists of three heavy syllables, it is called नारी (V. r. : ताली, Pr*a*) : सर्वेषां लोकानाम् रक्ष्येशो रक्षोघ्नः.

(*h.*) If it consists of three last-light syllables, it is called पञ्चाल : आक्रन्द विक्रन्द दुर्जात नष्टोऽसि. This measure itself is not suited for poetry.

150. Metres of tetrasyllabic feet are called प्रतिष्ठा.

(*a.*) If every foot consists of four heavy syllables, it is called कन्या (V. r) : जाया माया पुत्रो धूर्त्तः। एवं ज्ञात्वा वृत्तं कार्यम्. It is properly a half of विद्युन्माला.

GSL

(*b.*) Every foot may consist of four light syllables: मतिमति रतिरति। मनुमनु ह्नि नु ह्निनु.

(*c.*) If every foot consists of alternate light and heavy syllables, it is called नगालिका, Pr*a*: मतल्लिका मचर्चिका प्रशस्तवाचिके सदा. It is properly a half प्रमाणी.

(*d.*) If every foot consists of alternate heavy and light syllables, it is called मुग्धधार, Pr*a*.

(*e.*) Each foot may consist of one light and three heavy syllables: दयाञ्चक्रे दयाञ्चक्रे सतां तस्माद् भवान् वित्तम् ॥, Vag. iv. 23.

(*f*) If every foot consists of four last-heavy syllables (1112), it is called सती, C. m. He illustrates: मुररिपो तव पदम्। नमति सा ननु सती ॥ It reads bad.

151. Metres of penta-syllabic feet are called सुप्रतिष्ठा.

(*a*) Every foot may consist of five syllables—middle-heavy and two heavies (12122): विदं विदित्वा वरं वरित्वा। चरं चरित्वा सदा भजेशम् ॥

(*b*) If every foot consists of last-light and two heavies (221 22), it is called हारीतबन्ध, Pr*a*: या भक्तियुक्ता धर्मैकचिन्ता। साध्वी सती सा सर्वत्र धन्या ॥

(*c*) If every foot consists of a heavy, followed by two light and two heavy syllables (21122), it is called पंक्ति (V. r.) or हंस, Pr*a*: सा मम कान्ता स्वालयलग्ना। घूर्णति चेतः किं करणीयम् ॥

(*d*) If every foot consists of five heavy syllables

(22222), it is called सम्मोहरूपा, Pr*a*: ईशो लोकानां हृत्वा सम्मोहम्। त्रैलोक्येऽलक्ष्यं दद्यात् ते मोक्षम्॥

(*e*) If every foot consists of five light syllables, it is called यमकगण, Pr*a*.

(*f*) If every foot consists of last-heavy and light and heavy (11212), it is called प्रिया, C. m. He illustrates: व्रजसुभ्रुवो विलसत्कलाः। अभवन् प्रिया मुरवैरिणः॥ It reads bad.

Sec. ii. Of six syllables (गायत्री).

1. If every foot consists of six syllables, the metre is called गायत्री.

(1) शशिवदना, V. r.

153. If every foot consists of all-light and first-light measures, *i. e.* 111122, it is called शशिवदना. Pause at the end.

अगुरु चतुष्कं, भवति गुरू द्वौ।
घनकुचयुग्मे, शशिवदनाऽसौ॥ Sru. 8.

(2) तनुमध्या.

154. If every foot consists of last-light and first-light measures, *i. e.* 221122, it is called तनुमध्या. Pause at the end.

कान्ता सहमाना, दुःखं च्युतभूषा।
रामस्य वियुक्ता, कान्ता सहमाना॥ B. 10. 16.

(3) विद्युल्लेखा, V. r.

155. If every foot consists of six heavy syllables, *i.e.* 222222, it is called विद्युल्लेखा.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
CSL

श्रौदौम्नौ क्रौकौर्तौं, धौनौत्तौ गौःम्रौत्तौ ।
एधेते हे हे ते, येनेमे ह्वेवेग्ने ॥ Kav. 3. 86.

(4) सोमराजी, C. m.

156. If every foot consists of two first-lights *i. e.* 122122, it is called सोमराजी. Pause at the end.

यशस्ते समुद्रान्, सदारोरगारेः ।
सदा रोरगारेः, समानाङ्गकान्ते: ॥ Vag. 4. 24.

(5) वसुमती, V. r.

157. If every foot consists of last-light and last-heavy measures, *i. e.* 221112, it is called वसुमती.

Sec. iii. of seven syllables (उष्णिक्).

158. It every foot consists of seven syllables, the metre is called उष्णिक्.

(1). मधुमती or मधुमत्, V. r.

159. If every foot consists of six light and last heavy *i. e.* 1111112, it is called मधुमती. Pause at the end.

रविदुहितृतटे, वनकुसुमततिः ।
व्यधित मधुमती, मधुमथनमुदम् ॥ C. m.

160. It may consist of all light syllables.

पत पत मदन, धर धर मरण ।
मन मन मनन, जय जय जयन ॥

(2). मदलेखा, V. r.

161. If every foot consists of all-heavy, last-heavy and heavy *i. e.* 2221122, it is called मदलेखा. Pause at every third or second and 7th syllable.

तुर्यं पञ्चमकं चेद्, यत्र स्याल्लघु वाले।
विद्धि मृगनेत्रे, प्रोक्ता सा मदलेखा ॥ Sru. 9.

(3). कुमारललिता.

162. If every foot consists of middle-heavy, last-heavy and heavy *i. e.* 1211122, it is called कुमारललिता. Pause at every third or second and 7th syllable.

इदं वदनपद्मं, प्रिये तव विभाति।
इह व्रजति मुग्धे, मनो भ्रमरतां मे ॥,P. h.

*(4) हंसमाला, V. r. n.

163. If every foot consists of first-heavy, middle-light and heavy *i. e.* 2112122, it is called हंसमाला.

*(5) चूडामणि, V. r. n.

164. If every foot consists of last-light, first-heavy and heavy, *i. e.* 2212112, it is called चूडामणि. Pause at every 2nd and 7th or simply at 7th syllable.

Sec. iv. Of eight syllables (अनुष्टुप्).

165. If every foot consists of eight syllables, it is called अनुष्टुप्.

(1) प्रमाणी or प्रमाणिका (नगस्वरूपिणी, Sru).

166. If every foot consists of alternate light and heavy syllables, *i. e.* 12121212, it is called प्रमाणी. Pause at the end.

(*a.*) इति प्रगाढसङ्कटे, सुरासुरे सुसङ्गरे।
भयं समुज्झत्र दुर्जयाः, भटाः स्फुटन्ति मानिनः ॥ Mat. 152. 152.

(*b.*) पुरा शरीरमन्तकः, भिनत्ति रोगसारथिः।
प्रसह्य जीवितक्षये, तपो महत् समाचर ॥, m. 12. 321. 42.

(2) विद्युन्माला.

167. If every foot consists of all heavy syllables, *i. e.* 22222222, it is called विद्युन्माला. Pause at every 4th and 8th syllable.

(*a*) सर्वे वर्णा दीर्घा यस्यां, विश्रामः स्याद् वेदै र्वेदैः ।
विद्वद्वन्द्वै र्वीणावाणि, व्याख्याता सा विद्युन्माला ॥ Sru. 13.

(*b*) आम्नायानामाहान्त्या वाक्, गीतीरीतीः प्रीती र्भीतीः ।
भोगो रोगो मोदो मोहः, ध्येये ध्येच्छे देशे क्षेमे ॥ Kav. 3. 84.

(3)

168. It may consist of all light syllables.

शमनशमन हर, हर भवभयमज ।
जनन मरणमय, मदनदहन दह ॥

(4) गजगति, C. m.

169. If every foot consists of all-light, first-heavy, light and heavy syllables *i. e.* 11121112, it is called गजगति. Pause at every 4th and 8th syllable.

अवतु वो गिरिसुता, शशिभृतः प्रियतमा ।
वसतु मे हृदि सदा, भगवतः पदयुगम् ॥ C. m.

(5) माणवक or माणवकाक्रीड़ितक or माणवकाक्रीड़.

170. If every foot consists of first-heavy, last-light and light and heavy, *i. e.* 21122112, it is called माणवक. Pause at every 4th and 8th syllable.

आदिगलं तुर्यगतं, पञ्चमकं चान्त्यगतम् ।
स्यात् गुरु चेत् संकथितं, माणवकाक्रीड़मिदम् ॥, Sru. 11.

(6) चित्रपदा.

171. If every foot consists of two first heavies,

and two heavies *i. e.* 21121122, it is called चित्रपदा. Pause at the end.

यस्य मुखे प्रियवाणी, चेतसि सज्जनता च ।
चित्रपदापि च लक्ष्मीः, तं पुरुषं न जहाति ॥ P. h.

(7) समानी or समानिका.

172. If every foot consists of alternate heavy and light syllables *i. e.* 21212121, it is called समानी. Pause at every 4th and 8th syllable.

दुष्टबुद्धिमर्दनाय, भक्तिमूलस्थापनाय ।
सर्वपापमोचनाय, संनमाम ईश्वराय ॥

*(8) हंसरुत ।

173. If every foot consists of all-heavy, all-light and two heavies *i. e.* 22211122, it is called हंसरुत. Pause at the end.

अभ्यागामिश्रशिलच्छिम्, मञ्जीरक्वणिततुल्यम् ।
तीरे राजति नदीनां, रम्यं हंसरुतमेतत् ॥ P. h.

*(9) नाराचिका, V. r. n.

174. If every foot consists of last-light, middle-light, light and heavy *i. e.* 22112112, it is called नाराचिका.

Sec. v. Of nine syllables (बृहती).

175. If every foot consists of nine syllables, it is called बृहती.

(1)

176. In the following metre, every foot consists of last-heavy, all-light, and first-light, *i. e.* 112111122. It is the first form of the आर्या metre.

नवकाष्टदश सहैकः, परमोऽष्ट च यदि पादाः ।
बृहती विषमपदा सा, सनितः सुसनितवक्त्र ॥ *R*k. 16. 37.

(2) मणिमध्य, C. m.

177. If every foot consists of first-heavy, all-heavy, and last heavy *i. e.* 211222112, it is called मणिमध्य.

चम्पकमाला यत्र भवेत्, अन्यविहीना प्रेमनिधे ॥
छन्दसि दक्षा ये कवयः, तन्मणिमध्यं ते ब्रुवते ॥ Sru. 15.

(3) भुजङ्गसङ्गता, C. m.

178. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, and middle-light *i. e.* 112121212, it is called भुजङ्गसङ्गता.

तरला तरङ्गरिङ्गितैः, यमुना भुजङ्गसङ्गता ।
कथमेति वत्सचारकः, चपलः सदैव तां हरिः ॥ C. m.

(4) भुजगशिशुभृता (-सृता, P. h. ;-युता, or हृता, some).

179. If every foot consists of six light and three heavy syllables *i. e.* 111111222, it is called भुजगशिशुसृता. Pause in some cases at every seventh syllable in addition to the foot pause.

इयमधिकतरं रम्या, विकचकुवलय-श्यामा ।
रमयति हृदयं यूनां, भुजगशिशुसृता नारी ॥ P. h.

*(5) हलमुखी.

180. If every foot consists of middle-light, all-light and last-heavy *i. e.* 212 111 112, it is called हलमुखी. In addition to the foot-pause, pause at every third syllable.

गण्डयोरतिशयकृशं, यन्मुखं प्रकटदशनम् ।
आयतं कलहनिरतं, तां स्त्रियं त्यज हलमुखीम् ॥ P. h.

*(6) भद्रिका, V. r. n.

181. If every foot consists of middle-light, all-light and middle-light, *i. e.* 212 111 212, it is called भद्रिका.

Sec. vi. Of ten syllables.

182. If every foot consists of ten syllables, it is called पंक्ति.

(1) त्वरितगति, C. m.

183. If every foot consists of four light syllables and a heavy syllable repeated *i. e.* 11112 11112, it is called त्वरितगति. Pause at every fifth and tenth syllable.

क्षितिविजितिस्थितिविहिति—, व्रतरतयः परगतयः ।
उरु रुरुधुर्गुरु दुधुवुः, युधि कुरवः स्वमरिकुलम् ॥ Kav. III. 85.

(2) मत्ता.

184. If every foot consists of four heavy syllables, four light syllables and two heavy syllables *i. e.* 2222 1111 22, it is called मत्ता. In addition to the foot pause, pause at every fourth syllable.

पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली, कालिन्दीये तटवनकुञ्जे ।
उद्दीव्यन्ती व्रजजनरामाः, कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥ C. m.

(3) रुक्मवती, P. h.; चम्पकमाला, Sru.

185. If every foot consists of first-heavy, all-heavy

GSL

last-heavy and heavy *i. e.* 2112221122, it is called रुक्मवती. Pause at the end of the foot.

तन्वि गुरु स्यादाद्यचतुर्थं, पञ्चमषष्ठं चान्त्यमुपान्त्यम् ।
इन्द्रियवाणै र्यत्र विरामः, सा कथनीया चम्पकमाला ॥ Sru. 14.

(4) मयूरसारिणी.

186. If every foot consists of middle-light, middle heavy, middle-light and heavy, *i. e.* 2121212122, it is called मयूरसारिणी. Pause at the end.

या वनान्तराण्युपैति रन्तुं, या भुजङ्गभोगभुक्तचित्ता ।
या द्रुतं प्रयाति सन्नतांसा, तां मयूरसारिणीं विजह्यात् ॥ P.h.

(5) पणव.

187. If every foot consists of all-heavy, all-light, first-light and heavy i. e. 222 111 122 2, it is called पणव. Pause at every fifth and 10 *th* syllable.

मीमांसारसममृतं पीत्वा, शास्त्रोक्तिः पटुरितरा भाति ।
एवं संसदि विदुषां मध्ये, जल्पामो जयपणवन्सत्वात् ॥ P. h.

188. According to V. *r.* पणव foot is = 222 111 1212.

(6) शुद्धविराट्.

189. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, middle-heavy, and heavy i. e. 222 112 1212, it is called शुद्धविराट्. Pause at the end.

विश्वं तिष्ठति कुक्षिकोटरे, वक्त्रे यस्य सरस्वती सदा ।
अस्माकं प्रपितामहो गुरुः, ब्रह्मा शुद्धविराट् पुनातु नः ॥ P. h.

(7) उपस्थिता.

190. If every foot consists of lastlight, two middle heavies and heavy *i. e.* 221 121 121 2, it is called

उपस्थिता. Pause at every 2nd and 10th syllable or according to *Narayana* at every foot.

एषा जगदेकमनोहरा, कन्या कनकोज्ज्वलदीधितिः।
लक्ष्मीरिव दानवसदनं, पुणैत्र नरनाथमुपस्थिता ॥ P. h.

(8) मनोरमा, V. r.

191. If every foot consists of all-light, middle-light, middle-heavy and heavy, *i. e.* 111 212 121 2, it is called मनोरमा. In addition to foot-pause, pause at every sixth syllable.

तरणिजातटे विहारिणी, व्रजविलासिनीविलासतः।
मुररिपोस्तनुः पुनातु वः, सुकृतशालिनां मनोरमा ॥ C. m.

(9) दीपकमाला, V. r. c.

192. If every foot consists of first-heavy, all-heavy, middle-heavy and heavy *i. e.* 2112221212, it is called दीपकमाला.

(10) हंसी.

193. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light and heavy *i. e.* 222 211 1112, it is called हंसी.

मन्दाक्रान्तान्त्ययतिरहिता, सालङ्कारे यदि भवति या।
सा विद्वद्भिर्ध्रुवमभिहिता, ज्ञेया हंसी कमलवदने ॥ Sru. 16.

Sec. vii. Of 11 syllables (त्रिष्टुप्).

194. If every foot consists of eleven syllables, it is called त्रिष्टुप्.

(1) इन्द्रवज्रा ; उपेन्द्रवज्रा ; उपजाति.

195. If every foot consists of two last-lights, middle-heavy and two heavies *i. e.* 221 221 121 22, it is

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
CSL

called इन्द्रवज्रा. If the first syllable is light, it is called उपेन्द्रवज्रा. If some of the feet are इन्द्रवज्रा and some उपेन्द्रवज्रा, it is called उपजाति. Pause at the end of every foot.

196. This is the most favourite metre among our classical poets. It is the metre of the first canto of Ku, the second canto of R, the third canto of Si, Ki, N. etc.

दिने दिने सा परिवर्धमाना, लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा।
पुपोष लावण्यमयान् विशेषान्, ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥ Ku. I. 25
अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं, रामार्पितं दृष्टिविलोभि दृष्टम्।
मनःप्रसादाञ्जलिना निकामं, जग्राह पाथेयमिवेन्द्रसूनुः ॥ Ki. iii. 37.
वैरूप्यमङ्गेषु कशानिपातः, मौण्ड्यं तथा लक्षणसंनिपातः।
एवंविधानर्हति रूक्षवादी, दण्डेषु दूतस्य वधो न दृष्टः ॥ r. v. 48. 6.

197. If the odd feet are इन्द्रवज्रा and the even feet उपेन्द्रवज्रा, it is called आख्यानिकी (or-नकी). If the odd feet are उपेन्द्रवज्रा, it is called विपरीताख्यानिकी (or-नकी).

(2) रथोद्धता.

198. If every foot consists of middle light, all-light, middle light, light and heavy *i. e.* 21211121212, it is called रथोद्धता. Pause at the end.

199. It is a tolerably common metre. It is the metre of the eighth canto of Ku, of the 11th and 19th of R, the 18th canto of N., the 14th of Si, and the last half of the 13th canto of Ki.

देवदेव जगतां पते विभो, भर्ग भीम भव चन्द्रभूषण ।
भूतनाथ भवभीतिहारक, त्वां नतोऽस्मि नतवाञ्छितप्रद ॥ k*a*si. 42. 46.
पावनातिशयपुण्यकर्म्मणे, नैककामविषयप्रदायिने ।
भास्वरानलमयूखशायिने, सर्वलोकहितकारिणे नमः ॥ M. p. cvii. 3
शैशवात् प्रभृति पोषितां प्रियां, सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।
छद्मना परिददामि मृत्यवे, सौनिको गृहशकुन्तिकामिव ॥ U. I. 45.

(3) दोधक.

200. If every foot consists of three first heavies and two heavies, *i. e.* 211 211 211 22, it is called दोधक. Pause at the end.

नश्यति संसृतिदुःखमिदं ते, स्वात्मविचारणया कथयैव ।
नो धनदानतपःश्रुतवेदैः, तत्कथनोदितयत्नशतेन ॥ Yo. iii. 8. 17.
या न ययौ प्रियमन्यवधूभ्यः, सारतरागमना यतमानम् ।
तेन सहेह विभर्ति रहः स्त्री, सा रतरागमनायतमानम् ॥ Si. 4. 45.
भृत्यममुं विलपन्तमशुश्रुत्, दीनदयालुतयावनिपालः ।
रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं, गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय ॥ N. 1. 143.

(4)

201. It may consist of two last-heavies, one middle-heavy and two heavies. *i. e.* 112 112 121 22. In the following verse, the last foot contains twelve syllables 112 211 212 122. If differs from the औपच्छन्दसक only in the second foot.

परितापहराणि पद्मिनीनां, मृदुलान्यपि कङ्कणीकृतानि ।
गदितानि यदीश्वरेण सर्पाः, तदभूत् सत्यमहो महेश्वरेच्छा ॥ kasi. 44. 4.

(5) शालिनी.

202. If every foot consists of all-heavy, two last-

lights and two heavies i. e. 222 221 221 22, it is called शालिनी. In addition to the foot-pause, pause at every fourth syllable. This is the metre of the 18th canto of Si.

एको देवः केशवो वा शिवो वा, एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा ।
एको वासः पत्तने वा वने वा, एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा ॥ Nit. 52.
श्रेयो मित्रं बन्धुता वा समग्रा, सर्वे कामाः शेवधिर्जीवितञ्च ।
स्त्रीणां भर्त्ता धर्म्मदाराश्च पुंसाम्, इत्यन्योन्यं वत्सयोर्ज्ञातमस्तु ॥ Ma.6.18.
यत् सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैः, लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरित्रम् ।
मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती, स्याच्चेदस्मिन् हन्त धिङ्मामधन्यम्, U.I.42.

(6) स्वागता.

203. If every foot consists of middle-light, all-light, first-heavy and two heavies i. e. 212 111 211 22, it is called स्वागता. Pause at the end. This is the metre of the 10th canto of Si, 9 th of Ki, 5th and 21 st of N.

रञ्जिता नु विविधास्तरुशैलाः, नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।
पूरिता नु विषमेषु धरित्री, संहृता नु ककुभस्तिमिरेण ॥ Ki. ix. 15.
कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैः, उच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः ।
तत्र स द्विरदबृंहितशङ्की, शब्दपातिनमिषुं विससर्ज ॥, R. 9. 73.
पश्य पश्य सुभटैः स्फुटभावं, भक्तिरेव गमिता न तु शक्तिः ।
अञ्जलिर्विरचितो न तु मुष्टिः, मौलिरेव नमितो न तु चापः ॥ Pra.1.31.

(7) कुड्मलदन्ती, P. h. ; श्री, V. r. n ; मौक्तिकमाला, V. r. ; सान्द्रपाद, V. r. ċ ; अनुकूला, C. m.

204. If every foot consists of first heavy, last light, all-light and two heavies, i. e. 21122111122, it is called कुड्मलदन्ती. Pause at every fifth and eleventh syllable.

CSL

If there is only one pause at every foot, it is मौक्तिकमाला, V. r.

कुड्मलदन्ती विकटनितम्बा, किन्नरकण्ठी लघुतरमध्या ।
बिम्बफलोष्ठी खगशिशुनेत्रा,मित्र भवन्तं सुखयतु कान्ता ॥,P.h.
वल्लववेशा मुररिपुमूर्त्तिः, गोपमृगाक्षीकृतरतिपूर्त्तिः ।
वाञ्छितसिद्ध्यै प्रणतिपरस्य, स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥, C. m.

(8)

205, In the following metre, every foot consists of middle-light, first-heavy, last-light, and two heavies i. e. 21221122122.

कः स्विदेको रमते ब्राह्मणानां, कः स्विदेको बहुभि र्जोषमास्ते ।
कः स्विदेको बलवान् दुर्बलोऽपि,
कः स्विदेषां कलहं नान्ववैति ॥, m. xii. 299. 41.

(9) भ्रमरविलसिता (or—त).

206. If every foot consists of all-heavy, first-heavy all-light, light and heavy, i. e. 22221111112, it is called भ्रमरविलसिता or भ्रमरविलसित. In addition to the foot-pause, pause at the fourth syllable.

प्रीत्यै यूनां व्यवहिततपनाः, प्रौढ़ध्वान्तं दिनमिह जलदाः ।
दोषामन्यं विदधति सुरत,—क्रीड़ायासश्रमशमपटवः ॥, Si. 4. 62.

(10)

207. In the following metre, every foot consists of all-light, two middle-lights, light and heavy i. e. 111 212 212 12.

रहसि संविदं हृच्छयोदयं, प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् ।
बृहदुरः श्रियो वीक्ष्य धाम ते, मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मनः ॥, b. 10. 31. 17.

(11) सुमुखी V. r.

208. If every foot consists of all-light, two middle-heavies and light and heavy *i. e.* 111 121 121 12, it is called सुमुखी. Pause at every foot.

तरणिसुतातटकुञ्जगृहे, वदनविधुस्मितदीधितिभिः ।
तिमिरमुदस्य मुखं सुमुखी, हरिमवलोक्य चुचुम्ब चिरम् ॥ C. m.

(12) श्येनी or श्येनिका.

209. If every foot consists of middle-light, middle-heavy, middle-light, light and heavy, *i. e.* 212 121212 12, it is called श्येनी. Pause at every foot.

यस्य कीर्त्तिरिन्दुकुन्दचन्दन,—श्येन्यशेषलोकपावनी सदा ।
जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा, तं भजामि भावगम्यमच्युतम् ॥ C. m.

(13) मोटनक, C. m.

210. If every foot consists of last-light, two middle heavies, light and heavy *i. e.* 22112112112, it is called मोटनक.

रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलः, चानूरमहाभटमोटनकम् ।
यः केलिलवेन चकार स मे, संसाररिपुं परिमोटयतु ॥ C. m.

(14) वातोर्म्मि or (र्म्मी).

211. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, last-light, and two heavies *i. e.* 22221122122, it is called वातोर्म्मी.

ध्याता मूर्त्तिः क्षणमप्यच्युतस्य, श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयापि ।
संसारेऽस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां, वातोर्म्मी पोतमिवाम्भोधिमध्ये ॥ C. m.

(15) हन्ता, P. h. ; हन्ता, V. r, C. m.

212. If every metre consists of two all-lights, last-

heavy and two heavies, *i. e.* 111 111 112 22, it is called वृन्ता or वृत्ता. Pause at every fourth and eleventh syllable.

द्विजगुरुपरिभवकारी यः, नरपतिरतिधनलुब्धात्मा ।
ध्रुवमिह निपतति पापोऽसौ, फलमिव पवनहतं वृन्तात् ॥, P. h.

(16) विलासिनी, P. h.

213. If every foot consists of alternate light and heavy syllables and the last syllable heavy *i. e.* 12 12 12 12 12 2, it is called विलासिनी. Pause at every foot.

विलासिनीविलोकितः स कामी, दधाति कामसत्त्वचेष्टितं या ।
करोति चञ्चलाक्षिदृष्टिपातैः, यतात्मनश्च योगिनोऽपि मत्तान् ॥ P. h.

*(17) भद्रिका, V. r.

214. If every foot consists of two all-lights, middle-light and heavy *i. e.* 111 111 212 12 it is called भद्रिका. Pause at every foot.

* (18) उपस्थित, V. r.

215. If every foot consists of middle-heavy, last-heavy, last light and two heavies *i. e.* 121 112 221 22, it is called उपस्थित. Pause at every foot.

*(19) उपचित्र, V. r. n.

216. If every foot consists of three last-heavies, light and heavy *i. e.* 112 112 112 12, it is called उपचित्र. Pause at every foot.

*(20) कुपुरुषजनिता, V. r. n.

217. If every foot consists of two all-lights, mid-

dle-light and two heavies *i. e.* 111 111 212 22, it is called कुपुरुषजनिता.

* (21) अनवसिता, V. r. n.

218. If every foot consists of all-light, first-light, first-heavy and two heavies, *i. e.* 111 122 211 22, it is called अनवसिता. Pause at every foot.

*(22) विध्वङ्कमाला, V. r. c.

219. If every foot consists of three last lights and two heavies, *i. e.* 221 221 221 22, it is called विध्वङ्कमाला. Pause at every foot.

*(23) शिखण्डित, V. r. c.

220. If every foot consists of middle-heavy, last-heavy, last-light and two heavies *i. e.* 121 112 221 22, it is called शिखण्डित. Pause at every foot.

Sec. viii. Of 12 syllables (जगती).

221. If every foot consists of 12 syllables, it is called जगती.

(1) वंशस्था (स्थ, V. r. ; वंशस्थविल, C. m.); इन्द्रवंशा ; उपजाति.

222. If every foot consists of middle-heavy, last-light, middle-heavy, middle-light, *i. e.* 121 221 121 212, it is called वंशस्थ. Pause at every foot. This is the most important metre of this class and best suited for elevated description. This is the metre of the 1st canto of Si, 1st, 4th, 8th, and 14th of Ki, 1st and 12th of N, 3rd of R, 5th of Ku, and 1st of *R*tu.

223. If the first syllable is heavy it is called इन्द्रवंशा.

If some feet are वंशस्था and some इन्द्रवंशा, it is called उपजाति. This is the metre of the 12th canto of Si.

सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता, नृसिंह सैंहीमतनुं तनुं त्वया ।
स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैः, उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः ॥ Si. I. 47.
द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्ठ्यया, महामनोमोहमलीमसान्धया ।
अलब्धवैदग्ध्यविलासमुग्धया, धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥ K. 20.
अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा, यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा ।
तृणेन वात्येव तयानुगम्यते, जनस्य चित्तेन भृशावशात्मना ॥, N. I. 120.

(2) द्रुतविलम्बित.

224. If every foot consists of all-light, two first-heavies and middle-light, *i. e.* 111 211 211 212, it is called द्रुतविलम्बित. Pause at every foot. This is best suited for light description. This is the metre of the 6th canto of Si, 4th of N, 9th of R, and 18th of Ki.

(*a.*) वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसम्भ्रमसम्भृतशोभया ।
चलितया विदधे कलमेखला, कलकलोऽलकलोलदृशान्यया ॥, Si. 6. 14.
(*b.*) यदि हरिस्मरणे सरसं मनः, यदि विलासकलासु कुतूहलम् ।
मधुरकोमलकान्तपदावलीं, शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥ Gi. 1. 3.
(*c.*) स्फुरति वल्गति गच्छति याचते, भ्रमति मज्जति संहरति स्वयम् ।
अपरतामुपयात्यपि केवलं, चलति चञ्चलशक्तितया मनः ॥, Yo. iii. 4. 80.

(3) तोटक.

225. If every foot consists of four last-heavies *i. e.* 112 112 112 112, it is called तोटक. It is best fitted for hymns, but not much used by modern poets.

जय शङ्कर शान्त शशाङ्करुचे, रुचिरार्थद सर्वद सर्वशुचे ।
शुचिदत्तगृहीतमहोपहृते, हृतभक्तजनोद्धततापतते ॥ kasi. 17. 34.

स तथेति विनेतुरुदारमतेः; प्रतिगृह्य वचो विससर्ज्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने, प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥ R. 8. 91.
वपुरम्बुविहारहिमं शुचिना, रुचिरं कमनीयतरा गमिता ।
रमणेन रमण्यचिरांशुलता,—रुचिरङ्कमनीयत रागमिता ॥ Si. 6. 71.

(4) भुजङ्गप्रयात.

226. If every foot consists of four first-lights *i. e.* 122 122 122 122, it is called भुजङ्गप्रयात. Pause at every foot.

परिक्रीड़ते बाललीलाविहारी, गणेशाधिपो देवतानन्दकारी ।
निकुञ्जेषु विद्याधरै गीतशीलः,
पिनाकीव लीलाविलासैः सलीलः ॥ Mat. 153. 578.
गिरीशं गणेशं गले नीलवर्णं, गवेन्द्राधिरूढं गुणातीतरूपम् ।
भवं भास्वरं भस्मना भूषिताङ्गं, भवानीकलत्रं भजे पञ्चवक्त्रम् ॥ Shiva. 3.
धनैर्दुष्कुलीनाः कुलीनाः क्रियन्ते धनैरेव पापान्नरा निस्तरन्ति ।
धनेभ्यो हि कश्चित् सुहृन्नास्ति लोके
धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥ sar. p. 115. l. 1

(5) स्रग्विणी.

227. If every foot consists of four middle-lights *i. e.* 212 212 212 212, it is called स्रग्विणी. Pause at every foot.

कामदं चण्डकम्रं महामर्द्दिनं, नागदन्ताजत्रजयंत्र गदाकर्बुरम् ।
घोरशोभाभरध्वस्तकंसासुरं,
नौमि नारायणस्यासमं विभ्रमम् ॥ sar. p. 126. l. 1.
पारिकाङ्क्षीश्वरोऽथापदुद्धारकं, सेवमानातुलस्वस्तिविस्तारकम् ।
पापदावानलातापसंहारकं,
योगिरन्द्राधिपः प्राप केदारकम् ॥ m. s. 16. 100.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

(6) प्रमिताक्षरा.

228. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, and two last-heavies *i. e.* **112 121 112 112**, it is called प्रमिताक्षरा. Pause at every foot. This is the metre of the 9th canto of Si, and the 6th canto of Ki.

अपराह्णशीतलतरेण शनैः, अनिलेन लोलितलताङ्गुलये ।
निलयाय शाखिन इवाह्वयते, ददुराकुलाः खगकुलानि गिरः ॥ Si. 9. 4.

सुकुमारमेकमनु मर्म्मभिदां, अतिदूरगं युतममोघतया ।
अविलम्ब्यमस्त्रमपरं कतमं, विजयाय यूयमिव चित्तभुवः ॥ Ki. 6. 40.

(7) जलोद्धतगति.

229. If every foot consists of middle-heavy and last-heavy repeated *i. e.* 121 112 121 112, it is called जलोद्धतगति. Pause at every sixth and 12th syllable.

समीरशिशिरः शिरःसु वसतां, सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ॥
विभर्त्ति जनयन्नयं मुदमपां, अपायधवला बलाहकततीः ॥ Si. 4. 54.

सनाकवनितं नितम्बरुचिरं, चिरं सुनिनदैर्नदैर्वृतममुम् ।
मता फणवतोऽवतो रसपरा, परास्तवसुधा सुधाऽधिवसति ॥ Ki. 5. 27.

(8) प्रभा, M. n. ; मन्दाकिनी, C. m. ; प्रमुदितवदना, V. r. ; चञ्चलाक्षिका, P. ; गौरी, P. h.

230. If every foot consists of two all-lights and two middle-lights *i. e.* 111 111 212 212, it is called प्रभा. Pause at every foot. According to V. r. iii. 65., this metre is प्रभा only when in addition to the foot pause, there is a pause at every 7th syllable.

अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रियां, अतनुतरतयेव सन्तानकः ।
तरुणपरभृतः स्वनं रागिणां, अतनुत रतये वसन्तानकः ॥ Si. 6. 67.

व्रजति शुचि पदं त्वयि प्रीतिमान्, प्रतिहतमतिरेति घोरां गतिम् ।
इयमनघ निमित्तशक्तिः परा, तव वरद न चित्तभेदः क्वचित् ॥ Ki. 18. 26.

(9) वैश्वदेवी.

231. If every foot consists of two all-heavies and two first-lights, *i. e.* 222 222 122 122, it is called वैश्वदेवी. Pause at every fifth and twelfth syllable.

पद्मव्याकोशं भास्करं बालचन्द्रं, वापीविस्तीर्णं स्वस्तिकं पूर्णकुम्भम् ।
तत्कस्मिन् देशे दर्शयाम्यात्मशिल्पं,
दृष्ट्वा श्वो यं यद्विस्मयं यान्ति पौराः ॥, Mr. iii. 11.

दृष्टं कृत्वार्थं पत्रिणः शार्ङ्गपाणेः, एत्याधोमुख्यं प्राविशन् भूमिमाशु ।
शुद्धत्रा युक्तानां वैरिवर्गस्य मध्ये, भर्तुश्छिन्नानामेतदेवानुरूपम् ॥ Si.19.119.

(10) जलधरमाला, V. r. ; कान्तोत्पीड़ा, P.

232. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, last-heavy and two heavies *i. e.* 222 211 112 22, it is called जलधरमाला. Pause at every fourth and twelfth syllable.

दिव्यस्त्रीणां सचरणलाक्षारागाः, रागायते निपतितपुष्पापीड़ाः ।
पीड़ाभाजः कुसुमचिताः साशंसं, शंसन्त्यस्मिन् सुरतविशेषं शय्याः ॥, Ki.v.13.

(11) ललना

233. If every foot consists of first-heavy, last-light, all-light, and last-heavy *i. e.* 211 221 111 112, it is called ललना.

या कुचगुर्वी मृगशिशुनयना, पीननितम्बा मदकरिगमना ।
किन्नरकण्ठी सुरुचिरदशना, सा तव सौख्यं वितरतु ललना ॥, P. h.

(12) मालती V. r. ; वरतनु, P. h.; यमुना, some (C. m.)

234. If every foot consists of all-light, two middle-

heavies and middle-light, *i. e.* 111 121 121 212, it is called मालती. Pause at every sixth and twelfth syllable.

अयि विजहीहि दृढोपगूहनं, त्यज नवसङ्गमभीरु वल्लभम्।
अरुणकरोद्गम एष वर्त्तते, वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः॥ sar. ii. 16. a.

(13) कुसुमविचित्रा।

235. If every foot consists of all-light and first-light repeated *i. e.* 111 122 111 122, it is called कुसुमविचित्रा। Pause at every 6th and 12th syllable.

विगलितहारा सकुसुममाला, सचरणलाक्षा श्लथसुलक्षा।
विरचितवेशं सुरतविशेषं, कथयति शय्या कुसुमविचित्रा॥ P. h.

(14) नवमालिनी P; नवमालिका V. r.

236. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy and first-light *i. e.* 111 121 211 122, it is called नवमालिनी. Pause at every 8th and 12th syllable.

धवलयशोंऽशुकेन परिवीता, सकलजनानुरागघुसृणाक्ता।
दृढगुणबद्धकीर्त्तिकुसुमौघैः, तव नवमालिनीव नृप लक्ष्मीः॥ P. h.

(15).

237. The following metre consists of two first-heavies, middle-light and first-light *i. e.* 211 211 212 122. Pause at every foot.

काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां, श्रीधरसूनुनरेन्द्रपालितायाम्।
कीर्त्तिरतो भवतान् नृपस्य तस्य, क्षेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम्॥ B.22.35.

(16) मणिमाला, V. r.

238. If every foot consists of last-light and first-light alternately, *i. e.* 221 122 221 122, it is called मणिमाला. Pause at every 6th and 12th syllable.

प्रत्नामरमौलौ रत्नोपलक्लृप्ते, जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला ।
गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणां, स्तान् मम चित्ते ध्वान्तं शमयन्ती ॥ C. m.

(17) तामरस, C. m. ; नवतामरस V. r.

239. If every foot consists of all-light, two middle-heavies and first-light *i. e.* 111 121 121 122, it is called तामरस. Pause at every foot.

स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं, व्रजललनानयनालिनिपीतम् ।
तव मुखतामरसं मुरशत्रो, हृदयतडागविकाशि ममास्तु ॥ C. m.

(18) पञ्चचामर, V. r.

240. If every foot consists of alternate light and heavy syllables, *i. e.* 121 212 121 212, it is called पञ्चचामर.

(19) चन्द्रवर्त्म, V. r.

241. If every foot consists of middle-light, all-light, first-heavy and last-heavy *i. e.* 212 111 211 112, it is called चन्द्रवर्त्म.

चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरैः, राजवर्त्म रहितं जनगमनैः ।
इष्टवर्त्म तदलं कुरु सरसे, कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥, C. m.

*(20) तत, P. ; ललित, V. r. n.

242. If every foot consists of two all-lights, all-heavy and middle-light. *i. e.* 111 111 222 212, it is called तत. Pause at every foot.

कुरु करुणमयं गाढोत्कण्ठिका, यदुतनयचकोरी कामाधिका ।
विरहदहनसङ्गादङ्गैः कृशा, पिबतु तव मुखेन्दोर्बिम्बं दृशा ॥, P. h.

*(21) पुट, P. ; श्रीपुट, Agn.

243. If every foot consists of two all-lights, all-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

heavy and first-light *i. e.* 111 111 222 122, it is called पुट.

न विचलति कथञ्चिन् न्यायमार्गात्, वसुनि शिथिलमुष्टिः पार्थिवो यः।
अमृतपुट इवासौ पुण्यकर्मा, भवति जगति सेव्यः सर्व्वलोकैः॥, P. h.

*(22) वाह्निनी, P. h.

244. If every foot consists of last-light, two all-heavies and first-light *i. e.* 221 222 222 122, it is called वाह्निनी. Pause at every 7th and 12th syllable.

*(23) मौक्तिकदाम, V. r.

245. If every foot consists of four middle-heavies, *i. e.* 121 121 121 121, it is called मौक्तिकदाम.

*(24) प्रियंवदा, V. r.

246. If every foot consists of all-light, first-heavy, middle-heavy, and middle-light, *i. e.* 111 211 121 212, it is called प्रियंवदा. Pause at every foot.

* (25) उज्ज्वला, V. r.

247. If every foot consists of two all-lights, first-heavy and middle-light, *i. e.* 111 111 211 212, it is called उज्ज्वला. Pause at every foot.

* (26) ललिता V. r.

248. If every foot consists of last-light, first-heavy, middle-heavy, middle-light, *i. e.* 221 211 121 212, it is called ललिता. Pause at every foot.

* (27) ललना No. 2, V. r. n.

249. If every foot consists of first-heavy, all-

CSL

heavy and two last-heavies. *i. e.* 211 222 112 112, it is called ललना. Pause at every 5th and 12th syllable.

* (18) द्रुतपद, V. r. n.

250. If every foot consists of all-light, first-heavy, all-light and first-light, *i. e.* 111 211 111 122, it is called द्रुतपद. Pause at every foot.

* (19) विद्याधार, V. r. c.

251. If every foot consists of 12 heavy syllables, it is called विद्याधार.

* (30) सारङ्ग, V. r. c.

252. If every foot consists of four last-lights *i. e.* 221 221 221 221, it is called सारङ्ग.

*(31) तरलनयन, V. r. c.

253. If every foot consists of 12 light syllables, it is called तरलनयन.

*(32) मोटक V. r. c.

254. If every foot consists of four first-heavies, *i. e.* 211 211 211 211, it is called मोटक.

Sec. ix. Of 13 syllables (अतिजगती).

255. If every foot consists of 13 syllables, it is called अतिजगती.

(1) प्रहर्षिणी

156. If every foot consists of all-heavy, all-light middle-heavy, middle-light and heavy *i. e.* 222 111 121 2122, it is called प्रहर्षिणी. Pause at every foot. This metre is fitted for gay description in grand language.

GSL

This is the metre of the 8th canto of Si and 7th of Ki.

यन्मन्त्रे भवति वृथोपयुज्यमाने, यत् सोमे भवति वृथाभिषूयमाणे ।
यच्चाग्नौ भवति वृथाभिहूयमाने,
तत्सर्वं भवति वृथाभिधीयमाने ॥ m. xiii. 7. 18.

त्वं ब्रह्मा पशुपतिरर्यमा विधाता,
धाता त्वं त्रिदशपतिः समीरणोऽग्निः ।
तोयेशो धनपतिरन्तकः त्वमेकः,
भिन्नार्थैर्जगदपि पासि शक्तिभेदैः ॥ vi. v. 18. 56.

इत्युक्त्वा मृदुवचनं रघूद्वहोऽसौ, कल्लोले मुनिमतसंशये निमग्नः ।
नाज्ञासीत् क्षणमपि निश्चयं महात्मा,
प्रोद्वीचाविव जलधौ समुह्यमानः ॥ Yo. I. 8. 38.

(2) रुचिरा.

257. If every foot consists of middle-heavy, first-heavy, last-heavy, middle-heavy and heavy *i. e.* 121 211 112 1212, it is called रुचिरा. Pause at every 4th and 13th syllable. This is the metre of the 17th canto of Si. This is fitted also for terrific description.

अथोज्ज्वलत्कलकलघोषभीषणं, तदागतं बलमवलोक्य विद्विषाम् ।
समाददे नरपतिनन्दनो धनुः, घनाघनः कुलिशवरायुधं यथा ॥ r. p. 4. 16.

दिगम्बरो वहति भुजङ्गभूषणं, कपालवान् कलयति दाम कौणपम् ।
वृषप्रियो रचयति भस्मगुण्ठनं, उमापतेश्चरितमचिन्त्यकारणम् ॥ B.r. II. 3.

विवस्वते प्रणतहितानुकम्पिने, महात्मने समणवसप्तसप्तये ।
सुतेजसे कमलकुलावबोधिने, नमस्तमःपटलपटावपाटिने ॥ M. P. 107. 2.

(3) मञ्जुभाषिणी, V. r.; सुनन्दिनी, Shambhu; प्रबोधिता (?) C. m.; कनकप्रभा, P. h.

258. If every foot consists of last-heavy, middle-

heavy, last-heavy, middle-heavy and heavy *i. e.* 112 121 112 2122, it is called मञ्जुभाषिणी.

अपि दृष्टवानसि मम प्रियां वने, कथयामि ते तदुपलक्षणं शृणु ।
पृथुलोचना सहचरी यथैव ते, सुभगा तथैव खलु सापि वीक्ष्यते ॥, V. 4. 57.

समयः स वर्तत इवैष यत्र मां, समनन्दयत् सुमुखि गौतमार्पितः ।
अयमागृहीतकमनीयकङ्कणः, तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः ॥, U. I. 18.

यदि शस्त्रमुज्झितमशस्त्रपाणयः, न निवारयन्ति किमरीनुदायुधान् ।
यदनेन मौलिदलनेऽप्युदासितं, सुचिरं स्त्रियेव नृपचक्रसन्निधौ ॥, Ve. 3. 34.

(4) मत्तमयूर.

259. If every foot consists of all-heavy, last-light, first-light, last-heavy and heavy *i. e.* 222 221 122 1122, it is called मत्तमयूर. Pause at every 4th and 13th syllable.

दृष्ट्वा दृश्यान्याचरणीयानि विधाय, प्रेक्षाकारी याति पदं मुक्तमपायैः ।
सम्यग् दृष्टिस्तस्य परं पश्यति यस्त्वां,
यश्चोपास्ते साधु विधेयं स विधत्ते ॥ Ki. 18. 28.

हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्णः, तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं,
तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥ R. 9. 75.

(5) चण्डी, C. m.

260. If every foot consists of two all-lights, two last-heavies and heavy *i.e.* 111 111 112 1122, it is called चण्डी. Pause at every foot.

जयति दितिजरिपुताण्डवलीला, कुपितकवलकरकालियमौलौ ।
चरणकमलयुगचापलचण्डी, पदनखरुचिजितभोगमणिश्रीः ॥ C. m.

(6) क्षमा, V. r. ; चन्द्रिका C. m. ; उत्पलिनी,some (C. m.) ;

कुटिलगति, P. h. ; विद्युत्, V. r. n.

261. If every foot consists of two all-lights, two last-lights and heavy, *i. e.* 111 111 221 2212, it is called क्षमा. Pause at every 7th and 13th syllable.

इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः, सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।
अमुमतिविपिनं वेद दिग्व्यापिनं, पुरुषमिव परं पद्मयोनिः परम् ॥ Ki.5.18.
अधरकिसलये कान्तदन्तक्षते, हरिणशिशुदृशां नृत्यति भ्रूयुगम् ।
ध्रुवमिदमुचितं यद्विपत्तौ सतां, अतिकुटिलगतेः स्यान्महानुत्सवः ॥ P. h.

(7) कुटजा, M. n. ; कलहंस, C. m. ; नन्दिनी, V. r. c.

262. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, two last-heavies and heavy, *i. e.* 112 121 112 1122, it is called कुटजा. Pause at every 6th and 13th syllable or at every foot.

कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रं, समयाऽवनौ घनमदभ्रमराणि ।
गगनस्य गीतनिनदस्य गिरोच्चैः, समया वनौ घनमदभ्रमराणि ॥ Si. 6. 73.
यमुनाविहारकुतुके कलहंसः, व्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः ।
जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः, प्रमुदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥, C. m.

(8) गौरी.

263. If every foot consists of three all-lights, last-heavy and heavy, *i. e.* 111 111 111 1122, it is called गौरी. Pause at every foot.

सकलभुवनजगणनतपादा, निजपदभजनशमितविषादा ।
विजितसरसिरुहनयनपद्मा, भरतु सकलमिह भवति गौरी ॥ P. h.

(9) खगेन्द्रमुख, C. m.

264. If every foot consists of all-light, two middle-

heavies, middle-light and heavy, *i. e.* 111 121 121 2122, it is called खगेन्द्रमुख. Pause at every foot.

गुरुभुजवीर्यप्रभरं हरिं मदान्धाः, युधिसमुपेत्य न दानवा जिजीवुः।
क्षुभितखगेन्द्रमुखं खगा उपेत्य, क्व नु खलु बिभ्रति जीवनस्य योगम्॥ C. m.

(10) प्रभावती, Sru.

265. If every foot consists of last-light, first-heavy, last-heavy, middle-heavy and heavy *i. e.* 221 211 112 1212, it is called प्रभावती. Pause at every 4th and 13th syllable.

यस्यां प्रिये प्रथमकमक्षरद्वयं, तुर्यं तथा गुरु नवमं दशान्तिमम्।
सान्त्यं भवेद् यतिरपि चेद् युगग्रहैः,
सा लक्ष्यतामम्बुतरुते प्रभावती॥ Sru. 32.

* (11) रुचिरा no 2, V. r. (B).

266. If every foot consists of middle-heavy, first-heavy, last-heavy, middle-light and heavy i. e. 121 211 112 2122, it is called रुचिरा.

* (12) चञ्चरीकावली, V. r. c.

267. If every foot consists of first-light, all-heavy, two middle-lights and heavy, i. e. 122 222 212 2122, it is called चञ्चरीकावली.

* (13) कन्दुक, V. r. c.

268. If every foot consists of four first-lights and one heavy i. e. 122 122 122 1222, it is called कन्दुक.

* (14) उपस्थित, V. r. c.

269. If every foot consists of middle-heavy, last-

heavy, last-light, last-heavy and heavy, i. e. 121 112 221 1122, it is called उपस्थित.

* (15) मञ्जुहासिनी, V. r. c.

270. If evey foot consists of middle-heavey, last-light, last heavy, middle-heavy and heavy *i. e.* 121 221 112 1212, it is called मञ्जुहासिनी.

* (16) कुटजगति, V. r. c.

271. If every foot consists of all-light, middle-light, all-heavy, last-light and heavy, *i. e.* 111 212 222 2212, it is called कुटजगति. Pause at every 7th and 13th syllable.

* (17) चन्द्रलेखा. V. r. n.

271. If every foot consists of all-light, last-heavy, two middle-lights and heavy, *i. e.* 111 112 212 2122, it is called चन्द्रलेखा.

Sec. x. Of 14 syllables (शक्वरी).

272. If every foot consists of 14 syllables, it is called शक्वरी.

(1) वसन्ततिलक (का) ; उद्धर्षिणी ; सिंहोन्नता.

273. If every foot consists of last-light, first-heavy, two middle-heavies and two heavies, *i e.* 221 211 121 12122, it is called वसन्ततिलक. Pause at every 8th and 14th syllable. This is the metre of Caurapancashik*a*, of the 5th canto of Si, of the 11th and 13th of N, of the 17th canto of Ku, and of the 3rd canto of *R*tu.

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि,
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।
एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि,
कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥, U. I. 36.

तुण्डेन खण्डयति तूर्णमुपेत्य वेगात्,
पादेन हन्ति परिहृत्य परप्रहारान् ।
पार्श्वं परिभ्रमति पश्यति चावकाशम्,
उन्नम्रचूडमुपसर्पति ताम्रचूडः ॥ V. t. 38.

श्रुत्वा गुणान् भुवनसुन्दर शृण्वतां ते,
निर्विश्य कर्णविवरै र्हरतोऽङ्गतापम् ।
रूपं दृशां दृशिमतामखिलार्थलाभम्,
त्वय्यच्युताविशति चित्तमपत्रपं मे ॥ b. 10. 52. 37.

(2) पथ्या, M. n. ; मञ्जरी, V. r. n.

274. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, last-heavy, first-light, light and heavy, *i. e.* 112 121 112 12212, it is called पथ्या. Pause at every foot.

स्थगयन्त्यमूः शमितचातकार्तस्वराः,
जलदास्तडित्तुलितकान्तकार्तस्वराः ।
जगतीरिह स्फुरितचारुचामीकराः,
सवितुः क्वचित् कपिशयन्ति चामी कराः ॥ Si. 4. 24.

(3) कुररीरुता, M. n. ; प्रमदा, V. r. n.

275. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy, light and heavy, *i. e.* 111 121 211 12112, it is called कुररीरुता. Pause at every foot.

अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिर-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

स्थितबङ्कबुद्बुदसत्र पयसोऽनुकृतिम् ।
विरलविकीर्णवज्रशकला सकलाम्,
इह विदधाति धौतकलधौतमही ॥ Si. 4. 41.

(4) प्रहरणकलिता or कलिका.

276. If every foot consists of two all-lights, first-heavy, all-light, light and heavy, *i. e,* **111 111 211111 12**, it is called प्रहरणकलिता. Pause at every 7th and 14th syllable.

अथ तमुपगतं विदितसुचरितम्,
पवनसुतगिरा गिरिगुरुहृदयः ।
नृपतिरमदयन् मुदितपरिजनम्,
स्वपुरपतिकरैः सलिलसमुदयैः ॥ B. xii. 87.

(5) असम्बाधा.

277. If every foot consists of all-heavy, last-light, all-light, last-heavy and two heavies, *i. e.* 222 221 111 112 22, it is called असम्बाधा. Pause at every fifth and 14th syllable.

भङ्क्त्वा दुर्गाणि द्रुमवनमखिलं छित्त्वा,
हत्वा तत्सैन्यं करितुरगबलं हृत्वा ।
येनासम्बाधा स्थितिरजनि विपक्षाणां,
सर्वोर्वीनाथः स जयति नृपति मुञ्जः ॥, P. h.

(6) अपराजिता.

278. If every foot consists of two all-lights, middle-light, last-heavy, light and heavy, *i. e.* 111111 212 112 12, it is called अपराजिता. Pause at every 7th and 14th syllable.

फणिपतिवलयं जटामुकुटोज्ज्वलं, मनसिजमथनं त्रिशूलविभूषितम् ।
स्मरसि यदि सखे शिवं शशिशेखरं,
भवति तव तनुः परैरपराजिता ॥ P. h.

(7) कुटिला, P. h ; कुटिल V. r. c. ; मध्यक्षामा, V. r. n.

279. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, first-light and two heavies *i. e.* 222 211 111 122 22, it is called कुटिला. Pause at every 4th and 14th syllable, or according to Hal*a*yudha at every 4th, 10th and 14th syllable My view is supported by V. r. c.

नीतोच्छ्रायं मुहुरशिशिररश्मेरुस्रैः, आनीलाभैर्विरचितपरभागा रत्नैः ।
ज्योत्स्नाशङ्कामिह वितरति हंसश्येनी,
मध्येऽप्यह्नः स्फटिकरजतभित्तिच्छाया ॥ Ki. v. 31.

(8) सुपवित्रा, V. r. n.

280. If every foot consists of four all-lights and two heavies, *i. e.* 111 111 111 111 22, it is called सुपवित्रा. The last syllable may be light. I give an illustration of my own.

विकसितविचकिलमरुति विवाति जलधरभरमरवरतरदीपि ।
मदयति मन इह शशिनि विभाति, तव पदनतजनमव भवदेवि ॥

(9) वरसुन्दरी, P. h. ; इन्दुवदना V. r.

281. If every foot consists of first-heavy, middle-heavy, last-heavy, all-light and two heavies *i.e.* 211 121 112 111 22, it is called वरसुन्दरी.

स्वादुशिशिरोज्ज्वलसुगन्धिजलपूर्णं, वीचिचयचञ्चलविचित्रशतपत्रम् ।
हंसकलकूजितमनोहरतटान्तं, पश्य वरसुन्दरि सरोवरमुदारम् ॥, P. h.

CSL

(10) लोला, V. r.

282. If every foot consists of all-heavy, last-heavy all-heavy, first-heavy and two heavies *i, e*, 222 112 222 211 22, it is called लोला. Pause at every 7th and 14th syllable.

मुग्धे यौवनलक्ष्मी विद्युद्विभ्रमलोला,
त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः ।
तद्वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्भृङ्गसनाथे,
श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्दं कुरु केलिम् ॥, C. m,

(11) वासन्ती, C. m.

283. If every foot consists of all-heavy, last-light, all-light, all-heavy and two heavies *i. e.* 22222 1111 22222, it is called वासन्ती. Pause at every foot.

भ्राम्यद्भृङ्गीनिर्भरमधुरालापोद्गीतैः,
श्रीखण्डाद्रेरुद्गतपवनैर्मन्दान्दोला ।
लीलालोला पल्लवविलसद्वल्लोल्लासैः,
कंसारातौ नृत्यति सहर्षो वासन्तीयम् ॥, C. m.

(12) नान्दीमुखी,

284. If every foot consists of two all-lights, two last-lights and two heavies, *i. e.* 111 111 221 221 22, it is called नान्दीमुखी. Pause at every 7th and 14th syllable.

सरसखगकुलालापनान्दीमुखीयम्, लहरिभुजलया चारुफेनस्मितश्रीः ।
मुरहर कलयासक्तिमासाद्य किं ते,
प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह ॥, C. m.

*(13) नदी, V. r. c.

285. If every foot consists of two all-lights, last-light,

GSL

middle-heavy and two heavies, 111 111 221 121 22, it is called नदी. Pause at every 7th and 14th syllable.

* (14) लक्ष्मी.

286. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, last-light, all-light and two heavies *i. e.* 222 112 122 11122, it is called लक्ष्मी.

* (15) कुमारी, V. r. n.

287. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy and two heavies *i.e.* 111 121 211 121 22, it is called कुमारी.

*(16) सुकेसर, V. r. n.

288. If every foot consists of all-light, middle-light, all-light, middle-light, light and heavy *i. e.* 111 212 111 212 12, it is called सुकेसर.

*(17) चन्द्रौरस, V. r. c.

289. If every foot consists of all-heavy, first-heavy all-light, first-light, light and heavy, *i. e.* 222 211 111 122 12, it is called चन्द्रौरस.

*(18) चक्रपद, V. r. c.

290. If every foot consists of first-heavy, three all-lights, light and heavy, *i. e.* 211 111 111 111 12, it is called चक्रपद.

Sec. xi. Of 15 syllables (अतिशक्करी)

291. If every foot consists of 15 syllables, it is called अतिशक्करी.

(1) मालिनी.

292. If every foot consists of two all-lights, all-heavy and two first-lights *i. e.* 111 111 222 122 122, it is called मालिनी. This is the metre of the 11th canto of Si. It is one of the most charming metres. Pause at evey 8th and 15th syllable.

विकचकमलगन्धैरन्धयन् भृङ्गमालाः,
सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः ।
प्रमदमदनमाद्यद्यौवनोद्दामरामा,—
रमणरभसखेदस्वेदविच्छेददक्षः ॥, Si. xi. 19.
अलसवलितमुग्धस्निग्धनिस्पन्दमन्दैः,
अधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मेरतारैः ।
हृदयमशरणं मे पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षैः,
अपहृतमपविद्धं पीतमुन्मूलितञ्च ॥, Ma. I. 29.
शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तम्,
जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः,
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥, R. vi. 85.

(2) माला (स्रक् V. r.) ; चन्द्रावर्त्ता (शशिकला, V. r.); मणिगुणनिकर.

293. If every foot consists of fourteen-lights and last heavy, *i. e.* 111 111 111 111 112, and pause is at every 6th and 15th syllable, it is called माला. If pause is at every 7th and 15th syllable, it is called चन्द्रावर्त्ता. If it is at every 8th and 15th syllable, it is called मणिगुणनिकर.

(*a*) नवविकसितकुवलयदलनयने, निशमय नवजलधरमिह गगने ।
अपनय रुषमनुसर मम सचिवं, यदि रतिसुखमभिलषसि बहुविधम् ॥, P. h.

(*b*) पटुजवपवनचलितजललहरी,—तरलितविहगनिचयरवमुखरम् ।
विकसितकमलसुरभि शुचि सलिलं, विचरति पथिकमनसि शरदि सरः ॥,P.h.

(*c*) नरकरिपुरवतु निखिलसुरगतिः, अमितमहिमभरसहजनिवसतिः ।
अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः, सरिदधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥, C. m.

294. All the syllables may be light.

गणनरगणवरकरतरचरण, परपद शरणगजनपथकथक ।
अमदन गतमद गजकरयमल, शमभय जय भयघनवनदहन ॥, Vag. 4. 9.

(3) लीलाखेल, C. m. ; कामक्रीड़ा, V. r. n.

295. If every foot consists of fifteen heavy syllables, it is called लीलाखेल. Pause at every 4th, 8th, 12th and 15th syllable.

पायाद् वो गोविन्दः कालिन्दीकूलक्षौणीचक्रे,
    रासोल्लासक्रीड़द्‌गोपीभिः सार्धं लीलाखेलः ।
मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते स्वैरक्रीड़ाभि र्लोलः,
    यद्वद्देवानामीशः स्वर्वेश्याभिः खेलन्तीभिः ॥, C. m.

*(4) चन्द्रलेखा No2, V. r.

296. If every foot consists of all-heavy, middle-light, all-heavy and two first-lights, *i. e.* 222 212 222 122 122, it is called चन्द्रलेखा. Pause at every 7th and 15th syllable.

विच्छेदे ते मुरारे पाण्डुप्रकाशा कृशाङ्गी,
    म्लानच्छायं दुकूलं न भ्राजते बिभ्रती सा ।
राधाम्भोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा,
    किन्त्वार्त्ता त्वां स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगम् ॥, C. m.

CSL

297. Some apply this name to चन्द्रकान्ता, which differs from it slightly.

(5) विपिनतिलक.

298. If every foot consists of all-light, last-heavy, all-light, and two middle-lights, *i. e.* 111 112 111 212 212, it is called विपिनतिलक. Pause at every foot.

विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे
मधुकृतमदै र्मधुकरैः क्वणद्भि र्वृतम् ।
मलयमरुता रचितलास्यमालोकयन्
व्रजयुवतिभि र्विहरति स्म मुग्धो हरिः ॥, C. m.

(6) तूणक, C. m.

299. If every foot consists of alternate heavy and light and the last syllable heavy, *i. e.* 212 121 212 121 212, it is called तूणक. Pause at every foot.

सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितं, पञ्चबाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम् ।
राधिका वितर्कत्र माधवाद्य मासि माधवे,
मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ॥, C. m.

*(7) चित्रा, C. m.

300. If every foot consists of three all-heavies and two first-lights *i.e.* 222 222 222 111111, it is called चित्रा. Pause at every 6th and 15th syllable.

गोपाली लीलालोला वहत् कलिन्दात्मजान्ते,
खेलन्ती,ताहारारणत्स्रग्लसन्मूर्द्धचित्रा ।
मारातै र्मूर्त्तिसाहन्मे हृदि क्रीड़तीयं
कोऽन्यः स्वर्गो मोचो वास्माह्रियते तन्न जाने ॥ C. m.

*(8) एला, V. r.

301. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, two all-lights and first-light *i. e.* 112 121 111 111 122, it is called एला. Pause at every 5th syllable.

*(9) उपमालिनी, V. r. n.

302. If every foot consists of two all-lights, last-light, first-heavy and middle-light, *i. e.* 111 111 221 112 212, it is called उपमालिनी.

*(10) चन्द्रकान्ता V. r. n.

303. If every foot consists of two middle-lights, all-heavy and two last-heavies, *i. e.* 212 212 222 112 112, it is called चन्द्रकान्ता.

* (11) सुलेखक, V. r. c.

304 If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy and middle-light, *i. e.* 111 121 211 121 212, it is called सुलेखक.

* (12) ऋषभ, V. r. c.

305. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, two last-heavies and first-light *i. e.* 112 121 112 112 122, it is called ऋषभ.

* (13) मानसहंस, V. r. c.

306. If every foot consists of last-heavy, two middle-heavies, first-heavy and middle-light, *i. e.* 112 121 121 211 212, it is called मानसहंस.

* (14) नलिनी, V. r. c.

307. If every foot consists of five last-heavies, *i. e.* 112 112 112 112 112, it is called नलिनी.

* (15) निशिपालक, V. r. c.

308. If every foot consists of first-heavy, middle-heavy, last-heavy, all-light and middle-light *i. e.* 211 121 112 111 212, it is called निशिपालक.

Sec. xii. Of 16 syllables (अष्टि).

309. If every foot consists of sixteen syllables, it is called अष्टि.

(1) पञ्चचामर C. m.

310. If every foot consists of alternate light and heavy syllables, *i. e.* 121 212 121 212 1212, it is called पञ्चचामर. Pause at every 8th and 16th syllable.

जटाकटाहसंभ्रमभ्रमन्निलिम्पनिर्झरी-
विलोलवीचिवल्लरीविराजमानमूर्द्धनि ।
धगद्धगद्धगज्ज्वलल्ललाटपट्टपावके,
किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिक्षणं मम ॥, Tand. 1.

कपर्द्दगौरजाह्नवीतरङ्गफेणचन्द्रिका-
सरलभोगिकुण्डलोल्लसत्कपोलमण्डलौ ।
स पातु खण्डितारितुण्डमण्डिताजिमण्डलः,
सुरासुरेन्द्रवृन्दभाललोलमालभारिपात् ॥, Cama. 1.

मुरारिकायकालिमा ललामवारिधारिणी,
तृणीकृतत्रिविष्टपा त्रिलोकशोकहारिणी ।
मनोऽनुकूलकूलकुञ्जपुञ्जधूतदुर्मदा,
धुनोतु नो मनोमलं कलिन्दनन्दिनी सदा ॥, Yamu. 1.

(2) गीत्यार्या; अचलधृति, V. r.

311. If every foot consists of 16 light syllables, *i. e.* 111 111 111 111 1111 it is called अचलधृति. Pause at every foot.

CSL

मदकलखगकुलकलरवसुखरिणि,
विकसितसरसिजपरिमलसुरभिणि ।
गिरिवरपरिसरसरसि महति खलु,
रतिरतिशयमिह मम हृदि विलसति ॥, P. h.

(3) चित्रसंज्ञ, C. m.

312. If every foot consists of alternate heavy and light syllables, *i. e.* 212 121 212 121 2121, it is called चित्रसंज्ञ. Pause at every 8th and 16th syllable.

विद्रुमारुणाधरौष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्ट,
बल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग ।
त्वां सदैव वासुदेव पुण्यलभ्यपाद देव,
वन्यपुष्पचित्रकेश संस्मरामि गोपवेश ॥, C. m.

* (4) ऋषभगजविलसित (तुरगगजविलसित, Shambhu in C. m.).

313. If every foot consists of first-heavy, middle-light, three all-lights and heavy *i. e.* 211 212 111 111 1112, it is called ऋषभगजविलसित. Pause at every 7th and 16th syllable.

आयतबाहुदण्डमुपचितपृथुहृदयम्,
पीनकटिप्रदेशमृषभगजविलसितम् ।
वीरमुदारसत्वमतिशयगुणरसिकं,
श्रीरतिचञ्चलापि न परिहरति पुरुषम् ॥, P. h.

(5)

314. In the following metre, every foot consists of middle-light, all-light, middle-light, all-light, middle-light and light *i.e.* 212 111 212 111 2121. Pause at every 4th, 10th and 16th syllable.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

कालकालगलकालकालमुखकालकाल,
कालकालघनकालकालपनकाल काल ।
कालकालसितकालका ललनिकाऽलकाल-
कालकाऽलगतु कालकाल कलिकाल काल ॥ Kav. 3. 50.

(6) वरयुवती (ति) P. h.

315. If every foot consists of first-heavy, middle-light, first-light, two all-lights and heavy *i. e.* 211 212 122 111 1112, it is called वरयुवती. Pause at every foot.

कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्नतकुचयुगला,
पार्वणशर्वरीशगर्वापहमुखकमला ।
पीननितम्बविम्बसंवाहनशिथिलगतिः
सुभ्रु नराधिराज भूयात् तव वरयुवतिः ॥ P. h.

(7) शैलशिखा, P. h.

326. If every foot consists of first-heavy, middle-light, all-light, two first-heavies and heavy *i. e.* 211 212 111 211 2112, it is called शैलशिखा. Pause at every 5th, 11th and 16th syllable.

शैलशिखानिकुञ्जशयितस्य हरेः श्रवणे,
जीर्णतृणं करेण निदधीत कपिश्चपलः ।
क्षुद्रवधापवादपरिहारविनीतमतेः,
तस्य न तावतैव लघुता द्विपयूथभिदः ॥ P. h.

* (8) वाणिनी. V. r.

327. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy, middle-light and heavy *i. e.* 111 121 211 121 2122, it is called वाणिनी. Pause at every foot.

स्फुरतु ममाननेऽद्य ननु वाणि नीतिरम्यं,
तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् ।
भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्दं,
सततमहं स्तवैः स्वचरितैः स्तवामि नित्यम् ॥, C. m.

* (9) चकिता, C. m.

328. If every foot consists of first-heavy, last-heavy, all-heavy, last-light, all-light and heavy, *i. e.* **211 112 222 221 1112**, it is called चकिता. Pause at every 8th and 16th syllable.

दुर्जयदनुजश्रेणीदुश्चेष्टाशतचकिता,
यद्भुजपरिघत्राता याता साध्वसविगमम् ।
दीव्यति दिविषन्माला शश्वन्नन्दनविपिने,
गच्छत शरणं कृष्णं तं भीता भवरिपुतः ॥, C. m.

* (10) मदनललिता, C. m.

329. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, all-heavy, all-light and heavy, *i. e.* **222 211 111 222 1112**, it is called मदनललिता. Pause at every 4th, 10th and 16th syllable.

विभ्रष्टस्रग्गलितचिकुरा धौताधरपुटा,
म्लायत्पत्रावलिकुचतटोच्छ्वासोर्मितरला ।
राधात्यर्थं मदनललितान्दोलाऽलसवपुः,
कंसारातेरतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम् ॥, C. m.

* (11) प्रवरललित, C. m.

330. If every foot consists of first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, middle-light and heavy, *i. e.* **122**

CSL

222 111 112 2122, it is called प्रवरललित. Pause at every foot.

भुजोत्क्षेपः शून्ये चलवलयझङ्कारयुक्तः,
सुधापादन्यासः प्रकटिततुलाकोटिनादः ।
स्मितं वक्त्रेऽकस्माद् दृशि पटुकटाक्षोर्मिलीला,
हरौ जीयादीदृक् प्रवरललितं वल्लवीनाम् ॥, C. m.

* (12) गरुड़रुत, C. m.

331. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy, last-light, and heavy, *i. e.* **111 121 211 121 2212**, it is called गरुड़रुत. Pause at every foot.

भ्रमरमयूरमानसमुदे पयोदध्वनिः,
गरुड़रुतं सुरारिभुजगेन्द्रसन्त्रासने ।
धरणिभरावतारविधिडिण्डिमाड़म्बरः,
स जयति कंसरङ्गभुवि सिंहनादो हरेः ॥, C. m.

* (13) धीरललिता, V. r. n.

332. If every foot consist of first-heavy, middle-light, all-light, middle-light, all-light and heavy *i. e.* **211 212 111 212 1112**, it is called धीरललिता.

* (14) अश्वगति, V. r. n.

333. If every foot consists of five first-heavies and heavy *i. e.* **211 211 211 211 2112**, it is called अश्वगति.

* (15) मणिकल्पलता, V. r. c.

334. If every foot consists of all-light, middle-heavy, middle-light, two first-heavies and heavy, i. e. **111 121 212 211 2112**, it is called मणिकल्पलता.

*(16) ब्रह्मरूप, V. r. c.

335. If every foot consists of 16 heavy syllables, it is called ब्रह्मरूप.

Sect. xiii. Of 17 syllables. (अत्यष्टि).

336. If every foot consists of 17 syllables, it is called अत्यष्टि.

(1) मन्दाक्रान्ता.

337. If every foot consists of four heavy, four light, and three first-lights *i, e.* **2222 1111 122 122 122**, it is called मन्दाक्रान्ता. This is a very good metre. Pause at every 4th, 10th and 17th syllable. It is the metre of the Megha*d*uta, Pad*a*nka d*u*ta, Uddhava d*u*ta etc.

(*a*) यत्रोन्मत्तभ्रमरमुखराः पादपा नित्यपुष्पाः,
हंसश्रेणीरचितरसना नित्यपद्मा नलिन्यः ।
केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वत्कलापाः,
नित्यज्योत्स्नाः प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः ॥, Me. II. 3.

(*b*) तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वोः,
देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।
पूर्वाकाराधिकतररुचा सङ्गतः कान्तयासौ,
लीलागारेष्वरमत पुन र्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥, R. 8. 95.

(*c*) इत्थं नारी र्घटयितुमलं कामिभिः काममासन्,
प्रालेयांशोः सपदि रुचयः शान्तमानान्तरायाः ।
आचार्यत्वं रतिषु विलसन्मन्मथश्रीविलासाः
ह्रीमद्गर्वप्रशमकुशलाः शीधवश्चक्रुरासाम् ॥, Si. 9. 87.

(2) शिखरिणी.

338. If every foot consists of first-light, all-heavy,

CSL

all-light, last-heavy, first-heavy, light and heavy, *i. e.* **122 222 111 112 211 12,** it is called शिखरिणी. Pause at every 6th and 17th syllable. This is the metre of the Ha*m*sa d*u*ta and *A*nanda lahar*i*.

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयोः,
असावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।
अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः,
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥, U. I. 38.

अनालोच्य प्रेम्णः परिणतिमनादृत्य सुहृदः,
त्वया मुग्धे मानः किमिति सरले प्रेयसि कृतः ।
समाकृष्टा ह्येते प्रलयदहनोद्भासुरशिखाः,
स्वहस्तेनाङ्गारास्तदलमधुनारण्यरुदितैः ॥, Amaru. 76.

निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबहुमानोऽपि गलितः,
समानाः स्वर्याताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः ।
शनैर्यष्ट्युत्थानं घनतिमिररुद्धे च नयने,
अहो दुष्टः कायस्तदपि मरणोपायचकितः ॥, Vai. 10.

(3) हरिणी.

339. If every foot consists of all-light, last-heavy, all-heavy, middle-light, last-heavy, light and heavy, *i.e.* **111 112 222 212 11212,** it is called हरिणी. Pause at every 6th, 10th and 17th syllable. This is the metre of the 19th canto of N.

प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुन्तलैः,
दशनमुकुलैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।
ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरकृत्रिमविभ्रमैः,
अकृत मधुरैरम्बानां मे कुतूहलमङ्गकैः ॥, U. I. 20.

अलसवलितैः प्रेमार्द्रार्द्रैर्मुहुर्मुकुलीकृतैः
क्षणमभिमुखैर्लज्जालोलैर्निमेषपराङ्मुखैः ।
हृदयनिहितं भावाकूतं वमद्भिरिवेक्षणैः,
कथय सुकृती कोऽयं मुग्धे त्वयाद्य विलोक्यते ॥, Amaru. 4.

इति बहुविधं बालक्रीडाविचित्रविचेष्टितं
ललितललितं सान्द्रानन्दं मनोहरमाचरन् ।
अलभत परां वृद्धिं षष्ठे दिने नवयौवनं
स किल सकलं शास्त्रं शस्त्रं विवेद विभोरपि ॥, Ku. 11. 49.

(4) पृथ्वी.

340. If every foot consists of middle-heavy, last-heavy, middle-heavy, last-heavy, first-light, light and heavy, *i. e.* **121 112 121 112 12212**, it is called पृथ्वी. Pause at every 8th and 17th syllable.

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्,
पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
कदाचिदपि पर्यटन् शशविषाणमासादयेत्
न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥, Nit. 2.

परिभ्रमसि किं वृथा क्वचन चित्त विश्राम्यताम्,
स्वयं भवति यद् यथा भवति नान्यथा तत् तथा ।
अतीतमपि न स्मरन्नपि च भाव्यं सङ्कल्पयन्,
अतर्कितगमागमाननुभवस्व भोगानिह ॥, Vai. 60.

प्रचण्डपरिपिण्डितः स्तिमितवृत्तिरन्तर्मुखः,
पिबन्निव मुहुर्मुहुर्झटिति मन्युरुच्चैर्ज्वलन् ।
शिखाभिरिव निश्चरन्ननुपलक्ष्यदाह्यान्तरः
पयोभिरिव वाडवो दहति मामलक्ष्यायताम् ॥, Vi. v. 26.

(5) अवितथ (नर्दटक, C. m. ; नर्कुटक, V. r.) ; कोकिलक.

341. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, two middle-heavies, light and heavy, *i. e.* **111 121 211 121 12112**, it is called अवितथ. According to V. r., pause at every 7th and 17th syllable: according to Hal*a*yudha and C. m. at every foot. If the pause is at every 8th, 13th and 17th syllable or according to V. r. and C. m. at every 7th, 13th and 17th, it is called कोकिलक. As a matter of fact, this metre admits different pauses according to the formation of the foot.

गरुड़शिलारुचिः शरविपाण्डुरगण्डतलः,
पृथुभुजदण्डमण्डलकरालकपाललतः ।
नयनविलोभनोऽपि च बिभर्त्ति भयङ्करताम्
विटपनिषण्णमेचकफणीव पटीरतरुः ॥, Mar. v. 4.

अयमयमीदृशः प्रशमविश्वसनीयतनुः,
भुवनभयङ्करीः कथमधत्त रुषोऽपि मुनिः ।
स्थितमिदमेव वा स्फुटमनोज्ञतुषारतमाः,
तमसि सति ज्वलन्ति सहसैव महौषधयः ॥, An. 1. 49.

अमलमृणालकाण्डकमनीयकपोलरुचेः, तरलसलीलनीलनलिनप्रतिफुल्लदृशः ।
विकसदशोकशोणकरकान्तिभृतः सुतनोः,
मदलुलितानि हन्त ललितानि हरन्ति मनः ॥, Pra. II. 19.

(6) वंशपत्रपतित or पतिता.

342. If every foot consists of first-heavy, middle-light, all-light, first-heavy, all-light, light and heavy,

GSL

i. e. **211 212 111 211 11112**, it is called वंशपत्रपतित. Pause at every **10th** and **17th** syllable.

दर्पणनिर्म्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि,
ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति मुहुः ।
व्रीड़मसम्मुखोऽपि रमणैरपहृतवसनाः,
काञ्चनकन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः ॥ Si. iv. 67.

सम्प्रति लब्धजन्म शनकैः कथमपि लघुनि,
क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरपटले ।
खण्डितविग्रहं बलभिदो धनुरिह विविधाः,
पूरयितुं भवन्ति विभवः शिखरमणिरुचः ॥, Ki. v. 43.

(7) अतिशायिनी, P. h.

343. If every foot consists of two last-heavies, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy and two heavies, *i. e.* **112 112 121 211 12122**, it is called अतिशायिनी. Pause at every **11th** and **17** syllable.

इति धौतपुरन्ध्रिमत्सरान् सरसि मज्जनेन,
श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलाङ्गभासः ।
अवलोक्य तदैव यादवानपरवारिराशेः,
शिशिरेतररोचिषाप्यपां ततिषु मङ्क्तुमीषे ॥ Si. viii. 71.

(8) हारिणी, C. m.

344. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, all-heavy, first-light, light and heavy, *i. e.* **222 211 111 222 122 12**, it is called हारिणी. Pause at every fourth, 10th and 17th syllable.

यस्या नित्यं श्रुतिकुवलये श्रीशालिनी लोचने,
रागः स्वीयोऽधरकिसलये लाक्षारसारञ्जनम् ।

गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागच्छटा,
सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥, C. m.

* (9) भाराक्रान्ता, C. m ; कान्ता, V. r. n.

345. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, middle-light, last-heavy, light and heavy, *i. e.* **222 211 111 212 112 12**, it is called भाराक्रान्ता. If the first syllable is light, it is called कान्ता. Pause at every 4th, 10th and 17th syllable.

भाराक्रान्ता मम तनुरियं गिरीन्द्रविधारणात्,
कम्पं धत्ते श्रमजलकणं तथा परिमुञ्चति ।
इत्याहन्वन् जयति जलदस्वनाकुलवल्लवी,—
संश्लेषोत्थं स्मरविलसितं विलोकय गुरुं हरिः ॥ C. m.

*(10) हरि, V. r. n.

346. If every foot consists of two all-lights, all-heavy, middle-light, last-heavy, light and heavy *i. e.* **111 111 222 212 112 12,** it is called हरि.

*(11) चित्रलेखा no 2, V. r. n.

347. If every foot consists of two last-heavies, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy, and two heavies, *i. e.* **112 112 121 211** 121 22, it is called चित्रलेखा.

* (12) पञ्चचामर, V. r. n.

348. If every foot consists of middle-heavy, middle-light, middle-heavy, middle-light, middle-heavy, heavy, and light, *i. e.* 121 212 121 212 12121, it is called पञ्चचामर.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
GSL

Sec. XIV. Of 18 syllables (धृति).

349. If every foot consist of 18 syllables, it is called धृति.

(1) महामालिनी, M. n. ; महामालिका, V. r. n. ; नारका, V. r. c. ; नाराच, C. m. ; नाराचक, P. h. ; लसा, V. r. c.

350. If every foot consists of two all-lights and four middle-lights, *i. e.* 111 111 212 212 212 212, it is called नाराचक. Pause at every 10th and 18th syllable or at every foot.

कृतसकलजगद्विबोधोऽवधूतान्धकारोदयः,
क्षपितकुमुदतारकश्रीर्वियोगं नयन् कामिनः ।
बहुतरगुणदर्शनादभ्युपेताल्पदोषः कृती,
तव वरद करोतु सुप्रातमह्नामयं नायकः ॥, Si. xi. 67.

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियाम्
प्रियसुहृदि विभीषणे संगमय्य श्रियं वैरिणः ।
रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ R. 12. 104.

(2) सुधा, V. r. n.

351. If every foot consists of first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, last-light, last-heavy, *i. e.* 122 222 111 112 221 112, it is called सुधा. Pause at every 6th, 12th and 18th syllable.

विसृष्टे विण्मूत्रे विशदकरणे देहे च सुलघौ,
विशुद्धे चोद्गारे हृदि सुविमले वाते च सरति ।
तथान्नश्रद्धायां क्षुदुपगमने कुक्षौ च शिथिले,
प्रदेयस्त्वाहारो भवति भिषजा कालः स तु मतः ॥ S*r*. vi. 64 ch. (1)

GSL

(3) कुसुमितलतावेल्लिता.

352. If every foot consists of all-heavy, last-light, all-light and three first-lights, *i. e.* **222 221 111 122 122 122**, it is called कुसुमितलतावेल्लिता. Pause at every 6th, 11th and 18th syllable.

क्रीड़त्कालिन्दीललितलहरीवारिभि र्दाक्षिणात्यैः;
वातैः खेलद्भिः कुसुमितलतावेल्लिता मन्दमन्दम् ।
भृङ्गालीगीतैः किसलयकरोल्लासितै र्लास्यलक्ष्मीं
तन्वाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्चकार ॥ C. m.

(4) नन्दन, C. m.

353. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy and two middle-lights, *i. e.* **111 121 211 121 212 212**, it is called नन्दन. Pause at every **11**th and **18**th syllable.

अहृत धनेश्वरस्य युधि यः समेतमायो धनं,
तमहमितो विलोक्य विबुधैः कृतोत्तमायोधनम् ।
त्रिभवमदेन निह्नुतह्रियाऽतिमात्रसम्पन्नकं,
व्यथयति सत्पथादधिगताथ वेह सम्पन् न कम् ॥, B. x. 36.

Here in the third foot त before ह्रि is not regarded heavy under § 13.

(5) चित्रलेखा No3, C. m., V. r. n; चन्द्रलेखा, V. r. c.

354. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light and three first-lights, *i. e.* **222 211 111 122 122 122**, it is called चित्रलेखा. Pause at every 4th, 11th and 18th syllable. If the fourth syllable is light, it is

called so by V. r. c. It differs from the मन्दाक्रान्ता only in the additional light syllable after the 8th.

शङ्केऽमुष्मिन् जगति मृगदृशां साररूपं यदासीत्,
आकृष्येदं व्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि।
नैतादृक् चेत् कथमुदधिसुतामन्तरेणाच्युतस्य,
प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूच्चित्रलेखाङ्गुतायाम् ॥, C. m.

(6) शार्दूलललित, C. m.

355. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, middle-heavy, last-heavy, last-light and last-heavy, *i.e.* **222 112 121 122 221 112**, it is called शार्दूलललित. Pause at every 12th and 18th syllable.

हत्वा कंसमृगं पराक्रमविधं शार्दूलललितं,
यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु दरं चैद्यप्रभृतिषु।
सन्तोषं परमन्तु देहनिवहे त्रैलोक्यशरणं
श्रेयो नः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः॥, C. m.

* (7) शार्दूल, V. r. n.

356. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, middle-heavy, last-heavy, middle-light and all-heavy, *i. e.* **222 112 121 112 212 222**, it is called शार्दूल.

* (8) हरिणप्लुत, V. r. n.

357. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, two middle-heavies, first-heavy and middle-light, *i. e.* **222 112 121 121 211 212**, it is called हरिणप्लुत. Pause at every 4th, 9th and 18th syllable.

*(9) अश्वगति, V. r. n.

358. If every foot consists of five first-heavies and

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

last-heavy, *i. e.* **211 211 211 211 211 112**, it is called अश्वगति.

*(10) भ्रमरपदक, V. r. n.

359. If every foot consists of first-heavy, middle-light, three all-lights and last-heavy *i. e.* **211 212 111 111 111 112**, it is called भ्रमरपदक.

*(11) केसर, V. r. n.

360. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, first-light and two middle-lights, *i. e.* **222 211 111 122 212 212**, it is called केसर. Pause at every 4th, 11th and 18th syllable.

*(12) चल, V. r. n.

361. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, middle-heavy, first-heavy and middle-light, *i. e.* **222 211 111 121 211 212**, it is called चल. Pause at every 4th, 11th and 18th syllable.

*(13) लालसा, V. r. c.

362. If every foot consists of last-light, all-light and four middle-lights *i. e.* **221 111 212 212 212 212**, it is called लालसा. Pause at every 9th and 18th syllable.

*(14) लता, V. r. c.

363. If every foot consists of two all-lights, middle-light, first-heavy and two middle-lights, *i. e.* **111 111 212 211 212 212**, it is called लता. Pause at every 10th and 18th syllable.

GSL

* (15) सिंहविस्फूर्जित, V. r. c.

364. If every foot consists of middle-light, all-heavy, first-heavy, all-heavy and two middle-lights, *i. e.* **212 222 211 222 212 212**, it is called सिंहविस्फूर्जित. Pause at every 5th, **11**th and **18**th syllable.

* (16) हरनर्त्तन, V. r. c.; विबुधप्रिया, V. r. c.

365. If every foot consists of middle-light, last-heavy, two middle-heavies, first-heavy and middle-light, *i. e.* **212 112 121 121 211 212**, it is called हरनर्त्तन. Pause at every 8th, **13**th **18**th syllable.

*(17) दीर्घक्रीड़चक्र, V. r. c.

366. If every foot consists of six first-lights, *i. e.* **122 122 122 122 122 122**, it is called दीर्घक्रीड़चक्र.

* (18) हीरक, V. r. c.

367. If every foot consists of first-heavy, last-heavy, all-light, middle-heavy, all-light and middle-light *i. e.* **211 112 111 121 111 212**, it is called हीरक.

Sec. xv. Of 19 syllables (अतिधृति).

368. If every foot consists of **19** syllables, it is called अतिधृति.

(1) शार्दूलविक्रीड़ित.

369. If every foot consists of all-heavy, last-heavy middle-heavy, last-heavy, two last lights and heavy successively, *i. e.* 222 112 **121** 112 **221 221** 2, it is called शार्दूलविक्रीड़ित. Pause at every **12**th and **19**th syllable. This is one of the most important metres in the language and best fitted for grand description.

चञ्चत्पञ्चशिखण्डमण्डलमसौ मुग्धप्रगल्भः शिशुः,
गम्भीरश्च मनोहरश्च सहजश्रीलक्ष्म रूपं दधत् ।
द्राग् दृष्टोऽपि हरत्ययं मम मनः सौन्दर्यसारश्रिया,
हन्तव्यस्तु तथापि नाम धिगहो वीरव्रतक्रूरताम् ॥, Vi. II. 31.

कर्णाभ्यर्णविदीर्णसृक्कविकटव्यादानदीप्ताग्निभिः,
दंष्ट्राकोटिविसङ्कटैरित इतो धावद्भिराकीर्यते ।
विद्युत्पुञ्जनिकाशकेशनयनभ्रूश्मश्रुजालैर्नभः,
लक्ष्यालक्ष्यविशुष्कदीर्घवपुषामुल्कामुखानां मुखैः ॥, Ma. 5. 13.

उन्मज्जज्जलकुञ्जरेन्द्ररभसास्फालानुबन्धोद्धतः,
सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिताः ।
उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथायं तथा,
प्रायः प्रेङ्खदसङ्ख्यशङ्खधवला वेलेयमागच्छति ॥, Na. 4. 52.

(2) विस्मिता, P. h ; मेघविस्फूर्जिता, C. m.

370. If every foot consists of first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, two middle-lights and heavy, *i. e.* 122 222 111 112 212 212 2, it is called मेघविस्फूर्जिता. Pause at every 6th, 12th and 19th syllable.

(*a.*) श्रिया जुष्टं दिव्यैः सपटहरवैरन्वितं पुष्पवर्षैः,
वपुष्टश्चैद्यस्य क्षणमृषिगणैः स्तूयमानं निरीय ।
प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान् विक्षिपद् विस्मिताक्षैः,
नरेन्द्रैरौपेन्द्रं वपुरथ विशद् धाम वीक्षाम्बभूवे ॥, Si. xx. 79.

(*b.*) उदञ्चत्कावेरीलहरिषु परिष्वङ्गरङ्गे लुठन्तः,
कुहूकण्ठीकण्ठीरवरवलवत्रासितप्रोषितेभाः ।
अमी चैत्रे मैत्रावरुणितरुणीकेलिकङ्केल्लिमोक्ष,-
चलद्वल्लीहल्लीसकसुरभयश्चण्ड चञ्चन्ति वाताः ॥, C. m.

CSL

(3)

371. In the following metre every foot consists of six last-heavies and heavy, *i. e.* 112 112 112 112 112 1122.

कमलावलिहारिविकासविशेषवहं जनकाङ्क,
न न गामिकरं दिविसारमनारमणं जरितानाम् ।
तमसां बलहानिविलासवरोऽनवरं जनकान्त,
न नमामि चिरं सवितारमनादिमहं जगतां न ॥, ṣar. p. 123. l. 14.

(4) सुमधुरा, M*r*. c.

372. If every foot consists of all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, all-heavy, all-light and heavy, *i. e.* 222 212 211 111 222 1112, it is called सुमधुरा. Pause at every 7th, 13th and 19th syllable. It differs from सुरसा only in the 13th syllable.

वेदार्थान् प्राकृतस्त्वं वदसि नच ते जिह्वा निपतिता,
मध्याह्ने वीक्षसेऽर्कं न तव सहसा दृष्टि र्विचलिता ।
दीप्ताग्नौ पाणिमन्तः क्षिपसि स च ते दग्धो भवति नो,
चारित्र्याच्चारुदत्तं चलयसि न ते देहं हरति भूः ॥, M*r*. ix. 21.

* (5) सुरसा, C. m.

373. If every foot consists of all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, first-light, all-light and heavy, *i. e.* 222 212 211 111 122 1112, it is called सुरसा. Pause at every 7th, 13th and 19th syllable.

कामक्रीड़ासतृष्णो मधुसमयसमारम्भरभसात्,
कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाकृष्टहृदयः ।
गोविन्दो वल्लवीनामधररससुधां प्राप्य सुरसां
भुङ्क्ते पीयूषपानैः प्रचयकृतसुखं व्यस्मरदसौ ॥, C. m.

GSL

* (6) फुल्लदाम, C. m. ; पुष्पदाम, V. r. n.

374. If every foot consists of all-heavy, last-light, all-light, last-heavy, two middle-lights and heavy, *i. e.* 222 221 111 112 212 2122, it is called पुष्पदाम. Pause at every 5th, 12th and 19th syllable.

शश्वल्लोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं
हृष्यच्चेतोभिस्त्रिदिववसतिभि र्व्योमसंस्थै र्विमुक्तम् ।
मुग्धामोदेन स्थगितदशदिगाभोगमाहूतभृङ्गं,
मौलौ दैत्यारे र्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम ॥, C. m.

* (7) छाया, C. m, V. r. n.

375. If every foot consists of first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, two last-lights and heavy, *i. e.* 122 222 111 112 221 2212, it is called छाया. Pause at every 6th, 12th and 19th syllable.

अभीष्टं जुष्टो यो वितरति लसद्दोश्शाखोज्ज्वलः,
स्फुरन्नानारत्नस्तवकिततनुश्चित्रांशुकालम्बितः ।
न यस्याङ्घ्रिच्छायामुपगतवतां संसारतीव्रातपः,
तनोति प्रोत्तापं जयति जगतां कंसारिकल्पद्रुमः ॥, C. m.

*(8) मकरन्दिका V. r. n.

376. If every foot consists of first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, two middle-heavies and heavy *i. e.* 122 222 111 112 121 1212, it is called मकरन्दिका.

*(9) मणिमञ्जरी, V. r. n.

377. If every foot consists of first-light, first-heavy, all-light, first-light, two middle-heavies and heavy, *i. e.* 122 211 111 122 121 1212, it is called मणिमञ्जरी.

*(10) समुद्रतता, V. r. n.

378. If every foot consists of middle-heavy, last-heavy, middle-heavy, last-heavy, last-light, first-heavy and heavy, *i. e.* 121 112 121 112 221 2112, it is called समुद्रतता.

*(11) पञ्चचामर, V. r. n.

379. If every foot consists of 7 lights and alternate light and heavy, *i.e.* 111 111 112 121 212 1212, it is called पञ्चचामर.

*(12) विश्व, V. r. n.

380. If every foot consists of all-heavy, last-light, all-light, last-heavy, two last-lights and heavy *i. e.* 222 221 111 112 221 2212, it is called विश्व. Pause at every 5th, 12th, and 19th syllable.

Sec. xvi. Of 20 syllables (कृति).

381. If every foot consists of 20 syllables, it is called कृति.

(1) सुवदना.

382. If every foot consists of of all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, first-light, first-heavy, light and heavy, *i. e.* 222 212 211 111 122 211 12, it is called सुवदना. Pause at every 7th, 18th and 20th syllable.

उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं स्रुतमदसलिलाः प्रस्यन्दिसलिलं,
श्यामाः श्यामोपकण्ठद्रुममलिमुखराः कल्लोलमुखरम् ।
स्रोतःखातावसीदत्तटमुरुदशनैरुत्सादिततटाः,
शोणं सिन्दूरशोणा मम गजपतयः पास्यन्ति शतशः ॥, Mu. iv. 16.

(2) दण्ड.

383. If every foot consists of alternate heavy and light syllables, it is called दण्ड. Pause at every foot.

ताव बुद्धि ताव सुद्धि ताव दाण ताव माण ताव गव्व,
जाव जाव हत्थ सव्व पज्ज विज्जु रेह रङ्ग एक दव्व ।
एत्थ अन्त अप्प दोस देउ दोस होइ पट्टे सद्द दव्व,
कोइ बुद्धि कोइ सुद्धि कोइ दाण कोइ माण कोइ गव्व ॥, Pra. II. 200.

(3) गीतिका, C. m.

384. If every foot consists of last-heavy, two middle-heavies, first-heavy, middle-light, last-heavy, light and heavy, *i. e.* 112 121 121 211 212 112 12, it is called गीतिका. Pause at every foot.

करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा,
रमणीयवेणुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा ।
बहुलानुरागनिवासराससमुद्भवा तव रागिणं,
विदधौ हरिं खलु वल्लवीजनचारुचामरगीतिका ॥, C. m.

(4) शोभा, C. m; V. r. n.

385. If every foot consists of first-light, all-heavy, two all-lights, two last-lights and two heavies, *i. e.* 122 222 111 111 221 221 22, it is called शोभा. Pause at every 6th, 13th and 20th syllable.

सदा पूष्णुन्नीलत्सरसिजयुगला मध्यनम्रा फलाभ्यां,
तयोरूर्ध्वं राजत्तरलकिसलयाश्लिष्टसुस्निग्धशाखा ।
लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयवच्चन्द्रबिम्बाञ्चिताग्रा,
महाशोभा मौलौ मिलदलिपटलैः कृष्णा सा कापि वल्ली ॥, C. m.

*(5) सुवंशा, V. r. n.

386. If every foot consists of all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, two last-heavies, and two-heavies, *i. e.* 222 212 211 111 112 112 22, it is called सुवंशा.

(6) मत्तेभविक्रीड़ित, V. r. c.

387. If every foot consits of last-heavy, first-heavy, middle-light, all-light, all-heavy, first-light, light and heavy, *i. e.* 112 211 212 111 222 122 12, it is called मत्तेभविक्रीड़ित. Pause at every 13th and 20th syllable.

Sec. xvii. Of 21 syllables (प्रकृति).

388. If every foot consists of 21 syllables, it is called प्रकृति.

(1) स्रग्धरा.

389. If every foot consists of all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, and three first-lights, *i. e.* 222 212 211 111 122 122 122, it is called स्रग्धरा. Pause at every 7th syllable. This is one of the best metres in the language and fitted for grand and terrific descriptions. This is the metre of the S*u*rya Shataka.

(*a*) उत्खत्योत्खत्य गर्भानपि शकलयतः क्षत्रसन्तानरोषात्,
उद्दामस्यैकविंशत्यवधि विशसतः सर्वतो राजवंश्यान् ।
पित्र्यं तद्रक्तपूर्णह्रदसवनमहानन्दमन्दायमान-
क्रोधाग्निं कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ॥, Vi. 2. 48.

(*b*) दीप्तक्षुद्वेगयोगाद् वदनलहलहल्लम्बजिह्वाग्रलीढ,—
ब्रह्मब्रह्माण्डबिन्दुः प्रबलतरभवज्जाठराग्निस्फुलिङ्गाम् ।

कालीं कङ्कालशेषामतुलगलचलन्मुण्डमालाकरालां
गुञ्जासंवादिनेत्रामजिननिवसनां नौमि पाशासिहस्ताम् ॥ Shar.

(*c*) प्रौढोऽहं यौवनस्थो विषयविषधरैः पञ्चभि र्मर्मसन्धौ,
दष्टो नष्टो विवेकः सुतधनयुवतीस्वादुसौख्ये निषण्णः ।
शेषे चिन्ताविहीनं मम हृदयमहो मानगर्वाधिरूढं,
क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ॥, Apar. 5.

(2) धृतश्री, V. r. n. ; शशिवदना, P. h. ; पञ्चकावली, M. n. सरसी, C. m; सलिलनिधि, V. r. c; सिद्धक (some in V. r. n.)

390. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, three middle-heavies and first-light *i. e.* 111 121 211 212 212 212 122, it is called धृतश्री. Pause varies, either at every foot or at every 11th or 12th and 21st syllable.

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मनः,
प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं मथितस्य भृशं महीभृता ।
परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं धृतश्रियः,
चिरविगतश्रियः सलिलनिधेश्च तदाभवदन्तरं महत् ॥, Si. III. 82.

In the last foot, the third measure is 2111, instead of 211. Hence some read जल for सलिल, P. h.

Sec. xviii. Of 22 syllables, (आकृति)

391. If every foot consists of 22 syllables, it is called आकृति.

(1) मद्रक ; भद्रक, V. r.

392. If every foot consists of first-heavy, middle-light, all-light, middle-light, two last-heavies all-light, and heavy *i. e.* 211 212 111 212 112 112 1112,

it is called मद्रक. Pause at every 11th and 22nd syllable.

मद्रकगीतिभिः सकृदपि स्तुवन्ति भवाय भवन्तमभवं,
भक्तिभरावनम्रशिरसः प्रणम्य तव पादयोः सुकृतिनः ।
ते परमेश्वरस्य पदवीमवाप्य सुखमाप्नुवन्ति विपुलं,
मर्त्यभुवं स्पृशन्ति न पुन र्मनोहरसुराङ्गनापरिवृताः ॥, P. h.

(2) मदिरा, C. m.; V. r. n.

393. If every foot consists of seven first-heavies and heavy, *i. e.* 211 211 211 211 211 211 2112, it is called मदिरा. Pause at every foot.

माधवमासि विकस्वरकेसरपुष्पलसन्मदिरामुदितैः,
भृङ्गकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि कलानिलयम् ।
कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरसं,
तं भज माधविकामृदुनर्तनयामुनवातकृतोपगमा ॥, C. m.

(3) हंसी, C. m.

394. If every foot consists of two all-heavies, last-light, three all-lights, last-heavy and heavy, *i. e.* 222 222 221 111 111 111 1122, it is called हंसी. Pause at every 8th and 22nd syllable.

सार्धं कान्तेनैकान्तेऽसौ विकचकमलमधु सुरभि पिबन्ती,
कामक्रीडाकूतस्फीतप्रमदसरसतरमलघु रसन्ती ।
कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरागे,
कंसाराते पश्य स्वैच्छं सरभसगतिरिह विलसति हंसी ॥, C. m.

* (4) महास्रग्धरा, V. r. c.

395. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, last-light, all-light, last-heavy, two middle-lights

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

and heavy, *i. e.* **112 121 221 111 112 212 2122**, it is called महास्रग्धरा. Pause at every 8th, 15th and 22nd syllable.

*(5) लालित्य, V. r. c.

396. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, middle-light, last-heavy, last-light, middle-heavy, all-light and heavy, *i. e.* 222 112 212 112 221 121 1112, it is called लालित्य.

Sec. xix. Of 23syllables (विकृति)

397. If every foot consists of 23 syllables, it is called विकृति.

(1) अश्वललित; अद्रितनया, C. m.

398. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy and middle-heavy repeated, first-heavy, light and heavy, *i. e.* **111 121 211 121 211 121 211 12**, it is called अश्वललित. Pause at every 23rd syllable.

विलुलितपुष्परेणुकपिशं प्रशान्तकलिकापलाशकुसुमं
कुसुमनिपातविचित्रवसुधं सशब्दनिपतद्द्रुमोत्कशकुनम् ।
शकुननिनादनादितककुब्विलोलविपलायमानहरिणं,
हरिणविलोचनाधिवसतिं बभञ्ज पवनात्मजो रिपुवनम् ॥ B. 8. 131.

In the second foot, the third measure is **1211** insted of 211. Hence some read चित्र for विचित्र.

(2)

399. Every foot may consist of 21 light and 2 heavy syllables (or heavy and light) as in the following verse

of my own. Pause at 6th, 12th, 18th and 23rd syllable.

त्रिपुरमथन मदनदहन गरलगिलन भुजगभूष,
पवनभवन शमनसदन वरणभरण मरणराज।
अश्रितविजय निहितविजय विजयविजय विजयमूल,
प्रणतविनत सदयहृदय सफलय मम यतनमीश ॥

(3) मत्ताक्रीड़ा (वाजिवाहन, some in V. r. n.).

400. If every foot consists of two all-heavies, last-light, four all lights, light and heavy *i. e.* 222 222 211 111 111 111 111 12, it is called मत्ताक्रीड़ा. Pause at every 8th, 13th and 23rd syllable.

हृदंत्र मद्यं पीत्वा नारी स्खलितगतिरतिप्रियरसिकहृदया,
मत्ता क्रीड़ालोलै रङ्गै मुंदर्मखिलविटजनमनसि कुरुते ।
वीतव्रीड़ाश्लीलालापैः श्रवणसुखसुभगसुललितवचना
रतैत्र गीतै भ्रूविक्षेपैः कलभणितविविधविहगकुलरुतैः ॥, P. h.

*(4) सुन्दरिका, V. r. c.

401. If every foot consists of two last-heavies, first-heavy, last-heavy, last-light, two middle-heavies, light and heavy, *i. e.* 112 112 211 112 221 121 121 12, it is called सुन्दरिका.

Sec. xx. Of 24 syllables (संस्कृति)

402. If every foot consists of 24 syllables, it is called संस्कृति.

(1) तन्वी.

403. If every foot consists of first-heavy, last-light, all-light, last-heavy, two first-heavies, all-light and first-light *i. e.* 211 221 111 112 211 211 111 122,

it is called तन्वी. Pause at every 5th, 12th and 24th syllable.

चन्द्रमुखी सुन्दरघनजघना कुन्दसमानशिखरदशना या,
निष्कलवीणाश्रुतिसुखवचना तरलकुरङ्गतरलनयनान्ता ।
निर्मुखपीनोन्नतकुचकलसा मत्तगजेन्द्रललितगतिभावा,
निर्भरलीला त्रिभुवनविषये सुभ्रनरेन्द्र भवतु तव तन्वी ॥, P. h.

*(2) किरीट, V. r. c.

404. If every foot consists of eight first-heavies, *i. e.* 211 211 211 211 211 211 211 211, it is called किरीट.

*(3) दुर्मिल, V. r. c.

405. If every foot consists of eight last-heavies, *i. e.* 112 112 112 122 112 112 112 112, it is called दुर्मिल.

Sec. xxi. Of 25 syllables (अभिकृति).

406. If every foot consists of 25 syllables, it is called अभिकृति.

(1) क्रौञ्चपदा.

407. If every foot consists of first-heavy, all-heavy, last-heavy, first-heavy, four-all-lights and heavy *i. e.* 211 222 112 211 111 111 111 1112, it is called क्रौञ्चपदा. Pause at every 5th, 10th, 18th and 25th syllable.

या कपिलाक्षी पिङ्गलकेशी कलिरुचिरनुदिनमनुनदकठिना,
दीर्घतराभिः स्थूलशिराभिः परिवृतवपुरतिशयकुटिलगतिः ।
आयतजङ्घा निम्नकपोला लघुतरकुचयुगपरिचितहृदया,
सा परिहार्या क्रौञ्चपदा स्त्री ध्रुवमिह निरवधि सुखमभिलषता ॥, P. h.

Sec. xxii. Of 26 sylables (उत्कृति).

408. If every foot consists of 26 syllables, it is called उत्कृति.

(1) भुजङ्गविजृम्भित.

409. If every foot consists of two all-heavies, last-light, three all-lights, middle-light, last-heavy, light and heavy, *i. e.* **222 222 221 111 111 111 212 112 12**, it is called भुजङ्गविजृम्भित. Pause at every 8th, 19th and 26th syllable.

स्थूलं दत्से सूक्ष्मं धत्से
भुवि भवसि नभसि रमसे रमे दिवि मोदसे,
छिन्त्से बाढ़ं भिन्त्से गाढ़ं
रुषि मिषसि धनुषि मनुषे जये पुरि जृम्भसे ।
स्वल्पं शेषे कल्पं प्रेषे
चिति चरसि यशसि यतसे चले युधि गल्भसे,
ब्रूषे वामं स्तूषे कामं
हृदि विशसि वचसि सचसे रुचे इषि दीप्यसे ॥, sar. p. 128. l. 11.

ध्यानैकाग्रा लब्धा दृष्टिः कमलमुखि लुलितमलकं करे स्थितमाननं,
चिन्तासक्ता शून्या बुद्धिर्द्विरदगति पतितरसना तनुस्तनुतां गता ।
पाण्डुच्छायं क्षामं वक्त्रं मदजननि रहसि सरसां करोषि न सङ्कथां,
को नामायं रम्यो व्याधि-
स्तव कथय सुतनु किमिदं न खल्वसि नातुरा ॥, P. h.

(2) अपवाहक.

410. If every foot consists of all-heavy, six all-lights, last-heavy and two heavies, *i. e.* **222 111 111 111**

GSL

111 111 111 112 22, it is called अपवाहक. Pause at every 9th, 15th, 21st and 26th syllable.

श्रीकण्ठं त्रिपुरदहनममृतकिरणसकलकलितशिरसं रुद्रं,
भूतेशं हतमुनिमखमखिलभुवननमितचरणयुगमीशानम् ।
सर्वज्ञं वृषभगमनमहिपतिकृतवलयरुचिरकरमाराध्यं,
तं वन्दे भवभयभिदमभिमतफलवितरणगुरुमुमया युक्तम् ॥, P. h.

(3)

411. In the following metre, every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, three middle-heavies, first-heavy, middle-heavy, light and heavy, *i. e.* 111 121 211 121 121 121 211 121 12.

नखमुखपाणिकण्ठचिकुरै र्गतिभिः सहसा स्मितेन ललितैर्मृदृशा,
मणिशशिपद्मकम्बुचमराः करिणः सुतनोः सुधावहसिता हरिणः ।
फणिगणसिद्धसाध्यदयिता न समाः सकलास्त्वया च खभुवम्कलिताः,
तव बलरूपदर्पविजिता
नितरां विबुधाश्चिराय चरितैश्चतुरैः ॥, sar. p. 117. l. 11.

Sec. xxiii. Of 29 syllables.

412. In the following metre, every foot consists of all-heavy, last-light first-light, last-light, three all-lights, middle-light, last-heavy, light and heavy, i. e. 222 221 122 221 111 111 111 212 112 12.

वन्द्या देवी पर्वतपुत्री नित्यं मधुमधुरकमलवदना पुरन्ध्र्यधिदेवता,
देवैः स्तुत्या किन्नरगेया भक्त्या वरचरितमहिषमथनी जगत्त्रयनायिका ।
सिद्धैर्ध्येया केशरियाना काम्या रणचतुररसिकहृदया त्रिलोचनवल्लभा,
धीरैः पूज्या दर्पणपाणि-
र्नूतनं गुणनिलयलट.ललिता सतीषु धुरन्धरा ॥ sar. p. 127. l. 4.

CSL

Sec. xxiv. Proper दण्डक.

(1) चण्डवृष्टिप्रपात.

413. If every foot consists of two all-lights and seven middle-lights, *i. e.* 111 111 212 212 212 212 212 212 212, it is called चण्डवृष्टिप्रपात.

प्रलयघनघटामहारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गोकुलं,
सपदि समवलोक्य सव्येन हस्तेन गोवर्द्धनं नाम शैलं दधल्लीलया ।
कमलनयन रक्ष रक्षेति गर्जत्स्वन्मुग्धगोपाङ्गनालिङ्गनानन्दितः,
गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो मुरारातिरस्तु प्रमोदाय नः ॥ C. m.

(2) अर्ण.

414. If it consists of two all-lights and eight middle-lights, *i. e.* 111 111 212 212 212 212 212 212 212 212, it is called अर्ण. Pause at every foot.

प्रथमकथितदण्डकश्चण्डवृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः पिङ्गलाचार्य्यनाम्नो मतः,
प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैकरेफाभिवृद्ध्या यथेष्टं भवेत् ।
स्वरुचिरचितसंज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काव्यमन्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः,
भवति यदि समानसङ्ख्याक्षरै
र्यत्र पादव्यवस्था ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥,P. h.

* (3) अर्णव.

415. If every foot consists of two all-lights and nine middle-lights, it is called अर्णव.

* (4) व्याल.

416. If every foot consists of two all-lights and ten middle-lights, it is called व्याल.

* (5) जीमूत.

417. If every foot consists of two all-lights and

eleven middle-lights, it is called जीमूत.

* (6) लीलाकर.

418. If every foot consists of two all-lights and twelve middle-lights, it is called लीलाकर.

* (7) उद्दाम.

419. If every foot consists of two all-lights and thirteen middle-lights, it is called उद्दाम.

* (8) शङ्ख.

420. If every foot consists of two all-lights and fourteen middle-lights, it is called शङ्ख.

* (9) आराम, V. r. n.

421. If every foot consists of two all-lights and fifteen middle-lights, it is called आराम.

* 10 संग्राम, V. r. n.

422. If every foot consists of two all-lights and sixteen middle-lights, it is called संग्राम.

प्रचलितकरिकृत्तिपर्यन्तचञ्चन्नखाघातभिन्नेन्दुनिष्यन्दमानामृत,—
श्चोतज्जीवत्कपालावलीमुक्तचण्डाट्टहासत्रसद्भूरिभूतप्रशस्तस्तुति,
श्वसदसितभुजङ्गभोगाङ्गदग्रन्थिनिष्पीडनस्फारफुल्लफणापीठनिर्यद्विषज्योति—
रुज्जृम्भणोड्डामरव्यस्तविस्तारिदोर्दण्डपर्यन्त्रासितक्ष्माधरम् ।
ज्वलदनलपिशङ्गनेत्रच्छटाच्छन्नभीमोत्तमाङ्गभ्रमिप्रस्तुतालातचक्रक्रिया—
स्थगितदिग्भागमुत्तुङ्गखट्वाङ्गकोटिध्वजोद्धूतिविक्षिप्ततारागणं,
प्रमुदितकटपूतनोत्तालवेतालतालस्फुटत्कर्णसम्भ्रान्तगौरीघनाश्लेष—
हृष्यन्मनस्त्र्यम्बकानन्दि वस्ताण्डवं देवि भूयादभीष्ट्यै च हृष्ट्यै च नः ॥,

Ma. 5. 23.

* (11) सुराम, V. r. n.

422. If every foot consists of two all-lights and seventeen middle-lights, it is called सुराम.

* (12) वैकुण्ठ, V. r. n.

423. If every foot consists of two all-lights and eighteen middle-lights, it is called वैकुण्ठ.

* (13) सोत्कण्ठ, V. r. n.

424. If every foot consists of two all-lights and nineteen middle-lights, it is called सोत्कण्ठ.

*(14) सार, V. r. n.

425. If every foot consists of two all-lights and twenty middle-lights, it is called सार.

*(15) कासार, V. r. n.

426. If every foot consists of two all-lights and twenty-one middle-lights, it is called कासार.

* (16) विस्तार, V. r. n.

427. If every foot consists of two all-lights and twenty-two middle-lights, it is called विस्तार.

* (17) संहार, V. r. n.

428. If every foot consists of two all-lights, and twenty-three middle-lights, it is called संहार.

*(18) नीहार, V. r. n.

429. If every foot consists of two all-lights and twenty-four middle-lights, it is called नीहार.

*(19) मन्दार, V. r. n.

430. If every foot consists of two all-lights and

CSL

twenty-five middle-lights, it is called मन्दार.

*(20) केदार, V. r. n.

431. If every foot consists of two all-lights and twenty-six middle-lights, it is called केदार.

*(21) साधार

432. If every foot consists of two all-lights, and twenty-seven middle-lights, it is called साधार.

*(22) सत्कार

333. If every foot consists of two all-lights, and twenty-eight middle-lights, it is called सत्कार.

*(23) संस्कार, V. r. n.

434. If every foot consists of two all-light and twenty-nine middle-lights, it is called संस्कार.

*(24) माकन्द

435. If every foot consists of two all-lights and thirty middle-lights,, it is called माकन्द.

*(25) गोविन्द

436. If every foot consists of two all-lights and thirty-one middle-lights, it is called गोविन्द.

* (26) सानन्द, V. r. n.

437. If every foot consists of two all-lights and thirty-two middle-lights, it is called सानन्द.

* (27) सन्दोह, V. r. n.

438. If every foot consists of two all-lights and 33 middle-lights, it is called सन्दोह.

CSL

(28) नन्दा, V. r. n.

439. If every foot consists of two all-lights and 34 middle-lights, it is called नन्दा.

Sec. xxv. Other दण्डक's.

(1) प्रचितक, V. r., C. m. ; सिंहविक्रान्त.

440. If every foot consists of two all-lights and seven first-lights, it is called प्रचितक.

मुरहर यदुकुलाम्भोधिचन्द्र प्रभो देवकीगर्भरत्न त्रिलोकैकनाथ,
प्रचितकपटसुरारिव्रजोद्दामदन्तावलस्तोमविद्रावणे केशरीन्द्र ।
चरणनखरसुधांशुच्छटोन्मेषनिःशेषितध्यायिचेतोनिविष्टान्धकार,
प्रणतजनपरितापोग्रदावानलच्छेदमेघ प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥, C. m.

441. If it consists of eight or more first-lights, it is called सिंहविक्रान्त.

(2) कुसुमस्तवक, C. m.

442. If every foot consists of nine or more last-heavies, it is called कुसुमस्तवक.

विरराज यदीयकरः कनकद्युतिबन्धुरवामदृशः कुचकुड्मलगः,
भ्रमरप्रकरेण यथावृतमूर्त्तिरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवकः ।
स नवीनतमालदलप्रतिमच्छवि बिभ्रदतीव विलोचनहारि वपुः
चपलारुचिरांशुकवल्लिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्बुजमध्यगतः ॥ C. m.

(3) मत्तमातङ्गलीलाकर, C. m.

443. If every foot consists of nine or more middle lights, it is called मत्तमातङ्गलीलाकर.

हेमगौरे वसानोंऽशुके शक्रनीलासिते वर्ष्मणि स्पष्टदिव्यानुलेपाङ्कितः,
तारहारस्फुवक्षा नभश्चित्रमालाञ्चितो भव्यभूषोज्ज्वलाङ्गः समं सीरिणा ।
अञ्जनाभाम्बरेणेन्दुकुन्दाभदेहेन लीलापरीहासहासोर्मिकौतूहलैः,

कंसरङ्गाङ्गिग: पातु नश्चक्रपाणि र्गतिक्रीड़या मत्तमातङ्गलीलाकर: ॥ C. m.

(4) अनङ्गशेखर, C. m.

444. If every foot consists of alternate light and heavy syllables to the number 27 or more, it is called अनङ्गशेखर.

उदेत्यसौ सुधाकर: पुरो विलोकयाद्य राधिके विजृम्भमाणगौरदीधिति:,
रतिस्वहस्तनिर्मित: कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्गशेखर: किमु ।
इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रसादलक्षणां गिरं समुद्गिरन् मुरारिरद्भुतां,
प्रदोषकालसङ्गमोल्लसन्मना मनोज्ञकेलिकौतुकी करोतु न: कृतार्थतान् ॥, C. m.

(5) अशोकमञ्जरी.

445. If every foot consists of alternate heavy and light syllables to the number 27 or more. , it is called अशोकमञ्जरी.

मूर्द्धि चारुचम्पकस्रजा सलीलवेष्टनं लसल्लवङ्गचारुचन्द्रिका कचेषु,
कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गले च कान्तकेशरोपक्लृप्तदाम ।
फुल्लनागकेशरादिपुष्परेणुरूषणं तनौ विचित्रमित्युपात्तवेश एष:,
केशव: पुनातु न: सुपुष्पभूषित: स मूर्त्तिमानिवागतो मधु र्विहर्त्तुमत्र ॥, C. m.

(6) सिंहविक्रीड़, V. r. c. ; सिंहविक्रान्त, V. r. n.

446. If every foot consists of nine or more first-lights, it is called सिंहविक्रीड़.

यकारै: कवीच्छानुरोधान् निबद्धै:,

प्रसिद्धो विशुद्धोऽपरो दण्डक: सिंहविक्रीड़नामा । V. r. c.

CHAP. II. Semi-even and uneven metres.

447. There is no end of semi-even and uneven metres. The classical writers use only a few varieties, but many more are found in the older writers.

Sec. I. Ordinary अनुष्टुप् (श्लोक, Sru.).

448. The most important uneven metre is the ordinary अनुष्टुप्. In this metre, the last four syllables should be 1212 in the even feet and 1222 in the odd feet and no foot can begin in all-light. Pause at every foot.

(*a*) वज्रादपि कठोराणि, मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि, को हि विज्ञातुमर्हति ॥ U. 2. 7.

(*b*) यस्तु सर्वाणि भूतानि, आत्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं, ततो न विजुगुप्सते ॥, i. u. 6.

(*c*) इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः, अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसश्च परा बुद्धिः, बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ k. u. 3. 10.

449. Our best writers, however, occasionally transgress this rule, as in (a). Some of the prosodists set down these irregularities as distinct varieties (V. r. n. p. 54-5)

Sec. II. वियोगिनी, M. n.; सुन्दरी, C. m. (10, 11).

450. When the odd feet consist of ten syllables = 112 112 121 2 and the even feet eleven syllables each = 112 211 212 12, it is called वियोगिनी. This metre is best fitted for pathetic description. It is used in the 4th canto of Ku, 8th canto of R, 16th of Si and 2nd of Ki and N.

शशिना सह याति कौमुदी, सह मेघेन तड़ित् प्रलीयते ।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति, प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥, Ku. iv. 33.

समदुःखसुखः सखीजनः, प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
अहमेकरसस्तथापि ते, व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥, R. 8. 65.

CSL

सहसा विदधीत न क्रियाम्, अविवेकः परमापदाम्पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं, गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥, Ki. II. 30.

Sec. iii. पुष्पिताग्रा. (12, 13).

451. If the odd feet consist of twelve syllables =111 111 212 122 and the even feet consist of 13 syllables=111 121 121 212 2, it is called पुष्पिताग्रा. Pause at every foot. This metre is fitted for gay description. It is the metre of the 7th canto of Si and 10th canto of Ki. (For प्रि, see § 13.)

धवककुभकदम्बनारिकेलैः,
कुरवककेतकजम्बुपाटलाभिः ।
वटवरुणकवत्सनाभविल्वैः;
सरलकपित्थप्रियालशालतालैः ॥, m. xiii. 14. 46.

हृतविगमितविप्रयोगचिह्नाम्, अपि तनयां नृपतिः पदप्रणम्राम् ।
आकलयदसमाशुगाधिमग्नां,
झटिति पराशयवेदिनो हि विज्ञाः ॥ N. 4. 118.

कमलनयन वासुदेव विष्णो, धरणिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे ।
भव शरणमितीरयन्ति ये वै,
त्यज भट दूरतरेण तानपापान् ॥, G. p. II. 8. 18.

Sec. iv. अपरवक्त्र (11, 12).

452. If the odd feet consist of eleven syllables =111 111 212 12 and the even feet of twelve syllables =111 121 121 212, it is called अपरवक्त्र.

न भवति विदुषां महद्‌ भयं, यदविदुषां सुमहद्‌ भयं भवेत् ।
न हि गतिरधिकास्ति कस्यचित्,
सकृदुपदर्शयतीह तुल्यताम् ॥, m. xii. 285. 45.

सुनिपुणमुपसेव्य सद्‌गुरुं, शुचिरनुवृत्तिपरो विभूतये ।
भवति हि विनयोपबृंहितः, नृपतिपदाय शमाय च क्षमः ॥, Ka. I. 67.

अथ हिमशुचिभस्मभूषितं, शिरसि विराजितमिन्दुलेखया ।
स्ववपुरतिमनोहरं हरं, दधतमुदीक्ष्य ननाम पाण्डवः ॥, Ki. 18. 15.

Sec. v. उद्गता ; सौरभ or -क ; ललित ; मन्थरा.

453. If the first foot consists of ten syllables = 112 121 1121, the second foot consists of ten syllables = 111 112 121 2, the third foot consists of 11 syllables = 211 111 121 12, and the fourth foot of 13 syllables = 112 121 112 1212, it is called उद्गता. This is the metre of the 15th canto of Si. and of the 12th canto of Ki.

इति चुक्रुधे भृशमनेन, ननु महदवाप्य विप्रियम् ।
याति विकृतिमपि संवृतिमत्, किमु यन्निसर्गनिरवग्रहं मनः ॥, Si. xv. 11.

न विसिस्मिये न विषसाद, मुहुरलसतां न चाददे ।
सत्वमुरुधृति रजस्तमसी, न हतः स्म तस्य हतशक्तिपेलवे ॥ Ki. 12. 5.

454. According to C. m., the third foot of उद्गता may also consist of ten syllables = 211 111 211 2.

455. According to V. r. n, if the first foot consists of 211 111 121 12 and the third foot of 112 121 112 1, it is called मन्थरा.

456. If the third foot consists of ten syllables with the 1st, 3rd, 7th and 10th syllables heavy *i. e.* 212 111 211 2, it is called सौरभक.

विनिवारितोऽपि नयनेन, तदपि किमिहागतो भवान् ।
एतदेव तव सौरभकं, यदुदीरितार्थमपि नावबुध्यते ॥, P. h.

CSL

457. If the third foot consists of twelve syllables with the 9th and 12th syllables heavy *i. e.* **111 111 112 112**, it is called ललित.

व्रजसुन्दरीसमुदयेन, मुदितमनसा स्म पीयते ।
हिमकरगलितमिवामृतकं, ललितं मुरारिमुखचन्द्रविद्रुतम् ॥, C. m.

Sec. vi. औपच्छन्दसक proper (11, 12).

458. If the odd feet are = **112 112 121 22** and the even feet are = **112 211 212 122**, it is called औपच्छन्दसक. This metre is best fitted for martial description. This is the metre of the 20th canto of Si and of the first part of the 13th canto of Ki.

व्यवहार इवानृताभियोगं, तिमिरं निर्जितवत्यथ प्रकाशे ।
रिपुरुल्बणभीमभोगभाजां, भुजगानां जननीं जजाप विद्याम् ॥, Si. xx. **41.**

स गतः क्षितिमुष्णशोणितार्द्रैः, खुरदंष्ट्राग्रनिपातदारिताश्मा ।
असुभिः क्षणमीक्षितेन्द्रसूनुः, विहितामर्षगुरुध्वनि निरासे ॥, Ki. xiii **31.**

चमरान् परितः प्रवर्त्तिताश्वः, क्वचिदाकर्णविकृष्टभल्लवर्षी ।
नृपतीनिव तान् वियोज्य सद्यः
सितबालव्यजनैर्जगाम शान्तिम् ॥, R. ix. 66.

Sec. vii. Undescribed metres.

459. The following sub-sections will illustrate the unlimited extent to which uneven metres may be used. The illustrations come under the ambiguous name गाथा. Some of them may be transferred to the head of irregular verses. Their form will be clear from the numbers over the syllables.

(1) of Eleven syllables.

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2
(*a*) अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः,
1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2
समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।
1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2
अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैः,
2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2
वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु ॥, Sa. iv. 10.

1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2
ततो रामो जानकीस्पृष्टपाणिः,
2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2
स्तुतैर्भक्त्या मागधैः स्तूयमानः ।
2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2
पुष्पासारैरास्तृतो देवसंघैः,
1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2
स उत्तरान् कोशलानाजगाम ॥, Ad. 9. 33.

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2
(*b*) संस्वेदजा ह्यण्डजा ह्युद्भिदश्च,
1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2
सरीसृपाः कृमयोऽप्यप्सु मत्स्याः ।
1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2
तथाश्मानस्तृणकाष्ठञ्च सर्वं,
2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
दिष्टक्षये स्वां प्रकृतिं भजन्ते ॥, Mat. 38. 9.

1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2
(*c*) अगमिष्यदहो कथं स तापः,
1 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2
ननु दग्धाङ्गजया य एधितः ।

11 2 211 2 1 21 2
मम जीवातुलता झटित्यलं,
1 122 1121 2 12
ह्यभविष्यन् न हिमाद्रिजा यदि ॥, kasi. 44. 15.

22 22 2122 122
(*d*) धर्म्यं मार्गं चिन्तयानो यशस्यं
22 1 2 2112122
कुर्य्यात्तपो धर्म्ममवेक्षमाणः ।
1 212 21221 2 2
न मद्विधो धर्म्मबुद्धिर्हि राजा
2 2 2 2 1122 12 2
ह्येवं कुर्य्यात् क्षपणं मां यथात्थ ॥, Mat. 41. 17.

121 2 2 11 2122
(*e*) अरक्षमाणाः स्त्रिय उर्वि बालान्,
2212 112 2122
मोक्ष्यस्यथो पुरुषादैरिवार्त्तान् ।
2 2 22 2112 122
वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्म्म-
2222 211212 2
पात्रब्राह्मणेत्र राजकुले कुलाग्र्यान् ॥, b. 16. 21.

2 2 22 212 2122
(*f.*) स्वाहा वौषट् ब्राह्मणाः सौरभेयी,
22 22 2122 12 2
धर्मं चाग्र्यं कालचक्रं बलं च ।
12 12 2112 1 22
यशो दमो शुद्धिमतां स्थितिश्च,
12 1 22 1121 22
शुभाशुभं ये मुनयश्च सप्त ॥, m. xiii. 18. 73.

12 22 2 1 2 2122
(*g*) सदा देवाः साधुभिः संवदन्ते,
1 2 1 2 1 1 2 2 2 22
न मानुषं विषयं यान्ति द्रष्टुम् ।
2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
नेन्द्रः समः स्यादसमो हि वायुः,
22 1 2 1 1 2 2 1 22
उच्चावचं विषयं यः स वेद ॥, m. xii. 299. 34.

1 2 2 1 1 1 2 2 1 2 2
(*h*) इदं कार्यममृताश्चाः शृणोमि,
1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2
तपो दमः सत्यमात्माभिगुप्तिः ।
2 2 1 21 1121 2 2
ग्रन्थीन् विमुच्य हृदयस्य सर्वान्,
1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
प्रियाप्रिये स्वं वशमानयीत ॥, m. xii. 299. 7.

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
(*i*) वैदेहकं शूद्रमुदाहरन्ति,
1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 2
द्विजा महाराज श्रुतोपपन्नाः ।
1 2 1 22 1 1 2 1 22
अहं हि पश्यामि नरेन्द्र देवं,
2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
विश्वस्य विष्णुं जगतः प्रधानम् ॥, m. xii. 296. 28.

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
(*l*) प्रादेशमात्रे हृदि निःसृतं यत्,
2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2
तस्मिन् प्राणानात्मयाजी जुहोति ।

CSL

22 1 22 112 122
तस्याग्निहोत्रं कृतमात्मसंस्थं;
221 22112122
सर्वेषु लोकेषु सदेवकेषु ॥, m. xii. 246. 28.

22 1 22 1 12 122
(*k*) सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते,
22 1 221 12 122
सर्वाणि दुःखस्य भृशं त्रसन्ते ।
22 122 112 122
तेषां भयोत्पादनजातखेदः
22 1 221 2 2122
कुर्यान्न कर्माणि हि श्रद्दधानः ॥ m. xii. 246. 25.

1212 11221 22
(*l*) पयस्विनीं घृतिनीमतुग्रदारां,
1212 2 12 2122
समृद्धिनीं वेगिनीं दुर्विगाह्याम् ।
2222 2 122122
गङ्गां गत्वा यैः शरीरं विसृष्टं
12 222 112 122
गता धीरास्ते विबुधैः समत्वम् ॥, m. xiii. 26. 82.

2212 2112 122
(*m.*) शिश्नोदरे ये निरताः सदैव,
22 122 1121 22
स्तेना नरा वाक्परुषाश्च नित्यम् ।
1212 2112 122
अपेतदोषानपि तान् विदित्वा,
22 22 2112122
दूराद् देवाः संपरिवर्जयन्ति ॥, m. xii. 299. 36.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

1 2 1 2 11 2 2 1 2 2
(*n.*) न बान्धवा नच वित्तं न कौल्यं,
1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2
न च श्रुतं न च मन्त्रा न वीर्यम् ।
2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2
दुःखात् त्रातुं सर्व एवोत्सहन्ते,
1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
परत्र शीलेन तु यान्ति शान्तिम् ॥, m. xii. 286. 15.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
(*o.*) अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तः,
2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
लुब्धः सदा बन्धुषु पापबुद्धिः ।
1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
क्रमागतं राज्यमिदं परेषां,
2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
हर्तुं कथं शक्ष्यसि दुर्विनीत ॥, m. 5. 149. 35.

1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 2
(*p.*) किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम्,
2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2
आचक्ष्व मे पृच्छतस्त्वानुरूपम् ।
1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
त्वयानुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां,
1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 2
यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥, m. III. 186. 17.

1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1
(*q.*) निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्र-
2 1 2 1 1 1 2 1 1 2 2
नीरजाङ्कुशविचित्रललामैः ।

CSL

1112 112 1122
व्रजभुवः शमयन् खुरतोदं,
21 21 1 12 1122
वर्ष्म धुर्यगतिरीड़ितवेणुः ॥, b. 10. 35. 16.

2 2 12 2 11212 2
(r.) धारानिनादैर्विहगप्रणादैः,
1 2 12 2 12 2 12 2
शुभैस्तथा बृंहितैः कुञ्जराणाम् ।
2 2 1 2 2 1 2 2 12 2
गीतैस्तथा किन्नराणामुदारैः
1 2 1 2 2 12 2 1 2 2
शुभैः स्वनैः सामगानां च वीर ॥, m. xiii. 14. 53.

(2) Of twelve syllables.

1 2122 1121 212
(a.) न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितः,
12 1 2 2 112 1 212
नचापि मृत्युः पुरुषं प्रतीक्षते ।
12 1 222 121 212
सदा हि धर्मस्य क्रियैव शोभना,
12 12 21 12 1212
यदा नरो मृत्युमुखेऽभिवर्तते ॥, m. xii. 298. 17.

12 12 1112 1212
(b.) अजं पुराणमजरं सनातनं,
1 2 1 211121 212
यदिन्द्रियैरुपलभेत निश्चलैः ।
1 21 2 2 11 2 1212
अणोरणीयो महतो महत्तरं,
1 21 2 2 1 1 21212
तदात्मना पश्यति युक्तमात्मवान् ॥, m. xii. 241. 35.

(3) Of 13 syllables.

1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 2
(*a.*) ततसर्वहृदम्बर वरद नते,
111 1112 112 112
नतरजिनमहावनदाहहते ।
1 1 1 111 2112 112
हतविविधचरित्रतनो सुतनो,
11 1 11 12 11 21 12
तनुविशिखविशोषण धैर्यनिधे ॥, kasi. 17. 35.

(4) Of ten and 11 syllables.

2 1 2 1112 1 1 2 2
(*a.*) मन्दवायुरनुवात्यनुकूलं,
2 12 1112122
मानयन् मलयजस्पर्शेन ।
2 1 2 1 1 1 2 1 1 2 2
वन्दिनस्तमुपदेवगणा ये,
2 1 2 1 1 1 2 1 1 2 2
वाद्यगीतवलिभिः परिवव्रुः ॥, b. x. 35. 21.

(5) Of 11 and 12 syllables.

2 2 12 2 112 12 2
(*a.*) सांख्यं विशालं परमं पुराणं,
12 12 1111212 2
महार्णवं विमलमुदारकान्तम् ।
2 2 1 2 2 112122
कृत्स्नं च सांख्यं नृपते महात्मा,
2212 2112 122
नारायणो धारयतेऽप्रमेयम् ॥, m. xii. 301. 114.

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2
(*b*) पादैर्न्यूनं शोचसि नैकपादम्,
2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2
आत्मानं वा वृषलैर्भोक्ष्यमाणम् ।
1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
अथो सुरादीन् हृतयज्ञभागान्,
1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2
प्रजा उत स्विन्मघवत्यवर्षति ॥, b. 16. 20.

1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2
(*c*) त्रिगुणो विगुणश्चतुरात्मधरः,
2 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2
पूर्त्तेष्टयोश्च फलभागहरः ।
1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2
विदधातु नित्यमजितोऽतिचलः;
1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2
गतिमात्मगां सुकृतिनामृषीणाम् ॥, m. xii. 346. 20.

2 2 1 2 2 1 2 2. 1 2 1 2
(*d*) तद्यत्र शुभश्चैतदुक्तं त्वया विभो,
2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2
सम्यक् चेष्टं दैवताद्यं यथावत् ।
2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2
स्वस्त्ययनं भवतश्चास्तु नित्यम्,
2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2
शुद्ध्या सदा बुद्धियुक्तं मनस्ते ॥, m. xii. 318. 83.

2 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2 2
(*e*.) तत्र स्थितं मां देवसुखेषु सक्तं,
2 2 2 2 1 1 1 1 2 1 2 2
कालेऽतीते महति ततोऽतिसात्मम् ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

2 2 222 2 2122122
दूतो देवानामब्रवीदुग्ररूपः,
2 22 2 2 1 22 1 22
ध्वंसेतुरश्वैस्त्रिः श्रुतेन स्वरेण ॥, Mat. 38. 18.

1 1 2 12 11121 12
(*f*.) स हि लोकयोनिरमृतस्य पदं,
2 2 12 11112 112
सूक्ष्मं परायणमचलं हिपदम् ।
1 2 12 1 112 112
तत् सांख्ययोगिभिरुदारवृत्तं,
22 12 1 1 12 12 12
बुद्ध्या यतात्मभिरिदं सनातनम् ॥, m. xii. 346. 22.

22 1 22 112 1 22
(*g*.) तेषां न तिर्यग्गमनं हि दृष्टं,
2 2 1 2 2 112 122
नार्वाग्गतिः पापकृताधिवासः ।
1 2 12 2 1 1 2 12 12
न वा प्रधाना अपि ते द्विजातयः,
2 2122 112 122
ये ज्ञानमेतन् नृपतेऽनुरक्ताः ॥, m. xii. 301. 113.

221 2 11 122122
(*h*.) क्षेपायमाणमभिषङ्गव्यलीकं,
12 22 112 21 22
निगृह्णाति ज्वलितं यश्च मन्युम् ।
12122 1 12 1 22
अदुष्टचेता मुदितोऽनसूयुः,
1 2 2 2 112 2 122
स आदत्ते सुकृतं वै परेषाम् ॥, m. xii. 299. 11.

2 2 222 2122 1 22
(*i*) राज्ञा जेतव्याः शत्रवश्चोन्नताश्च,

22 222 212 2 12 2
सम्यक् कर्तव्यं पालनं च प्रजानाम् ।

2 2222 11221 22
अग्निश्चेयो बहुभिश्चापि यज्ञैः,

2 2 222 112 22 22
अन्तेत्र मध्येत्र वा वनमाश्रितत्र श्रेयम् ॥, m. xii. 291. 22.

221 2 11121 212
(j) आवर्तमानमजरं विवर्तनं,

2 2 1 221 2 2 1 22
षण्नाभिकं द्वादशारं सुपर्व ।

2 212 2 11 21 22
यस्येदमास्योपरि याति विश्वं,

2 2 1 22 1 12 122
तत् कालचक्रं निहितं गुहायाम् ॥, m. xii. 246. 32.

221 2 111 12 1 22
(*k*) दृष्ट्वैव मामभिमुखमापतन्तं,

22 1 22 112 122
देहीति स ह्यासनमादिदेश ।

221 2 2 1 12122
वैवस्वतोऽर्घ्यादिभिरर्हणैश्च,

12 1221221 2 2
भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥, m. xiii. 71. 16.

2 222 2 122 12 12
(*l*) चातुर्मास्यैत्र र्ये यजन्ते जनाः सदा

1222 11122 122
तयेष्टीनां दशशतं प्राप्नुवन्ति ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

2 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2
ये चाग्निहोत्रं जुह्वति श्रद्दधानाः,

1 2 2 2 2 1 22 1 22
यथाम्नायं त्रीणि वर्षाणि विप्राः ॥, m. xiii. 102. 36.

22 12 2112 122
(*m*) तेजोमयो नित्यमयः पुराणः

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
लोकाननन्तानभयानुपैति ।

2 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2
भूतानि यस्मान्न त्रसन्ते कदाचित्

1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2
स भूतानां न त्रसते कदाचित् ॥, m. xii. 246. 34.

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2
(*n*) ततोऽपरे भान्ति लोकाः सनातनाः

1 1 1 2 1 1 2 2 1 2 2
विरजसो वितमस्का विशोकाः ।

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2
आदित्यदेवस्य पदं महात्मनः

2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥, m. xiii. 102. 32.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
(*o*) अगर्हणीयो न च गर्हतेऽन्यान्,

1 2 22 1 1 2 2 1 2 2
स वै विप्रः परमात्मानमीक्षेत् ।

12 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2
विनीतमोहो व्यपनीतकल्मषः,

1 21 2 21 1 2 121 2
न चेह नामुत्र च सोऽन्वमर्च्छति ॥, m. xii. 246. 35.

2 2 2 2 112 2122
(*p*) दिव्यां मालामुरसाऽनेकवर्णां

12122 2 122122
समुद्वहन्तं गुल्फदेशावलम्बाम् ।

2 2 12 1 1 22 122
चन्द्रं यथा परिविष्टं ससन्ध्यं

22 12 2112122
वर्षात्यये तद्वदपश्यमेनम् ॥, m. xiii. 14. 388.

(*q*) विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमिः,
वाराणसी ब्रह्मपुरी दुरत्यया ।
अतः कुलोच्छेदविधिं विधित्सुः
निवस्तुमत्रेच्छति नित्यमेव सः ॥, Pr. II. 12.

Here the 1st foot is इन्द्रवज्रा, the 2nd इन्द्रवंशा, the 3rd उपेन्द्रवज्रा, the 4th वंशस्थ.

(5) Of twelve and 13 syllables.

112 11211 11112
(*a*) निधनादिविवर्जितहृतनतिहृत्

1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2
हृतिविहितमनोरथपन्नगभृत् ।

1 121 12 1 12 112
नगभर्तृसुतार्पितवामवपुः,

112 1 1 2 1 1 2 1 12
स्ववपुः परिपूरितसर्वजगत् ॥, kasi. 17. 36.

111 11112 12 12 2
(*b*) यदुपनिषदमुपाकरोत् तथाऽसौ

11112 1 12 1 2 122
जनकनृपस्य पुरा हि याज्ञवल्क्यः ।

1 1 1 1 1 1 2 1 2 1 2 2
यदुपगणितशाश्वताव्ययं तत्

1 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2
शुभमच्युतत्वमशोकमर्च्छति ॥, m. xii. 318. 112.

This is पुष्पिताग्रा with the last syllable wanting in the fourth foot and यद् in excess in the first foot.

1 2 1 2 1 1 1 1 2 1 2 1 2
(*c*) अतः परं परममुदारमाश्रमं

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2
तृतीयमाहुस्त्यजतां कलेवरम् ।

1 2 1 2 1 1 1 1 2 1 2 1 2
वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2
शृणुष्व संश्लिष्टशरीरकारिणाम् ॥, m. xii. 244. 29.

(7.) Of eleven and thirteen syllables.

1 1 1 1 1 1 2 1 2 1 2
(*a*) स च किल कृतनिश्चयो द्विजः,

1 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2
भुजगपतिप्रतिदेशितात्मकृत्यः ।

1 1 1 1 1 1 2 1 2 1 2
यमनियमसहो वनान्तरं,

1 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2
परिगणितोञ्छशिलाशनः प्रविष्टः ॥, m. xii. 365. 9.

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 2
(*b*) स एव पार्थाय श्वेतमश्वं प्रायच्छत्,

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2
स एवाश्वानथ सर्वांश्चकार ।

121 22 1 12 122
सबन्धुरस्तस्य रथस्त्रिचक्रः,

12 1 2 1122 1 2 2
त्रिवृच्छिराश्चतुरश्वस्त्रिनाभिः ॥, m. xiii. 159. 26.

(8.) Of ten and twelve syllables.

11 22 1121 2122
(*a*) किन्नु निर्वाणपदस्य भद्रपीठं,

112 2112 1 212 2
मृदुलं तल्पमथो नु मोक्षलक्ष्म्याः ।

112 112 1212
अथवा मणिकर्णिकास्थली,

112 2 1 1 2 1 2 1 2 2
परमानन्दसुकन्दजन्मभूमिः ॥, kasi. 44. 46.

(9) Of nine, ten and eleven syllables.

2 2 22 2 112 2
(*a*) आहुः षष्टिं बुद्धिगुणान् वै

21 1 22 21 122
भूतविशिष्टा नित्यविषक्ताः ।

21122 2 11 22
भूतविभूतीश्चाक्षरसृष्टाः,

21 1 22 111 122
पुत्र न नित्यं तदिह वदन्ति ॥, m. xii. 255. 12.

(10) Of 8, 9, 10, and 11 syllables.

2 21 12 1 12 122
(*a*) वायुर्बुभुजोऽपि सतो नरस्य,

2 21 2 1 2 2 2
दुःखक्षयः कुतस्तस्य ।

111 1 1 21112
भवति हि सुरासुरगुरौ
21 1 2212 2 2
यस्य न विश्वेश्वरे भक्तिः ॥ m. xiii. 14. 182.

(11) Of eleven, twelve and 13 syllables.

11 2 122 ° 12 2 12 2
(*a*) ऋषयः समेताः पश्चिमे वै प्रभासे,
1212 21 12 122
समागता मन्त्रममन्त्रयन्त ।
121 22 11 2 21 2 2
चराम सर्वां पृथिवीं पुण्यतीर्थां,
2 2 2 2 21 2 21 22
तन् नः कामं हन्त गच्छाम सर्वे ॥ m. xiii. 94. 3.

2 2 122 11221212
(*b*) स्वाध्यायशीला गुरुशुश्रूषणे रताः,
1212 212 2122
तपस्विनः सुव्रताः सत्यसन्धाः ।
2222 21 1 21212
आचार्याणामप्रतिकूलभाषिणः,
22 12 1122122
नित्योत्थिता गुरुकर्मस्वचोद्याः ॥, m. xiii. 102. 33.

Here the first foot is discordant.

(12) 11, 12 and 14 syllables.

2 212 1112 112 122
(*a*) तं लोकसाक्षिणमजं पुरुषं पुराणं,
11212 12 12 122
रविवर्णमीश्वरं गतिं बहुशः ।

1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2
प्रणमध्वमेकमनसो यत:,

1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2
सलिलोद्भवोऽपि तमृषिं प्रणत: ॥, m. xii. 346. 21.

(13.) Of 11, 12 and 15 syllables.

1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 2
(*a*) असुरवधकरस्तपसां निधि:,

1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2
सुमहतां यशसां च भाजनम् ।

1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2
मधुकैटभहा कृतधर्मविदां गतिदोऽ-

1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 1 2 1 2
भयदो मखभागहरोऽस्तु शरणं स ते ॥, m. xii. 346. 19.

(14.) Of 15 and 20 syllables.

1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 2
(*a*) अभिनवकुसुमस्तवकिततरुवरस्य परिसरे,

1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 2 2 1 1 2 1 2
मदकलकोकिलकूजितमधुपझङ्कारमनोहरे ।

2 1 1 1 1 2 1 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2
नन्दनविपिने निजकरिणीविरहानलेन सन्तप्त:,

1 1 1 1 1 2 1 1 1 2 2 1 1 2 2
विचरति गजाधिपतिरैरावतनामा ॥, V. iv. 53.

(15) Of 16 and 17 syllables.

1 1 1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 1 2
(*a*) भ्रमरकुलाकुलोल्वणसुगन्धिपुष्पतरु:

1 1 1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2
तरुणमधूकसम्भवपिशङ्गिततुङ्गशिख: ।

1 1 1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2
शिखरशिलान्तरालपरिक्लृप्तजलावसरः

1 1 1 1 2 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2
सरसफलश्रियं विततान सुवेलगिरिः ॥, B. xxi. 21.

(16) Of 17 and 18 syllables.

1 1 1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2
(*a*) करटतटान्तवान्तमदसौरभसारभर-

1 1 1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 1 1 2
स्खलदलिसंभ्रमत्कलभकुम्भजृम्भितबलः ।

1 1 1 1 2 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2
हरिरिव जम्बुकानतिमदरदयुतान् कुजनान्,

1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 1 1 1 2 1 1 2
अपि नाक्षिगोचरयतीह यतिपति र्हतकान् ॥, m. s. 16. 61.

(17) Other Uneven metres.

1 1 1 1 1 2 1 2 1 1 2 1 2
जय अतुलशक्तिदीधितिपिञ्जर,

1 1 2 1 2 1 1 1 1 1 2
भुजदण्डचण्डरणरभस ।

1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 2 1 2 2 1 2 2
सुखद कुमुदकाननविकासनेन्दो कुमार,

1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 2 1 2
जय दितिजकुलमहोदधिवड़वानल ॥ Mat. 158. 40

2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2
षण्मुख मधुररवमयूररथ,

1 1 1 1 1 2 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 2 1 2
सुरमुकुटकोटिघट्टितचरण नवाङ्कुरमहासन ।

11 1 112 2 12 111 11112
जय ललितचूडाकलापनवविमलदल,

11121 2 1212 112 2 12
कमलकान्त दैत्यवंशदुःसहदावानल ॥,—41.

11 121 1 2 11112 1212 1 2
जय विशाख विभो जय सकललोकतारक स्कन्द,

11 2 2 2 1 1 2 2 1 2
जय गौरीनन्दन घण्टाप्रिय

11 12 1 1 2 1112 21 2 1112
प्रियविशाख विभो धृतपताकप्रकीर्णपटल,

111211211 11121 2
कनकभूषणभासुरदिनकरच्छाय ॥,—42.

11 1 112 112 2 2 2 1 2 2 2
जय जनितसंभ्रमलीलालूनाखिलाराते,

21 111 2 12 11 1 1 2 1111212 12 2 2
जय सकललोकतारक दितिजासुरवरतारकान्तक स्कन्द ।

1 1 21 21212 11 1121121 1212
जय बाल सप्तवासर, जय भुवनावलिशोकविनाशन ॥—43.

460. The following uneven metres are found in the *Gita* Govinda.

1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 2 1 2
(*a*) श्यामलकमलदललोचन, भवमोचन ।

1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 21 12
त्रिभुवनभवननिधान, जय जय देव हरे ॥ Gi. i. 21.

11 11 1 1 1 1 2 1 1 2 2 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 2
(*b*) स्तनविनिहितमपि हारमुदारं सा मनुते कृशतनुरिव भारम् ।

2 1 2 1 1 1 1 2 2 1 2
राधिका तव विरहे केशव ॥ Gi. iv. 11.

1 111111111122
(*c*) अनिलतरलकुवलयनयनेन

1111 2 11111122
तपति न सा किशलयशयनेन ।

11 2 112 112 12
सखि या रमिता वनमालिना ॥ Gi. vii. 31.

21111 11 111 122
(*d*) पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम् ।

111111121 122
त्वदधरमधुरमधूनि पिवन्तम् ।

21 122 11 22 2112
नाथ हरे सीदति राधा वासगृहे ॥ Gi. vi. 2.

21112111211 12
(*e*) मञ्जुतरकुञ्जतलकेलिसदने ।

111 222 1112112
प्रविश राधे माधवसमीपमिह

1111 111111 1112
विलस रतिरभसहसितवदने ॥ Gi. xi. 15.

111111 1111 11112
(*f*) हरिरभिसरति वहति मृदुपवने ।

1 11111 11211 112
किमपरमधिकसुखं सखि भवने ॥

2122 11 211 2112
माधवे मा कुरु मानिनि मानमये ॥ Gi. ix. 2.

211 21 12112 1 1 2 2
(*g*) निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातं,

1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 2 2
सदयहृदयदर्शितपशुघातम्

2 1 1 1 1 2 1 1 2 2 1 1 1 1 2 1 1 2
केशव धृतबुद्धशरीर, जय जगदीश हरे ॥, Gi. i. 13.

1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 2
(*h*) स्मरसमरोचित विरचितवेशा

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2
गलितकुसुमदरविलुलितकेशा ।

2 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2
कापि मधुरिपुणा विलसति युवतिरधिकगुणा ॥ Gi. vii. 13.

2 1 2 1 1 2 1 2 1 1 2 1 2 1 1 2 2
(*i*) मामियं चलिता विलोक्य वृतं वधूनिचयेन

2 1 2 1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 1 2 2
सापराधतया मयापि न निवारितातिभयेन ।

1 1 1 1 1 2 1 1 1 2 1 2 2 1 1 2 2
हरि हरि हतादरतयागता सा कुपितेव ॥ Gi. iii. 3.

1 1 1 1 1 1 1 2 2 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2
(*j*) वसति विपिनविताने त्यजति ललितमपि धाम ।

1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2
लुठति धरणिशयने बहु विलपति तव नाम ।

1 1 2 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
सखि हे सीदति तव विरहे वनमाली ॥ Gi. v. 5.

1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 2
(*k*) यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितम् ।

2 1 2 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 2 1 2
तेन मम हृदयमिदमसमशरकीलितम् ॥

2 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2
यामि हे कमिह शरणं सखीवचनवञ्चिता ॥, Gi. vii. 4.

1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2
(*l*) विरचितचाटुवचनरचनं चरणे रचितप्रणिपातं ।

2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 2
सम्प्रति मञ्जुलवञ्जुलसीमनि केलिशयनमनुयातम् ॥

2 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 2
मुग्धे मधुमथनमनुगतमनुसर राधिके ॥, Gi. xi. 2.

1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 2
(*m*) कुरु यदुनन्दन शिशिरतरेण करेण पयोधरे ।

1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 2 1 2
मृगमदपत्रकमत्र मनोभवमङ्गलकलससहोदरे ॥

1 1 2 1 2 1 1 2 1 2 2 1 1 1 1 2 2 1 2
निजगाद सा यदुनन्दने, क्रीड़ति हृदयानन्दने ॥, Gi. xii. 17.

2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 2
(*n*) चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली,

2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2
केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डितगण्डयुगस्मितशाली ।

1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2
हरिरिह मुग्धवधूनिकरे, विलासिनि विलसति केलिपरे ॥, Gi. i. 40.

1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2 1 1 1 1 2 1 2
(*o*) समुदितमदने रमणीवदने चुम्बनवलिताधरे ।

1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 2
मृगमदतिलकं लिखति सपुलकं मृगमिव रजनीकरे ॥

1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 1 1 2
रमते यमुनापुलिनवने विजयी मुरारिरधुना ॥, Gi. vii. 22.

1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2
(*p*) किसलयशयनतले कुरु कामिनि चरणनलिनविनिवेशम् ।

11 1121121 1211 11111111 122
तव पदपल्लववैरि पराभवमिदमनुभवतु सुवेशम् ॥
11112 22 111111111 212
क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसर राधिके ॥, Gi. xii. 2.

21 111112 1121 1 1 1111 2 1122
(*q*) सञ्चरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनवंशं,
1 1112112112 11 211 2 1122
वलितदृगञ्चलचञ्चलमौलिकपोलविलोलवतंसम् ।
2 21111 111122
रासे हरिमिह विहितविलासं,

111 12 11 111122
स्मरति मनो मम कृतपरिहासम् ॥, Gi. ii. 2.

111 12112 112 11 111 121 112
(*r*) निभृतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तं,
11112 1111 112 11111121 122
चकितविलोकितसकलदिशा रतिरभसरसेन हसन्तम् ।
1 1 2 21111122
सखि हे केशिमथनमुदारं,

11112 11 1111211 2112 1122
रमय मया सह मदनमनोरथभावितया सविकारम् ॥, Gi. ii. 11.

1 11 1211211 2 1 1 2 1111 1122
(*s*) ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे,
111111112 112 112 112 1 1 22
मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे ।
1111 11111 11122
विहरति हरिरिह सरसवसन्ते,

211 11 1121 12 11 111121 122
नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरन्ते ॥, Gi. i. 28.

2 1 1 2 1 1 2 2 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2
(*t*) निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनुविन्दति खेदमधीरं
2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2
व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयमिव कलयति मलयसमीरम् ।
2 1 1 2 1 1 2 2
सा विरहे तव दीना,
2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2
माधव मनसिजविशिखभयादिव भावनया त्वयि लीना ॥, Gi. iv. 2.

2 2 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
(*u*) राधावदनविलोकनविकसितविविधविकारविभङ्गम् ।
1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
जलनिधिमिव विधुमण्डलदर्शनतरलिततुङ्गतरङ्गम् ॥
1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2
हरिमेकरसं चिरमभिलषितविलासं,
2 1 2 1 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
सा ददर्श गुरुहर्षवशंवदवदनमनङ्गविकाशम् ॥ Gi. xi. 24.

1 1 1 1 2 2 1 1 1 1 2 2 1 1 1 1 2 1 1 2 2
(*v*) रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरवेशं,
1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
न कुरु नितम्बिनि गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेशम् ।
2 1 1 2 2 1 1 2 2 2 1 1 1 1 2 1 1 2 2
धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली,
2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 2 2 1 1 1 1 1 1 2 2
पीनपयोधरपरिसरमर्दनचञ्चलकरयुगशाली ॥ Gi. v. 8.

1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 2
(*w*) रजनिजनितगुरुजागररागकषायितमलसनिमेषं,
1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
वहति नयनमनुरागमिव स्फुटमुदितरसाभिनिवेशम् ।

CSL

1 1 1 1 2 1 2 11 2 1 2 11 2 11 21122
हरि हरि याहि माधव याहि केशव मा वद कैतववादं
2111111 2112 11 2 11 111 122
तामनुसर सरसीरुहलोचन या तव हरति विषादम्॥ Gi. viii. 2.

111 11 2 1 1 1 2 111212
(*x*) वदसि यदि किञ्चिदपि दन्तरुचिकौमुदी
111 111 11112 2
हरति दरतिमिरमतिघोरम्।
11111212 11 11212 2111 21112 2
स्फुरदधरसीधवे तव वदनचन्द्रमा रोचयति लोचनचकोरम्॥
12 2 1 2 2 21 11 2 11 1 2 2
प्रिये चारुशीले मुञ्च मयि मानमनिदानम्।
111 11 2 1 2 111 11 2 12
सपदि मदनानलो दहति मम मानसं
2 1 1 11111122
देहि मुखकमलमधुपानम्॥ Gi. x. 2.

Sec viii. *उपस्थितप्रचुपित; वर्धमान; शुद्धविराट्.

461. If the first foot consists of **14** syllables = **222 112 121 211 22**, the second foot consists of **13** syllables = **112 111 121 2122**, the 3rd foot consists of nine syllables = **111 111** 112 and the 4th foot consists of 15 syllables = **111 111 111 121 122**, it is called उपस्थितप्रचुपित.

रामा कामकरेणुका मृगायतनेत्रा,
हृदयं हरति पयोधरावनम्रा।
भ्रूयमतिशयसुभगा,
बहुविधनिधुवनकुशला ललिताङ्गी॥, P. h.

462. If the third foot consists of eighteen syllables = 111 111 112 111 111 112, it is called वर्धमान.

विम्बोष्ठी कठिनोन्नतस्तनावनताङ्गी,
हरिणीशिशुनयना नितम्बगुर्वी ।
मदकलकरिगमना परिणतशशिवदना,
जनयति मम मनसि मुदं मदिराक्षी ॥, P. h.

(*b.*) If the 3rd foot consists of nine syllables = 221 121 212, it is called शुद्धविराडृषभ.

कन्येयं कनकोज्ज्वला मनोहरदीप्तिः,
शशिनिर्मलवदना विशालनेत्रा ।
पीनोरुनितम्बशालिनी,
सुखयति हृदयमतिशयं तरुणानाम् ॥, P. h.

Sec. ix. * उपचित्रक (उपचित्र, V. r.). (11)

463. If the odd feet consist of 11 syllables, = 112 112 112 12 and the even feet consist of 11 syllables, = 211 211 211 22, it is called उपचित्रक.

उपचित्रकमत्र विराजते, चूतवनं कुसुमैर्विकसद्भिः ।
परपुष्टविघुष्टमनोहरं, मन्मथकेलिनिकेतनमेतत् ॥, P. h.

Sec. x. द्रुतमध्या. (11, 12).

464. If the odd feet consist of 11 syllables = 211 211 211 22 and the even feet consist of 12 syllables = 111 121 121 122, it is called द्रुतमध्या.

यद्यपि शीघ्रगतिर्मृदुगामी, बहुधनवानपि दुःखमुपैति ।
नातिशयत्वरिता न च मृद्वी, नृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या ॥, P. h.

Here in the first foot, ति before मृ is regarded as a heavy syllable under § 13 or the proper reading is गतिः.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

Sec. xi. * वेगवती (10, 11).

465. If the odd feet consist of ten syllables = 112 112 1122 and the even feet consist of 11 syllables = 211 211 211 22, it is called वेगवती.

तव युद्ध नराधिप सेनां, वेगवतीं सहते समरेषु ।
प्रलयोर्मिमिवाभिमुखीं तां, कः सकलक्षितिभृन्निवहेषु ॥, P. h.

Sec xii. भद्रविराट् (10. 11)

466. If the odd feet consist of ten syllables = 221 121 2122 and the even feet consist of eleven syllables = 222 112 121 22, it is called भद्रविराट्.

यत्पादतले चकास्ति चक्रं, हस्ते वा कुलिशं सरोरुहं वा ।
राजा जगदेकचक्रवर्ती, स्याच्छं भद्रविराट् समस्तु तेऽसौ ॥, P. h.

Sec xiii. केतुमती (10, 11).

476. If the odd feet consist of ten syllable = 112 121 1122, and the even feet consist of eleven syllables, = 211 212 111 22, it is called केतुमती

हतभूरिभूमिपतिविक्रां, युद्धसहस्रलब्धजयलक्ष्मीम् ।
सहते न कोऽपि वसुधायां, केतुमतीं नरेन्द्र तव सेनाम् ॥, P. h.

Sec. xiv. हरिणप्लुता (11, 12).

468. If the द्रुतविलम्बित wants the first syllable in the odd feet *i. e.* if the odd feet are = 112 112 112 12 and the even feet are = 111 211 211 212, it is called हरिणप्लुता.

प्रथमाक्षरमाद्यतृतीययोः, द्रुतविलम्बितकस्य हि पादयोः ।
यदि नास्ति तदा कमलेक्षणे, भवति सुन्दरि सा हरिणप्लुता ॥ Sru. 29.

GSL

Sec. xv. यवमती (12, 13).

469. If the odd feet consist of 12 syllables = 212 121 212 122 and the even feet consist of 13 syllables = 121 212 121 212 2, it is called यवमती.

पद्मकं तु कोमले करे विभाति,
प्रशंस्यमत्स्यलाञ्छनं पदे च यस्याः ।
सा यवान्विता भवेद् धनाधिका च,
समस्तबन्धुपूजिता प्रिया च पत्युः ॥ P. h.

Sec xvi. *पदचतुरूर्ध्व (आपीड़, प्रत्यापीड़, उभयापीड़).

470. If the four feet respectively consist of 8, 12, 16 and 20 syllables, it is called पदचतुरूर्ध्व. If the last two syllables in every foot of the पदचतुरूर्ध्व are heavy, the metre is called आपीड़. If the first two syllables are heavy, it is called प्रत्यापीड़. If both the first and last two syllables are heavy, it is called उभयापीड़.

(i) पदचतुरूर्ध्व.

तस्याः कटाक्षविक्षेपैः, कम्पिततनुकुटिलैरतिदीर्घैः ।
तक्षकदष्ट इवेन्द्रियशून्यः क्षतचैतन्यः,
पदचतुरूर्ध्वं न चलति पुरुषः पतति सहसैव ॥, P. h.

(ii) आपीड़.

कुसुमितसहकारे, हतहिममहिमशुचिशशाङ्के ।
विकसितकमलसरसि मधुसमयेऽस्मिन्,
प्रवससि पथिक हतक यदि भवति तव विपत्तिः ॥, P. h.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

(iii) प्रत्यापीड़.

चित्तं मम रमयति, कान्तं वनमिदमुपगिरिनदि ।
कूजन्मधुकरकलरवहृतजनधृति,
पुंस्कोकिलमुखरितसुरभिकुसुमचिततरुतति ॥, P. h.

(iv) उभयापीड़ ।

कान्तावदनसरोजं, हृद्यं घनसुरभि मधुरसाढ्यम् ।
पातुं रहसि सततमभिलषति मनो मे,
किञ्चिन्मुकुलितनयनमविरतमणितरमणीयम् ॥, P. h.

Pingala notices three other varieties of this class (Pre. 269.). But as I have not met a single instance of their use, I need not quote Hal*a*yudha's illustrations.

Sec. xvii. * शिखा ; ज्योतिः ; सौम्या.

471. If two feet consist of 16 light syllables and two feet of eight heavy syllables, it is called शिखा. If the first two feet are all-light, it is called (*a*) ज्योतिः. If the last two feet are all-light, it is called (*b*) सौम्या. These are bad metres. Hal*a*yudha illustrates.

(*a.*) यदि सुखमनुपममपरमभिलषसि,
परिहर युवतिषु रतिमतिशयमिह ।
आत्मज्योतिर्योगाभ्यासात्, दृष्ट्वा दुःखच्छेदं कुर्याः ॥

(*b.*) सौम्यां दृष्टिं देहि स्नेहात्, देहेऽस्माकं मानं मुक्त्वा ।
शशधरमुखि सुखमुपनय मम हृदि, मनसिजरुजमपहर लघुतरमिह ॥

472. In the following, the odd feet consist of all-heavy and the even feet of all-light syllables.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

(*a.*) वीनां द्वन्द्वैर्नत् कूटे, समरुति सुतरुणि समरुति सुतरुणि ।
चित्तं वातेन कोड़ेऽस्मिन्,
सुरमणिगुणरुचि सुरमणि गुणरुचि ॥, sar. p. 87. l. 3.

(*b.*) स्वस्थः शैले पश्चात्सेऽसौ, रुरुरुरतिरतितनुतनु मतिमति ।
लोको यद्वद्दैत्यानीकं,
गुरु गुरुमयि मयि तरितरि सति सति ॥, sar. p. 87. l. 8.

Sec xviii. चूलिका.

473. If the first half consists of 28 syllables – 27 light and last heavy, and the second half of 30 syllables – 29 light and last heavy, it is called चूलिका.

रतिकरमलयमरुति शुचिशशभृति हतहिममहसि मधुसमये ।
प्रवससि पथिक विरहित कथमिह तु परिहृतयुवतिरतिचपलतया ॥ P. h.

474. Others apply the name when every half consists of 28 syllables – 27 light and last heavy.

घनपरिमलमिलदलिकुलमुखरितनिखिलकमलमलयपवने ।
जनयति मनसि शशिमुखि मुदमतिशयमिह मम मधुरयमधुना ॥ P.h.

Sec xix. शिखा ; खञ्जा.

475. If the odd feet consist of 28 light and then a heavy syllable and the even feet of 30 light syllables and a heavy syllable, it is called शिखा. According to V. r. n, the first half consists of similar 29 syllables and the second half of 31 similar syllables.

अभिमतवकुलकुसुमघनपरिमलमिलदलिमुखरितहरिति मधौ
सहचरमलयपवनरयतरलितसरसिजरजसि मनसिशयवितते ।

विकसितविविधकुसुमसुलभसुरभिशरमदननिहितसकलजने,
ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह सुतनु तव विरहदहनविषमशिखा ॥ P. h.

शिखिगुणितदशलघुरचितमपगतलघुयुगलमपरमिदमखिलम् ।
सगुरु शकलयुगलकमपि सुपरिघटितललितपदवितति भवति शिखा ॥ V. r. n

(b). If this is reversed, it is खञ्जा.

अपगतघनविशददशदिशि हृतजनहृदि परिणतकणकपिलकलमे,
प्रविकसितसमकुसुमभवपरिमलसुरभितमरुति शरदि समये ।
शुचिशशिमहसि विरतसरसिरुहि मुदितमधुलिहि विमलितधरणितले,
किमपरमिह कमलमुखि सुखमनुभवति मम हृदयकमलमधुना ॥, P. h.

विनिमयविनिहितशकलयुगलकलितपदविततिविरचितगुणनिचया ।
श्रुतिसुखकृदियमपि जगति ज्नि,
जशिर उपगतवति सति भवति खजा ॥, V. r. n.

Sec. xx. कौमुदी, V. r. n. (12).

476. If every foot consists of **12** syllables, the odd feet being = **111 111 211 211**, and the even feet = **111 111 212 212**, it is called कौमुदी.

Sec. xxi. मञ्जुसौरभ, V. r. n. (12, 13).

477. If the odd feet are = 111 **121 121 212** and the even feet = **112 121 122 1212**, it is called मञ्जुसौरभ.

Sec. xxii. ललिता, V. r. n. (8, 10).

478. If the odd feet are = 212 **112 12** and the even feet = **112** 121 **1212**, it is called ललिता.

Sec. xxiii. मालभारिणी, V. r. c. (11, 12).

479. If the odd feet are = **112** 112 **121 22** and the even feet = **112 211 212 122**, it is called मालभारिणी.

हृदयमस्मदुपाश्रयैकचिन्ता, मनसा प्रेमनिबद्धमत्सरेण ।
नियतं कुपितातिवल्लभत्वात्,
स्वयमुत्प्रेक्ष्य ममापराधलेशम् ॥ Ve. ii. 9

भुजगा भुजगाः सदैव तेऽस्मौ, न विषं संक्रमते च नीलकण्ठ ।
अहमस्मि च वामदेव वामा,
तव वामं वपुरत्र चिन्तयुक्ता ॥ kasi. 44. 25.

Sec. xxiv. षट्पदा, V. r. n. (14, 12).

480. If the odd feet are = **211 212 121 212 22** and the even feet = **212 121 212 122**, it is called षट्पदा.

Sec xxv. यवानी, V. r. n. (12, 13).

481. If the odd feet are = **212 121 212 121** and the even feet = **221 212 121 2122**, it is called यवानी.

CHAPTER III. RHYME.

482. Rhyme is not cultivated in Sanskrit. The following illustrations are sufficient.

(*a.*) बालस्तावत् क्रीड़ासक्तः, तरुणस्तावत् तरुणीरक्तः ।
वृद्धस्तावत् चिन्तामग्नः, परमे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्नः ॥, Moh. 11.

Here the first and second feet and the 3rd and the 4th feet end in the same sounds.

(*b.*) नैवाभ्यसूयामि वचस्त्वदीयं, प्रीत्या प्रयच्छामि शिरोऽस्मदीयम् ।
को वार्थिसात् प्राज्ञतमो वृकायं,
जानन् न कुर्यादिह बह्वपायम् ॥, m. s. 11. 25.

Here the first and 2nd feet and the 3rd and 4th feet end in the same sounds.

(*c.*) पञ्चाक्षरं पावनमुच्चरन्तः, पतिं पशूनां हृदि भावयन्तः ।
भिक्षाशिनो दिक्षु परिभ्रमन्तः, कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥, Yati. 5.

Here every foot ends in the same sounds.

(*d.*) सङ्गः सत्सु विधीयतां भगवतो भक्तिर्दृढा धीयतां,
शान्त्यादिः परिचीयतां दृढतरं कर्म्माशु संत्यज्यताम् ।
सद्विद्वानुपसर्प्यतां प्रतिदिनं तत्पादुका सेव्यतां,
ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरो वाक्यं समाकर्ण्यताम् ॥, Sad. 2.

Here every foot and the first sections of every foot have the same sounds.

CHAPTER IV. Irregular Verses.

483. Old writers do not always observe the rules of prosody. Hence the irregularities mentioned in §8. The following illustrations may be usefully consulted.

(I) Of eight syllables (अनुष्टुप्).

(*a*) परमाणौ परमाणौ, सर्गवर्गा निरर्गलाः ।
ये पतन्त्युत्पतन्त्यम्बु,—वीचिवत् तान् स पश्यति ॥ Yo. ii. 18. 29.

The sixth syllable should be heavy.

(*b*) न प्राणेन नापानेन, मर्त्यो जीवति कश्चन ।
अपरेण तु जीवन्ति, यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ At. I. 165.

The 5th syllable should be light,

(*c*) आनन्दात्माहमप्येवं, सच्चिद्रूपं निजं वपुः ।
विस्मृत्यैनां कल्पितवान्, आत्मनैवात्मनि स्वयम् ॥, At. I. 256.

Here the three syllables कल्पित should be 122 instead of 211.

(*d*) तमिन्द्रियाणि सर्वाणि, नानुपश्यन्ति पञ्चधा ।
आहुश्चैनं केचिदग्निं, केचिदाहुः प्रजापतिम् ॥, m. xii. 224. 52.

Here the third foot ends in 2122 instead of 1222.

CSL

(*e*) अन्यत्र नाथ प्रायत्रोऽसि, तत्र विश्राणयिष्यसि ।
भवान् मया विनिर्मापयिता, स्वं प्रासादं कदा भव ॥, kasi. 86.94.

The second half contains two syllables in excess.

(*f*) आशीविष इव क्रुद्धः, सहदेवो यदाभ्ययात् ।
कदनं करिष्यन् शत्रूणां, तेजसा दुर्जयो युधि ॥ m. vii. 10. 3.

Here the third foot contains nine syllables.

(ii) Of eleven syllables (त्रिष्टुप्).

(*a*) आभासुरा गन्धपा धूमपाश्च, वाचा विरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः ।
शुद्धाश्च निर्म्माणरताश्च देवाः,
स्पर्शाशना दर्शपा आज्यपाश्च ॥ m. xiii. 18. 75.

This is उपेन्द्रवज्रा. But in the first and last feet the 7th syllable is irregularly heavy. Some regard this as a distinct metre.

(*b*) इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः, स सान्त्वयित्वाऽच्युतमित्रसूतः ।
अन्वाद्रवद्दंशित उग्रधन्वा
कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन ॥ b. I. 7. 17.

This is उपजाति. But in the 4th foot, the 5th syllable should have been heavy and the 7th light.

(*c*) राजंश्च कुर्वन् सुहृदो नन्दयेथाः, साधून् रक्षंस्तात यज्ञैर्यजेथाः ।
दुष्टान् निघ्नन् वैरिणश्चाजिमध्ये
गोविप्रार्थे वत्स मृत्युं व्रजेथाः ॥, M. p. 26. 39.

This is शालिनी. But in the first foot, सु is light. This is, however, scarcely perceptible as हृ sounds like ह्रि.

(*d*) एवं राजा विदुरेणानुजेन, प्रज्ञाचक्षु र्बोधितो ह्याजमीढः ।
छित्वा स्वेषु स्नेहपाशान् द्रढिम्नः,
निश्चकाम भ्रातृसंदर्शिताध्वा ॥, b. 1. 13. 27.

This is also शालिनी. But in the first foot, the 5th syllable is irregularly light.

(iii) Of twelve syllables (जगती).

(*a*) विवस्वते ज्ञानभूतान्तरात्मने, जगत्प्रतिष्ठाय जगद्धितैषिणे।
स्वयम्भुवे लोकसमस्तचक्षुषे,
सुरोत्तमायामिततेजसे नमः॥ M. p. 107.5.

This is वंशस्थ. But भूता should have been भवा.

(*b*) तस्यार्पीस्त्रं धनुषि प्रयुञ्जतः, सुवर्णपुङ्खाः कलहंसवाससः।
विनिःसृता निर्विविशुर्द्विषद्बलं,
यथा वनं भीमरवाः शिखण्डिनः॥ b. 4. 11. 3.

This is also वंशस्थ. But in the first foot, the first measure consists of two heavy syllables instead of three middle-heavy syllables.

(*c*) शिव देव गिरीश महेश विभो, विभवप्रद गिरिश शिवेश मृड।
मृडयोडुपतिध्र जगत्त्रितयं, कृतयन्त्रणभक्तिविघातकृताम्॥, kasi. 17. 39.

This is तोटक. But the second foot contains one syllaable in excess. गिरिश is to be read as if गिर्श.

(*d*) न तु वेत्ति चराचरभूतगतं, भवभावमतीव महानुच्छ्रितः।
प्रभवः पुनरर्थिवचोविसृत-श्रवणोपमकौतुकभावकृतः॥, Mat. 153. 29.

This is also तोटक. But the second and the third feet end in middle-light instead of last-heavy. In the first case, च्छ्र is regarded as if it was छृ.

(iv.) Of 13 syllables (अतिजगती).

(*a*) त्वं ब्रह्मा हरिरजसंज्ञितस्त्वमिन्द्रः,
वित्तेशः पितृपतिरम्बुपतिः समीरः।

सोमोऽग्नि र्गगणमहीधरोऽब्धिः,
किं स्तव्यं तव सकलात्मरूपधाम्नः ॥, M. p. 104. 37.

This is properly प्रहर्षिणी. But the second foot contains 14 syllables (रञ्ज् instead of रप्) and the 3rd foot wanting two syllables at the end अब्धिः for अब्धिवर्गः.

(*b*) अनन्वितं ते भगवन् विचेष्टितं,
यदात्मना चरसि हि कर्म्मणाजत्रसे।
विभूतये यत उपसेदुरीश्वरीं,
न मन्यते स्वयमनुवर्त्ततीं भवान् ॥, b. 4. 7. 34.

This is रुचिरा. But in the first foot, the second measure consists of two heavy syllables instead of a heavy and two light syllables—ते for तव.

(v). Of 14 syllables (शक्करी).

(*a*) वक्षःस्थलस्पर्शरुग्नमहेन्द्रवाह-
दन्तै र्विडम्बितककुब्जुष ऊढहासम्।
सद्योऽसुभिः सह विनेष्यति दारहर्त्तुः,
विस्फूर्जितै र्धनुष उच्चरतोऽधि सैन्ये ॥ b. 2. 7. 25.

This is वसन्ततिलक. But in the first foot, the second measure consists of two heavy syllables instead of a heavy and two light syllables—स्पर्श for स्पृशन (not स्पर्शन).

(*b*) नाभेरसावृषभ आस सुदेविसूनुः
यो वै चचार समदृक् जड़योगचर्य्याम्।
यत् पारमहंस्यमृषयः पदमामनन्ति
स्वस्थः प्रशान्तकरणः परिमुक्तसङ्गः ॥ b. 2. 7. 10.

This is also वसन्ततिलक. But in the third foo[illegible]he fourth syllable is in excess—पारम for पार.

(*c*) स हि परमर्षिर्जनभुवनपतिः,
पृथुधरणिधरः श्रुतिविनयविधिः ।
शमनियमनिधिर्यमनियमपरः,
द्विजवरसहितस्तव च भवतु गतिर्हरिरमरहितः ॥ m. xii. 346. 13.

This is प्रहरणकलिता. But in the first foot one syllable is wanting, the second measure consisting of a light and a heavy syllable instead of three light syllables—परमर्षि for परमऋषि. The fourth foot contains eight syllables in excess—तव च भवतु गतिः.

(vi). Of 17 syllables. (अत्यष्टि).

त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयोः,
गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृताश्च गिरः ।
अनुयुगमन्वहं सगुण गीतपरम्परया
श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥ b. x. 87. 40.

This is अवितथ. But in the second foot, the third measure consists of two heavy syllables instead of a heavy and two light syllables—तर्हि for तरहि.

(*b*) हस्ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यैः,
छिद्रं ह्यन्तर्निहितवयुनः शिक्यभाण्डेषु तद्वित् ।
ध्वान्तागारे धृतमणिगणं स्वाङ्गमर्थप्रदीपं,
काले गोप्यो यर्हि गृहकृत्येषु सुव्यग्रचित्ताः ॥ b. x. 8. 30.

This is मन्दाक्रान्ता. But in the fourth foot, the second measure consists of two heavy syllables instead of three first-heavy syllables—यर्हि for यरहि.

GSL

CHAP. V. CONCLUDING REMARKS.

484. The review of classical metres shews the great extent of described and the still greater extent of undescribed metres. They may be divided into three classes (1) simple metres, such as the इन्द्रवज्रा ; (2) compound metres, such as the क्रौञ्चपदा and भुजङ्गप्रयात, where each foot properly consists of two different metres ; and (3) faulty metres, such as the भाराक्रान्ता and शार्दूलललित, where the flow of syllables is not throughout harmonious. The uneven metres, when not faulty, belong to the second class.

485. दण्डक's over 30 syllables are too long to be harmonious. But there may be good compound metres of the भुजङ्गविजृम्भित class up to 35 syllables, the first part containing **12** and the second of **23** syllables. The illustration at **412** contains 9 + 20 syllables.

486. The most important metres are (1) the ordinary अनुष्टुप् (§ 448), (2) इन्द्रवज्रा in its different forms (§ 195), (3) वंशस्थ (§ 222), (4) प्रहर्षिणी (§ 256), (5) वसन्ततिलक (§ 273), (6) मालिनी (§ 292), (7) मन्दाक्रान्ता (§ 337), (8) शार्दूलविक्रीडित (§ 369), (9) स्रग्धरा (§ 389). This order probably also represents their relative use. The first is most common in the Pur*an*as ; the second in classical poetry and the last two in dramas.

487. The next in importance are रथोद्धता, [illegible] शालिनी and दोधक of eleven syllables ; द्रुतविलम्बित, तोटक,

भुजङ्गप्रयात, and प्रमिताक्षरा of twelve; रुचिरा and मञ्जुभाषिणी of thirteen; शिखरिणी, हरिणी, and पृथ्वी of seventeen; वियोगिनी, पुष्पिताग्रा, औपच्छन्दसक, and उद्गता of uneven metres.

488. There are other very good metres, but they are either rarely used such as the भुजङ्गविजृम्भित and मालभारिणी or too difficult to be ordinarily used *in the same form*, such as the Jayadevi metres. Similar metres, however, may be used to any extent and as they are exceedingly harmonious, I recommend my readers to a careful study of their form.

489. Many of the other metres are faulty and should be excluded from the descriptive sections of prosody. I have included them out of deference to our prosodists, but the illustrations in the preceeding chapter will easily enable my readers to detect all faults of arrangement.

GSL

PART IV. Quantitative metres.

Sec i. आर्या।

490. The only proper quantitative metre used by Sanskrit poets is आर्या with its varieties.

491. आर्या generally consists of two halves : the first containing 30 thirty quantities and the second 27 twenty-seven quantities, of which the 21st quantity is generally a light syllable.

492. If both halves contain 30 quantities, it is called गीति.

493. If both halves contain 27 quantities, it is called उपगीति.

494. If the first half consists of twenty-seven quantities and second of thirty, it is called उद्गीति.

495. If both halves contain 32 thirty-two quantities, it is called आर्यागीति.

496. If in each half there is pause after the 12th quantity, it is called पथ्या. Otherwise it is called विपुला. If in the first half, the pause is not at the 12th quantity, it is called मुखविपुला. If in the second half, the pause is not at the 12th quantity, it is called अन्तविपुला. If in both halves, there is no pause at the 12th quantity, it is called उभयविपुला.

(i) आर्या.

2 2 22 2 1 1 22 1 1 1 1 1 2 1 2 2 2

(*a*) द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधे र्दिशोऽप्यन्तात् ।

2 21 1 11 1111 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 22

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ Ra. I. 7.

2 1 1 22 2 2 1 2 1 2 1 1 1 21 2 2 2

(*b*) पात्रविशेषे न्यस्तं, गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः ।

1 1 1 1 1 2 1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2 2

जलमिव समुद्रशुक्तौ, मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥ Mal. I. 6.

1 1 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 1 1 1 1 21 2 2 2

(*c*) नियति र्विधाय पुंसां, प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम् ॥

2 2 2 2 1 1 2 1 1 1 1 2 2 1 2 1 1 2

ज्ञात्वा लोकं तरला, तड़िदिव वज्रं निपातयति ॥ C. 5. 1.

(ii) गीति.

1 1 1 1 1 1 2 1 2 1 2 1 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2

(*d*) अकरुण वितर स्मितोज्ज्वलां, दृशमतिदारुण देहि मे गिरम् ।

1 1 1 1 1 1 2 1 2 1 2 1 1 1 1 2 1 1 2 1 21 2

सहचरमनुरक्तचेतसं, प्रियमकरन्द कथं न मन्यसे ॥, Ma. 9. 22.

2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 1 1 2

(*e*) मत्वागमं प्रियायाः, सोऽहं मदनाकुलः समुच्छ्वसिमि ।

2 2 1 2 1 2 1 1 2 2 2 2 1 2 1 2 1 1 2

आलोक्य चन्द्रिकोदयम्, आर्तः श्यामामुखे चकोर इव ॥, Mar. iii. 13.

(iii) उपगीति.

1 1 1 1 2 1 2 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 1 1 2
(*f*) करुणतरङ्गिणि, विकसन्नयनाम्बुतोर्मिसीकरिणि ।

1 1 1 1 1 1 1 1 2 2 1 1 1 1 2 2 1 2 2 1
तरुणतुहिनकर,—चूड़ामणिरमणि त्वां नमस्यामि ॥, Pra. II. 6.

Here the arrangement of syllables is not according to Pingala, but the verse does not at all read bad.

1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 2 1 1 1 2 2
(*g*) जलधर जलधर, मन्मथ मन्मथ पवमान पवमान ।

2 2 2 1 1 2 2 1 1 1 1 2 2 1 2 2 2
सर्वान् वः प्रणतोऽहं, प्रियसुहृदो जीवितं भिक्षा ॥, Mar. 9. 25.

2 1 1 2 2 1 1 2 2 2 2 2 1 2 2 2
(*h*) चन्दनचर्चा स्तनयोः, धम्मिल्ले मल्लिकादाम ।

2 2 1 2 1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2 2
क्षौमं नितम्बबिम्बे, चन्द्रकराः श्याममध्यायाः ॥, Mar. 8. 17.

(iv) उद्गीति

1 1 2 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 2
(*i*) जय देव भुवनभावन, जय भगवन्नखिलनिगमनिधे ।

1 1 1 1 1 2 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2
जय रुचिरचन्द्रशेखर, जय मदनान्तक जय जगदादिगुरो ॥Ma. 9. 4.

2 1 1 2 1 1 2 2 2 2 2 2 1 2 2 2
(*j*) कामुककालभुजङ्गीं, कन्दर्पोद्यानसारङ्गीम् ।

आपातलिका ।

1 1 1 1 1 1 1 1 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 2 2
कथमिह कनकनिभाङ्गीं, एनामङ्गीकरोमि तन्वङ्गीम् ॥ V. t. 52.

(v.) आर्यागीति.

2 1 1 2 1 1 1 1 2 1 1 1 1 2 1 1 1 2 1 2 1 1 2 2
(*k*) चारुसमीरणरमणे, हरिणकलङ्ककिरणावलीसविलासा ।

2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 1 2 2
आबद्धराममोहा वेलामूले विभावरी परिहीणा ॥ B. 13. 1.

1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2
(*l*) मधुकरविटपानमिताः, तरुपंक्ती र्विभ्रतोऽस्य बिटपानमिताः ।

1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2
परिपाकपिशङ्गलता,—रजसा रोधश्चकास्ति कपिशङ्गलता ॥S. iv. 48.

497. For other varieties, see N*a*r*a*ya*n*a Bht*t*a p. p. 46—7, 91—3.

Sec. ii. Pseudo-quantitative metres: पज्झटिका.

498. The other so-called quantitative metres are nothing but groups of syllabic metres. For the orthodox view, I refer the reader to my preface (218-36) and V. r. n. p. p. 44 to 62 and 97 to 100.

499. The most important varieties of the वैतालीय are the वियोगिनी and अपरवक्त्र metres (§ 450, 452) and of the औपच्छन्दसक are the औपच्छन्दसक and पुष्पिताग्रा metres § 458, 451). Other varieties such as भद्रविराट् are of too rare occurence. Hal*a*yudha gives the following as an illustration of आपातलिका.

पिङ्गलकेशी कपिलाक्षी वाचाटा विकटोन्नतदन्ती ।
आपातलिका पुनरेषा नृपतिकुलेऽपि न भाग्यमुपैति ॥

500. The मात्रासमक metres are also nothing but groups of uneven metres. The most important variety is पादाकुलक or पज्झटिका, where every foot contains 16 quantities, bnt the arrangement of the syllables is not the same in every foot.

(*a*) मा कुरु धनजनयौवनगर्वं, हरति निमेषात् कालः सर्वम् ।
मायामयमिदमखिलं हित्वा, ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा ॥, Moh. 4.

Here the 3rd foot is चित्रा and the rest उपचित्रा. The first is also विश्लोक.

(*b*) नलिनीदलगतजलमतितरलं, तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।
विद्धि व्याधिव्यालग्रस्तं, लोकं शोकहतञ्च समस्तम् ॥, Moh. 5.

Here the first two feet are वानवासिका and the other two उपचित्रा.

PART. V. PAUSE.

FULL PAUSE.

501. There should be a distinct pause at every division of a verse. Hence no combination or formation of compounds is allowed between any two divisions of a verse. This rule is universal. The following verse is found in Hal*a*yudha in illustration of the violation of this rule :

सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी-
पिञ्जरीकृतपादाब्जद्वन्द्वं वन्दामहे शिवम् ॥ P. h.

Foot-pause.

502. There should also be a clear pause at every foot of a verse. Hence any combination or formation of compounds between two feet of a verse prevents its proper reading. In the printed works, combination is generrlly allowed in such cases, but in most cases, the combination is nominal and generally properly disregarded in reading.

503. This rule is generally observed by our best poets, but violations are not rare. They consist in ending a foot (i) in a member of a compound, (ii) in a syllable in real combination, and (iii) in the middle of a word whether in composition or not. (iii) is specially offensive. Also ii, if the change into a semivowel (यण्सन्धि) takes place at the end of a foot or combination

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

of two vowels (स्वरसन्धि) takes place in the first syllable of a foot.

(i). समासगतयति.

(*a*) जीवयन्निव ससाध्वसश्रम-स्वेदविन्दुरधिकण्ठमर्प्यताम् ।
बाहुरैन्दवमयूखचुम्बित-स्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥, Ma. 1. 34.

(*b*) द्रुतद्रवद्रथचरणक्षतक्षमा-तलोल्लसद्बहलरजोऽवगुण्ठितम् ।
युगक्षयक्षणनिरवग्रहे जगत्,
पयोनिधेर्जल इव मग्नमाबभौ ॥, Si. xvii. 60.

(*c*) ख्यातं नाम कपीन्द्रहैहयपतौ तस्यावगाढान्तर-
श्यामानौ दशकन्धरस्य महती स्कन्धप्रतिष्ठा पुनः ।
सद्यःपाटितकण्ठकीकसकणाकीर्णा यदन्तस्थलीः,
स्वेनेभाजिनपल्लवेन मुदितः प्रास्फोटयद्धूर्जटिः ॥, An. iii. 39.

(ii). सन्धिगतयति.

(*d*) सन्दष्टकुसुमशयनान्याशु विमर्दितमृणालवलयानि ।
गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥, Sa. iii. 21.

(*e*) आजन्मनः प्रतिमुहूर्त्तविशेषरम्या—
ण्याचेष्टितानि तव सम्प्रति तानि तानि ।
चाटूनि चारुमधुराणि च संस्मृतानि,
देहं दहन्ति हृदयञ्च विदारयन्ति ॥, Ma. x. 1.

(*f*) तस्य पद्मवनबान्धववंशोत्तंसमांसलमहामणिमौलेः ।
कायकान्तिपरिभूतमनोजौ ताविमौ दशरथस्य कुमारौ ॥, Pra. iii. 25.

(iii.) पदमध्ययति.

(*g*) तस्यापि दर्शने यत् स्यात् कारणं तन् न किञ्चन ।
वाच्यं येन पराग्ग्राहीणीन्द्रियाणीति कीर्त्तितम् ॥, At. 9. 560.

CSL

(*h*) वितर च कुचयोस्त्वद्दर्शनोपक्रमाणां,
मदनशररुजाणां शान्तये मामकीनाम् ।
सकृदपि परिरम्भं सुभ्रु दोर्मूलकूलं-
कषघनपरिणाहख्यातयोरेतयोर्मे ॥, Mar. viii. 32.

(*i*) निशि निरशना: चीरस्यन्त: क्षुधाऽश्वकिशोरका:,
मधुरमधुरं क्रन्दन्त्येते विलोलितवालधि ।
तुरगसमज: स्थानोत्थायं क्वणन्मणिमन्थभू-
धरभवशिलालेहायेहाचणो लवणस्यति ॥, N. xix. 18.

Section-Pause.

504. When a foot is long or does not contain a well-balanced number of heavy syllables, there will be minor pauses in the middle of the foot. The general rules about these pauses have been noted under each metre. But there may be exceptions to these rules, as pauses vary according to the arrangement of syllables. Take for instance the following.

शोभां पुष्यत्ययमभिनवः सुन्दरीणां प्रबोधः,
किञ्चिद्भावालसमसरलप्रेक्षितं कामिनीनाम् ।
कार्यत्राकार्यत्राणत्रयमविकलान्यागमेनैव पश्यन् ।
वश्यामूर्वीं वहति नृप इत्यस्ति नायं प्रयोगः ॥, Sar. I. 124. (a).

Here in the first three feet, the first pause is at every 5th syllable, although the rule is मन्दाक्रान्ता verses have pauses at the 4th syllable of each foot. We have seen that in some cases different prosodists lay down different rules about the pauses of the same metre. This is partly owing to the principle just explained and partly to the slightness of some of these pauses.

505. In these sections, it is difficult to fully observe the rule laid down in para. 503. Hence it is sufficient if there is no pause (i) in the middle of simple words, when not in good combination or (ii) at the end of simple words (प्र etc), which properly belong to succeeding words or just before simple words (च etc.), which properly belong to preceding words. Any violation of it should be condemned as in the following verses.

(*a*) सरसममृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा,
मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।
सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनः,
वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात् ॥, va. iii. 2. 11.

Here in the 4th foot, the first pause is at हा, requiring स्वा of स्वादु to be connected with न्यत् and दु with स्यात्.

(*b*) कण्ठालङ्कारघण्टाघणघणरणिताध्मातरोदःकटाहः,
कण्ठेकालाधिरोहोचितघनसुभगम्भावुकस्निग्धपृष्ठः ।
साक्षाद् धर्मो वपुष्मान् धवलककुदनिर्धूतकैलासकूटः
कूटस्थो वः ककुद्मान् निविडतरतमःस्तोमतृष्णां वितृष्यात् ॥, Mar. I. 3.

Here in the third foot, the second pause is at निर् of निर्धूत.

(*c*) सन्तुष्टे तिसृणां पुरामपि रिपौ कण्डूलदोर्मण्डली,—
लीलालूनपुनःप्ररूढशिरसो वीरस्य लिप्सोर्वरम् ।
याच्ञादैन्यपराञ्चि यस्य कलहायन्ते मिथस्त्वं वृणु,
त्वं वृण्वित्यभितो मुखानि स दशग्रीवः कथं कथ्यताम् ॥, An. 3. 41.

Here in the third foot, the pause is at हा in middle of the verb कलहायन्ते. In the 4th foot, it is at ग्र of दशग्रीव, but it is not so bad as दश and ग्रीव are separate words.

(*d*) साध्वी माध्वीकचिन्ता न भवति भवतः शर्करे कर्कशासि,
द्राक्षे द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृत मृतमसि क्षीर नीरं रसस्ते ।
माकन्द क्रन्द कान्ताधर धरणितलं गच्छ यच्छन्ति यावत्,
भावं शृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विष्वग्वचांसि ॥, Gi. xii. 29.

Here in the 3rd foot, pause is at न्ता and in the last foot at दे of देवस्य. The last is most offensive.

CORRECTIONS.

24. b. 1 over र्न ; c. 2 over प. 88. 10. 152. for 1. 93. 16. 179 for 172. 103. 11. omit para 220. 107. 14. three for two and 222 for 22. 111. 3. 28 for 18 ; 7. 29 for 19; 22. 256 for 156.

CONTENTS.

Page.

Part I. Preliminary. ... 1.

Part II. Vedic Metres.

Sec. I. Preliminary. ... 13.
Sec. II. गायत्री. ... 24.
Sec. III. उष्णिक्. ... 32.
Sec. iv. विराट्. ... 37.
Sec. v. अनुष्टुप्. ... 41.
Sec. vi. बृहती. ... 44.
Sec. vii. पंक्ति. ... 50.
Sec. viii. त्रिष्टुप्. ... 57.
Sec. ix. जगती. ... 65.
Sec. x. Long metres. ... 67.
Sec. xi. Doubtful Metres. ... 76.
Sec. xii. प्रगाथ. ... 81.

Part III. Classical Syllabic Metres.

CHAPTER I. EVEN METRES.

Sec. I. Short Metres. ... 85.
Sec. ii. Of six syllables. ... 88.
Sec. iii. Of seven syllables. ... 89.
Sec. iv. Of eight syllables. ... 90.
Sec. v. Of nine syllables. ... 92.
Sec. vi. Of ten syllables. ... 94.
Sec. vii. Of 11 syllables. ... 96.
Sec. viii. Of 12 syllables. ... 103.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

Sec. ix. Of 13 syllables. ... 111.
Sec. x. Of 14 syllables. ... 116.
Sec. xi. Of 15 syllables. ... 121.
Sec. xii. Of 16 syllables. ... 126.
Sec. xiii. Of 17 syllables. ... 131.
Sec. xiv. Of 18 syllables. ... 137.
Sec. xv. Of 19 syllables. ... 141.
Sec. xvi. Of 20 syllables. ... 145.
Sec. xvii. Of 21 syllables. ... 147.
Sec. xviii. Of 22 syllables. ... 148.
Sec. xix. Of 23 syllables. ... 150.
Sec. xx. Of 24 syllables. ... 151.
Sec. xxi. Of 25 syllables. ... 152.
Sec. xxii. Of 26 syllables. ... 153.
Sec. xiii. Of 29 syllables. ... 154.
Sec. xxiv. Proper दण्डक. ... 155.
Sec. xxv. Other दण्डक's. ... 159.
Chapter II. Semi-even and uneven mètres. ... 161.
Sec. vii. Undescribed metres. ... 164.
Chapter. III. Rhyme. ... 195.
Chap. iv. Irregular verses. ... 196.
Chap. v. Concluding remarks. ... 201.

Part. iv. Quantitative metres.

Sec. I. आर्या. ... 203.
Sec. ii. पज्झटिका. ... 206.
Part. v. Pause. ... 208.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

INDEX OF METRES.

N. B.—English numbers refer to paragraphs and N*a*gar*i* numbers to pages of the supplement.

अक्षरपंक्ति 89.
अक्षरैरुष्णिक् 58
अचलधृति 311
अजय ८७
अतिकृति ७६
अतिजगती 106, 255.
अतिधृति 112, 368
अतिनिचृत् or अतिपादनिचृत् (वृत्) 46
अतिरुचिरा ६१
अतिशक्करी 108, 291.
अतिशायिनी 343
अत्यष्टि 110, 336
अत्युक्ता 148
अद्रितनया 398
अनङ्गक्रीडा ६१
अनङ्गशेखर 444
अनवसिता 218
अनुकूला 204.
अनुगीति ४६
अनुबन्ध ८६
अनुष्टुप् 69, 165, 448
अनुष्टुप् पंक्ति 137
अनुष्टुब्गर्भा 61
अनुष्टुब्जगती 138
अनुष्टुब्महासतोमुखा 139
अन्ध ८६
अपरवक्त्र 452.
अपराजिता 278.
अपरान्तिका ५०
अपवाहक 410.
अभिकृति 119, 406.
अभिनवतामरस ६८
अभिसारिणी 99.
अमृतधारा ८४
अर्ण 414.
अर्णव 415
अलिसिंह ८७
अलोला ७१.
अवितथ 341.
अशोकमञ्जरी 445.
अश्वगति 333, 358.
अश्वललित 398
अष्टि 109, 309.
असम्बाधा 277.
अहि ८१
अहिवर ८२.
आकृति 116, 391
आख्यानकी 197
आनुष्टुभ 135
आनुष्टुभौष्णिह 136
आपातलिका 499
आपातलिकोपच्छन्दसिक ५१
आपीड़ 470
आभीर १००
आराम 421

आर्या 497
आर्यागीति 497
आर्षभ ८७
आस्तारपंक्ति 85
इन्दु ६७
इन्दुवदना 281
इन्द्र ६४
इन्द्रवंशा 222
इन्द्रवज्रा 195
उक्ता 147.
उज्ज्वला 247.
उत्कटा ६४.
उत्कृति 120, 408.
उत्तरान्तिका ५०.
उत्पलिनी 261.
उदीच्यवृत्ति ४६.
उदीच्यवृत्तौपच्छन्दसिक ५१.
उद्गता 453.
उद्गाथ ६१.
उद्गीति 497.
उद्दण्ड ६६.
उद्दाम 419.
उद्धर्षिणी 273.
उन्दुर ६२.
उपगीति 497.
उपचित,-क 216, 463.
उपचिता ५७.
उपजाति 195, 223.
उपमालिनी 302.
उपरिष्टाद् बृहती 73.
उपरिष्टाज्ज्योतिः (त्रिष्टुप्) 95.
उपस्थित 215, 269.
उपस्थितप्रचुपित 461.
उपस्थिता 190.
उपेन्द्रवज्रा 195.
उभयापीड़ 470.
उरोबृहती 73.
उल्लाल ६५.
उष्णिक् 55, 158.
उष्णिग्गर्भा 50.
ऊर्ध्वपातलिका ५१.
ऊर्ध्वबृहती 75.
ऋद्धि ६१.
ऋषभ 305.
ऋषभगजविलसित 313.
एला 301.
औपच्छन्दसक 458.
औष्णिह 140.
ककुप् 55.
ककुप् त्रिष्टुप् 133.
ककुम्मती 35.
कच्छप ६२.
कठ ६६.
कनकप्रभ 258.
कन्दुक 263.
कन्या 150.
कमल 149, ६१, ६४, ६७.
कमलाकर ६७.
कम्रि (नृ) ६८
कर ६१.
करताल ६८
करभ ६२.
कलकल ६७
कलभी ६८
कलश ६२.

कलहंस 262
कलिका 276
कुसुमस्तवक 442
काकुभ 131
काकुभबार्हत 134
कान्ता 346
कान्ति ९२.
कान्तोत्पीड़ा 232
कामक्रीड़ा 295
कामा 148
कारण ९२
काल ९४
कालरुद्राणी do
काली do
काव्य ९५-६
काविराट् 40
कासार 426
काहलि ९९
किन्नर ९७
किरीट 404
कीर्ति ९२
कुञ्जर ९७.
कुटजगति 271
कुटजा 262
कुटिल,-ला 279
कुटिलगति 261
कुड्मलदन्ती ८८
कुड्मलदन्ती 204
कुण्डलिका ९८
कुन्द ९४-७
कुपुरुषजनिता 217
कुमारललिता 162
कुमारी 287
कुम्भ ९२
कुररी ९२
कुररीरुता 275
कुसुमविचित्रा 235
कुसुमस्तवक 442
कुसुमाकर ९७
कुसुमितलतावेल्लिता 352
कूर्म ९७.
कृति 72, 114, 381
केतुमती 467
केदार 431
केशर ७४
केसर 360
कोकिल ९४-७
कोकिलक 341
कौमुदी 476
क्रौञ्चपदा 407
क्षमा 261
क्षीर ९२
खञ्जा 475
खर ९७
गगन ९१
गजगति 169
गणेश्वर ९४
गरुड ९६
गन्धा ९४
गम्भीरा do
गरुडरुत 331
गाथ ९१
गाथा २६, ८७, do
गायत्रकाकुभ 142
गायत्रबार्हत 141
गायत्री 39, 152
गाह ९१
गाहिनी ९१-२
गीति 497
गीतिका 384

CSL

गीत्यार्या 311
गोविन्द 436
गौरी 230, 263, ९२
घोष ९७
घाता ९५
घातानन्द do
चकिता 328
चक्रपद 290
चक्री ९२
चञ्चरीकावली 267
चञ्चलाक्षिका 230
चण्डवृष्टिप्रपात 413
चण्डी 260
चतुष्पदा ९४
चन्दन ९७
चन्द्र ९१
चन्द्रकान्ता 303
चन्द्रलेखा 354, 271, 296
चन्द्रवर्त्म (न्) 241
चन्द्रावर्त्ता 293
चन्द्रिका 261
चन्द्रौरस 289
चपला(जघनचपला, महाचपला, मुखचपला) ४२
चम्पकमाला 185
चल 361
चामर ९४
चारण do
चारुगीति ४६
चारुसेनी ९७
चारुहासिनी ५०
चारुहासिन्यौपच्छन्दसिक ५१
चित्र ७२
चित्रपदा 171
चित्रलेखा 347, 354
चित्रसंज्ञ 312
चित्रा 300
चूडामणि 164
चूलिका 473-4
छाया 375, ९२
जगती 101, 221
जङ्गम ९७
जन do
जलधरमाला 232
जलोद्धतगति 229
जागत 145
जीमूत 417
ज्योतिः 417
ज्योतिष्मती 95
तत 242
तनुमध्या 154
तनुशिरः 56
तन्वी 403
तरलनयन 253
तामरस 239
ताराङ्क, तारका 350
तालङ्क ९३-४
तालङ्किनी ९८
तालङ्की ९४
ताली 149
तुरग ९७
तुरगगजविलसित 313
तूणक 299
तोटक 225
त्रिकल ९२
त्रिष्टुप् 90,194
त्रिष्टुब्जगती 144
त्रैष्टुभ 114
त्वरितगति १८२
दक्षिणान्तिका ४९

दक्षिणान्तिकौपच्छन्दसिक ५१
दण्ड ९६
दण्डक 413
दण्डकाहल १००
दम्भ ९६
दर्प do
दर्पित do
दीर्घक्रीडाचक्र 366
दीप ९७
दीपक १००
दीपकमाला 192
दुर्मिल 405
देही ९२
दोधक 200
दोहा ९२
द्रुतपद 250
द्रुतमध्या 464
द्रुतविलम्बित 224
द्विपदाधिक 127
द्विपदाहहती 143
द्विपदी ९९
धर्म ९१
धवल ९७
धीरललिता 332
धृतश्री 390
धृति 111, 349
ध्रुव ९१-७
नगर ९२
नगस्वरूपिणी 166
नगालिका 150
नदी 285
नन्द ७७-९२
नन्दन 353
नन्दा 439
नन्दिनी 262
नर ९२
नष्टरूपा (पी) 410
नर्कुटक or नर्दटक 341
नलिनी 307
नव ९७
नवतामरस 239
नवमालिका, (नी) 236
नागी 53
नान्दीमुखी 284
नाराचक 350
नाराचिका 174
नारी 149
निचृत् (इत्) 38
निशिपालक 308
नील ९१
नीहार 429
न्यङ्कु,शिरः 59
न्यङ्कुसारिणी 73
पंक्ति 81,151
पंक्त्युत्तरा 96, 182
पज्झटिका 500
पञ्चकावली 390
पञ्चचामर 310, 240, 348,
पञ्चाल 379, 149
पणव 187
पथ्या 73,81,274
पदचतुरूर्ध्व 470
पदपंक्ति 87, 88
पद्मावती ९८
पयोधर ९२—७
परोष्णिक् 55
पांक्तकाकुभ 132

पादाकुलक 500
पादनिचृत् (वृत्) 45
पिपीलिकमध्या 57,72,77
पुट 243
पुरउष्णिक् 55
पुरस्ताज्ज्योतिः 95
पुरोबृहती (पुरस्ताद्बृहती) 73
पुष्पदाम 374
पुष्पिताग्रा 451
पूर्णा ९२
पृथ्वी 340
प्रकृति 115, 388
प्रगाथ 122
प्रगीति ४६
प्रचितक 440
प्रतिधर्म ९६
प्रतिष्ठा 49,150
प्रत्यापीड 470
प्रभद्रक ४७
प्रभा 230
प्रभावती 265
प्रमदा 275
प्रमाणिका or प्रमाणी 166
प्रमिताक्षरा 228
प्रमुदितवदना 230
प्रवरललित 330
प्रवृत्तक,प्रवृत्तकौपच्छन्दसिक ५०-१
प्रबोधिता 258
प्रस्तारपंक्ति 85
प्रहरणकलिता (का) 276
प्रहर्षिणी 256
प्राच्यवृत्ति ४९
प्राच्यवृत्त्यौपच्छन्दसिक ५१
प्रियंवदा 246
प्रिया 149, 151
फणिरत्न ९६
फुल्लदाम 374
बध ९६
बलभद्र do
बलिमोह do
बार्हत 124
बार्हतानुष्टुभ 128
बुद्धि ९२। ७
बृहती 73, 175
बृहतीत्रिष्टुप् 129
ब्रह्मरूप 335
भद्र ९२
भद्रक 392
भद्रविराट् 466
भद्रा ९८
भद्रिका 181, 214
भवानी 149
भाराक्रान्ता 345
भिन्न ९६
भुजङ्गशिशुभृता-सृता-सुता-हता 179
भुजङ्गप्रयात 226
भुजङ्गविजृम्भित 409
भुजङ्गसङ्गता 178
भृङ्ग ९६
भ्रमर ९२।६।८
भ्रमरपदक 359
भ्रमरविलसित,-ता 206
भ्रामर ९२
मकरन्दिका 376
मञ्जरी 274
मञ्जुगीति ४६
मञ्जुभाषिणी 258
मञ्जु,सौरभ 477

GOVERNMENT OF INDIA · MINISTRY OF CULTURE · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

मञ्जुहासिनी 270
मणिकल्पलता 334
मणिगुणनिकर 293
मणिमञ्जरी 377
मणिमध्य 177
मणिमाला 238
मण्डूक ९२
मत्तमयूर 259
मत्तमातङ्गलीलाकर 443
मत्ता 184
मत्ताक्रीड़ा 400
मत्तेभविक्रीड़ित 387
मत्स्य ९२-७
मदकल ९२
मदन do
मदनललिता 329
मदनान्तक ९८
मदलेखा 161
मदिरा 393
मद्रक 392
मधु 148
मधुकल ९३
मधुभारत १००
मधुमती (तृ) 159
मध्यक्षामा 279
मध्या 149
मध्येज्योतिः (त्रिष्टुप्) 95
मनोरमा 191
मनोहर ९७
मन्थरा 453-5
मन्थान ९६
मन्दर 149
मन्दाकिनी 230
मन्दाक्रान्ता 337
मन्दार 430
मयूख ९६
मयूरसारिणी 186
मराल ९२-६
मर्कट do do
महापंक्ति 83
महाबार्हत 130
महाबृहती 79, 75
महामाया ९२
महामालिका(लिनी) 350
महाराष्ट्र ९६
महासतोबृहती 80
महासतोमुखा P. 160
महास्रग्धरा 395
मही 148
माकन्द 435
माणवक 170
मानवकाक्रीड़ितक or माणवकाक्रीड़ 170
मालासमक ५६
मानसहंस 306
मानी ९७
मालती 234
मालभारिणी 479
माला 293
मालिनी 292
मुग्धधार 150
मृग ९७
मृगाङ्क 149
मृगी 149
मृगीयवानी ८१
मृगेन्द्र ९६
मृगेन्द्रमुख 264
मृतक ९७
मेघ ९४
मेघविस्फूर्जिता 370

मेघाकर ९१
मेरु do
मोटक 254
मोटनक 210
मोहिनी ९८
मौक्तिकदाम 245
मौक्तिकमाला 204
यमकगुण 151
यमुना 234
यवमती 469
यवमध्या 49, 79
यवानी 481
रड्डा ९१
रत्न do
रथोद्धता 198
रमणी 149
राज ९६
राजसेन ९१
रात्रि ९२
रामा do
सौराष्ट्र ९९
रुक्मवती 185
रुचिरा 257, 266
रुद्र ९४
रेखा do
रोला do
लक्ष्मी 286, ९२
लज्जा ९२
लता 363
ललना 233, 249
ललित 242, 453, 457
ललितपद ६८
ललिता 248, 278
लालितत्र 396
लयली ९२
लसा 350
लालसा 362
लीलाकर 418
लीलाखेल 295
लोभ ९२
लोला 282
लौहाङ्गिनी ९४
वंशपत्रपतित 242
वंशस्थ,-स्था,-विल 222
वक्त्र (चपलावक्त्र, पथ्यावक्त्र, विपरीतपथ्या) ५१-२
वरतनु 234
वरयुवति (ती) 315
वरसुन्दरी 281
वरुण ९२
वर्धमान 461
वर्धमाना 47
वलय ९१
वलवानर ९२
वलि ९१
वलित -९६
वलिताङ्ग do
वल्गुगीति ४६
वसन्ततिलका (क) 273
वसु ९१
वसुमती 157
वाजिवाहन 400
वाणिनी 327
वातोर्मी 211
वानवासिका ५७
वाराही 54, ९६
वाल do
वासवक do
वासन्ती 283
वासिता ९२
वाहिनी 244

CSL

विकृति 117, 397
विगाथ ९१
विगीति ४६
विजय ९६-७
विडाल ९२
वितान ६४
विद्याधार 251
विद्युत् 261
विद्युन्माला 167
विद्युल्लेखा 155
विध्वङ्कमाला 219
विपरीता 85
विपरीताख्यानकी 197
विपरीतान्त or विपरीतोत्तर 126
विपिनतिलक 298
विपुला (उभयविपुला महाविपुला वा, जघनसुखविपुला) ४२
(जविपुला, तविपुमा, नविपुला, भविपुला, विपुला, मविपुला, यविपुला, युग्मविपुला, रविपुला, सविपुला, संकीर्णविपुलावक्त्र) ५२, ५५
विप्रा ९२-३
विबुधप्रिया 365
विरति ९२
विम्ब 380
वियोगिनी 450
विराट् 62, 38
विराट्पूर्वा 96
विराट्स्थाना 98
विराड्रूपा 97
विलासिनी 213
विश्लोक ५६
विश्वा ९२
विष्टारपंक्ति 85
विष्टारबृहती 78
विस्तार 427
विस्मिता 370
वीर ९७
वृत्त 383
वृत्ता or वृन्ता 212
वृषल ९७
वेगवती 465
वेताल ९७
वैकुण्ठ 423
वैतालीय ४७
वैश्वदेवी 231
व्याघ्र ९२
व्याल 416
शक्र ९१-६-७
शक्वरी 107, 272
शङ्कुमती 82
शङ्ख 420, ९८
शण्ड do
शम्भु ९२-७
शर, शरभ ९२
शलत्र do.
शशधर ९२
शशि (न्) 149, ९१, ९८
शशिकला 293
शशिवदना 153, 392
शार्दूल 356, ९३, ९८
शार्दूलललित 355
शार्दूलविक्रीड़ित 369
शाल ९७
शालि (न्) ९१
शालिनी 202
शिखण्डित 215
शिखरिणी 338
शिखा 471, 475, ९९
शिव ९३
शीर्ष ९६

शुद्ध ९२
शुद्धविराट् 189, 461
शुद्धविराडृषभ 462
शुभङ्कर ९७
शूर ९६
शेखर ९२-७
शेष ९१-२
शैलशिखा 326
शोभा 385, ९२
श्येन ९२
श्येनिका or श्येनी 209
श्री 147, 204
श्रीपुट 243
श्लोक 448
श्व (न्) ९२
षट्पद ९५
षट्पदा 480
संस्कार 434
संस्कारपंक्ति 85
संहार 428
सकल ९७
संस्कृति 118, 402
संगीति ४६
संग्राम 422
सती 150
सतोपंक्ति 85
सतोबृहती 85, 75
सतोबृहतीपंक्ति 85
सत्कार 433
सन्दोह 438
समर ९६-७
समानिका, or समानी 172
समुद्रतता 378
समोद्धरूपा 151
सरभ ९६
सरस ९७
सरसी 390
सरित् ९२
सर्प do
सलिलनिधि 390
सहस्राक्ष ९६
साधार 432
सानन्द 437
सान्द्रपाद 204
सार 148, 425
सारङ्ग 252, ९३, ९७
सारस ९७
सारसी ९२
सिंह ९६-७
सिंहविक्रान्त 440 – 1, 446
सिंहविक्रीड़ 446
सिंहविस्फूर्जित 364
सिंहावलोक १००
सिंहिनी ९१
सिंही ९२
सिंहोन्नता 273
सिद्ध ९७
सिद्धक 390
सिद्धा ९२
सुवेशर ७१
सुकेसर 288
सुगीति ४६
सुधा 351
सुनन्दिनी 258
सुन्दरिका 401
सुन्दरी 450
सुपविता 280
सुप्रतिष्ठा 151

सुमधुरा 372
सुमुखी 208
सुरसा 373
सुराम 422
सुलेखक 304
सुवंशा 386
सुवदना 382
सुगार ९७
सूर्य ९१-७
सोत्कण्ठ 424
सोमराजी 156
सौम्या 471
सौरभ,-क 453-6
स्कन्ध ९६
स्कन्धक ९१
स्कन्धोग्रीवी 73
स्त्री 148
स्निग्ध ९२
स्नेहन do
स्रक् 293
स्रग्धरा 389
स्रग्विणी 227
स्वराट् 38
स्वागता 203
हंस 151
हंसमाला 163
हंसरुत 173
हंसी 193, 394, ९२, ९७
हर
हरनर्त्तन 365
हरि 347, ९०, ९८
हरिण ९६
हरिणप्लुत 357
हरिणप्लुता 468
हरिणी 339, ९२
हलमुखी 180
हार ९६
हारिणी 344
हारीतबन्ध 87
हीर ९७
हीरक 367
Undescribed Metres. 147—151, 160, 168, 176, 201, 205, 207, 237, 280, 399, 459, 411, 412, 472.

THE PROPERTY OF THE
HOME DEPT
OF THE GOVERNMENT OF INDIA

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

WORKS BY THE SAME AUTHOR.

1. V*a*mana S*u*tra V*r*tti, V*a*gbhat*a*lank*ara*, Sarasvat*i* ka*ntha*bhara*n*a with a few original notes and extracts from old commentaries and prefatory summary of Pr*a*k*r*ta changes. Price Rs. 15.

2. An English Sanskrit Dictionary, in three volumes. Price Rs. 40.

   Volume I to Falseness.

   Volume II to Oyster, with prefatory treatise on gender and syntax.

   Volume III to Z, with a prefatory essay on the ancient geography of India.

3. Mah*a*v*i*ra carita of Bhavabh*u*ti with J*a*nak*i* r*a*ma Bh*as*ya. Price Rs. 4.

4. Bhavabh*u*ti and his place in Sanskrit literature. Price Rs. 2.

5. Higher Sanskrit Grammar or gender and syntax, reproduced from the English Sanskrit Dictionary, volume III. Price Rs. 6.

6. A companion to the Sanskrit Reading undergraduates of the Calcutta University. Price Re. 1.

AGENTS.—T. P. Brothers, 2-1 Bag Bazar Street.

* * *

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

आग्नेयच्छन्दःसारः।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
CSL

अध्यायानामनुक्रमः

—०ः०—

पृष्ठा
१। (परिभाषा = पिङ्गल० प्रथमाध्यायः) ५
२। (दैवादिच्छन्दोनिर्देशः = पि० द्वितीयाध्यायः) ५
३। (आर्षच्छन्दांसि = पि० तृतीयाध्यायः) ६
४। (जातिभेदाः = पि० चतुर्थाध्यायः) ८
५। (विषमवृत्तभेदाः = पि० पञ्चमाध्यायः १-३०) ११
६। (अर्द्धसमवृत्तभेदाः = पि० पञ्चमाध्यायः ३१-४४) ... १३
७। (समवृत्तभेदाः = पि० षष्ठसप्तमाध्यायौ) १४
८। (प्रस्तारनिरूपणं = पि० अष्टमाध्यायः) १५

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

Rejected readings.

(८१) म्नौरभ्भे कौ वनभगार्ल्ललितञ्चनभौजसौ । (८२) उपस्थितं प्रचुपितं प्रथमाद्यं ससौजसौ ।
(८३) गोगथोमनजारोसःसमोनरजयापदे (८४) वर्द्धमानं मलौस्सौसौअयोभोजोवर्द्धरिता ।
(८५) उपचित्रकं ससमनासयभोजभगासय । (८६) द्रुतमध्यातभगागथोननजयाःस्मृताः ।
(८७) वेगवतीससमगाःभभभगोगथोस्मृता । (८८) स्द्रविस्तारस्तोसभगाससजोगोगथास्मृता ।
(८९) रजसागोगथोदुगौणोगोगौवै केतुमत्यपि । (९०) आख्यानकीततजगागथोततजगागथ ।
(९१) सौमजौगयजभभावौभवेद्धरिणवल्लभा । (९२) लौवनौगाथनजजायःस्याददपराक्रमम् ।
(९३) पुष्पितानननवनजजावोगथोरजौ । (९४) वोजथोजवजवागोमूलेपनमतीशिखा ।
(९५) अ शांशिंशति गागाभाति शग्नागंततोयजि । (९६) खञ्जातद्विपरीतास्यासमवृत्तं प्रदर्श्यते ।
(९७) यतिर्विच्छेदङ्गतग्रक्तस्तन्मध्यान्तयौगणौ । (९८) यौसःकुमारललितातौगौत्रिपदास्मृता ।
(९९) विदुग्न्मालामसमागणौर्मूर्तगणैर्भवेत् । (१००) मानवकाक्रीड़मिदं वनौह्लसुखीर्वसः ।
(१) स्याद्भुजङ्गशिशुसुनानौमे ह्नंमरुतं ननौ । (२) भवेच्छुद्धविराड्वृत्तं प्रदिपादं समौजगौ ।
(३) पणश्रांसनयोमःस्याज्जौगौमयूरसारिणी । (४) सत्तामभसगावृत्तं भजतादुग्रपरिस्थिता ।
(५) रुक्मवतीभससगाविन्द्रवज्राततौजगौ । (६) जतौजगौगूप्रपूर्वावातग्रान्त्यादुग्रपजात्यः ।
(७) दोधकं भगभागौःस्यात्शालिनीमतभागकौ । (८) चतुःस्वरास्याद्भ्रमरीविलासितामभौनलौ ।
(९) समुद्ग्राअयक्तप्रयोवनौलौगौरथोद्धता । (१०) सामताधनभागोगोवृत्ताननसमाश्वसः ।
(११) श्येनीवजवनागःस्याद्ग्रानपरगागगः । (१२) जगतीवं शस्याद्वृत्तं जतौजावथतौयवौ
(१३) भवेदुतविलम्बितानभौभवावथौनलौ । (१४) स्यौश्रीपुटोवसुवेदाजलोगतिजलौसमौ ।
(१५) जसौवसर्वसत्त्वाथतत ननभराःस्मृतम् । (१६) कुसुमविचित्रान्यौयौनौरौस्याचरणात्मिका ।
(१७) भुजङ्गप्रयातं यैःस्याच्चतुर्भिःस्रग्विनीभवैः । (१८) प्रमिताचरागजौसौकान्तोत्पीड़ामतौसमौ ।
(१९) विश्वदेवीममयायाःपञ्चाङ्गानवमालिनी । (२०) नजौमयौप्रतिपादं गणायदिजगत्यपि ।
(२१) प्रहर्षिणीसमजवागोपनिर्वङ्क्षिदिशुच । (२२) रुचिराजभसजगास्छिन्नादै वैश्टहैःस्मृता ।
(२३) गौरोनननसागःस्यादसम्बाधानतौनगौ । (२४) गोगद्रुन्द्रियनवकौननौवसनगाःस्वराः ।
(२५) स्वराश्वःपराजितास्यान्ननभाननगाःस्वराः । (२६) द्विप्रहरणंचलितावसन्ततिलकानभौ ।
(२७) चन्द्रवर्ताननौसोमावर्त्तन्नुनवकःस्मृतः । (२८) मणिगुणनिकरासौमालिनीमौमयौययः ॥
(१९) यतिर्वसुस्वराभौनौनलनगावत्सुग्धह्राः । (३०) ऋषभगजविलसितं ज्ञयाशिखरिणीजगौ ॥
(३१) वंशपत्रपतितं स्याद्भवनाभौनगौसद्दिक् । (३२) हरिणीनससारःसोनगौरसचतुःस्वराः ॥
(३३) मन्दाक्रान्तानभनततगौगर्च्छरसस्वराः । (३४) कुसुमितलताविल्लितामतनाःययाःशराः ।
(३५) रथाःस्वराःप्रतिरथससजाःसततास्वगः । (३६) क्षतिःसुवनामोरीमनयाभगना सुराः ।
(३७) यतिसुर्निवसाश्वाथद्रुतिवृत्तं क्रमात्स्मृत । (३८) स्रग्धरामनतानोमोययौत्रिःसप्तकायतिः ।
(३९) शार्दूलकभरजानोवनगादशभास्कराः । (४०) अश्वललितं नभजाजभजाभनमीशतः ।
(४१) मत्ताक्रीड़ाममननानौनम्नौगोष्टमातिथिः । (४२) तन्वीभततसाभोभौलयौवाणसुरार्कशाः ।
(४३) क्रौञ्चपदाभमततानौनौवाणशराष्टतः । (४४) भुजङ्गविजृम्भितममततनाननवासनौ ।
((४५) गष्टेशसुनिभिम्कं दौश्चुपहाराख्यमीदशक्षुः । (४६) मननानतानःसोगगौगृहसौरकात ।
(४७) नौसप्ररोद्दण्डकःस्यात्स्वण्डवृष्टिप्रपातकम् । ४८) रेफवृद्धयाणणयाणाःसुग्रव्यालजीमूतसुख्यकाः ।
(४९) छन्दोऽत्रलिङ्ग गाथासग्रात्पदे सर्वशुरौतया । (५०) प्रस्तारआदग्गाघोनःपरतुलग्रोऽथपूर्वगः ।
(५१) नष्टमध्येसमेश्रूनःसमेशु विषमेशुरुः । (५२) प्रतिलोमशुणंनादग्रं द्विरुद्दिष्टकएकनुत् ।
(५३) सङ्ख्याद्विरुर्नेरूपेरुन्यूनंग्र्यून्येद्विरीरितम् । (५४) तावदर्द्धं तद्गुणितं द्विद्वग्रनन्तुतहन्ततः ।
(५५) नगसङ्ख्याद्दत्तसङ्ख्याचातग्राग्लमथोद्धृतः । (५६) सङ्ख्यै यगुणं कोनाछन्दःसारोयमीरितः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

आग्नेयच्छन्दःसारः ।

अग्निरुवाच,—

छन्दो वच्येऽत्र मूलजैस्तैः पिङ्गलोक्तं यथाक्रमम् ।
(१) सर्वादिमध्यान्तगलौ म्नौ भ्यौ ज्नौ स्तौ त्रिकौ गणाः ॥ १ ॥
(२) ह्रस्वो गुरु र्वा पादान्ते, अनुस्वाराद् विसर्गतः ।
(३) पूर्वो योगाद् व्यञ्जनात् सत्यात् जिह्वामूलीयत स्तथा ॥ २ ॥
(४) उपाध्मानीयतो, दीर्घो गुरु र्लौ च, गलाविव ।
(५) वसवोऽष्टौ च विज्ञेया वेदादित्यादि लोकतः ॥ ३ ॥

इत्यग्निप्रोक्ते महापुराणे सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

आग्नेये छन्दःसारे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अग्निरुवाच,—

(६) छन्दोऽधिकारे गायत्री दैवी चैकाक्षरी भवेत् ।
(७) पञ्चदशासुरी सा सत्यात् प्राजापत्याष्टवर्णिका ॥ १ ॥

---

(१) सर्वादिमध्यान्तगणौम्नौभ्यौजौस्तौत्रिकौगणाः ।
(२) ह्रस्वोगुरुर्वापादान्तेपूर्वोंजोगाद्विसर्गतः ।
(३) अनुस्वाराद्व्यञ्जनास्यानात्जिह्वामूलीयतस्तथा ।
(४) उपाध्मानीयतोदीर्घो गुरुर्गौलौगणाविव ।
(५) वसवोष्टौचचत्वारोवेदादित्यादिलोपतः ।
(६) छन्दोधिकारेगायत्रीदेवीचैकारीभवेत् ।
(७) पञ्चदशाक्षरीसासाक्षात्प्राजापत्याष्टवर्णिका ॥

यजुषां षड़र्णा गायत्री साम्नां स्याद् द्वादशाक्षरा ।
ऋचामष्टादशार्णा स्यात् साम्नां वर्धेत च द्वयम् ॥ २ ॥
(८) ऋचां त्रयञ्च वर्धेत प्राजापत्या चतुष्टयम् ।
(९) वर्धेतैकैकशेषे आसुरी तु एकमुत्सृजेत् ॥ ३ ॥
उष्णिगनुष्टुब् बृहती पंक्ति स्त्रिष्टुब् जगत्यपि ।
(१०) तानि ज्ञेयानि, क्रमशो गायत्र्यो ब्राह्म्य एव ताः ॥ ४ ॥
(११) तिस्रः तिस्रः सनाम्न्यः स्युः, ऐकैका आर्ष्य एव च ।
(१२) प्राग्यजुषां, संज्ञाः स्युः चतुःषष्टिपदे लिखेत् ॥ ५ ॥

इत्यग्निप्रोक्ते महापुराणे अष्टाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥

आग्नेये छन्दःसारे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अग्निरुवाच,—

(१३) गायत्र्यो वसवो ज्ञेया, इयादि पादपूरणे ।
पादो जगत्या आदित्या, विराजो दिश ईरिताः ॥ १ ॥
(१४) त्रिष्टुभो रुद्रः पादः स्यान्, छन्द एकादिपादजम् ।
(१५) आद्यंत्र चतुष्पादृतुभि, स्त्रिपात् सप्ताक्षरैः क्वचित् ॥ २ ॥
(१६) सा गायत्री पादनिवृत्, तदत्राद्यादिषट् त्रिपात् ।
(१७) वर्धमाना षट् सप्ताष्टा, नागी षड् नवकद्वयैः ॥ ३ ॥

---

(८) ऋचा तुर्यंचवर्धेतप्राजापत्याचतुष्टयम् ।
(९) वर्द्धेदेकैकशेषे आसुर्यादेकमुत्सृजेत् ।
(१०) तानिज्ञेयानिक्रमशोगायत्र्योब्रह्मएवताः ।
(११) तिस्रःतिस्रस्समाम्न्यःस्युरेकैकाआर्ष्यएवच ।
(१२) ऋगयजुषांसंज्ञास्युः चतुःषष्टिपदेलिखेत् ॥
(१३) गायत्र्योवसवोज्ञेयाःपादआपादपूरणे ।
(१४) त्रिष्टुतोरुद्रःपादःस्याच्छन्द एकादिपादजम् ।
(१५) आद्यंचतुष्पाच्चतुर्भिस्त्रिपात्सप्ताक्षरैःक्वचित् ।
(१६) सागायत्रीपदेनीवृत्ततत्प्रतिष्ठादिषट् त्रिपात् ।
(१७) वर्द्धमानाषड़ष्टाष्टात्रिपात् षड्वसुभूधरैः ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

(१८) वाराही रसद्विरन्ध्रा, छन्दश्चाथ तृतीयकम् ।
द्विपाद् द्वादशवस्वन्तैः, त्रिपात् तु त्रैष्टुभैः स्मृतम् ॥ ४ ॥
(१९) उष्णिक् छन्दोऽष्टवस्वर्कैः पादैर्वेदे प्रकीर्तितः ।
(२०) ककुबुष्णिग् वसुसूर्य्यवस्वर्णैश्च त्रिपाद् भवेत् ॥ ५ ॥
(पुर उष्णिक् पुरतश्चेद् जागतो पाद ईरितः ।)
(२१) परोष्णिक् परतस्तस्मात् चतुष्पादृषिभि र्भवेत् ।
साष्टाक्षरैरनुष्टुप् स्यात् चतुष्पाच्च, त्रिपात् क्वचित् ॥ ६ ॥
अर्कार्कसूर्य्यवर्णैः स्यान् मध्येऽन्ते च क्वचिद्भवेत् ।
(२२) बृहती जागत स्त्रयो गायत्र्याः, पूर्वको यदि ॥ ७ ॥
(२३) तृतीयः पथ्या भवति, द्वितीयो न्यङ्कुसारिणी ।
(२४) स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः स्यात् पक्षे उरोबृहत्यपि ॥ ८ ॥
(२५) उपरिष्टाद् बृहत्यन्ते, पुरस्ताद् बृहती पुरः ।
(२६) क्वचिन् नवकाश्चत्वारो दिग्दिग्वस्वष्टवर्णिका ॥ ९ ॥
(२७) महाबृहती जागतैः स्यात् त्रिभिः, सतो बृहत्यपि ।
(२८) ताण्डिनः, पङ्क्तिच्छन्दः स्यात् सूर्य्याकाष्टाष्टवर्णकैः ॥ १० ॥
(२९) पूर्वौ चेदयुजौ सतः पङ्क्तिश्च विपरीतकौ ।

---

(१८) वाराहीरसद्विरसाच्छन्दश्च।यत्तृतीयकम् ।
(१९) उष्टिकच्छन्दोहष्टवस्तुकैः पादैर्वैदे प्रकीर्त्तितः ।
(२०) ककुबुष्टिक् सूर्यंवसवस्वनैश्चत्रिपाद्भवेत् ।
(२१) परोष्णिक् परतस्तस्मात्चतुष्पादात्त्रिभिर्भवेत् ।
(२२) बृहतीजगत्यास्त्रयोगायत्र्याःपूर्व्वकोयदि ॥
(२३) तृतीयःपथ्याभवतिद्वितीयान्यकुसारिणी ।
(२४) स्कन्धौग्रीवाक्रौष्टुकेस्यापक्षेस्याद्दौबृहत्यपि ॥
(२५) उपरिष्टाद्बृहत्यन्तेपुरस्ताद्बृहतीपुनः ।
(२६) क्वचिन्नवकाश्चत्वारोर्द्दिदिग्वस्वष्टवर्णिकाः ।
(२७) महाबृहतीजागतैः स्यात्त्रिभिस्सतोबृहत्यपि ।
(२८) भण्डिलःपङ्क्तिच्छन्दःस्यात्सूर्य्याकाष्टाष्टवर्णकैः ॥
(२९) पूर्वौ चेदयुजौसतःपङ्क्तिश्च विपरीतकौ ।

CSL

प्रस्तारपंक्तिः पुरतः, परादास्तारपङ्क्तिका ॥ ११ ॥
(विष्टारपंक्तिरन्तश्चेद् वहिः संस्तारपंक्तिका ।)
अक्षरपंक्तिः पञ्चका श्चत्वार, श्चाल्पशो द्वयम् ।
(३०) पदपंक्तिः पञ्च भवेच्चतुष्कं षट्ककं त्रयम् ॥ १२ ॥
(३१) पथ्या पञ्चभि र्गायत्रैः षड्भिश्च जगती भवेत् ।
एकेन त्रिष्टुब् ज्योतिष्मती तथैव जगतीरिता ॥ १३ ॥
(३२) पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमे मध्ये ज्योतिस्तु मध्यतः ।
उपरिष्टाज्ज्योतिरन्त्याद्, एकस्मिन् पञ्चके तथा ॥ १४ ॥
(३३) भवेच्छन्दः शङ्कुमती, षट्के छन्दः ककुम्मती ।
(३४) त्रिपादणिष्ठमध्या स्यात् सा पिपीलिकमध्यमा ॥ १५ ॥
(३५) विपरीता यवमध्या, निचृदेकेन वर्जिता ।
(३६) भुरिगेकेनाधिकेन, द्विहीना च विराड् भवेत् ॥ १६ ॥
स्वराट् स्याद् द्वाभ्यामधिकं, सन्दिग्धो देवतादितः ।
आदिपादान् निश्चयः स्यात् छन्दसां देवताः क्रमात् ॥ १७ ॥
(३७) अग्निः सूर्यः शशी जीवो वरुणश्चेन्द्र एव च ।
विश्वे देवाश्च, षड्जाद्याः स्वराः षड्जो ऋषः क्रमात् ॥ १८ ॥
गान्धारो मध्यमश्चैव पञ्चमो धैवतस्तथा ।
(३८) निषादः, वर्णाः श्वेतश्च सारङ्गश्च पिशङ्गकः ॥ १९ ॥

---

(३०) पदपंक्तिःपञ्चभवेचतुष्कंषटककत्रयम् ।
(३१) षटकपञ्चभिगायत्रैःषड्भिश्चजगतीभवेत् ।
(३२) पुरस्ताज्ज्योतिःप्रथमेमध्येज्योतिष्प्रमध्यतः ।
(३३) भवेच्छन्दःशङ्कुमतीषट्केछन्दःककुप्मती ।
(३४) त्रिपादशिशुमध्याख्यात्सपीपीलिकमध्यगा ।
(३५) विपरीतायवमध्यानिचृदेकेनवर्जिता ।
(३५) भूरिजैकेनाधिकेनद्विहीनाचविराड्भवेत् ।
(३६) अग्निःसूर्यःशशीजीवोवरुणश्चन्द्रएवच ॥
(३८) निषादवर्णाःश्वेतश्चसारङ्गश्चपिशङ्गकः ।

कृष्णो नीलो लोहितश्च गौरो गायत्रीमुख्यके ।
(३९) … … … … … …
(४०) अग्निवेश्यः काश्यपश्च गौतमाङ्गिरसौ क्रमात् ।
भार्गवः कौशिकश्चैव वाशिष्ठो गोत्रमीरितम् ॥ २० ॥

इत्यग्निप्रोक्ते महापुराणे एकोनत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥
आग्नेये छन्दःसारे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अग्निरुवाच,—

चतुःशतमुत्कृतिः स्यादुत्कृतेश्चतुर स्त्यजेत् ।
(४१) अभिसंव्याप्रेभ्यः कृति स्तानि छन्दांसि वै पृथक् ॥ १ ॥
(४२) कृतिश्चातिधृतिधृती अत्यष्टिश्चाष्टिरित्यतः ।
(४३) अतिशक्करी शक्कर्य्यतिजगती जगत्यपि ॥ २ ॥
छन्दोऽत्र लौकिकं सप्ताद्य आर्षमात्रैष्टुभात् स्मृतम् ।
(?) त्रिष्टुप् पंक्ती च बृहती अनुष्टुबुष्णिगीरितम् ॥ ३ ॥
(?) गायत्री सप्तात् सुप्रतिष्ठा प्रतिष्ठा मध्यया सह ।
(४४) (?) अत्युक्तयोक्ता आदिश्च एकैकाक्षरवर्जितम् ॥ ४ ॥
चतुर्भागो भवेत् पादो, गणश्छन्दः प्रदर्श्यते ।
(४५) तावन्तः समुद्रा गणो, ह्यादिमध्यान्तसर्वगाः ॥ ५ ॥
(४६) चतुर्लः पञ्च च गणा, आर्यालक्षणमुच्यते ।

---

(३९) गोरोचनाभाःक्षतयोजेत्रीतिश्छन्दोहिश्यामलम् ।
(४०) अग्निर्वैश्यःकाश्यपश्चगौतमाङ्गिरसौक्रमात् ।
(४१) अभिसंव्याप्रेत्यकृतिस्तानिछन्दांसिवै पृथक् ।
(४२) कृतिश्चातिधृतिर्धृतीअत्यष्टिश्चाष्टिरित्यतः ।
(४३) अतिशक्करीशक्करीतिअतिजगतीजगत्यपि ।
(४४) अत्युक्तात्युक्ताआदिश्चएकैकाक्षरवर्जितम् ।
(४५) तावन्तःसमुद्रागणाकृत्यादिमध्यान्तसर्वगाः ।
(४६) चतुस्तःपञ्चचगणाआर्यालक्षणमच्यते ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

(४७) स्वरा अर्धं चार्यार्धं स्यादार्यायां विषमे न जः ॥ ६ ॥
(४८) षष्ठो जो नलघू वा स्याद् द्वितीयादि पदं नले।
सप्तमेऽन्ते प्रथमादि, द्वितीये पञ्चमे नले ॥ ७ ॥
(४९) अर्द्धे पदं प्रथमादि षष्ठ एको लघु भवेत्।
(५०) त्रिषु गणेषु पादः स्यादार्या पथ्यार्धके स्मृता ॥ ८ ॥
विपुलान्याथ चपला गुरुमध्यगतौ च जौ।
द्वितीयचतुर्थौ, पूर्वे च चपला मुखपूर्विका ॥ ९ ॥
(५१) द्वितीये जघनपूर्वा चपलार्यत्रा प्रकीर्त्तिता।
(५२) उभयोर्महाचपला, गीतिराद्यार्धतुल्यका ॥ १० ॥
अन्त्येनार्धेनोपगीतिरुद्गीतिश्चोत्क्रमात् स्मृता।
(५३) अर्धे वसुगणा आर्यागीति, श्छन्दोऽय मात्रया ॥ ११ ॥
(५४) वैतालीयं द्विस्वरा स्यादयुक्पादे समे युजः।
(५५) वसवोऽन्ते रलगाश्च, गौपच्छन्दसकं भवेत् ॥ १२ ॥
(५६) भगणान्तापातलिका, शेषे परेण पूर्ववत्।
(५७) न साकं षट् चामिश्रा युक्, प्राच्यवृत्तिः प्रदर्श्यते ॥ १३ ॥

---

(४७) स्वाराद्र्धं ग्यार्द्धं स्यादार्यायांविषमे नजः।
(४८) षष्ठोजोनलपूर्वास्याद्द्वितीयादिपदं नले।
(४९) अर्द्धे पदं प्रथमादिषष्ठएकोलघु र्भवेत्।
(५०) त्रिषु गुणेषु पादःस्यादार्यापञ्चार्धं केस्मृता।
(५१) द्वितीयजघनपूर्वाचपलार्याप्रकीर्त्तिता।
(५२) उभयोर्महाचपलागीतवाद्यार्धं तुल्यका।
(५३) अर्द्धं रत्नगणाआर्यागीतश्छन्दे ऽयमात्रया।
(५४) वैतालीयंद्विस्वरास्यादयुक्पादे समेनलः।
(५५) वसवोन्ते रलगाश्चगोपुच्छंदसकं भवेत्।
(५६) भगणान्तापाटलिकाशेषे परे चपूर्ववत्।
(५७) साकं षड्वामिश्रायुक्प्राच्यवृत्तिःप्रदर्श्यते।

(५८) पञ्चमेन पूर्व्वः साकं तृतीयेन सह चायुक्।
(५९) उदीच्यवृत्तिः, आभ्यां स्याद्, युगपच्च प्रवृत्तकम् ॥ १४ ॥
(६०) अयुक् चारुहासिनी स्याद्, युगपरान्तिका भवेत् ।
(६१) गन्ता द्विर्वसवस्यैव मात्रासमकमीरितम् ॥ १५ ॥
(६२) भवेल् लो नवमो, लश्च द्वादशो वानवासिका ।
(६३) विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ, चित्रा नवमकश्च लः ॥ १६ ॥
परयुक्तेनोपचित्रा, पादाकुलकमितरतः ।
(६४) गीतार्य्या लो, गश्चेत् सौम्या, लः पूर्व्वौ ज्योतिरीरिता ॥ १७ ॥
(६५) स्याच्छिखा विपर्य्यस्तार्धा, चूलिका समुदाहृता ।
(६६) एकोनत्रिंशदन्ते गः, लां येन न समा गताः ।
(६७) गुरोरित्येव सङ्ख्या सा वर्णाज्ज्ञेया विपर्य्ययात् ॥ १८ ॥

इत्यग्निप्रोक्ते महापुराणे त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

आग्नेये छन्दःसारे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अग्निरुवाच,—

वृत्तं समं चार्धसमं विषमञ्च त्रिधा वदे ।

---

(५८) पञ्चमेनपूर्व्वसाकं तृतीयेनसहस्वयुक् ।
(५९) उदीच्यवृत्तिर्वाच्या स्यातयुगपञ्चप्रवर्त्तकम् ।
(६०) अयुक्चारुहासिनीस्याद्युगपश्चान्तिकाभवेत् ।
(६१) सप्तार्च्चिर्वसवश्चैवमात्रासमकमीरितम् ।
(६२) भवेल्लवमौलश्चद्वादशोवानवासिका ।
(६३) विश्लोकःपञ्चमाष्टौमौचित्रालवमकश्चलः ।
(६४ गीतार्य्यालोपश्चेत्सौम्यालःपूर्व्वौज्योतिरीरिता ।
(६५) स्याच्छिखाविपर्य्यस्तार्ध्वांचूलिकासमुदाहृता ।
(६६) एकोनत्रिंशन्तेगःस्याजज्ञेजूलसमावला ।
(६७) गुरित्येकपरंसङ्ख्यावर्णातविपर्य्ययात् ।

(६८) समं तावत्कृत्वः कृतमर्द्धसमञ्चाकारयेत् ॥ १ ॥
(६९) विषमञ्च राद्धूरनं, गलद्वृत्तं समान्यपि ।
(७०) ग्लौ चतुः प्रमाणी स्यात्, आभ्यामन्यद् वितानकम् ॥ २ ॥
(७१) पादस्यानुष्टुब् वक्त्रं स्यात् सनौ न प्रथमात् स्मृतौ ।
(७२) वान्यद् यश्चतुर्थाद् वर्णात्, पथ्या ज्ञेया युजो जतः ॥ ३ ॥
(७३) विपरीता अथान्येषां, चपला अयुजस्तु नः ।
(७४) विपुला युग्लः सप्तमः सर्वं तत् सैतवस्य च ॥ ४ ॥
(७५) भ्नौ न्तौ वा विपुलानेका वक्त्रजातिः समीरिता ।
भवेत् पदचतुरर्धं चतुर्वृद्ध्या पदेषु च ॥ ५ ॥
(७६) गुरुद्वयान्त आपीड़ः, प्रत्यापीड़ो गगादिकः ।
(७७) प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरी लवली क्रमात् ॥ ६ ॥
(७८) भवेदमृतधाराख्या उद्‌गताद्युच्यतेऽधुना ।
(७९) एकतः सजसलाः स्युर्नसौ जो गोऽथ भो नजौ ॥ ७ ॥
(८०) लो गोऽथ सजसा जो ग स्तृतीयचरणस्य तु ।

---

(६८) समंतावत्‌लत्वलतमर्द्धं समञ्चाकारयेत् ।
(६९) विषमञ्चवाद्धूरनमलिहत्तं समान्यपि ।
(७०) ग्लौचतुःप्रमाणीस्यादाभ्यामन्यद्वितानकम् ।
(७१) पादस्यादन्तवक्त्रं स्यागनौनप्रथमास्तृतौ ।
(७२) वालग्रभुश्चतुर्थाद्वर्णात्पथ्यावर्णा युदोयतः ।
(७३) विपरीतपथ्यान्यासाञ्चपलावायुजस्तनः ।
(७४) विपुलायुग्नसप्तमःसर्वंतस्यैवतस्यच ।
(७५) तौन्तौवाविपुलानेकाचक्रयातिःसमीरिता ।
(७६) गुरुद्वयान्तआपीडःप्रत्यापीड़ोगणादिकः ।
(७७) प्रथमस्यविपर्यासेमञ्जरीलवणीक्रमात् ।
(७८) भवेद्दमृतधाराख्याउद्‌गताद्युच्यतेऽधुना ।
(७९) एकतःसमसजसलानःस्युर्नसौजोगोऽथभौनजौ ।
(८०) नोगोऽथसमजागोगस्तृतीयचरणस्यच ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

(८१) सौरभकं रनभगा, ललितञ्च ननौ ससौ ॥ ८ ॥
(८२) उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यं मसौ जभौ ।
(८३) गो गोऽथ सनजा रो गः, नौ सोऽथ ननना जयौ ॥ ९ ॥
(८४) वर्धमानं नौ स्नौ नसौ अयो तो जो र ईरिता ।
शुद्धविराडार्षभाख्यं वक्ष्ये चार्धसमं ततः ॥ १० ॥

इत्यग्निप्रोक्ते महापुराणे विषमकथनं नाम एकत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥

आग्नेये छन्दःसारे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अग्निरुवाच,—

(८५) उपचित्रकं सससला गोऽथ भो भभगा गथ ।
(८६) द्रुतमध्या भभभगा गथो नजजयाः स्मृता ॥ १ ॥
(८७) वेगवती सससगा भभभगा गथो स्मृता ।
(८८) भद्रविराट् तजरगा मसजा गो गथ स्मृता ॥ २ ॥
(८९) सजसा गोऽथ भो रो नो गो गो वै केतुमत्यपि ।
(९०) आख्यानिकी ततजगा गथो जतजगा गथ ॥ ३ ॥
(९१) सौ सलौ गथ नौ भो भ्रौ भवेद्धरिणवल्लभा ।
(९२) नौ रलौ गथ नजजा रः स्यादपरवक्त्रकम् ॥ ४ ॥
(९३) पुष्पिताग्रा ननरया नजजा रो गथो, रजौ ।
(९४) रो जथो जरजा रो गो युजि यवमती, शिखा ॥ ५ ॥
(९५) अष्टाविंशतिला गान्ता त्रिंशल्लान्तगतो युजि ।
(९६) खञ्जा तद्विपरीता स्यात् समवृत्तं प्रदर्श्यते ॥ ६ ॥

इत्यग्निप्रोक्ते महापुराणे अर्धसमवर्णनं नाम
द्वात्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥

आग्नेये छन्दसारे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अग्निरुवाच,—

(९८) यति र्विच्छेद इत्युक्त स्तनुमध्या तयौ गणौ।
(९८) ज्सौ गः कुमारललिता, भौ गौ चित्रपदा स्मृता ॥ १ ॥
(९९) विद्युन्माला ममगगा, गणै र्भतलगै र्भवेत्।
(१००) मानवकाक्रीड़ितकं, र्नौ सो हलमुखी स्मृता ॥ २ ॥
(१) नौम् भुजङ्गशिशुभृता, म्नौ गौ हंसरुतं तथा।
(२) भवेच्छुद्धविराड़् वृत्तं प्रतिपादं मसौ जगौ ॥ ३ ॥
(३) पणवो मनया गः स्यात्, र्जौ र्गौ मयूरसारिणी।
(४) मत्ता मभसगा वृत्तं, तजजा ग उपस्थिता ॥ ४ ॥
(५) रुक्मवती भमसगा, इन्द्रवज्रा ततौ जगौ ग्।
(६) जतौ जगौ गूपपूर्वा, आद्यन्तावुपजातयः ॥ ५ ॥
(७) दोधकं भभभा गौ स्यात्, शालिनी मतता गगौ।
(८) चतुःस्वरा स्याद्, भ्रमरविलसिता मभौ नलौ ग्॥ ६ ॥
(९) समुद्रा अथ ऋषयो, र्नौ रलौ गो रथोद्धता।
(१०) स्वागता रनभा गो गो, वृत्ता ननसगाश्च गः ॥ ७ ॥
(११) श्येनी रजरला गो वातोर्मी मभतगा गय।
(१२) जगती, वंशस्था वृत्तं जतौ ज्रौ, अथ तौ जरौ ॥ ८ ॥
इन्द्रवंशा, तोटकं सै श्चतुर्भिः प्रतिपादतः ॥
(१३) भवेद् द्रुतविलम्बिता नभौ भरौ, अथो ननौ ॥ ९ ॥
(१४) म्यौ श्रीपुटो वसुवेदा, जलोद्धतगति र्जसौ।
(१५) जसौ रसर्तवश्चाथ, ततं ननमराः स्मृतम् ॥ १० ॥
(१६) कुसुमविचित्रा न्यौ नो यो, नौ रौ स्याच्चञ्चलाक्षिका।
(१७) भुजङ्गप्रयातं यैः स्याच्चतुर्भिः, स्रग्विणी च रैः ॥ ११ ॥
(१८) प्रमिताक्षरा सजौ सौ, कान्तोत्पीड़ा भमौ समौ।
(१९) वैश्वदेवी ममययाः पञ्चाश्वा, नवमालिनी ॥ १२ ॥
(२०) नजौ भयौ प्रतिपादं गणा, अतिजगत्यपि।

(२१) प्रहर्षिणी मनजरा गो यति र्वह्निदिक्षु च ॥ १३ ॥
(२२) रुचिरा जभसजगा च्छिन्ना वेदैर्ग्रहैः स्मृता ।
मत्तमयूरं मतयाः सगौ वेदग्रहे यतिः ॥ १४ ॥
(२३) गौरी नननसा गः स्याद्, असम्बाधा मतौ नसौ ।
(२४) गो ग इन्द्रियनवकौ, ननौ रसलगाः स्वराः ॥ १५ ॥
(२५) स्वराश्चापराजिता स्यान्, ननभा नलगाः स्वराः ।
(२६) द्विः प्रहरणकलिता, वसन्ततिलका तभौ ॥ १६ ॥
जौ गौ, सिंहोन्नता सा स्यान् मुनेरुद्धर्षिणी च सा ।
(२७) चन्द्रवर्त्मा नननाः सो, मालर्तुनवकः स्मृतः ॥ १७ ॥
(२८) मणिगुणनिकरासौ, मालिनी ननौ मयौ यः ।
(२९) यति र्वसुस्वरा, भो रो नननगाः स्वरग्रहाः ॥ १८ ॥
(३०) ऋषभगजविलसितं, ज्ञेया शिखरिणी यमौ ।
(नसौ भ्लौ ग ऋतुभी रुद्रैः, पृथ्वी जसौ जसौ यलौ ।)
गो वसुग्रहविच्छिन्ना पिङ्गलेनेरिता पुरा ॥ १९ ॥
(३१) वंशपत्रपतितं स्याद्, भरना भ्नौ लगौ सदिक् ।
(३२) हरिणी नसमा रः सो लगौ रसचतुःस्वराः ॥ २० ॥
(३३) मन्दाक्रान्ता मभनता स्तगौ गव्धिरसस्वराः ।
(३४) कुसुमितलतावेल्लिता मतनाः ययौ शराः ॥ २१ ॥
(३५) रसाः स्वराः प्रतिपादं, मसजाः सतताश्च गः ।
शार्दूलविक्रीड़ितं स्यादादित्यमुनयो यतिः ॥ २२ ॥
(३६) कृतिः, सुवदना मो रो भनया भलगाः स्वराः ।
(३७) यतिर्मुनिरसा श्चाथ, ज्ञिति वृत्तं क्रमात् स्मृतम् ॥ २३ ॥
(३८) स्रग्धरा मरभा नो यो ययौ त्रिःसप्तका यतिः ।
(३९) भद्रकं भरना रो नो रनगा दशभास्कराः ॥ २४ ॥
(४०) अश्वललितं नजभा जभजा भलगोश्रमः ।
(४१) मत्ताक्रीड़ा ममतना नौ नलौ गोऽष्टमतिथिः ॥ २५ ॥

(४२) तन्वी भतनसा भो भो नयौ वाणस्वरार्कतः।
(४३) क्रौञ्चपदा भमसभा नौ नौ ग् वाणशराष्टतः॥ २६॥
(४४) भुजङ्गविजृम्भितं ममतना ननरा सलौ।
(४५) गष्टेशमुनिभिश्छेदो, ह्यपवाहाख्यमीदृशम्॥ २७॥
(४६) मनना ननना नः सो गगौ शरच्चतुरसात्।
(४७) नौ सप्त रो दण्डकः स्याच्चण्डवृष्टिप्रपातकम्॥ २८॥
(५८) रेफवृद्ध्यार्णार्णवौ सुत्र व्यालजीमूतमुख्यकाः।
शेषे वै प्रचिता ज्ञेया गाथाप्रस्तार उच्यते॥ २९॥

इत्यग्निप्रोक्ते महापुराणे समवृत्तवर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥

आग्नेये छन्दःसारे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

अग्निरुवाच,—

(४९) छन्दोऽत्रासिद्धं गाथा स्यात्, पादे सर्वं गुरौ तथा।
(५०) प्रस्तार आद्यगोऽधो लः परतुल्योऽथ पूर्वगः॥ १॥
(५१) नष्टमध्ये समेऽङ्के लः समेऽर्धे विषमे गुरुः।
(५२) प्रतिलोमगुणं लाद्यं द्विरुद्दिष्टक एकयुत्॥ २॥
(५३) सङ्ख्या द्विरर्धे, रूपे शून्यं, शून्ये द्विरीरितम्।
(५४) तावदर्धे तद्गुणितं, द्वि द्व्यूनन्तु तदन्ततः॥ ३॥
परे पूर्णं परे पूर्णं मेरुः प्रस्तारतो भवेत्।
(५५) लगसङ्ख्या वृत्तसङ्ख्या चाद्याङ्गुलमयोर्ध्वतः॥
(५६) सङ्ख्यैव द्विगुणैकोना छन्दःसारोऽयमीरितः॥ ४॥

इत्यग्निप्रोक्ते महापुराणे प्रस्तारनिरूपणं नाम चतुस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥

आग्नेये छन्दःसारेऽष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

समाप्तश्च।

श्रीनारायणभट्टविरचितया व्याख्यया

सहितम्

वृत्तरत्नाकरम् ।

अनुक्रमः।

पृष्ठा

१। परिभाषाध्यायः २१

२। मात्रावृत्ताधिकारः ३७

आर्याप्रकरणम् ३७

गीतिप्रकरणम् ४४

वैतालीयप्रकरणम् ४७

वक्त्रप्रकरणम् ५१

मात्रासमप्रकरणम् ५५

द्विखण्डकप्रकरणम् ६०

३। समवृत्ताध्यायः ६२

उक्तादिप्रकरणम् ६२

दण्डक-प्रकरणम् ७६

४। अर्धसमाध्यायः ७९

५। विषमाध्यायः ८१

चतुरूर्द्धप्रकरणम् ८१

उद्गताप्रकरणम् ८५

उपस्थितप्रचुपितप्रकरणम् ८६

गाथाप्रकरणम् ८७

प्राकृतप्रकरणम् ९०

६। प्रस्ताराध्यायः १००

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

Explanations.

A. T*a*ran*a*tha Tarkav*a*caspati's edition.

B. Beneres Edition with Hari Bh*a*skara's commentary.

D. The ordinary Beneres Edition.

P. Visvan*a*tha Sh*a*str*i*'s edition of Pingala with Hal*a*yudha.

Pr*a*. or प्रा० पि०. Prak*r*ta Pingala with Ravikara's commentary lent by a Beneres Pandit.

( ) indicates that such passages have been supplied by me.

सटीकं वृत्तरत्नाकरम् ।

श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

नत्वा गणेशं वाग्देवीं पिङ्गलं मातरं गुरुम् । अन्यानपि च भाष्यादिकर्त्तॄंश्छन्दोविशारदान् ॥ १ ॥ श्रीभट्टरामेश्वरसूरिसूनु र्नारायणः स्वामनिरस्य बुद्धिम् । संक्षेपवृत्त्या विवृतिं सुवृत्तरत्नाकरे व्यक्ततया तनोति ॥ २ ॥ विशिष्टशिष्टाचारमूलभूत "स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा" इत्यादिवैदिकलिङ्गकल्पितश्रुतिप्रमाणकविशिष्टेष्टदेवतानमस्कारजनितनिर्विघ्नतादिः स्वनामकीर्त्तनपूर्व्वकं स्वग्रन्थस्य ग्रन्थान्तरैरधिगतार्थताञ्च सूचयन् सप्रयोजनं कर्त्तव्यं सामान्यज्ञानपूर्व्वकविशेषजिज्ञासुप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं सामान्यतः प्रतिजानीते सुखेत्यादिश्लोकत्रयेण ।

सुखसन्तानसिद्ध्यर्थं नत्वा ब्रह्माच्युतार्च्चितम् ।
गौरीविनायकोपेतं शङ्करं लोकशङ्करम् ॥ १ ॥
वेदार्थशैवशास्त्रज्ञः * पवेत्रकोऽभूद्द्विजोत्तमः । * पठेत्रकः । A.
तस्य पुत्रोऽस्ति केदारः शिवपादार्च्चने रतः ॥ २ ॥
तेनेदं क्रियते छन्दो लक्ष्यलक्षणसंयुतम् ।
वृत्तरत्नाकरं नाम बालानां सुखसिद्धये ॥ ३ ॥

ब्रह्माच्युताभ्यां विधातृविष्णुभ्यां अर्च्चितं पूजितं गौर्य्या पार्व्वत्या विनायकेन गणाधिपेन चोपेतं लोकानां चतुर्द्दशभुवनानां भूरादीनां सप्तानां वा शङ्करं सुखकर्त्तारं एवंविधं शङ्करं महादेवं सुखसन्तानसिद्ध्यर्थं

प्रणामजनिताविघ्नतादिसम्भूताव्याकुलीभाववृद्धिवैभवादिजनितसुखपरम्पराप्राप्त्यर्थं तेन केदारेण इदं छन्दः क्रियत इति तृतीयश्लोकेनान्वयः। वेदानाम् ऋगादीनामर्थं शैवशास्त्राणि च रुद्रयामलादीनि जानातीत्येवंविधः पव्येकसंज्ञो द्विजोत्तमो ब्राह्मणोत्तमोऽभूत्। तस्य पुत्रः केदारनामा शिवचरणारविन्दपूजनतत्परोऽस्ति लक्ष्येणोदाहरणेन मात्रावर्णान्यतरनियतात्मकेन छन्दसा लक्षणेन च तन्नियमकथनात्मकेन छन्दसा तदभिन्नेन युक्तं लक्ष्यमेव लक्षणमिति विग्रहः वृत्तरत्नानामाकरः खनिर्यत्र तत् यद्वा आकरः समूहो यत्र 'आकरो निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठेषु' कथ्यते इति विश्वप्रकाशोक्तेः। एतयैवान्वर्थसंज्ञया नाम प्रसिद्धं छन्दस्तत्प्रतिपादकत्वाल्लक्षितं तच्छास्त्रं बालानां छन्दःशास्त्राज्ञानानां सुखेनाल्पोपायेन सिद्धये छन्दोज्ञानार्थं क्रियत इत्यर्थः। सुखपदस्य प्रथमप्रयोगादेतच्छ्रवणेन श्रोतृणां सुखातिशयः सूचितः। यद्वा बालप्रतिपत्तेः प्रयोजनत्वेऽपि स्वप्रयोजनत्वाभावादेतद्ग्रन्थजनितबालव्युत्पत्तिजनितोपकारादृष्टेन जनिष्यमाणस्वर्गादिसुखपरम्परैव स्वेष्टस्वग्रन्थप्रयोजनत्वेनानेन निर्दिश्यते। ब्रह्मविष्णुगौरीविनायकम् तेन मङ्गलान्तरं तदनु स्मृतिसंरूपं सूचितम्। शङ्करमित्यत्र शंशब्दस्याव्ययत्वाद्विभक्त्यन्तत्वाभावात् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति न भवति। द्विजोत्तमग्रहणेन च ब्राह्मणकर्त्तृत्वादेतस्य ग्रन्थस्य श्रवणे दोषाभावः सूचितः। लक्ष्येत्यादीनां लक्ष्येभ्यः काव्यादिभ्यः केवललक्षणेभ्यश्च सूत्रादिभ्यो भिन्नलक्ष्यलक्षणेभ्यश्च वृत्तादिभ्योऽतिशय इति सूचितः। एवं सामान्यतो ग्रन्थकरणं प्रतिज्ञाय पूर्व्वाचार्य्योक्तिमूलकतया स्वकल्पितताशङ्काजनितश्रोतृनादरं निराकर्त्तुं प्रतिपाद्यमर्थविशेषतः प्रतिजानीते।

पिङ्गलादिभिराचार्य्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा।
मात्रावर्णविभेदेन छन्दस्तदिह कथ्यते ॥ ४ ॥ इति।

पिङ्गलेन सूत्रकर्त्त्रा आदिपदाद् भाष्यकारादिभिश्चाचार्य्यैरवधेयवचनैर्यल्लौकिकं छन्दो मात्रावर्णविभेदेन इदं मात्राच्छन्द आर्य्यादि इदं

वर्णच्छन्दः समान्यादीति भेदेन द्विधा द्विप्रकारमुक्तं तच्छन्द इह ग्रन्थे कथ्यत इत्यर्थः। लौकिकशब्देन वेदवेदाङ्गानधिकारिणामत्र वर्णिकानामप्यस्मिन् ग्रन्थे अधिकार इति दर्शयति। मात्रावर्णग्रहणेन मात्राच्छन्दो गणच्छन्द इति कैश्चिदुक्तो द्वेधा विभागः पराकृतः, तादृशविभागे च गणच्छन्दसामपि संग्रहादिति भावः। अन्यत्र तु गणमात्राक्षरच्छन्दस्त्वेन त्रैविधमाहुः यदुक्तं "आदौ तावद्गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम्। तृतीयमक्षरच्छन्दश्छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम्" इति। गणच्छन्द आर्यादि, मात्राच्छन्दो वैतालीयादि, अक्षरच्छन्दः समान्यादीति अन्यकर्तृकसम्भावितच्छन्दोऽन्तःप्रक्षेपनिक्षेपनिराकरणाय ग्रन्थं परिमाणतः परिच्छिनत्ति॥

षडध्यायनिबद्धस्य छन्दसोऽस्य परिस्फुटम्।
प्रमाणमिह विज्ञेयं षट्त्रिंशदधिकं शतम्॥ ५॥ इति।

परि समन्तात् साकल्येन स्फुटं प्रकटं यथा स्यात्तथा षड्भिरध्यायैर्निबद्धस्य घटितस्यास्य छन्दसः छन्दोग्रन्थस्य वृत्तरत्नाकराख्यस्य षट्त्रिंशदधिकं षट्त्रिंशत्संख्याधिकं द्वात्रिंशदक्षराणामनुष्टुप्छन्दसां श्लोकानां १३६ परिमाणं ज्ञेयम्। अनुष्टुप्श्लोकपरिमाणमेवात्र गृह्यते, ग्रन्थगणनायां लोके तस्यैव प्रसिद्धत्वात्। एतेनान्यतरग्रन्थपाठे प्रयासाभावाद्विस्तीर्णभाष्यसूत्रादिग्रन्थप्रयासनैरपेक्ष्येणैव प्रसिद्धसकलच्छन्दोज्ञाननिरतैर्व्युत्पित्सुभिरयमेव ग्रन्थोऽभ्यसनीय इत्युक्तं भवति। इदानीं सकलवाग्व्यापित्वेन मादीन् गणान् स्तुवन् लक्षणकथनार्थमुद्दिशति॥

म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना॥ ६॥ इति।

मगण यगण रगण सगण तगण जगण भगण नगण गुरुभिर्लान्तैर्लघुयुक्तैरेभिर्दशभिर्गणाष्टकगुरुलघुरूपैरक्षरैः समस्तं वाङ्मयं वाग्जालं व्याप्तमस्तीति शेषः। अत्रोपमा विष्णुना त्रैलोक्यं यथा व्याप्तं तद्वत्। अत्र स्वरोच्चारणं सौकर्यार्थम्, एवमुत्तरत्रापि। वक्ष्यमाणाक्षरप्रस्तारक्रमोपक्रमनिर्देश-

कवृत्तानुरोधेनायं क्रम उक्तः। "धी श्री स्त्री म्" "वरा सा य्" "का गुहा र्" "वसुधा स्" "सा ते क्व त्" "कदा स ज्" "किं वद भ्" "न हसन्" "गृ ल्" इति क्रमेण गणान् लक्षयति ॥

सर्व्वगुर्मो मुखान्तर्लौ यरावन्तगलौ सतौ।
ग्मध्याद्यौ ज्भौ त्रिलोनोष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः ॥ ७ ॥ इति।

अत्र छन्दःशास्त्रे अष्टौ त्रिकास्त्र्यक्षरा गणा भवन्ति चतुरक्षरा गणा मा भूदिति त्रिका इत्युक्तम्। परिमाणेन तानाह सर्व्वेति, सर्व्वे गवो गुरवो यस्मिन्नसौ सर्व्वगुः, नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायेन गुशब्दो गुरुवाची एवं लशब्दो लघुवाची एवं सर्व्वल, मः मगणः। मुखे आदौ अन्तर्मध्ये लो लघुर्ययोस्तौ यरौ यगणरगणौ। अन्ते गलौ गुरुलघू ययो स्तौ क्रमेण सतौ सगणतगणौ। ग् गुरुर्मध्य आद्यश्च ययोस्तौ ज्भौ जगणभगणौ। त्रिलस्त्रिलघुर्नः नगणः। एतेषां प्रस्तारो यथा, मः ऽऽऽ, यः ।ऽऽ, रः ऽ।ऽ, सः ।।ऽ, तः ऽऽ।, जः ।ऽ।, भः ऽ।।, नः ।।। एतेषां क्रमनियमश्च प्रस्तारे प्रकटीभविष्यति ॥ अन्यत्रापि मादीनां स्वरूपमुक्तम् ॥ "मस्त्रिगुरु स्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघु र्यः। जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥" इति। अन्यैस्तु देवताफलस्वरूपाण्येषामुक्तानि "मो भूमिस्त्रिगुरुः श्रियं दिशति, यो वृद्धिं जलञ्चादिलो, रोऽग्निर्मध्यलघु र्विनाशमनिलो देशाटनं सोऽन्त्यगः। तो व्योमान्तलघु र्धनापहरणं, जोऽर्कौ रुजं मध्यगो, भश्चन्द्रो यश उज्ज्वलं मुखगुरु र्नो नाक आयुस्त्रिलः" इति॥ इदञ्च फलं काव्यनाटकस्य तत् कर्त्तुः पठितु र्वा यथायोगं व्यस्तं समुच्चितं वा ज्ञेयम्। यत्र नायकादिभिः प्राचीनो देवतादिः स्वकल्पितो वात्र कर्त्तुः श्रोतॄणाञ्चेत्यादि। क्वचित्तु देवतामात्रस्वादि "पृथ्वी जलशिखिवायुगगनं सूर्य्यश्चन्द्रमा नाकः। प्रस्तारक्रमवशतो देवा ज्ञेया यथासङ्ख्यम्"इति। अथ यदि दैवाद् दुष्टफलो गणः काव्यादौ कृतः तद्रक्षणार्थं द्वितीयो गणः शोध्यः तत्र मगणनगणौ मित्रसंज्ञौ भगणयगणौ भृत्यौ जतावुदासीनौ रसावरी नीचौ च। तदुक्तं "मनौ मित्रे भयौ भृत्यावुदा-

सीनौ जतौ स्मृतौ। रसावरौ नीचसंज्ञौ ज्ञेयावेतौ मनीषिभिः” इति। तथा च यदि मित्रगणान् मित्रगणस्तदा समृद्ध्यादि फलम्, मित्रगणाद् भृत्यगणो जयादिशुभम्, मित्रादुदासीने शून्यकम्, मित्राच्छत्रौ बन्धुपीड़ा, भृत्यान्मित्रे तु सर्व्वकार्य्यसिद्धिः, भृत्याद् भृत्ये सर्व्वो लाभः, भृत्यादुदासीने धननाशः। भृत्याद्वैरिणि शोकः। उदासीनान्मित्रे किञ्चिदेव कार्य्यसिद्धिः, उदासीनाद् भृत्ये सर्व्वे वशाः, उदासीनादुदासीने न शुभं न चाशुभम्, उदासीनाच्छत्रौ स्वजनवैरम्, (शत्रो र्मित्रे भ्रमः;) शत्रो र्भृत्ये गृहिणीनाशः, शत्रोरुदासीने स्वकुलक्षयः, शत्रोः शत्रौ काव्यनायकनाशो भवति इति गणयुगफलम्। तदुक्तं “मित्रान्मित्रादयः स्युर्यदि धनमुदयं शून्यकं बन्धुपीड़ा भृत्यान्मित्रादयश्चेद् धृतिमधिकगुणं हानिशोकौ च कुर्युः। औदास्यार्थाश्च मित्रादय इह कुसखा धैर्य्यमीषत् स्ववैरं शत्रो र्मित्रादयश्चेद्भ्रममथ गृहिणी नाशमाधिं विनाशम्॥” इति। तथा “मित्रान्मित्रं विधत्ते प्रचुरधनमथो मित्रतो भृत्यसंज्ञः स्थैर्यं मित्रादुदासो न किमपि च फलं मित्रतः शत्रुसंज्ञः। बन्धोः पीड़ामथो स्याद् यदि खलु नियतं भृत्यतो मित्रसंज्ञः सर्वं कार्यं च भृत्याद् भृत्यगण इह चेदायतिः सर्वलोके॥ भृत्याच्चेत् स्यादुदासो धनविगममथो भृत्यतः शत्रुसंज्ञः शोकं कुर्य्यादुदासाद् यदि भवति तदा मित्रसंज्ञोऽल्पकार्य्यं। तस्माद्भृत्यः प्रभुत्वं तत इह सततं स्यादुदासोऽपि नाशं तस्माच्छत्रुः स्ववैरं विविधगुणहरं सर्वसत्कार्य्यनाशम्॥ शत्रो र्मित्रञ्च शून्यं यदि भवति ततो भृत्यसंज्ञो गृहिण्या नाशं तस्मादुदासो धनहरमधिकं दुःखदारिद्र्यशोकम्॥ शत्रोः शत्रु र्भवेच्चेद् द्विगुणसमहितो नायकस्यैव नाशं देशोद्वासं विधत्ते कथयति च फलं पिङ्गलो नागराजः’ इति। अत एव किरातमाघनैषधीयेषु दुष्टफलादपि उदासीनाज्जगणादुदासीनस्य तगणस्य सत्त्वान्न मन्दं न चाशुभमिति दोषाभावः। अथ गणशुद्धिप्रसङ्गाद्वर्णशुद्धिरुच्यते। तच्छुद्धौ हि नायकादीनां सुखं भवति। तदुक्तं “अक्षरे परिशुद्धे तु नायको भूतिमृच्छति।” इति। तत्र ङ झ ञ ट ठ ढ ण प फ ब भ म र ल व ष ह लान् संयुक्ताक्षराणि च विहाय शेषाक्षराणि शुभफलानीति संक्षेपः। तदुक्तं भामहेन “अवर्णात् संप-

त्तिर्भवति मुदिवर्णाद् धनशतान्यवर्णाद्ख्यातिः सरभसमृवर्णाद् विरहितात्। तथा हेरचः सौख्यं ङ ञ णरहितादक्षरगणात्। पद्यादाविन्यासात् भ र व ह ल पूर्वैर्विरहितात्॥ कः खो गो घ श्च लक्ष्मीं वितरति न यशो ङस्तथा चः सुखं छः प्रीतिं जो मित्रलाभं भयमरणकरौ झञौ टठौ खेददुःखे। डः शोभां ढो विशोभां भ्रमणमथ च णस्तः सुखं थश्च युद्धं दो धः सौख्यं मुदं नः सुखभयमरणक्लेशदुःखं पवर्गः॥ यो लक्ष्मीं रश्च दाहं व्यसनमथ लवौ शः सुखं षश्च खेदं सः सौख्यं हश्च खेदं विलयमपि च लः क्षः समृद्धिं करोति। संयुक्तं चेह न स्यात् सुखमरणपटु वर्णविन्यासयोगः पद्यादौ गद्यवक्त्रे वचसि च सकले प्राकृतादौ समोऽयम्॥" इति। तथा दुःखदारिद्र्यवाचकाः शब्दाश्चादौ न प्रयोज्याः। अयञ्च प्रयोगनिषेधः काव्यादौ उक्तः श्लोके चादौ ज्ञेयः। देवतादिवाचकशब्दे तु गणविचारेऽक्षरविचारे दोषाभावः। तदुक्तं भामहेनैव "देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः। ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि च" इति। तथाच माघकिरातयोर्जगणसंयोगयोः प्रयोगेऽपि श्रीशब्दप्रयोगाद्दोषाभाव इत्यलं भूयसा प्रसक्तेन, प्रकृतमनुसरामः। इदानीं मात्राच्छन्दःसूपयोगिनो गणानाह॥

ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः।
गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्य्यादिषु संस्थिताः॥ ८॥ इति।

अत्रार्य्यादिषु छन्दःसु स्थिताश्चतुष्कलाश्चतुर्मात्राः पञ्चगणा ज्ञेयाः। प्राकव्याय स्वरूपतस्तानाह सर्वेति। सर्वत्रान्ते मध्ये आदौ च गुरुर्येषां ते तथा कथंभूताः चतुर्लघुना गणेनोपेताः युक्ताः। तत्र चतुर्मात्रिकत्वात् सर्वगुरुर्द्विगुरुर्लभ्यते यथा सर्वगुरुः SS, अन्त्यगुरुः IIS, मध्यगुरुः ISI, आदिगुरुः SII, चतुर्लघुः IIII, अयं गणक्रमः आर्यानष्टोद्दिष्टयोरुपयोगीति तत्रैव वक्ष्यति। पञ्चकलादयस्तु प्राकृतप्रक्रमे वक्ष्यन्ते, संस्कृतेऽनुपयोगात्। गणान् संलक्षयित्वा गुरुं लक्षयति॥

सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः ।
वा पादान्ते त्वसौ ग्वक्रो ज्ञेयोऽन्यमात्रिको लृजुः ॥ ९ ॥ इति ।

असौ वर्णो ग् गुरुर्ज्ञेयः ॥ कोऽसावित्यपेक्षायामाह सानुस्वार इति अनुस्वारेण युक्त अं कमित्यादिः विसर्गान्तः अः कः इत्यादिः दीर्घः आकारइत्यादिः । इदं स तस्याप्युपलक्षणं । युक्तपरः युक्तः संयुक्तः परो यस्य स संयोगे परभूते यः पूर्वः सोऽपि गुरुरित्यर्थः, यथा विष्णुरित्यादौ विशब्दादिः । पादान्ते श्लोकचरणान्तेऽनुवर्त्तमानो लघु र्गुरु र्वा भवति लघ्वपेक्षिते लघु कार्यं गुरावपेक्षिते गुरु कार्यं करोतीत्यर्थः । अयञ्च व्यवस्थितविकल्पः तेन “अथ वासवस्य वचनेन” इत्यादौ उन्नतादिपदान्तस्य लघुतैव । “तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुम्” इत्यादौ च गुरुतैव । युक्तपरश्च इति व्यञ्जनोपाध्मानीयजिह्वामूलीयपराणामुपलक्षणं । तथा च “तनुवाग्विभवोऽपि सन् । मन्दः कवियशःप्रार्थी” इत्यत्र वमादिषु सकारस्य जिह्वामूलीयोपध्मानीयपक्षे च दकारशकारयोर्गुरुत्वं सिद्धं भवति । इतरथा नकारस्य पादान्तत्वात् सकारस्य न प्राप्नोति जिह्वामूलीयोपध्मानीययोश्च संयोगत्वाभावाद् दकारशकारयो र्न प्राप्नोति । तदुक्तं “दीर्घं संयोगपरं तथा प्लुतव्यञ्जनान्तमूष्मान्तम् । सानुस्वारञ्च गुरु क्वचिदवसानेऽपि लघ्वन्त्यम् ॥” इति । व्यञ्जनपरस्य गुरुत्वाल्लघ्वन्तपादेषु समान्यादिषु व्यञ्जनान्तः पादो न कार्यः । ननु संयोगे गुरु दीर्घञ्चेति वदता पाणिन्याचार्येण पादान्तस्यादीनां गुरुसंज्ञायामनुक्तत्वात्तद्विरोधः इति चेत् नैवं कुण्डा हुण्डा इत्यादिषु “गुरोश्च हलः” इत्यकारप्रत्ययस्य ईहाञ्चक्रे ऊहाञ्चक्रे इत्यादिषु च “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” इति आम्प्रत्ययस्य सिद्ध्यर्थं स्वशास्त्रे संयोगदीर्घयो र्गुरुत्वं पाणिनिः प्रत्यज्ञासीत् । अन्येषु स्वशास्त्रे प्रयोजनाभावान्नोचे इति न किञ्चिदेतत् । वृत्तिकारस्तु “गन्ते” इति सूत्रे वाशब्दाश्रवणात् सर्वत्र पादान्तस्थस्य लो गु र्भवतीति व्याचख्यौ तदयुक्तं । गुरुलघुभ्यां लघुभिरेव च समाप्तयोः समानीगीत्यार्ययो र्व्यभिचारात् । अथ तत्र लघुसमाप्तिविधायकशास्त्रेण विशेषात्मकेन सामान्यस्यास्य बाध

इति मतं तदपि न सिद्ध्यै। न हि लघुना समाप्तिर्विधीयते न तु समाप्तिस्थस्य लघुत्वं येन बाधः स्यात् गन्ते इति सूत्रन्तु अन्ते पदान्ते स्थितो लघुः क्वचिद्गुरुरिति क्वाचित्कत्वाभिप्रायं व्याख्येयं। तेन न तद्विरोध इत्यलं प्रपञ्चेन। स च प्रस्तारे वक्रः नागराक्षरेऽकारप्रश्लेषचिह्नवत् (ऽ) ज्ञेयो लेख्यः, अन्यः पूर्वोक्तेभ्यः सानुस्वारादिभ्योऽन्यः ल् लघुः। कोऽसावन्यमात्रिकः मात्रारूपः एतेन गुरोर्द्विमात्रत्वमुक्तम् भवति। स प्रस्तारे कर्त्तव्येत्र ऋजुः रेखाकारः कार्यः (।)। संयोगपरस्य क्वचिदपवादमाह ॥

पादादाविह वर्णस्य संयोगः क्रमसंज्ञकः।
पुरः स्थितेन तेन स्याल्लघुतापि क्वचिद्गुरोः ॥१०॥ इति ॥

इह छन्दःशास्त्रे पादादौ चरणादौ वर्णान्तरेण संयोगः क्रमसंज्ञकः पूर्वाचार्यैरुक्त इति शेषः। तेन पादादिसंयोगेन पुरःस्थितेन क्वचिदपेक्षितविषये संयोगपरत्वाद् गुरोरपि लघुता स्यात् “वा पादान्ते” इत्यत्र पादान्ते लघोर्गुरुत्वं इह तु गुरोर्लघुत्वमिति न पौनरुक्त्यमिति भावो वक्ष्यते। गुरोर्लघुतायामुदाहरणं साम्प्रतमाह ॥

तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि च दधीनि।
अल्पव्ययेन सुन्दरि ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥ ११ ॥ इति।

अस्य पूर्वश्लोकार्धस्य अत्र ग्राम्यनागरिकवरागमे ग्राम्य वरेसाभिलाषां चतुरवधूं निन्दागर्भस्तुत्या निवारयन्ती सखी आह। हे सुन्दरि ग्राम्यजनो ग्रामीणो जनो अल्पव्ययेन मिष्टं रसवदन्नमश्नाति भुङ्क्ते किं तत् तरुणं कोमलं सर्षपानां शाकं नवानां तण्डुलानामोदनं च अपर्युषितौदनं पिच्छिलानि वद्धानि दधीनि अल्पद्रव्यो मिष्टाभासभोजी ग्राम्यजनोऽचतुरोऽयं। हे सुन्दरि अतोऽमुं परित्यज्य नागरिके साभिलाषा भवेत्यत्र व्यङ्ग्यं। अत्र सुन्दरीत्यत्र संयोगपरत्वाद्गुरुत्वे सति तृतीये पादे त्रयोदश मात्रा माभूदिति लघुत्वं प्रतिज्ञायते तथा च द्वादशमात्रतैवेति भावः। क्वचिदिति व्यवस्थितविकल्पायं तेन सुन्दरीत्यत्र लघुतैव। गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिपरत एवं संभ-

वन्ति। "स्वमहिमदर्शनं चते मुकुरतले जायते यस्मात्। दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ॥" इत्यादौ गुरुतैव। आर्यायामुदाहरता आर्यायासु पादव्यवस्थाभावं वदन्तो वृत्तिकृतः परास्ताः। अत एव त्रिभिस्त्रिगणैः पादौ आर्यायादे विषमौ स्मृताविति, यस्याः पादे प्रथम इत्यादि चाभियुक्तैरुक्तं पथ्याभिप्रायं वा तत्र पादव्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वात्। ननु वा पदान्त इत्यत्र वर्णमात्रस्य वा पादान्तस्थस्य गुरुता विकल्प्यते, गुरोरेव वा नित्यप्राप्ता सा विकल्प्यते, लघोरेव वा। नाद्यः पादान्तवर्णमात्रस्य तेनैव गुरुताविकल्पपक्षे लघुत्वस्यापि सिद्धत्वात् पादादावित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, लघ्वंशे अप्राप्तविकल्पः गुर्वंशे प्राप्तविकल्प इति विरुद्धार्थद्वयकृतवाक्यभेदप्रसङ्गाच्च। न द्वितीयः तेनैव पाक्षिकलघुतायाः सिद्धौ पुनर्विधानवैयर्थ्यात्, तरुणमित्युदाहरण एव द्वितीयचतुर्थपादान्तयोर्लघ्वोर्गुरुत्वाभावे छन्दोभङ्गप्रसङ्गाच्च। न तृतीयः लघोस्तत्राप्रस्तुतत्वात्, असंयोगपरस्यापादान्तगुरोरक्रमपरत्वात्पाक्षिकलघुत्वाभावप्रसङ्गाच्चेति चेत्, अत्र पादान्तवर्णमात्रमुद्दिश्य विकल्पितं गुरुत्वं तेन विधीयते इति विधेयोद्देश्ययोरैकैकावच्छेदार्थद्वयस्यार्थसिद्धत्वाद् वाक्यभेदाभावः पौरुषेयत्वाद्वा स न दोषः। पादादाविति च तस्यैव विषयं प्रदर्शयद्विवरणं तरुणमित्यादिषु गुरोर्लघुतायां तृतीयपादे उदाहरणं लघोर्गुरुतायाञ्च द्वितीयचतुर्थपादयोरुदाहरणमित्यापातत उत्तरं भवति। वस्तुतस्तु अप्रस्तुतस्याप्यर्थतो बुद्धिस्थस्य लघोरेव गुरुता तेन विकल्प्यते। पादान्तगुरोस्तु लघुता संयोगपरस्यैवेत्यनेनैवोच्यते। अक्रमपरस्य तु पादान्तगुरोर्लघुता नेष्टैव अतएव "गन्ते" इति सूत्रे "गृल्" इति पूर्वसूत्राद्ग्रहणमनुवर्त्य गृशब्दोपलक्षितस्य ह्रस्वाक्षरस्य पादान्ते वर्त्तमानस्य गुरुसंज्ञा निर्दिश्यते इति वृत्तिकारेणोक्तम्। इदं च गुरोर्लघुत्वं संयोगनिमित्तकगुरोरेव न दीर्घादेः। अत्र सोदाहरणो मामकः संग्रहश्लोकः 'युक्तपरत्वनिमित्तकपान्तगुरोरेव वेष्यते लघुता। पादान्तस्थस्य लघोरिह गुरुता चेष्टस्य जानीहि' इत्यलं प्रपञ्चेन। इदं चोपलक्षणं प्रशब्दे क्रशब्दे च परतोऽपादान्तस्यापि लघुतायाः

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

कविप्रयोगे दर्शनात्। तथाच कुमारसंभवे 'गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा' इति प्रशब्दे परतस्तत्र लघुता दृष्टा। 'प्राप्तनाभिह्रदमज्जनमाशु' इति। अन्यत्रापि, 'तवह्रियापह्रियो मम ह्रीरभूत्' इति ह्रशब्दे परतो लघुता दृष्टा। अन्यत्र तु संयोगमात्रे परभूते लघुत्वमतीवप्रयत्नतयेत्याहुः। अतएव सरस्वतीकण्ठाभरणे उक्तं "यदातीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवं। न च्छन्दोभङ्गमित्याहुस्तदा दोषाय सूरयः॥" इति। तथाच कविप्रयोगाः। रामायणे 'कृतार्थाश्च कृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये। तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते' इति। 'एवं तदार्या नृपवीरसिंह सीता वचः प्राह विषादयुक्तम्। एतच्च श्रुत्वा गदितो मया त्वं सीतोपलम्भे प्रकुरुष्व यत्नम्' इतिच। 'तव ह्रियापह्रियो मम ह्रीरभूच्छ्रिगृहे विहृता न हृता ततः। वङ्कलश्यामरमेचकतामसं मम प्रिये क्व समेष्यति नो पुनः' इति च। अन्यत्र 'धनप्रदानेन श्रुतेन कर्णः' इत्यादि। प्राकृतेऽपि "जइ ण्हाउं ओइस्से अब्भन्तमुल्हसिअमंसुअद्धन्तं। तह अणाण्हा ओसि तुमं सच्छे गोलाणईतूहे" इति। अत्र द्वितीयैकादशत्रयोविंशतिवर्णानां संयोगपरत्वाद्गुरुत्वेऽपि ण्हल्हादिसंयोगस्यातीवतीव्रप्रयत्नोच्चारणेन पूर्वस्य लघुतायां न छन्दोभङ्गो भवति। इदञ्च महाकविप्रयोगदर्शने भवति न तु स्वेच्छया। अत एवाहुः, 'क्वचिदपि संयुक्तपरो वर्णो लघुरत्र दर्शनेन यथा। परं ह्रसति चित्तधैर्यंत्र दारकटाक्षेषु निर्वृतमिति'। तीव्रप्रयत्ने तु गुरुतैव 'अथ प्रजानामधिपः प्रभाते' इत्यादौ। तथा इंहिंउंऊङ्काराणां एकारौकारयोश्च केवलयोः सव्यञ्जनयोर्वा प्राकृतादिभाषासु विभाषागुरुता भवति। तदुक्तं "इहिकारौ विन्दुयुतौ एओ शुद्धौ च वर्णमिलितौ च। रहयोर्व्यञ्जनयोगे सविभाषं सर्वमेव लघु॥" इति। अत्र इहिकारावित्युपलक्षणं। इं हि ए ओ एतेषूदाहरणं 'माणिणि माणेहिं काइं फलं एओ जे चरणमिल कन्त। सहजे भुजङ्गमु जइ णमइ, तह किं करिअ मणिमन्त॥' अत्र इं हि ए ओ इत्येतेषां गुरुतायां दोहाच्छन्दसोऽधिकमात्रताव्यपदेशात् इह व्यञ्जनसंयोगे तदाहृतं तथा प्राकृतादिषु

दीर्घस्यापि त्वरितपाठे लघुता। तथा द्वयोस्त्रयाणां वा वर्णानां त्वरितपाठे एकवर्णता भवति। तदुक्तं "दीर्घाक्षरमदीर्घाक्षरमपि जिह्वा ह्रस्वं चेत्पठति तदपि भवति लघु। द्वौ वा त्रीनथ वर्णानेकं जानीहि शीघ्रपठनाच्च" इति। अत्रोदाहरणमूह्यम्। अयं प्राकृतविचारः पञ्चमाध्यायान्तवक्ष्यमाणप्राकृतच्छन्दःसूपयोगाय कृत इत्यलं बहुना॥ परिभाषान्तरमाह।

अब्धिभूतरसादीनां ज्ञेयाः संज्ञास्तु लोकतः।
ज्ञेयः पादश्चतुर्थांशो यतिर्विच्छेदसंज्ञितः॥ १२॥ इति।

लोकतो लोकव्यवहारादब्ध्यादीनां संज्ञाः संज्ञीभूताः चतुरादिसंख्या इति यावत् ज्ञेया यतिनियमेषु। तद्यथा अब्धयश्चत्वारः ४ भूतानि पञ्च ५ रसाः षट् ६॥ आदिपदादश्वा मुनयश्च सप्त ७, वसवो नागाश्चाष्टौ ८, ग्रहा नव ९, दिशो दश १०, रुद्रा एकादश ११, आदित्या द्वादश १२ इत्येवमादि ज्ञेयम्। अब्ध्यादिशब्दाः स्वपर्य्यायाणां स्वार्थसङ्ख्यासमानसङ्ख्यार्थानाञ्चाप्युपलक्षकाः। तेन समुद्रवेदादयोऽपि लोकतो ज्ञेयाः। तथा छन्दःशास्त्रत्वाच्छन्दश्चतुर्थांशश्चतुर्थो भागः पादो ज्ञेयः। पादादिव्यवहारेषु अंशः समचतुर्थोऽत्र न ग्राह्यः किन्तु यावान् यत्रोक्तः। तथाच समानां विषमाणां चोक्तादीनां पादाः संगृहीता भवन्ति। पादशब्दः स्वपर्य्यायाणामङ्घ्रिचरणादीनामुपलक्षकः। तथा यतिः यतिशब्दो विच्छेदे विरामे संज्ञितः परिभाषितः संज्ञाकृतो ज्ञेयः। संज्ञितेति पाठे यतिशब्दसामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिङ्गता ज्ञेयेति विपरिणततानुषङ्गः। इयञ्च यतिः श्रुतिसौकर्य्यार्थं नियतस्थानेषु कार्य्या। यतिनियमस्थानानि च वृत्तकारैः संगीतानि "यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः। समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके॥ १॥ क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत्। यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ॥ २॥ पूर्वान्तवत् स्वरसन्धौ क्वचिदेव परादिवत्। एष्टव्यो यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवत्॥ ३॥ नित्यं प्राक्पदसम्बन्धा-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
CSL

स्वादयः प्राक्पदान्तवत्। परेण नित्यसंबद्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥ ४ ॥” इति। ‘तेषामर्थं उदाहरणेन स्पष्टीक्रियते। यतिः सर्वत्र पादान्ते इत्यस्योदाहरणं ‘अत्र मे सखि शिखण्डमण्डने पुण्डरीककमनीयलोचने। श्यामतामरसदामकोमले रामनामनि मनो मनोरमे” इत्यादि। प्रत्युदाहरणं तु “नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कार्धधारिणे” इत्यादि। श्लोकार्धे तु विशेषत इत्यस्योदाहरणम् पूर्वोदाहरणे दधीनि अल्पव्ययेनेत्यत्र। सन्धिर्न भवति स्पष्टविभक्तिकता च भवतीति विशेषः। सन्धौ प्रत्युदाहरणं ‘श्यामा कामाकुला रामा वामा भोगाय चाप्यते। नैकजन्मसुपुण्यानां निचयो न चितो यदि।’ अत्र पूर्वरूपकरणम्। स्पष्टविभक्तिकतायां प्रत्युदाहरणम् ‘सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी पिञ्जरीकृतपदाब्जद्वन्द्वं वन्दे महेश्वरम् ॥’ अत्र समासकरणम्। समुद्रादीत्यस्योदाहरणम् ‘तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी’ इति। अत्र मन्दाक्रान्तायां चतुर्षु स्पष्टविभक्तिकता ततः षड्व्यक्तविभक्तिकता। पादान्त इत्यस्यापि विशेषणम्। व्यक्ताव्यक्तविभक्तिक इति तत्रोभयोदाहरणम् “स्यन्दने गरुडकेतुलाञ्छने कुण्डिनेशतनयाधिरोपिता। केनचिन्नवतमालकोमलश्यामलेन पुरुषेण नीयते ॥’ क्वचिदिति समुद्रादौ या यतिः सा पदमध्ये क्वचिद्भवति यदि पदस्य यत्यपेक्षया पूर्वपरभागौ एकवर्णौ न भवत इत्यर्थः। अत्रोदाहरणं ‘पर्यन्ताश्रं तप्तचामीकरकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ’ इति। समुद्रादावित्युक्तेः। पादान्तयतिः पदमध्ये न भवति। प्रत्युदाहरणम् ‘प्रणमत भवबन्धक्लेशनाशाय नारायणचरणसरोजद्वन्द्वमानन्दहेतुम्।’ पूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्वे तु यतिर्दोषाय सा च धातुनामप्रत्ययाव्ययभागभेदेन चतुर्धा। तत्र क्रमेणोदाहरणानि। ‘एतासांराजति सुमनसां दाम कण्ठालम्बि’ ‘स्वीकुर्वन्ति हि सुधियः प्रकुर्वते च’ ‘दुःसोढो दाशरथिमहिमा राक्षसानां बभूव’ ‘सुरासुरशिरोनिघृष्टचरणारविन्दः शिवः’ ‘सबलयति सुरवधूकल्पासु रामासु को न’ ‘भुवि सुरगुरुदेशीयाः कियन्तो न सन्ति’ ‘कलिवशविवशः संप्रत्ययं जीवलोकः।’ ‘रामेशं वा प्रतिदिनमुदिताब्दो रमे शम्भुनामा।’ एवमन्यान्यपि सङ्कीर्णान्युदाहरणानि ज्ञेयानि।

पूर्वान्तवत्स्वरसन्धावित्यस्यार्थः योऽयं पूर्वपरयोरेकादेशः स्वरः सवर्णदीर्घादिः स प्रायः पूर्वान्तवत् क्वचिदेव परादिवच्च द्रष्टव्य इति। अतएवान्तादिवच्चेति पाणिनिः सस्मार। पूर्वान्तवद्भावे यथा, 'कस्ते दारिद्र्यदावानल वदतु यशो वावदूकोऽपि दाने' 'स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमे वाभिरामा।' 'परादिवद्भावे यथा, 'अन्तेवासिदयालुरुज्झिततनयेनासादितो जिष्णुना॥' अत्र स्वरस्य परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि परादिवद्भवति। तद्भक्तत्वात् यदि पूर्वापरभागौ न स्यातामेकवर्णकाविति पूर्वान्तवत्स्वरसन्धावित्यादेरपि शेषस्तेन 'अस्या वक्त्रं समरजयि पूर्णेन्दुशोभ विभाति' इत्यादौ यतिर्दूष्या। असौ तत्रापि पूर्वभागस्यैवैकवर्णतायां दोषः नतूत्तरस्य तदर्थमेव स्वरसन्धावनेनापवादकरणात् यणादेशः। पवादिवदित्यत्रोदाहरणम् "सप्ताकूपारप्रथितपृथुयशस्यर्थिसार्थे कृतार्थे"। व्यञ्जनस्यापि परादिवद्भावो दृश्यते यथा, 'इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे" इति। तेभ्यः पूर्वा यतिर्न कार्येत्यर्थः। यथा, "बाले भूपतिमौलिलालितपदद्वन्द्वस्य दृष्टोऽपि च"। आदिपदात् 'रक्षोभिः सुरमनुजैर्दितेः सुतैर्वा' प्रत्युदाहरणन्तु "नमः शिवाय कृष्णाय च दानवविनाशिने"। नित्यं प्राक्पदसम्बद्धा इति किं "तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि।" चादय इति किं 'सम्पत्तिः सैव रमणीसखैर्या भुजस्ते भुवि।' अत्र समासान्तटच्प्रत्ययान्तसखिशब्दस्य नित्यं प्राक्पदसम्बन्धत्वेऽपि यतिर्न दुष्यति। परेण नित्यसम्बद्धा इति पदादिति तेभ्यः परा यतिर्न भवतीत्यर्थः: 'प्रस्मृतः किमथवा पठितो नु'। आदिपदात् 'निजगृहे जयिनं तिसृणां पुराम्'। परेण नित्यसम्बद्धा इति किं कर्मप्रवचनीयेभ्यः परा यतिर्भवत्विति। यथा, 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि।' प्रादय इतिकिं 'राक्षसाधिपबलं प्रणाश्ययाश्रमात् रघूवरौ वशौ रणे॥' अयन्तु अनेकाक्षराणां चादीनां प्रादीनाञ्चादिवद्भावः पादान्तयताविष्यते। एकाक्षराणां तु पादान्तयतौ पादमध्ये समुद्रादियतौ च। तदुक्तं कविकल्पलतायाम् 'एकस्वरोपसर्गेण विच्छेदश्रुतिसौख्यकृत्' इति। पादान्ते यतौ प्रत्युदाहरणं तत्रैवोक्तं यथा, 'पिनाकपाणिं प्रणमामि स्मरशासनम्'

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

इति । पादमध्ये यतौ प्रत्युदाहरणं 'विष्णुं रुद्रञ्च खलु भजतां नैव संसारबन्धः' । अनेकाक्षराणां तु पादमध्ये चामीकरादिष्विव पूर्वापरभागयोरेकवर्णत्वाभावाद्यतिरिष्टैव । तत्र चादीनां यथा, 'प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम्' इत्यादि । प्रादीनां यथा, 'दूरारूढप्रमोदं हसितमिव परिस्पष्टमाशासखीभिः ।' अत्र नित्यं प्राक्पदसंबद्धा इत्यत्र 'स्वादु स्वच्छं सलिलमपि च प्रीतये कस्य न स्यात् ।' नित्यं प्राक्पदसम्बद्धा इति किं 'मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः' इति । परेण नित्यसम्बद्धा इत्यत्र च 'दुःखं मे प्रक्षिपति हृदये दुःसहस्त्वद्वियोगः' इत्यादि वृत्तिकारैः समुद्रादियतिरुदाहृता । अन्ते चायं तु पदान्तयतावन्तादिवद्भाव इष्यते न तु पादमध्ययतावित्यादि स्वयमेवोक्तं तद्विचारणीयम् । यथा, 'अनुक्तयतिकेऽप्यत्रैवं कार्या श्रुतिसुखा यतिः ।' तदुक्तं कविकल्पलतायाम् 'एवं यथायथोद्वेगः सुधियां नोपजायते । तथा तथा मधुरतानिमित्तं यतिरिष्यते' ॥ इति । शुक्लाम्बरादयस्तु पदान्त एव यतिमाहुः । भरतादयस्तु यतिमेव नेच्छन्ति । अतएव कविप्रयोगाः । तत्र भर्तृहरेः 'लभेच्च सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन् पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः । कदाचिदपि पर्यटन् शशविषाणमासादयेन्नतु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्' ॥ इति । जयदेवस्यापि 'भावं शृङ्गाररसारस्वतमयजयदेवस्य विष्वग्वचांसि' इति । तदुभयं वहुविरोधाच्चिन्त्यम् । इयञ्च यति र्वृत्तस्वरूपाङ्गिन्यापि गुणालङ्काराद्यपेक्षया अन्तरङ्गाङ्गत्वात् सूत्रकारादिभिर्लक्षणमध्ये निवद्धा, नतु वृत्तस्वरूपतया । मात्रागुरुलघुनियमनं हि वृत्तलक्षणं विरामात्मकत्वं च यतेः, अतएव वामनेन काव्यालङ्कारसूत्रेषु 'न वृत्तदोषात् पृथग्यतिदोषो वृत्तस्य यत्यात्मकत्वात्' इत्याशङ्क्य न लक्षणस्य पृथक्त्वादिति परिहृतमित्यलं । परिभाषान्तरमाह ।

युक् समं विषमं चायुक् स्थानं सद्भि र्निगद्यते ॥

समं द्वितीयचतुर्थादि स्थानं युगिति सद्भि र्निगद्यते विषमञ्चैकतृती-

यादि स्थानं सद्भिरयुङ् निगद्यते। चकारात्समस्य युग्मानोजसंज्ञे विषमस्यायुग्मौजसंज्ञे इत्यादि ज्ञेयं। पदैः पादाख्यै र्घटितं पद्यं। तद्द्विविधं जातिर्वृत्तञ्चेति। जाति र्नियतमात्रिका, वृत्तं नियतगुरुलघुविन्यासं। तत्र जातिरार्य्यादि। वृत्तमुक्तादि समार्धसमात्मकं। तदुक्तं "पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा। वृत्तमक्षरसङ्ख्यातं जाति र्मात्राकृता भवेत्।" इत्येतत् सर्वं मनसि विधाय वृत्तस्य भेदानाह।

सममर्धसमं वृत्तं विषमञ्च तथापरं॥ १३॥ इति।

समाख्यं अर्धसमाख्यं विषमाख्यं चेति त्रिधा वृत्तमित्यर्थः। त्रिविधस्यापि वृत्तस्यान्वर्थसंज्ञामाश्रित्य क्रमेण स्वरूपमाह श्लोकत्रयेण।

अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः।
तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते॥ १४॥
प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत्।
द्वितीयस्तुर्य्यवद्वृत्तं तदर्धसममुच्यते॥ १५॥
यस्य पादचतुष्कोऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम्।
तदाहु र्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः॥ १६॥

यस्याङ्घ्रयः पादा श्चत्वारोऽपि तुल्येन लक्षणेन लक्षिता युक्ताः तच्छन्दःशास्त्रविशारदाः छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं वदन्ति। द्वितीयचरणस्तुर्य्यवश्चतुर्थवत् अर्धसमं यस्य तदर्धसमं इत्यनुवृत्ता। यस्य पादचतुष्टये परस्परं लक्ष्म लक्षणं भिद्यते तद्विषममाहुः विगतं समं यस्मादिति व्युत्पत्तेः तत्र समं अग्रादि, अर्द्धसमं द्रुतमध्यादि, विषमं पदचतुरूर्ध्वादि। तत्र समवृत्तभेदानाह।

आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्धितैः।
पृथक्छन्दो भवेत् पादै र्यावत् षड्विंशतिं गतम्॥१७॥ इति।

एकाक्षरात् पादादारभ्यैकेनाक्षरेण कविना वर्द्धितैः पादैः कृत्वा पृथक् भिन्नं छन्द उक्तादि भवेत्। वृद्ध्यवधिमाह यावदिति यावत्षड्विंशतिं षड्विंशतिसङ्ख्याकं पादं प्रति गतं गमनं भवति षड्विंशत्य-

क्षरपादपर्यन्तं वृद्धिं भवतीत्यर्थः। अधिकाक्षरपादस्य छन्दसः संज्ञामाह।

तदूर्ध्वं चण्डवृष्ट्यादिदण्डकाः परिकीर्त्तिताः ॥ १८ ॥ इति।

षड्विंशत्यक्षरात् छन्दस ऊर्ध्वं सप्तविंशत्याद्यक्षरपादं छन्दश्चण्डवृष्ट्यादिदण्डकसंज्ञं भवति सप्तविंशत्यक्षरादेकैकेन रगणादिना वृद्धिं नीत्वैकैकाक्षरेण आदिपदादर्णवादि इह शास्त्रे विशेषलक्षणेनालक्षितस्य छन्दसः कविभिश्च ग्रथ्यमानस्य सामान्यसंज्ञामाह।

शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भि श्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥ १८ ॥ इति।

शेषं विशेषनिरूपितादन्यत्। तदेवाह त्रिभिरिति क्वचित् त्रिभिः क्वचित्षड्भिः चकाराद् दशादिभि र्विलक्षणगुरुलघुक्रमवद्भि र्न्यूनाधिकाक्षरैश्चरणै र्युक्तास्ता गाथा ज्ञेया इत्यर्थः। पूर्वोक्तानामेकाक्षरपादमारभ्य षड्विंशत्यक्षरपादावधिकानां छन्दसां सामान्यतो जातिसंज्ञा आह।

उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पंक्तिरेव च ॥ १९ ॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता।
शक्वरी सातिपूर्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी ततः स्मृते ॥ २० ॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः।
विकृतिः सङ्कृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः ॥ २१ ॥इति।

एकाक्षरपादोक्ता नाम इयं च जातिसंज्ञा अवान्तरसंज्ञास्तु वक्ष्यन्ते। एवमितरत्रापि द्व्यक्षरपादाऽत्युक्ता। एवं शेषा अपि ज्ञेया अन्या सुपूर्विका अनन्तरोक्ता प्रतिष्ठैव सुपूर्वा सती सुप्रतिष्ठा नामान्या जातिरित्यर्थः। सातिपूर्वेति सा शक्वर्यतिपूर्वा अतिशक्वरीत्यर्थः ननु सूत्रकारेण समच्छन्दसां गायत्र्यादीनामेवोक्तत्वादुक्ताद्युक्तौ न तत्सूत्रत्वमिति चेत् न 'द्विकौ ग्लौ' इत्यादिसूत्रोक्तैकाक्षरादिप्रस्तारस्य तत्संज्ञायां ज्ञापकत्वात् कविभिः प्रायेणाप्रयुक्तत्वाच्च तेषां लक्षणावसरेऽनुक्तिरिति भाव्यम्। ता उक्ता १ अत्युक्ता २ मध्या ३ प्रतिष्ठा ४ सुप्रतिष्ठा गायत्री ६ उष्णिक् ७ अनुष्टुप् ८ बृहती ९ पंक्तिः १०

त्रिष्टुप् ११ जगती १२ अतिजगती १३ शक्करी १४ अतिशक्करी १५ अष्टिः १६ अत्यष्टिः १७ धृतिः १८ अतिधृतिः १९ कृतिः २० प्रकृतिः २१ आकृतिः २२ विकृतिः २३ सङ्कृतिः २४ अतिकृतिः २५ उत्कृतिः २६ । अत्र प्रतिपादमेकैकाक्षरवृद्धौ सकले छन्दसि चतुरक्षरा वृद्धिर्भवति । ततोक्ता चतुरक्षरा । अत्युक्ताष्टाक्षरा । एवमुत्तरत्रापि । उत्कृतिश्चतुरधिकशताक्षरा । उक्तानुवादपूर्वकं वक्तव्यमाह ।

इत्युक्ताः छन्दसां संज्ञाः क्रमतो वच्मि साम्प्रतं ।
लक्षणं सर्ववृत्तानां मात्रावृत्तानुपूर्वकम् ॥ २२ ॥ इति ।

छन्दसामीत्यमुना प्रकारेण जातिसंज्ञा उक्ताः । साम्प्रतमिदानीं मात्रावृत्तानुपूर्वकं मात्रावृत्तमादितः कृत्वा सर्वेषां वृत्तादीनामुक्तानां क्रमशः क्रमेण लक्षणं वच्मि वदामि इति योजना । प्रथमं मात्रावृत्तमुच्यते ततः उद्देशक्रमेण वर्णवृत्तमुच्यत इत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटमाणिक्यश्रीमद्भट्टरामेश्वरसूनुनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरव्याख्यायां परिभाषाध्यायः प्रथमः ॥

अथ मात्रावृत्तानि विवक्षुः प्रथममार्यां लक्षयति लक्ष्मैतदिति द्वयेन ।

लक्ष्मैतत् सप्त गणा गोपेता भवन्ति नेह विषमे जः ।
षष्ठोऽयं नलघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः ॥ १ ॥
षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च सयतिपदनियमः ।
चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥ २ ॥ इति ।

आर्यायाः प्रथमे एतन्नियतं सार्वत्रिकं लक्ष्म लक्षणं ज्ञेयं । किं तत् सप्तसंख्याका गोपेताः गुरुणा युक्ताः गणाश्चातुर्मात्रिकाः पूर्वोक्ताः गुरूपेतत्वात् सार्धाः यद्यपि 'स्वरा अर्धं चार्यार्धम्' इति सूत्रे अर्धं चेति ग्रहणात् सार्धाः सप्त गणा भवन्तीति सामान्यतः उक्तं, तथाप्यर्धगणस्थाने एको गुरुरेवान्ते कार्यो

न तु लक्ष्यमिति सूचितम्। इहार्यार्धे विषमे प्रथमतृतीयादौ स्थाने जः जगणो मध्यगुरु र्गणो न कार्यः। षष्ठस्त्वयं जगणः कार्यः नलघू वा कार्यौ नश्च लघुश्चेति नलघू चतुर्लघु र्वा गणः कार्य इत्यर्थः। अन्ये तु स्वेच्छया ज्ञेयाः। षष्ठ इति द्वितीयलादित्यतः परं पूर्वमिति शेषः। षष्ठे न्ले षष्ठस्थाने चतुर्लघौ गणे कृते सति द्वितीयलात् तस्यैव षष्ठस्य चतुर्लघो र्गणस्य द्वितीयलघोः पूर्वं प्रथमलघ्वन्तं सयतिपदनियमः यतिसहितं पदं नियमेन समाप्यत इत्यर्थः। न्ले इति प्रथमाद्विवचनं वा ततश्च षष्ठे स्थाने यदि न्ले नलघू स्यातां तदा द्वितीयलात् पूर्वं यतिरित्यर्थः परके न्ले नले षष्ठापेक्षया परस्मिन् सप्तमके चतुर्लघौ कृते सति, मुखलात् सप्तमस्य प्रथमलघोः पूर्वं षष्ठगणान्ते सयति पदं नियम्यते। चरमे द्वितीये पुनरर्धे पञ्चमके न्ले चतुर्लघौ तस्मान्मुखलघोः पूर्वं अर्थाच्चतुर्थान्ते पदं समाप्यत इत्यत्रनुषङ्गेण पूर्वपदाध्याहारेण योज्यं। इहेति इह आर्याचरमार्धे षष्ठो गणो लो लघुरेव भवति न चतुर्मात्रिका इति पूर्वार्धाद्विशेषः। उत्तरार्धे एतावन्मात्रं विशेषं वदतान्यत् पूर्वार्धलक्षणमेव भवतीति द्योतितम्। यतिनियमं छन्दोमाणिक्यकारोऽप्याह 'पूर्वार्धे षष्ठो जः खो वा खे चास्य लघुनि भवति यतिः। षष्ठः खपरोऽत्र-यतिस्तुर्योपत्रय भवति चरमदले' ॥ इति। अस्यार्थः ख इति चतुर्लघो र्गणस्तत्रसंज्ञा पूर्वार्द्धे षष्ठो गणः जगणः खो वा कार्यः। खे तु षष्ठगणे अस्य लघुनि तदीयप्रथमलघ्वन्ते यति र्भवति। यदि षष्ठः खपरः खश्चतुर्लघुः परो यस्य स तथा सप्तमश्चतुर्लघुः स्यादित्यर्थः तदात्र षष्ठान्ते वा यतिः चरमदले द्वितीयार्धे यदि तुर्यश्चतुर्थः खपरस्तदापि चतुर्थान्ते यतिरिति। यद्वा मूले पञ्चम्यौ ल्यब्लोपे। तेन द्वितीयलमादाय सयतिपदनियमः सयतिकपदप्रारम्भनियम इत्यादिरर्थः। उभयथापि लक्ष्येऽविसंवाद एव। किन्तु एतस्मिन् व्याख्याने 'न्लौ चेत् पदं द्वितीयादि' 'सप्तमः प्रथमादि' इति सूत्रानुग्रहो पूर्वपदाध्याहारश्च न कर्त्तव्यो भवति। अतएव चेतराज आह। 'षष्ठे द्वितीयमादाय लमेवारभ्यते पदम्। सप्तमे न्ले पुनर्मुख्यं पूर्वार्धेऽसौ यतिः स्मृता॥ पदमारभ्यते नित्यं गृहीत्वा प्रथमं लघु। पञ्चमे न्ले बुधैरेवं चरमार्धे स्मृता

यतिः' इति। छन्दोमाणिक्योक्तसूत्रार्थकथनेनापि सङ्गच्छते। अत्र यतिमात्रे नियते सति चामीकरादिवत् पूर्वापरभागयोरनेकाक्षरत्वे पदमध्ययतिर्मा भूदिति पदस्यापि नियम उक्तः। तत्र स्पष्टास्पष्टविभक्तिकत्वयोर्न विशेषः। अत्र प्रथमार्या षष्ठजगणपक्षे सामान्यलक्षणोदाहरणं। षष्ठस्य चतुर्लघुत्वे पूर्वार्धद्विविधयतौ च द्वितीयार्यापूर्वार्धमुदाहरणम्। उत्तरार्द्धयतेस्तल्लक्षणस्य तदुत्तरार्धमिति विवेकः। अत्र विषमे जगणनिषेधात् प्रत्येकं चत्वारो विकल्पाः। यथा ऽऽ (१) ।।ऽ (२) ऽ।। (३) इति। समस्थाने तु जगणस्यानिषेधात् प्रत्येकं पञ्च यथा ऽऽ (१) ।।ऽ (२) ।ऽ। (३) ऽ।। (४) इति। ततश्च पूर्वार्धे प्रथमे भेदाः ४ द्वितीये ५, तृतीये ४, चतुर्थे ५, पञ्चमे ४, षष्ठे २ जन्लयोरेव विकल्पनात्, सप्तमे ४, अष्टमे गुरुरेकः। एतेषामन्योन्यगुणने द्वादश सहस्राणि अष्टौ शतानि पूर्वार्धभेदाः। उत्तरार्धे तु षष्ठे लघुनियमनात् तदतिरिक्तं सर्वं पूर्ववदेव। तथा चान्योन्यगुणने षट् सहस्राणि चत्वारि शतानि भेदा उत्तरार्धे। उभयविकल्पानां परस्परगुणने अष्टौ कोटय एकोनविंशति लक्षाणि विंशतिः सहस्राणि इयमार्याणां भेदसङ्ख्या॥ अङ्कतोपि ८१९२००००। तदुक्तं 'जगणविहीना विषमे चत्वारः, पञ्च युजि, जगणनलौ। षष्ठे द्वाविति च गणा तथान्त्यगः प्रथमदलसंख्या। एवं ये परार्धसंख्या षष्ठे स्याल्लघुनि चैकस्मिन्। आर्याया सङ्ख्योभयदलसङ्घाता विनिर्दिष्टा' इति। अत्रैव प्रसङ्गादार्यायास्तु नष्टोद्दिष्टे उच्येते। लोके प्रसिद्धनामा विद्याविद्याविनोदविभवानां। जयतीह शुद्धचरितो रामेशाख्यो गुरुः काश्यां॥ यदा कश्चित् जिज्ञासेतेयमार्या कतिथेति तदास्या गणान् स्थापयेत् गणाधश्चतुःपञ्चादिकं संख्याविकल्पं यथासंख्यं स्थापयेत्। तत उपान्त्यमन्त्येन हत्वा इष्टाद्विकल्पादधस्तनान् शेषान् विकल्पसंख्यापूरकान् विकल्पानपनीय शेषया संख्यया तदादग्रगुणकविकल्पाङ्कं हत्वा इष्टविकल्पाधस्तनविकल्पान् राशेरपनीय शेषाङ्कं पूर्वपूर्वेण गुणयित्वा इष्टविकल्पाधस्तनविकल्पाङ्कं पातयेत्। एवं यावदाद्यं गणं कुर्यात्। शेषसंख्ययार्यासंख्यां जानीयात्। अत्र सर्वान्तगुरुमध्यगुर्वादिगुरुसर्वलघु-

क्रमेणावस्थानेऽधस्तनत्वं ज्ञेयं। अत्र न्यासः ऽऽ, ।ऽ।, ऽऽ, ऽऽ, ऽऽ, ।ऽ।; ।।ऽ, ऽ. ।।ऽ, ।ऽ।, ।।ऽ, ऽऽ, ऽऽ, ।, ऽऽ, ऽ. अत्र अन्ते न्यस्तस्यार्धगणस्य विकल्पाभावादधस्तनैकाङ्कस्तत्र द्वितीयेऽर्धे समाप्तेऽधस्तनैश्चतुर्भि र्गुणने जाता श्चत्वारः सप्तमस्य इष्टस्य सर्वगुरुत्वात् तस्याधस्तनान् ज ।ऽ। गणव्यतिरिक्तानन्तगुर्वादिगुरुसर्वलघूंस्त्रींश्चतुर्षु पातयेत् [illegible]ष एकः षष्ठस्य लघुमात्ररूपत्वाद् विकल्पाभावः पञ्चमाधस्थचतुर्भिरेकगुणने कृत्वापि पूर्ववत् त्रयाणां त्यागे शेषस्यैकस्य चतुर्थाधस्थपञ्चमहतौ चतुर्षु शेषस्यैकस्य तृतीयाधस्थै श्चतुर्भिर्हतौ शेषयोर्द्वयोस्त्यागे शेषद्वयस्य द्वितीयस्थैः पञ्चभि र्हतौ द्वये त्यक्ते शेषा अष्टौ। तेषां प्रथमस्थै श्चतुर्भि र्हतौ जगणातिरिक्ते द्वये त्यक्ते त्रिंशत्। एवमुत्तरार्धं पूर्वार्धान्त्यगणार्धं त्वविकल्पं सप्तमस्थै श्चतुर्भि स्त्रिंशतो हतौ द्वये पातिते शतमष्टादशाधिकं तस्य षष्ठस्थाभ्यां द्वाभ्यां हतौ एकस्य त्यागे पञ्चत्रिंशदधिकं शतद्वयं शिष्टम्। तस्य पञ्चमस्थैश्चतुर्भि र्हतौ त्रिषु पातितेषु शिष्टा सप्तत्रिंशदधिका नवशती। तस्यां चतुर्थस्थैः पञ्चभिर्हतायां चतुर्णां त्यागे एकाशीत्यधिकानि षट्चत्वारिंशच्छतानि। तेषु तृतीयस्थैश्चतुर्भि र्हतेषु त्रिषु पातितेषु अष्टादश सहस्राणि एकविंशत्यधिकानि सप्त शतानि च। तेषां द्वितीयस्थैः पञ्चभि र्हतौ द्वयोरपाये सहस्राणां त्रिनवतिः त्र्यधिका षट् शती च। तस्यां प्रथमस्थैश्चतुर्भिर्हतायां त्रयत्यागे सिद्धोऽङ्को लक्षत्रयं चतुःसप्ततिः सहस्राणां नवाधिकानि चत्वारि शतानि च। अङ्कतोऽपि ३७४४०९। एतावत्संख्येयं पूर्वोक्ता आर्या भवति। तदुक्तं 'गणानुद्दिष्टगाथायाः संस्थाप्य तदधो लिखेत्। चतुःपञ्चादिकां संख्यां स्थानस्थानोचितां ततः। हत्वा हत्वाद्यमन्त्येन चोपरिस्थाद् गणादधः। पृथग् घातगणेभ्योऽथ गणसंख्यां विकल्पयेत्॥ हताद्वार्योचिता तावद्यावदाद्याङ्कसम्भवः। तत्संख्यामुद्दिशेद्गाथामुद्दिष्टप्रत्यये बुधः' इति। इति आचार्योद्दिष्टविधिः। अथ तत्र नष्टे यदा लक्षत्रयं चतुःसप्ततिसहस्राणि चत्वारि शतानि नवचेत्तत्र तत्संख्यार्या कीदृगिति जिज्ञासा तदा नष्टाङ्कं लिखित्वा आदिभूतगण-

विकल्पैर्भागं हरेत्। भागे हृते यः अङ्कः शिष्टः तत्संमितं तद्गणविकल्पेषु गणं लिखेत्। भागहारे यल्लब्धं तत्सैकं कृत्वा पुनः पुनरुत्तरगणविकल्पैर्भागे हृते भाज्यशेषं संख्याङ्को गणस्तत्तद्गणविकल्पेषु पूर्वस्थापितगणानन्तरं स्थाप्यः। इत्येवं यावत्पूर्त्ति कार्य्यम्। यत्र तु गणविकल्प एवेष्यते तत्र तत्संख्य एव गणो ग्राह्यः। परं लब्धं सैकं न कार्य्यं शिष्टं पूर्ववत्। तद्यथा प्रथमगणस्य चतुर्विकल्पत्वाच्चतुर्भिः पूर्वोक्ते नष्टाङ्के हृते लब्धं त्रिनवतिसहस्राणि द्व्यधिकानि षट् शतानि च शेष एकाङ्क इति। प्रथमगणविकल्पेषु प्रथमः सर्वगुरुः स्थाप्यः। लब्धे सैके हृते द्वितीयगणस्य पञ्चविकल्पत्वात्तैर्भक्ते लब्धं सहस्राण्यष्टादशविंशत्यधिकसप्तशती च शेषास्त्रय इति। तद्विकल्पेषु तृतीयो मध्यगुरुः स्थाप्यः। लब्धे सैके तृतीयस्य चतुर्विकल्पत्वात्तैर्भक्ते लब्धं अशीत्यधिकषट्चत्वारिंशच्छती शेष एक इति। तद्विकल्पेष्वाद्यः सर्वगुरुः कार्य्यः। लब्धे सैके चतुर्थः पञ्चविकल्प इति पञ्चभिर्भागे लब्धं नवशती षट्त्रिंशदधिका शेष एक इति। तद्विकल्पेष्वाद्यः सर्वगुरुः स्थाप्यः। लब्धे सैके पञ्चमस्य चत्वारो विकल्पा इति तैर्भक्ते लब्धं (चतुस्त्रिंशदधिकं शतद्वयं शेष एक इति तद्विकल्पेषु सर्वगुरुः स्थाप्यः। लब्धे सैके षष्ठस्य जगणनलयोरेव विकल्पाद्द्वाभ्यां भक्ते लब्धं सप्ताधिकशतं शेष एक इति तद्विकल्पयोराद्यो मध्यगुरुः स्थाप्यः। लब्धे सैके सप्तमस्य चत्वारो विकल्पा इति तैर्भक्ते लब्धम्) एकोनत्रिंशत् शेषं द्वयमिति तद्विकल्पेषु द्वितीयोऽन्तगुरुः। ततः सर्वार्यानियतं गुरुं न्यसेत्, एवं पूर्वार्धं सिद्धम्। ततो लब्धे सैके आर्योत्तरार्धादिगणश्चतुर्विकल्प इति चतुर्भक्ते लब्धं सप्त शेषं द्वयमिति। द्वितीयविकल्पोऽन्तगुरुः। लब्धे सैके, द्वितीयस्य पञ्च विकल्पा इति तैर्भक्ते लब्धं एकः शेषं त्रयः इति तृतीयविकल्पो मध्यगुरुः। लब्धे सैके तृतीयश्चतुर्विकल्प इति चतुर्भिर्भक्ते लब्धं शून्यं शेषं द्वे इति द्वितीयविकल्पोऽन्तगुरुः। लब्धे शून्यं सैके चतुर्थः पञ्चविकल्प इति पञ्चभिर्भागे लब्धं शून्यं शेष एक इति प्रथमविकल्पः सर्वगुरुः लब्धे सैके पञ्चमश्चतुर्विकल्प इति तैर्भक्ते लब्धं शून्यमवशेष एक इति प्रथमविकल्पः सर्वगुरुः। षष्ठो

CSL

लघुरेक एव तस्य नियतत्वात्। लब्धे सैके सप्तमश्चतुर्विकल्प इति तैर्भक्ते लब्धं शून्यं शेष एक इति प्रथमः सर्वगुरुः। अन्ते एको गुरुर्लेख्यो नियतत्वात् एवं सत्येतादृशीयमिति पूर्वोक्तामेव आर्य्यां वदेत्। तदुक्तं 'नष्टाङ्के प्रथमं भक्ते गणाङ्कैश्चतुरादिकैः। शेषसंख्यो गणो ज्ञेयो लब्धं कुर्य्यात् सरूपकम्॥ पुनः भजेत् पुनर्लब्धं सरूपं शेषसङ्ख्यया। गणान् दद्याद्गणे शेषे गायाय प्राग्गणक्रमः॥' इति। एवमार्य्यादिषु गीत्यादिषु च ज्ञेयम् इत्यार्य्यानष्टविधिः। अथ कश्चिदार्य्याविशेषानाह।

त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः।
पथ्येति नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन॥ ३॥

आद्येषु त्रिषु अंशकेषु चतुर्मात्रेषु त्रिषु गणेषु यस्या दलयोरर्धयोः पादो दृश्यते कविप्रयोगेषु तस्याः आर्याया नागराजेन श्रेष्ठेन पिङ्गलेन पथ्येति नाम प्रकीर्तितम् उक्तं 'त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च' इति सूत्र इत्यर्थः। सर्वत्रात्र ऋषिनामनिर्देशः समूलताप्रदर्शनार्थः, नत्वन्यतमत्वप्रदर्शनार्थः। इदमेवात्रोदाहरणम्। एवमुत्तरत्रापि।

संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः।
यस्यास्तां पिंगलनागो विपुलामिति समाख्याति॥ ४॥ इति।

यस्या आर्यायाः आद्यं गणत्रयं लङ्घयित्वा परतो यत्र क्वचित् द्वयोः शकलयोरर्धयोर्व्यस्तयोः समस्तयोर्वा पादयोर्यतिः स्यात् तामार्यामित्येवंप्रकारतया पिङ्गलनागो विपुलां समाख्याति कथयति 'विपुलान्येति' सूत्रम्। इति शब्दं प्रकारवचनमङ्गीकृत्य व्याख्येयं तेन इतिनानुक्तत्वाद्विपुलामिति कर्मणि द्वितीया न विरोधः प्रकारवाचिनेतिशब्देन चपलादीनामपि गणत्रयानन्तरं विरामत्वप्रकारे सति विपुलात्वमपि भवतीति संकीर्णभेदा अपि संगृहीताः। इयञ्च त्रिविधा पूर्वार्द्धं एव त्रिगणानान्त इतिविरामा मुखविपुला, उत्तरार्धं एतादृग् जघनविपुला, उभयोरर्धयोस्तादृगुभयविपुलेति। इयमेव महाविपुलेति। तत्र षष्ठे इत्यादिमूलस्याद्या। द्वितीया ममैव यथा,

करुणाविषये करुणां करुणावरुणालयाशु मयि धेहि। राघव करुणाशीलवतां विषमा मानसी वृत्तिः॥ तृतीयामूलस्यैव।

उभयार्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्यौ गमध्यगौ यस्याः।
चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥ ५ ॥ इति।

यस्या द्वयोरर्धयोर्व्यस्तयोः समस्तयोर्वा द्वितीयचतुर्थौ गणौ पश्चात् पुरःस्थितगुरुमध्यगौ जगणौ स्यातां सा आर्य्या चपला। एतदुक्तं भवति प्रथमो गणो द्विगुरुः अन्तगुरुर्वा तृतीयो द्विगुरुः पञ्चमो द्विगुरुः आदिगुरुर्वा द्वितीयचतुर्थौ मध्यगुरू नियतमस्यामिति। अत्राद्यार्धे प्रथमे द्वौ विकल्पौ ऽऽ, ।।ऽ, द्वितीये एकः ।ऽ।, तृतीयेऽप्येकः ऽ ऽ, चतुर्थेऽप्येकः ।ऽ।, पञ्चमे द्वौ ऽ।।, ऽऽ, षष्ठे द्वौ ।ऽ।, ।।।।, सप्तमे चत्वारः ।।।।, ऽऽ, ऽ।।, ।।ऽ, अष्टमे गुरुरेव अन्योन्यगुणने द्वात्रिंशत्॥ उत्तरार्धे षष्ठस्य लघुतामात्रत्वात् षोडश १६ ॥ उभयार्द्धविकल्पानां अन्योन्यगुणने द्वादशाधिकपञ्चशती विकल्पानाम् अङ्कतोऽपि ५१२ मुखविपुलादीनां सूत्रकारानुक्तत्वात् स्वयं स्फुटतयानुक्तावपि चपलाभेदौ सूत्रोक्तत्वात्सूचयति।

आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः।
शेषे पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥ ६ ॥ इति।

यस्या आर्य्याया आद्यं प्रथमं दलं अर्धं चपलान्वितं लक्ष्म लक्षणं भजेत शेषे द्वितीयार्धे पूर्वजं सामान्यार्याभवं लक्ष्म यस्याः सा तथा सा मुनिना पिङ्गलेन मुखचपलोक्ता। अत्र चपलापूर्वार्द्धविकल्पानां द्वात्रिंशताम् आर्य्यापरार्द्धविकल्पानां चतुःषष्टिशतरूपगुणानां परस्परताडनेन द्वौ लक्षौ चत्वारि सहस्राणि अष्टौ शतानि च विकल्पा भवन्ति॥ अङ्कतोऽपि २०४८००।

प्राक्प्रतिपादितमर्धं च प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः।
लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥ ७ ॥ इति।

प्राक्प्रतिपादितं पूर्वोक्तं लक्ष्म सामान्यलक्षणं प्रथमार्धे भवति प्रथमेतरे द्वितीयार्धे चपलालक्षणं भवति सार्या विशुद्धा विवेकचतुरा धी बुद्धि-

येषां तैः पिङ्गलादिभि र्जघनचपलोक्ता । अत्रापि चपलायामिवोत्तरार्धविकल्पाः षोड़श विकल्पाः । पूर्वार्धे त्वष्टशताधिकद्वादशसहस्रसंख्या आर्यापूर्वार्धविकल्पाः। अविकृता एव परस्परं गुणने द्वे लक्षे चत्वारः सहस्रा अष्टौ शतानि विकल्पाः अङ्कतोऽपि २०४८०० उभयार्द्धयोश्चपलालक्षणयोगे महाचपला । सा च प्रथमैव मूले । अत्र चैका पथ्या विपुलाभेदत्रयं चेति चत्वारो भेदाः । पुनश्चैत एव प्रत्येकं चपलाभेदत्रयेण सम्पन्नाः सन्तो द्वादश एव मिलित्वा षोड़शार्य्याभेदः स्थूलदृशां भवति । एषां भेदानां मध्येऽनुक्तोदाहरणानि स्वबुध्या यथान्तरात्रावगन्तव्यानि अस्माभिस्तूक्तप्रायत्वाद्ग्रन्थविस्तरभयाच्च नोक्तानि ।

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरटीकायामार्य्याप्रकरणम् ।

अथार्य्यालक्षणज्ञानपूर्वज्ञेयस्वरूपत्वात् कैश्चिदार्य्याभेदत्वाङ्गीकाराद्गीतिं लक्षयति ।

आर्य्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।
दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः ॥ ८ ॥ इति ।

तदाशब्दोऽत्राध्याहार्य्यो यदिशब्दप्रयोगात् । तथाच यद्यार्य्याप्रथमार्धोक्तं लक्षणमुभयोरर्द्धयोः कथमपि विकल्पितषष्ठजगणचतुर्लघुगणान्यतमप्रकारस्य येनापि भवेत् तदा कृतयतिशोभां कृता यत्या विच्छेदात्मिकया शोभा श्रुतिसौभाग्यं यस्यास्तां । एतेनार्य्योक्तो यस्तद्गणविशेषे सति विरामविशेषः सोऽप्यस्यां भवतीति दर्शितं भुजङ्गेशः पिङ्गलस्तां गीतिं गीतवान् उक्तवान् 'आद्यार्द्धसमा गीतिः' सूत्रेणेत्यर्थः । ततश्चात्र द्वितीयार्धेऽपि पूर्णाः सगुरवः सप्तगणा न तु षष्ठे लघुमात्रमित्यादि ज्ञेयम् । इयमेका पथ्या तिस्रो विपुलाः द्वादश चपलाः । एतत् पूर्वोक्तत्वात् षोड़शधा । तत्र पथ्यागीति मूलं अन्याः स्वयमुदाहार्य्याः । अत्राद्यार्धे आर्य्या च द्वादश सहस्राष्टौ शतानि च विकल्पाः । उत्तरार्द्धेऽपि तावन्त एव । परस्परहतौ कोट्यः षोड़शाष्टत्रिंशल्लक्षा श्चत्वारिंशत्सहस्राणि च विकल्पाः अङ्कतोऽपि

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
CSL

१६३८४००००। पथ्यागीत्यादिचतुर्षु भेदेष्वियं संख्या ज्ञेया। द्वादशसु चपलागीतिषु पूर्वापरार्द्धविकल्पघाते सङ्ख्या स्वयमूह्या।

आर्याद्वितीयकेऽर्धे यद्गदितं लक्षणं तत् स्यात्।
यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनि र्ब्रूते ॥ ९ ॥ इति।

अत्रापि तद्देति विशेषः। यदार्याद्वितीयार्धे यदुक्तं लक्षणं षष्ठलघ्वादि तदुभयोरर्धयोः स्यात् तदोपगीतिं पिङ्गलोऽन्त्येनोपगीतिरित्यत्राहेत्यर्थः अस्यां पूर्वार्धे षट् सहस्राणि चत्वारि शतानि विकल्पाः। उत्तरार्धेऽपि तावन्त एव। अन्योन्यघाते चतस्रः कोट्यो नव लक्षाः षष्टिः सहस्राणां विकल्पाः। अङ्कतोऽपि ४०९६००००।

आर्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद्यस्याः।
सोद्गीतिः किल गदिता तद्वत् यत्यंशभेदसंयुक्ता॥ १० ॥ इति।

आर्य्याद्वयं यस्याः व्यत्ययेन विपर्यासेन यत्पूर्वार्धं तदुत्तरार्धं यदुत्तरार्धं तदत्र पूर्वार्धमित्येवं रूपेण रचितं सा किलेति प्रसिद्धोद्गीतिरुक्ता तेनैव तद्वदिति पथ्याद्यार्य्याभेदवदेव यत्या विरामेण योऽंशभेदः पादभेदस्तेन संयुक्तेत्यर्थः। अत्रार्य्यावद्विकल्पसङ्ख्या। यथा ८१९२००००॥

आर्य्यापूर्वार्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम्।
इतरत्तद्वन्निखिलं भवति यदियमुदितेयमार्या गीतिः ॥ ११ ॥ इति।

आर्य्यायाः पूर्वार्धं यद्येकेनाधिकेन गुरुणा निधने (अन्ते) युक्तं स्यात् इतरत् च द्वितीयं समस्तं यदीयमर्धं तद्वत् पूर्वार्धवत् इयमार्य्यागीतिरिति मुनिनोक्ता। आर्य्यायां हि पूर्वार्धेन गुरुकाः सप्तगणकाः इह तु पूर्णा अष्टौ गणाः अर्धद्वयेऽपि भवन्ति। अन्तिमस्तु गणो द्विगुरुरेव अन्यत् सर्वमार्य्यापूर्वार्धतुल्यमेवेति भावः। आर्य्यायाः पूर्वार्द्धविकल्पानाम् अष्टमगणे विकल्पाभावात् परस्परताडेत्र जातोऽङ्कः द्वादश सहस्राण्यष्टौ च शतानि पूर्वार्धे उत्तरार्धेऽपि तावदेव। अन्योन्यहतौ जातानि मुख्यगीतिवद्भेदसंख्या। अङ्क-

तोऽपि १६३८४००००। केचित्तु अत्रोत्तरार्धेऽर्धशब्दमपठित्वा इतरार्याया एवोत्तरार्धं तद्वदन्तेऽधिकैकगुरुयुक्तं स्यात् सार्य्यागीतिरिति। आर्यापूर्वार्धमित्यत्र समस्तं यथार्याशब्दं षष्ठ्यन्तं समासान्निष्कृष्टमनुषज्य पूर्वार्धस्याष्टगणत्वेन द्वात्रिंशन्मात्रताम् उत्तरार्द्धस्यैकोनत्रिंशन्मात्रतां चाभिप्रेत्य व्याचक्षते। भवतु नामैतद्व्याख्याकौशलं, किन्तु बहुनामसम्मतं, सूत्राननुगुणं च, अर्धे वसुगण आर्यागीतिरिति सामान्यतोऽर्धे वसुगणेऽष्टगणे सतीति। यद्वा आर्यार्धे यदि अष्टगणे स्यातामिति सूत्रकार आह कैश्चित्त्वियं सङ्गीतिः संज्ञिता अपरैः स्कन्धकमिति। गीतीनामप्यार्यापूर्वकत्वादार्यात्वमस्त्येव एताश्चतस्रोऽपि गीतयः प्रत्येकं पथ्यादिपूर्वोक्तषोडशार्या मिलित्वाशीतिः। तदुक्तं हलायुधेन "एकैव भवति पथ्या तिस्रो विपुलास्ततश्चतस्रस्ताः। चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्याः स्युः॥" गीतिचतुष्टयमित्थं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात्। साकल्येनार्याणामशीतिरेवं विकल्पाः स्युः इति। छन्दोविरचितौ त्वेकादश परे गीतिभेदाः प्रदर्शिताः। ते यथा, आर्यैव दलद्वयेऽप्यधिकैकगुरुयुता सङ्गीतिः। ममैव यथा "आगमविदेकनिधि र्विबुधेन्द्रप्रतैरधीतनिगमविलासः। रामेश्वरभट्टगुरु र्जयति पिता मे पितामहतुल्यः" ॥ (१)। पूर्वार्धं एवाधिकैकगुरुयुक् सुगीतिर्नाम। पितामहरुगिति पठित्वा पूर्वमेवोदाहरणम् (२)। यद्युत्तरार्ध एव तादृक् तदा प्रगीतिर्नाम। अधीतनिगमार्थ्य इति पठित्वा प्रथममेवोदाहार्य्यम् (३)। सुगीतिरेव व्यत्यस्तार्धानुगीतिः। सुगीत्युदाहरणमेव व्यत्यस्तार्धं ज्ञेयं (४)। प्रगीतिरेव व्यत्यस्तार्धा मञ्जुगीतिः। प्रगीत्युदाहरणम् व्यत्यस्तार्धमत्रोदाहरणम् (५)। यद्यधिकैकगुर्वार्योत्तरार्धेन पठितार्धद्वया तदा विगीतिः। ममैव यथा "विषयान् विषधरविषमान् संसृतिमपि नीरसां ज्ञातवतः। संसारभूते दशरथबाले मतिरतिस्थैर्य्यमियात्॥"(६)। यद्युद्गीति र्द्वयोरप्यर्धयोरधिकगुरुयुक्ता तदा चारुगीतिः। अत्र पूर्वोक्तं सङ्गीत्युदाहरणमेव विपर्यस्तार्धं ज्ञेयम् (७)। आर्यागीतेरेवैकगुरुहीनोत्तरार्धतायां वल्गुगतिः॥ ममैव यथा 'पीतोन्नतकुचकलशा पीवरजघनोरुभारमन्थरयाता। पश्यन्ती प्रणयेन स-

रणी कं वा न चालयेत् पुरुषम्' (८)। तस्या एव पूर्वार्ध एव तथा चेल्ललितेति संज्ञा। अर्धयोर्व्यत्यासेन पूर्वमेवोदाहरणम् (९)। उपगीतिरेवाद्यार्धेऽधिकैकगुरुयुता प्रमदा नाम। ममैव यथा "यस्य विलासवतीनां केलिकलाकौशलरतिर्विरतिः। मैथुनमात्ररसज्ञः शृङ्गविहीनः पुमान् स पशुः" (१०) सैवोत्तरार्धेऽधिकैकगुरुयुता चन्द्रिका नाम। व्यत्यस्तार्धं पूर्वमेवोदाहरणम् (११)। एतासामपि पूर्वोक्तपथ्यादिषोडशार्याणां संभिन्नतया प्रत्येकं षोडशधात्वे सति सङ्ख्या (१७६)। एतासामुदाहरणानि स्वयमूह्यानि, विस्तरभयात्तु नोच्यन्ते। पूर्वोक्तानां चतुर्विधगीतीनां च तथैव षोडशधात्वे सङ्ख्या ६४। ऐकत्र गीतिसङ्ख्या २४०॥ पूर्वोक्तषोडशशुद्धार्याभेदैकत्र सङ्ख्या २५६।

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरव्याख्यायां गीतिप्रकरणम्।

मात्राच्छन्दसां प्रस्तुतत्वाद्वैतालीयप्रकरणमारभते।

षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः।
न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः॥ १२॥ इति

वैतालीये छन्दसि विषमे अर्थात् पादे प्रथमे तृतीये च षट् कला मात्राः स्युः समे पादे द्वितीये चतुर्थे चाष्टौ कलाः स्युः अन्ते उक्तानां कलानामन्ते परस्ताद् रलौ रगणलघू गुरुश्च भवतीति वैतालीयस्वरूपपरिच्छेदः एतदुक्तं भवति विषमे पादे चतुर्दश समे च षोडश मात्राः कार्यास्तन्मध्येऽन्तिमाः अष्टौ मात्राः रेफलघुगुरुभिः कार्या इति। विषमे पश्चात् षट् समेऽष्टौ अवशिष्यन्ते तासां निवेशने नियमविशेषमाह ताश्चेति। समे ताः षट् कलाः निरन्तराः केवलाः षट् लघव एव न कार्याः किन्तु गुरुमिश्रा इत्यर्थः। समे विशेषोक्त्या विषमे स्वरुचिः। अत्रावशिष्टासु षट्सु अष्टसु च कला द्वितीया चतुर्थी षष्ठी च परया तृतीयपञ्चमसप्तमकलया आश्रिता मिलिता न

भवन्ति, द्वितीयतृतीयकलादीनामेकेन गुरुणोपादानं न कार्य्यमित्याशयः। अत्र विषमपादयोराद्यासु षण्मात्रासु अष्टौ विकल्पाः यथा ऽऽऽ, ऽ||ऽ, ||ऽऽ, ||||||. ऽऽ||, ||ऽ||, ऽ||||, ||||ऽ, समपादयोराद्यास्वष्टमात्रासु त्रयोदश विकल्पाः॥ ऽऽऽऽ, ऽऽऽ||, ऽऽ||ऽ, ऽऽ|| ऽ, ऽ|| ऽऽ, ||ऽऽऽ, ऽऽ||||, ऽ||ऽ||, ऽ |||| ऽ, |||| ऽऽ, |||| ऽऽ, || ऽ || ऽ, ऽ ||||||, ||ऽ ||||, |||| ऽ ||. एते अर्याभिवर्णक्रमेण निबद्धाः कैश्चित्। मीनाङ्काः १सुरसङ्घैः २ पङ्कजै ३ र्भरितजलाः ४ तत्सारस ५ खगसंभृत ६ सज्जनमुदि ७ तवनककुभि ८ एते विषमे पादे। हंसश्रेणा १ अलिके नद्यो २ नीरजवक्त्राः ३ कुवलयनेत्राः ४ सुस्वच्छजलाः ५ सुतरङ्गभुजाः ६ केशरदशना ७ राजन्ते हत ८ जनहर्षा भुवि ९ शरणदा त्रिषु वि१० मलनिशाकरा ११ भानुप्रभृतिषु १२ ननु पश्य सुतनु १३ एते समे। ततोऽष्टभिस्त्रयोदशगुणिताच्चतुरधिकं शतं वैतालीयस्याद्यार्धे भेदाः। एतावन्त एवापरार्धे। परस्परहतौ जातं दश सहस्राण्यष्टौ शतानि षोड़श च। अङ्कतोऽपि १०८१६। इयमेवौपच्छन्दसिकापातलिकयो र्वक्ष्यमाणयोः सङ्ख्या। वैतालीयभेदानाह।

पर्यन्ते र्यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम्॥ १३॥ इति।

विषमसमपादयोः षण्णामष्टानां च कलानामन्ते र्यौ रेफयगणौ स्यातां, शेषं षड़ष्टककलानियमादीनि तथैव सामान्यवैतालीयवदेव यदा तदा छन्दोविद्भिरौपच्छन्दसिकसंज्ञं वैतालीयमुक्तम्। वैतालीय एव प्रतिचरणमेकगुर्वाधिक्येन विषमपादे षोड़श समपादे चाष्टादश मात्राः कार्या इति भावः।

आपातलिका कथितेयं भाद्‌गुरुकावथ पूर्ववदन्यत्॥ १४॥ इति।

षण्णामष्टानां च मात्राणां पर्य्यन्ते भाद्गणात् परौ गुरुकौ गुरू स्यातामिति रेफलघुगुरूणामपवादः अथान्यत् शेषं पूर्ववद्वैतालीयवत्। सेयमापातलिका सुधीभिः कथितेति पर्य्यन्तसुधीशब्दानुषङ्गेण योज्यम्।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
CSL

तृतीययुग्दक्षिणान्तिका समस्तपादेषु द्वितीयलः ॥ १५ ॥ इति ।

समस्तेषु चतुर्ष्वपि पादेषु द्वितीयलो द्वितीया मात्रा तृतीयया युग् युक्ता चेत् स्यात् तदा दक्षिणान्तिका नाम स्यादिति। चेत्तदाशब्दयोरध्याहारः कार्य्यः। सर्वेषु पादेषु द्वितीयो वर्णो गुरुरेव कार्य्य इति न समात्र पराश्रिता कलेत्यस्यापवादः शेषं यथाप्राप्तमिति भावः। इयं वैतालीयौपच्छन्दसिकापातलिकापूर्वकत्वेन त्रेधोदाहार्या। अस्मिन् भेदत्रयेऽपि विषमपादयोर्विकल्पौ द्वौ यथा ।ऽ।ऽ, ।ऽ।।।. समयोश्चत्वारो यथा ।ऽ।ऽऽ, ।ऽ।।ऽ, ।ऽ।ऽ।।, ।ऽ।।।।।. द्वयोश्चतुर्णां च परस्परहतौ अष्टौ पूर्वार्द्धे द्वितीयार्धेऽपि तावन्त एव। तयोरन्योन्यघाते चतुःषष्टिभेदा भवन्ति ।

उदीच्यवृत्तिर्द्वितीयलः सक्तोऽग्रेण भवेदयुग्मयोः ॥ १६ ॥ इति ।

अयुग्मयोर्विषमयोः प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वितीयलो द्वितीयमात्रा अग्रेण तदग्रिमेण लेन सक्तो युक्तश्चेत् तदा उदीच्यवृत्तिरुदितेति वक्ष्यमाणानुषङ्गः शेषं यथाप्राप्तम्। इयं वैतालीयौपच्छन्दसिकापातलिकापूर्वकत्वेन त्रेधोदाहार्य्या अत्र द्वौ विषमयोर्विकल्पौ यथा ऽऽ।।, ऽ।।।। समयोः पूर्वोक्तास्त्रयोदश। परस्परहतौ षड्विंशतिः पूर्वार्धभेदाः। तावन्त एवापरत्र। परस्परहतौ जाता भेदाः षट् शतानि षट् सप्ततिश्च। अङ्कतोऽपि ६७६।

पूर्वेण युतोऽथ पञ्चमः प्राच्यवृत्तिरुदितेति युग्मयोः ॥ १७ ॥ इति ।

अथेति यदीत्यर्थे वैलक्ष्ये वा निपातानामनेकार्थत्वात्। युग्मयोर्द्वितीयचतुर्थपादयोः पञ्चमो लः पञ्चमी मात्रा पूर्वेण चतुर्थेन लघुना यदि युतः एकेन गुरुणा चतुर्थपञ्चममात्रयोरुपादानं यदि स्यादित्यर्थः तदा प्राच्यवृत्तिरुदितोक्ता पिङ्गलादिभिरिति। समासान्त्रिष्वष्टलशब्दमनुषज्य व्याख्येयं शेषं यथाप्राप्तम्। अनयोरपि उदीच्यवृत्तिप्राच्यवृत्त्योर्न समात्र पराश्रिता कलेत्यस्य पूर्ववदेवापवादः। सेयमपि पूर्ववत् त्रेधा ॥ अत्र विषमयोः पूर्वोक्ता अष्टौ विकल्पाः। समयोश्चत्वारः यथा। ऽ।ऽ।ऽ, ।।।ऽ।ऽ, ऽ।ऽ।।।, ।।।ऽ।।. अष्टानां

चतुर्भिर्हतौ द्वात्रिंशत् पूर्वार्धभेदाः तावन्त एवोत्तरार्धे। परस्परहतौ भेदाश्चतुर्विंशत्यधिकसहस्रं। अङ्कतोऽपि १०२४।

यदा समावोजयुग्मकौ पूर्वयोर्भवति तत् प्रवृत्तकम् ॥ १८ ॥ इति।

यदा पूर्वयोरुदीच्यवृत्तिप्राच्यवृत्त्योः समौ तुल्यौ क्रमेण ओजयुग्मकौ विषमसमपादौ स्यातां तत् तदा प्रवृत्तकं नाम। विषमयोः प्रथमतृतीययोः पादयोः द्वितीयतृतीयमात्रायोगः। समयोस्तु चतुर्थपञ्चममात्रायोगः स्यादिति भावः। इदं वैतालीयौपच्छन्दसिकापातलिकापूर्वकत्वेन त्रेधोदाहार्यम्। अत्र पूर्वोक्तविषमसमविकल्पानामन्योन्यहतौ संख्या स्वयमूहनीया। एवमपरान्तिकादिष्वपि।

अस्य युग्मरचितापरान्तिका ॥ १९ ॥ इति।

अस्य प्रवृत्तकस्य युग्मपादैर्या सम्पूर्णा रचिता साऽपरान्तिका नाम। पञ्चमी चतुर्थमात्रायुक्ता षोडशमात्रता चतुर्ष्वपि पादेषु कार्येत्यर्थः। इयं च वैतालीयौपच्छन्दसिकापातलिकापूर्वकत्वेन पूर्ववत् त्रेधा। कश्चित् अस्य वैतालीयादिच्छन्दोवृन्दस्य युग्मरचितेति व्याचख्यौ। तन्मते वैतालीयादिपूर्वकत्वेन तत्पूर्वकप्राच्यवृत्तिपूर्वकत्वेन च षोढा। उदाहरणानीति तु स्वयमूह्यानि। भेदाः २५६ ॥

अयुग्भवा चारुहासिनी ॥ २० ॥ इति।

अस्य प्रवृत्तकस्यायुग्भवायुक्पादैः विषमपादैः रचिता चारुहासिनी। समस्तपादेषु चतुर्दशमात्राः द्वितीया तृतीयायुक्ता कार्येत्यर्थः। इयमपि पूर्ववत् त्रेधा। अस्येति वैतालीयादिच्छन्दोवृन्दपरत्वेन व्याचक्षाणस्य मते तु वैतालीयौपच्छन्दसिकापातलिकातदुदीच्यवृत्तिपूर्वकत्वेन षोढा। उदाहरणानि ऊह्यानि। भेदाः २५६। अन्येऽपि भेदा अन्यैरुक्तास्ते स्वकीयैरुदाहरणैः प्रदर्श्यन्ते। यथा वैतालीयसमपादचतुष्टययुतान्येयं दक्षिणान्तिका। यथा,—
पुरुषश्रेष्ठ तमः स पुरुषो विषयैर्यस्य मनो हृतं न हि। पुरुषचतुरतरः स पुरुषो विषयैर्यस्य मनो हृतं मुक्तः॥ वैतालीयविषमपादरचितोत्तरान्तिका।

यथा,—विषयान् विषमान् विषोपमानवधार्य्य ततोऽवधीर्य्य च । कुरु सर्व्वकचिन्तनं सदा यदि ते हितमीहितं स्वकम् ॥ तथा आपातलिकाप्राच्यवृत्तयोर्विषमसमपादाभ्यां यत् क्रमेण रचितोर्ध्वपातलिका नाम । यथा, यः पुरतो वक्त्यतिमिष्टं दोषभाषणरतः परोक्षतः । वाञ्छसि सौख्यं त्यज तं द्राङ्मित्रसंज्ञितमरिं विषोपमम् ॥ तथाद्यापातलिकादीनां सप्तानां छन्दसां प्रतिपादमन्तेऽधिकैकगुरुयोगः स्यात् तदा तन्नामकान्यौपच्छन्दसिकानि सप्त भवन्ति । तत्रापातलिकौपच्छन्दसिकम् यथा, आपातलिकादिषु चेदेको गुरुरधिको भवति प्रतिपादान्ते । आपातलिकादिकसंज्ञायुगौपच्छन्दसिकं तदाऽभिप्रेतम् । एवं दक्षिणान्तिकौपच्छन्दसिकादौ ग्रन्थगौरवप्रसङ्गादस्मदुक्तान्युदाहरणान्यूह्यानि । एवं च वैतालीयसंख्या सप्तत्रिंशत् ३७ ।

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकराख्यायां
वैतालीयप्रकरणम् ॥

अथ वक्त्रस्याष्टाक्षरत्वेनानुष्टुभि वक्त्रस्य व्यवस्थायामपि तद्वत् सकलनियतगुरुलघुत्वाभावात् पथ्याचपलादिसंज्ञा कार्य्या । मात्रावृत्तनामसौकर्य्यास्य मात्रावृत्तप्रस्ताव एव लक्षणमाह ॥

वक्त्रं नाद्यान् नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ॥ २१ ॥ इति ।

आद्यादक्षरादूर्ध्वं नगणसगणौ न स्यातां, मगणादिर्यथेच्छं स्यात्, अब्धेश्चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं यः यगणः स्याद् यदि तदा वक्त्रं ख्यातं तच्चानुष्टुभि ख्यातमुक्तमाचार्य्यैरिति । यदातदाशब्दाध्याहारेण ख्यातशब्दावृत्त्या च व्याख्येय यथा आद्याब्धेश्चेति गणग्रहणमपि सम्भवति तथानुष्टुभि ख्यातमित्यष्टाक्षरत्वसूचनागणचतुष्टयासम्भवादब्धिग्रहणं स्यात्, अक्षरपरता । आद्यग्रहणस्यापि च तत्समभिव्याहाराद्गणग्रहणे चतुर्थाक्षरमादाय गणारम्भाच्चतुर्थाक्षरादूर्ध्वं यगणारम्भायोगाच्चाक्षरपरतैव । आद्यात् परतो नगणसगणनिषेधे न द्वितीयतृतीयवर्णात् परस्य गुरु नावश्यं भवतीति सूचितम् । अनुष्टुभि ख्यात-

मित्यनेनाष्टाक्षरपादता सूचिता। अतश्चानुक्तोऽप्यष्टमो वर्णो ज्ञेयः। समयोश्च पादयोः प्रथमादक्षरादूर्ध्वं रगणोऽपि न कार्य इति सम्प्रदायः। अत्राद्ये पादे प्रथमस्थाने गुरुलघुरूपौ द्वौ विकल्पौ, द्वितीये नसनिषेधाच्छेषाः षड् गणाः, तृतीयस्थाने एको य एव, चतुर्थे स्थाने ग्लौ। अन्योन्यघाते चतुर्विंशतिः। एवं द्वितीयादिपादत्रयेऽपि प्रत्येकं चतुर्विंशतिः। तेषां परस्परहतौ जाता त्रयो लक्षाः एकत्रिंशत् सहस्राणि सप्त शतानि षट्सप्ततिः सङ्ख्या। अङ्कतोऽपि ३३१७७६। एषैव संख्या प्रत्येकं पथ्यावक्त्रादिषु त्रिषूह्या। सम्प्रदायमाश्रित्य द्वितीयचतुर्थपादयोर्द्वितीयस्थाने रगणस्यापि निषेधात् समयोः प्रत्येकं विंशति र्भेदाः विषमयोश्चतुर्विंशतिरेव। तेषामन्योन्यघाते जाता सङ्ख्या लक्षद्वयं त्रिंशत् सहस्राणि चत्वारि शतानि। अङ्कतोऽपि २३०४००। अब्धेर्य इत्यस्यापवादेनास्यैव भेदानाह।

युजोर्जेन सरिद्भर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ २२ ॥ इति।

युजोर्युग्मयोर्द्वितीयचतुर्थचरणयोः सरिद्भर्तुश्चतुर्थाक्षरात् परेण जगणेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम्। पिङ्गलेन 'पथ्या युजो ज्' इति सूत्र इत्यर्थः। विषमयोस्तु यगणः सामान्यप्राप्तः।

ओजयोर्जेन वारिधेस्तदेव विपरीतादि ॥ २३ ॥ इति।

विषमपादयोश्चतुर्थादूर्ध्वं जगणे तदेव पथ्यावक्त्रं विपरीतशब्दादि विपरीतपथ्येति ज्ञेयमित्यर्थः। समयोर्य एव॥

चपलावक्त्रमयुजोर्नकारश्चेत् पयोराशेः ॥ २४ ॥ इति।

अयुजोर्विषमयोः पयोराशेश्चतुर्थान्नकारश्चेन्नगणश्चेच्चपलावक्त्रं। समयोर्य एव।

यस्यां लः सप्तमो युग्मे सा युग्मविपुला मता ॥ २५ ॥ इति।

युग्मे द्वितीये चतुर्थे च पादादेः सप्तमो वर्णो लो लघुर्यस्याः सा विपुला मता सम्मता। यद्यपि पथ्यायामपि युजोः सप्तमो लस्तथापि तत्र जगणेनैव।

अत्र तु नजभतैः सप्तमस्य लघुतेति न सङ्करः। तथापि जगणपक्षे सङ्कर एवेति चेत्, तर्हि तत्र संज्ञाविकल्प एवास्तु। ये त्वत्र जेव सप्तमेनैव लघुतेति असङ्करमाहुस्तेषां मूलस्य लक्ष्यविरोधो जगणेन लघुकरणात्। 'सैतवेन पयार्णवं तीर्णो दशरथात्मजः। रक्षःक्षयकरीं पुनः प्रतिज्ञां स्वेन बाहुना' इति सैतवमतेन विपुलोदाहरणे जकारेणैव वृत्तिकृता लघुकरणात् तद्विरोधश्चेति पूर्वमेवोत्तरं युक्तं संज्ञाविकल्प इति। अत्र समपादयोस्तृतीये स्थाने चत्वारो विकल्पाः शेषेषु प्राग्वत्। तेन समयोः परस्परहतौ षण्णवति भेदाः, विषमयोः प्रत्येकं पूर्ववच्चतुर्विंशतिः परस्परहतौ सङ्ख्या त्रिपञ्चाशल्लक्षाः अष्टौ सहस्राः चत्वारि शतानि (षोडश)। अङ्कतोऽपि ५३०८४१६। अत्रायुग्मे यस्यां लः साऽयुग्मविपुलेति अकारप्रश्लेषेणापि केचिद् व्याचक्षते। पादव्यत्ययं यत्रोदाहरणमाहुः। विपरीतपथ्याचपलावक्त्राभ्यां चैव भेदः। तत्र जगणनगणाभ्यां सप्तमस्य लघुता, अत्र तु भताभ्यामपि तथात्वमिति। उदाहरणं च सप्तमस्य लघुत्वमात्रतात्पर्येण जगणेन न त्वभावेनोक्तमिति चाहुः।

सैतवस्याखिलेष्वपि ॥ २६ ॥ इति।

सैतवस्याचार्यस्य मतेऽखिलेष्वपि पादेषु सप्तमो लः स्यादिति स्मृत इत्यध्याहारेण सप्तमो ल इति पादानुषङ्गेण व्याख्येयम्। संज्ञा विपुलेति निरुपपदैव। अत्र प्रतिपादं षण्णवति भेदाः। तेषां परस्परहतौ सङ्ख्या अष्टौ कोट्य एकोनपञ्चाशल्लक्षाः चतुस्त्रिंशत् सहस्राणि षट्शती षट् पञ्चाशच्च। अङ्कतोऽपि ८४९३४६५६ ॥

भेनाब्धितो भाद्विपुला ॥ २७ ॥ इति।

अब्धितश्चतुरक्षरात् परेण भेन भगणेन भाद् भइत्यक्षरात् परा विपुला भविपुलेत्यर्थः। केचिदत्राखिलेष्वपि इत्यनुवर्त्तयन्ति। वृत्तिकृतस्तु "श्नौ न्तौ च" इति सूत्रे 'सर्वतः सैतवस्येति निवृत्तम्। चपलाऽयुजो नित्यस्मादयुग्ग्रहणमनुवर्त्तते' इति वदन्तो विषमपादविषया एव भविपुला इत्याहुः।

इत्यमन्या रश्चतुर्थात् ॥ २८ ॥ इति।

चतुर्थाक्षरात् परतश्चेद् रगणस्तदेयमन्या यथा भाद् विपुला तथा रादिति रविपुलेत्यर्थः।

नोऽम्बुधेश्चेन्नविपुला ॥ २९ ॥ इति।

अम्बुधेश्चतुर्थान् नो नगणश्चेत् तदा नपूर्वान्या विपुला नविपुलेत्यर्थः। एवं मयाभ्यां तत्पूर्वे विपुले भवतः। अत्रैतासु चतसृषु पादचतुष्केऽपि तत्तल्लक्षणयोगस्य ये सत्वमाहुस्तेषां मते न यत्रैकस्मिन् द्वयोर्वा तत्तल्लक्षणयोगस्तत्रासां परस्परसंसर्गेणानेत्र भेदा ज्ञेयाः। वृत्तिकृन्मते तु विषमपादयोरेतल्लक्षणयोगः, अन्ययोस्तु सप्तमस्य लघुत्वमात्रम्। यत्र तु चतुर्ष्वपि पादेषु भादियोगः तस्यानुष्टुभ्त्वमेव न तु वक्त्रत्वमिति विवेकः। तत्राप्ययुक्पादस्य जातिपरत्वे द्वयोरप्ययुजोर्भगणादियोगः, व्यक्तिपरत्वे त्वन्यतराङ्गीकारेणापि लक्षणार्थं तद्विरोधे तृतीये वा भगणादियोगः। जातिपक्षे भविपुलोदाहरणं, इयं सखे चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्ना च मानिनी। इन्दीवराक्षी हृदयं दहतीति तथापि मे ॥ आद्ये भविपुलोदाहरणं, उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता। समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च ॥ तृतीये, प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा। कृष्णोत्तरासङ्गरुचं विदधद्धौतपल्लवीम् ॥ रेफविपुलायाः क्रमेणोदाहरणानि, सकारनानारकासकायसाददसायका। रसाहवा वाहसारनादवाददवादना ॥ महाकविं कालिदासं वन्दे वाग्देवतागुरुम्। यज्ज्ञाने विश्वमाभाति दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ॥ कामिनीभिः सह प्रीतिः कस्मै नाम न रोचते। यदि न स्याद्वारिवीचिचञ्चलं हन्त जीवितम् ॥ नविपुलोदाहरणानि क्रमेण, युयुत्सुनेव कवचं किमामुक्तमिदं त्वया। तपस्विनो हि वसते केवलाजिनवल्कले ॥ अथानाथाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवासिनम्। मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥ तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्संशमितारिभिः। प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ तत्र तविपुलोदाहरणानि, सा वैदुषेत्र प्रौढिर्वेदि सर्वशास्त्रविशारदा। सानुगामिनी विश्वेरा यस्योक्तौ पण्डिताः परे ॥ लोकवत् प्रतिपत्तव्यो लौकिकोऽर्थः परीक्षकैः। लोकव्यवहारं प्रति

सदृशौ बालपण्डितौ॥ सविपुलोदाहरणानि, सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः। स्याताममित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि॥ यियक्षमाणेनाहूतः पार्थनाथ द्विषन्मुरम्। अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत् कार्यद्वयाकुलः॥ षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः। ग्रन्थानधीत्य व्याकर्तुमिति दुर्मेधसोऽप्यलम्॥ यविपुलोदाहरणानि, ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना। नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता॥ तथापि यन्मय्यपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम्। तत् प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः॥ एवं जविपुलाप्युदाहार्या। तत्र तु समपादयोश्चतुर्थादूर्ध्वं जगणेन पथ्यावक्त्रता सप्तमस्य लघुतामात्रत्वे जविपुलात्वमिति विवेकः। भविपुला तु कविप्रयोगाभावान्नास्ति। अन्येषां तु मते युयुत्सुनेवेत्यादीनां विषमयोश्चपलादित्वात् समयोस्तु पथ्यात्वाच्चपलापथ्यावक्त्रादि संज्ञा भवन्ति। एवं विपुलापथ्येत्यादिसंज्ञा ज्ञेयाः। अत्र वृत्तिकृन्मते सर्वासु भविपुलादिषु विषमपादयोः प्रत्येकं चतुर्विंशति भेदाः, समयोः प्रत्येकं षण्णवतिः। परस्परहतौ युग्मविपुलावत् सङ्ख्या ज्ञेया। अन्येषां मते तु मुखवक्त्रवत्संख्या। तथा संकीर्णत्व एषां संकीर्णविपुलावक्त्रं भवति। भारवेः, क्वचित् काले प्रसरता क्वचिदापत्य निघ्नता। शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां कुलम्॥ कुमारे, यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया। मनोरथस्याप्यपथं मनोविषयमात्मनः॥ माघे, भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः। पूर्वरङ्गप्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः॥ इत्यादयो विपुलाभेदा अनन्ता एव कविप्रयोगेषु द्रष्टव्याः। सर्वेषु तु प्रायेण चतुर्थवर्णस्य गुरुतेति साम्प्रदायिकाः॥

इतिश्रीनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरटीकायां वक्त्रप्रकरणम्॥

अथ मात्रासमान्याह॥ द्विगुणितवसुलघुरचलधृतिरिति च॥ ३१॥ इति।

वर्णच्छन्दोऽप्येतद् द्विगुणितवसुपदस्योत्तरानुवृत्तिसिध्यर्थं प्रकीर्णकेष्वभ्यधायि। तेन मात्रासमकादिषु षोडशमात्रत्वमधिकृतं भवति। द्विगुणवसुलघुः

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

द्वावष्टौ लघवो यस्यां सा अचलधृतिरिति कथ्यते। चकाराद् गीत्यार्येति संज्ञा भवति इति पिङ्गलमतसंग्रहः। षोडश लघुपादेत्यर्थः।

मात्रासमकं नवमो ल् गान्तम् ॥ ३२ ॥ इति।

यत्र पादे नवमो लघुरेव गुरुश्चान्तनियतस्तन्मात्रासमकसंज्ञम्। नवमान्त्ययोर्लघुगुरुनियमाच्छेषे नियमाभावः सूचितः। सर्वथा षोडशमात्रता कार्येति भावः। सर्वेषु मात्रासमेषु सममात्रा परमात्रया युक्ता न कार्येत्यपि सम्प्रदायः। ततश्च प्रथमे जगणाभावाच्चत्वारो गणविकल्पाः॥ यथा ऽऽ, ।।ऽ, ऽ।।, ।।।।, द्वितीये त्रयः ऽऽ, ऽ।।, ।।ऽ, मध्यगुरुसर्वलघू विश्लोकस्य दृष्टत्वान्न भवतः। तृतीये एकः ।।ऽ, नवमो लिति वचनादादिगुरुर्भवति। मध्यगुरुसर्वलघू तु वासिकालक्षणस्पृष्टत्वान्न भवतः। चतुर्थे द्वौ ऽऽ, ।।ऽ, गन्तत्वाभिधानादन्ये गणा न भवन्ति। एतेषां विकल्पानामन्योन्यघाते प्रतिचरणं चतुर्विंशति र्भेदाः। चतुर्णां चतुर्विंशत्यङ्कानामन्योन्यहतौ वक्तृवदेव जाता सङ्ख्या लक्षत्रयम् एकत्रिंशत्सहस्री षट्सप्तत्यधिकसप्तशती चेति।

जो ल्नावथाम्बुधेर्विश्लोकः ॥ ३३ ॥ इति।

अथेत्यथवेत्यर्थे अम्बुधेः कलाचतुष्टयादूर्ध्वं जगणोऽथवा लौ चतुर्लघुर्वा गणः स्याच्छेषं पूर्ववत् स विश्लोको नाम मात्रासमकम्। यद्यपि विश्लोकः पञ्चमाष्टमाविति सूत्रे पञ्चमाष्टममात्रयोर्लघुत्वमात्रमुक्तं तथापि पञ्चमाष्टमयोर्लघुता चतुर्थमात्रानन्तरं जगणचतुर्लघ्वोरेव भवति नान्यथेत्यभिप्रायेणैवमूचिवान्। जपक्षे इदमेवोदाहरणं लपक्षे तु 'सेव्योरघुपतिरामहितार्थम्'। आद्यगणे विकल्पाश्चत्वारः यथा ऽऽ, ।।, ऽ।।, ।।।।, द्वितीये द्वौ ।ऽ।, ।।।।. तृतीयेऽपि द्वौ ऽऽ, ऽ।।. मध्यगुर्वन्तगुरुसर्वलघुरूपं भेदत्रयं तु मात्रासम चित्रापादकत्वान्न भवति। चतुर्थे गुर्वन्तगणद्वयं ऽऽ. एतेषां परस्परघाते द्वात्रिंशत् सन्ति पादभेदाः। एतेषां घाते जाता सङ्ख्या दश लक्षाः अष्टाचत्वारिंशत् सहस्राणि पञ्च शतानि षट्सप्ततिः। अङ्कतोऽपि १०४८५७६।

तद्युगलाद्वानवासिका स्यात् ॥ ३४ ॥ इति ।

तद्युगलादम्बुधियुगलादष्टमात्रानन्तरं यदि जो न्लौ वा स्यात् सा वानवासिकेति। जोन्लावथेति पदत्रयमनुषज्य योज्यम् । अत्रापि 'द्वादशश्च वानवासिका' इति सूत्रे द्वादश चकारलभ्यनवमयोर्लघुतोक्ता सा चैवमेव नान्यथेत्येवमुक्तम् । अपञ्च इदमुदाहरणम् । लक्ष्ये यथा । 'लोकहितार्थं हरिहरमूर्ती' अत्राद्ये गणे विकल्पाश्चत्वारः ऽऽ, ।।ऽ, ऽ।।, ।।।।. ॥ द्वितीये त्रयः ऽऽ, ऽ।।, ।।ऽ. तृतीये द्वौ ।ऽ।, ।।।।. चतुर्थेऽपि द्वौ ऽऽ, ।।ऽ. एतेषामन्योन्यताड़ने भेदाः प्रतिपादम् अष्टाचत्वारिंशत्। अन्योन्यहतौ जाता सङ्ख्या त्रिपञ्चाशल्लक्षाः अष्टौ सहस्राणि चत्वारि शतानि षोड़श च। अङ्कतोऽपि ५३०८४१६ ।

वाणाष्टनवसु यदि लश्चित्रा ॥ ३५ । इति ॥

वाणाः पञ्च पञ्चमाष्टनवसु यदि लघुः स्यात् शेषं पूर्ववत् तदा चित्रा नाम । अस्यामाद्ये गणे चत्वारो विकल्पाः पूर्ववत् । द्वितीयेऽपि द्वौ ।ऽ।, ।।।।. तृतीये त्रयः ।।ऽ, ।ऽ।, ।।।।. चतुर्थे द्वौ ऽऽ, ।।ऽ. अन्योन्यघाते प्रतिपादं भेदसंख्या अष्टाचत्वारिंशत् । अन्योन्यगुणने पूर्वैव संख्या ॥

उपचित्रा नवमे परयुक्ते ॥ ३६ ॥ इति ।

नवमे मात्रास्वरूपे दशमेन परेण युक्ते सति मिलिते सति उपचित्रा नाम शेषं प्राग्वत् । जयदेवस्त्वेकादशद्वादशादिमात्रास्वपि नियममाह 'अष्टभ्यो गो ल्यावुपचित्रेति' अष्टकलानन्तरं गुरुलघुयगणा इतित्रयः। अत्र तृतीयगणे द्वौ विकल्पौ ऽऽ, ऽ।।. अन्ये गणविकल्पा मात्रासमकवत् । अन्योन्यघाते प्रतिपादं भेदा अष्टाचत्वारिंशत् अन्योन्यघाते संख्या प्राग्वत् ।

यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रासमादिपादैः कलितम् ।
अनियतवृत्तपरिमाणयुतं प्रथितं जगत्सु पादाकुलकम् ॥ ३७ ॥ इति।

अतीतानि पूर्वोक्तानि कृतानि विविधानि नानाप्रकाराणि यानि लक्ष्माणि लक्षणानि तद्युक्तैः मात्रासमादीनां पञ्चानां पादैः कलितं रचितं तथाऽनियतवृत्तपादचतुष्केऽपि नियतैकवृत्तलक्षणहीनं परिमाणे च

षोडशमात्रपादत्वेन युक्तं ततः कर्मधारयः एतादृशं यद्वृत्तं तत् पादाकुलकमिति अन्वर्थसंज्ञा ज्ञेयेति तच्छब्दाध्याहारेण योजनम्। अथ प्रथम पादे मात्रासमकविश्लोकचित्राणां लक्षणयोगः, विश्लोकोपचित्रयो द्वितीये, मात्रासमवासिकयोस्तृतीये, उपचित्राविश्लोकयोश्चतुष्कयोर्द्विश्चतुर्थे इति। इदं च प्रतिपादमनेकलक्षणयोगं मत्वोदाहरणं मन्तव्यम्। अन्ये तु प्रतिपादमेकलक्षणयोगं वदन्तः समुदितेषु विविधलक्षणयोगाभिप्रायेणेदं व्याचक्षते। वयं तूभयथा व्याख्याने दोषाभावं वदामः॥ अतएव मात्रासमकादिप्रवृत्त्या एभिः पादाकुलकमिति सूत्रकारः सामान्यत एवाह। तथा मात्रासमकविश्लोकवानवासिकोपचित्राणामसंकीर्णं यावदुदाहरणं चाह वृत्तिकृत् यथा, 'अलिवाचालितविकसितचूते काले मदनसमागमदूते। स्मृत्वा कान्तापरिहृतसार्थः पादाकुलकं धावति पान्थः' इति। संकीर्णोदाहरणं तु मूल एव। तेनोभयथापि न दोषः। अत्र पञ्चानां मात्रासमकादीनां परस्परसंकरे अनन्ता एव भेदाः॥ तत्र यथा द्वयोर्द्वयोः सङ्करे चत्वारिंशदधिकं शतं भेदा भवन्ति। तद्यथा

१	२	३	४
२	३	४	५

अत्रैककोष्ठस्थाङ्कद्वयसंज्ञाङ्कः वृत्तद्वयस्य सङ्करे वक्ष्यमानोपजातिप्रस्तारमार्गेण चतुर्दश चतुर्दश प्रतिकोष्ठं भेदा भवन्ति। एवं च प्रथमद्वितीययोः प्रथमतृतीययोः प्रथमचतुर्थयोः प्रथमपञ्चमयोः संकरे चत्वारश्चतुर्दशका मिलिताः षट्पञ्चाशद्भवन्ति ५६॥ तथा द्वितीयतृतीयद्वितीयचतुर्थद्वितीयपञ्चमानां संकरे द्विचत्वारिंशत् ४२॥ तथा तृतीयचतुर्थतृतीयपञ्चमानां सङ्करे अष्टाविंशतिः २८। तथा चतुर्थपञ्चमयोः संकरे चतुर्दशेति। सर्वेषां मेलने शतमेकं चत्वारिंशच्च १४०॥ एवं त्रयाणां चतुर्णां संकरेऽपूह्याः॥ एतेषामुदाहरणानि ऊह्यानि। विस्तरभयात्तु नोच्यन्ते। अत्राचलधृत्यादीनां सर्वेषां षोडशमात्रपदत्वेन समत्वान्मात्रासमकसंज्ञा। अथोक्तानां वक्ष्यमाणानां च वृत्तानां गुरुलघुमात्रावर्णै यथापरिज्ञानोपायमाह।

वृत्तस्य ला विना वर्णैर्गा वर्णा गुरुभिस्तथा।
गुरवो लैर्दले नित्यं प्रमाणमिति निश्चितम्॥ ३८॥ इति।

वृत्तस्य ला मात्रा वर्णैर्विना गा गुरवो ज्ञेया इत्यध्याहारः। ला वर्णा गा इत्यादिभिः शब्दैस्तत्तत्सञ्ज्ञा लक्ष्यते। ततश्चायमर्थः यदि वृत्तस्य मात्रावर्णयोः सञ्ज्ञा विज्ञाता गुरुलघुसञ्ज्ञा चाज्ञाता तदा मात्रासञ्ज्ञामपनीयावशिष्टा गुरुसञ्ज्ञा ज्ञेयेति, वर्णसञ्ज्ञामध्ये च ज्ञाता गुरुसञ्ज्ञामपनीयावशिष्टा लघुसञ्ज्ञा ज्ञेयेत्याशयः। यदि तु मात्राणां गुरूणां च ज्ञातसञ्ज्ञत्वं वर्णाश्चाज्ञातसञ्ज्ञास्तदा तज्ज्ञानोपायमाह वर्णा इति। तथा वृत्तमात्रागुरुभिर्विना वर्णा ज्ञेयाः वृत्तमात्रासञ्ज्ञायां गुरुसंख्यामपनीयावशिष्टा वर्णसंख्येत्यर्थः। वृत्तमात्रालघुसञ्ज्ञाया गुरुलघुसंज्ञाने सति गुरुज्ञाने प्रकारान्तरमाह गुरव इति। वृत्तस्य ला इत्यनुषङ्गः। वृत्तस्य मात्रा लैर्लघुभिर्विना दलेऽर्धे कृते गुरवः ज्ञेयाः। वृत्तमात्रासञ्ज्ञायां लघुसञ्ज्ञामपनीयावशिष्टां सञ्ज्ञाम् अर्धीकृत्य तावत्प्रमाणा गुरुसंख्येत्यर्थः। उक्तां गुर्वादिसञ्ज्ञामुपहरति नित्यमिति। इत्यमुना प्रकारेण प्रमाणं गुर्वादीनां नित्यं सर्वदा निश्चितं भवतीति शेषः। वृत्तस्येत्युपलक्षणं गद्यादावपि सम्भवात्। अत्र च गुरुवर्णसञ्ज्ञाज्ञानोपायप्रदर्शनमुपलक्षणार्थम्। तथा हि मात्रावर्णगुरुलघुचतुष्टयात्मके वृत्ते द्वयोर्द्वयोरियत्तापरिच्छेदेऽन्ययोः सञ्ज्ञापरिच्छित्तिः, तद्यथा मात्रावर्णयोरियत्तापरिच्छेदेऽन्ययोः सञ्ज्ञापरिच्छित्तिः। तद्यथा, मात्रावर्णयोर्मात्रालघ्वोर्वर्णगुर्वोर्वर्णलघ्वोर्मात्रागुर्वोर्गुरुलघ्वोश्च षट्सु द्विकेषु एकैकद्विकजाते परे द्विकमुक्तया दिशा ज्ञेयमिति। इदं सर्वमुदाहरणे योज्यते। 'वागर्थाविव संपृक्तौ' इत्यत्र चतुर्दशमात्रासु अष्टरूपां वर्णसञ्ज्ञामपनीयावशिष्टाः षड् गुरवः वर्णसञ्ज्ञा, पूरकौ च द्वौ लघू। एवं षड्रूपां गुरुसञ्ज्ञामपनीयावशिष्टा वर्णा अष्टौ, गुरूणां षट्त्वादवशिष्टौ द्वौ लघू। एवं लघुद्वयमपनीयावशिष्टद्वादशसञ्ज्ञायामर्धितायां षट् सञ्ज्ञा गुरवः, गुरुभिर्द्वादशमात्रासिद्धेश्चतुर्दशमात्रासिद्ध्यर्थं द्वौ लघू इति। एवं वर्णगुरुज्ञाने वर्णलघुज्ञाने गुरुलघुज्ञाने चेतरद्वयज्ञानं योज्यं। एवं सर्वेषु गद्यपद्येषु।

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरटीकायां मात्रासमप्रकरणम्॥

मात्रानियमघटितत्वान्मात्रावृत्तप्रसङ्गेन द्विखण्डकान्याह।

शिखिगुणितदशलघुरचितमपगतलघुयुगलमपरमिदमखिलम्।
सगुरु शकलयुगलकमपि सुपरिघटितललितपदवितति भवति शिखा ॥३९॥
इति।

गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नयस्त्रयोऽग्नयः। तैस्त्रिधाख्या तत्संख्या लक्ष्यते। तेन शिखिभि र्गुणितास्त्रिगुणीकृता ये दश लघवस्तै रचितमेव शकलमित्यध्याहारः, अपरमित्यभिधानात्। तच्चापगतं न्यूनं लघुद्वयं यस्मात् तादृक् कार्यं। अपरं द्वितीयं शकलमित्यर्थः इदं पूर्वोक्तमखिलं समग्रं लघुना न्यूनं त्रिंशल्लघुकं भवति। शकलयुगलकमर्धद्वयमपि सगुरु अन्तेऽधिकैकगुरुयुक्तं सुष्ठु परिघटिता रचिता ललिता पदविततिः, पदरचना यत्र तादृशं भवति शकलं युगलं यस्यां सा शिखेति यत्तच्छन्दोऽध्याहारेणार्थः। अयं भावः पूर्वार्धे अष्टाविंशतिर्लघवः एको गुरुरिति एकोनत्रिंशदक्षराणि, उत्तरार्धे त्रिंशल्लघवः एको गुरुरिति एकत्रिंशदक्षराणि यत्र सा शिखेति। सुपरिघटितेति पदेन श्रुतिसुखकर्त्री यतिः कार्येति सूचयति।

विनिमयविनिहितशकलयुगलकलितपदविततिविरचितगुर्वनिचया।
श्रुतिसुखकृदियमपि जगति जि जशिर उपगतवति सति भवति खजा ॥
४०॥ इति।

इयमेव शिखा यदि विनिमयेन व्यत्यासेन विहितं निवेशितं यच्छकलयुगलं तेन कलिता घटिता पदसमुदायकृतसौकुमार्यादिगुणसमुदायवती च कलितान्तस्य पदादिना कर्मधारयः श्रुतिसुखकारिणी चेति पूर्ववद्यतिः कार्येति सूचितम्। जि जकारे जशिर इति जकारप्रागुदाहरणं प्राप्ते सति खजा भवन्ति खञ्जेति यावत्। गुरुद्वयमत्र छन्दसि प्रवेशयितुमशक्यत्वादुक्तिप्रकारोऽयम्। विनिमयविनिहितशकलयुगलकलितपदविततिरचितगुणनिचयेति युगलान्तमत्र लघुत्वादिना कर्मधारयः। यद्यपि सूत्रकारेणार्धे इत्यधिकृत्य 'शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग्' इति 'खञ्जा मुत्ययुजोरिति' च वदता पूर्वोक्तनियमवदेकोनत्रिंशदक्षरैकत्रिंशदक्षररचितक्रम-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
CSL

लघुकमवत् पादद्वयघटितायं द्वयवत्यौ विंशत्यधिकशताक्षरैः शिखाखञ्जे उक्तौ अत्र षष्ट्यक्षरे एवेति विरोधस्तथापि ग्रन्थान्तरपर्यालोचनया एवमुक्तिः। यद्वा सूत्रकारोक्तिशिखाखञ्जाभ्यामेते अन्ये एव सूत्रानुक्ते एव प्रोक्ते। सूत्रोक्ते तु चतुर्थाध्यायेऽर्धसमत्वात् स्वयमूह्येत्र। अथवोभयत्रापि शकलशब्दौ अवयववचनत्वात् पादरूपावयवपरौ कृत्वा मूलोदाहरणे च अर्धविषये मत्वार्धसमत्वेऽपि च मात्रानियमात्मकत्वान्मात्रावृत्तप्रकारेणोक्तिं समाधाय सूत्रानुसारः कार्य इति सर्वमूह्यम्।

अष्टावर्धे गा द्व्यभ्यस्ता यस्याः सानङ्गक्रीड़ोक्ता।
दलमपरमपि वसुगुणितसलिलनिधिलघु कविरचितपदवितति भवति॥
४१॥ इति।

यस्य अर्धेऽष्टौ गा गुरवो द्व्यभ्यस्ता द्विगुणाः षोड़शेत्यर्थः। अपीति चार्थः। अपरञ्च दलं द्वितीयमपि वसवोऽष्टौ तै र्गुणिताः सलिलनिधिलघवश्चत्वारो लघवो द्वात्रिंशद्यत्र तत्तादृक् कविना रचिता पदानां विततिर्विस्तरो यत्र तदा भवति सा अनङ्गक्रीड़ेति संज्ञयोक्ता वृत्तज्ञैः। पूर्वार्धे षोड़श गुरवः उत्तरार्धे द्वात्रिंशल्लघवः कार्या इति तात्पर्यार्थः। कवीत्यादिना श्रुतिसुखा यति र्भवतीत्यसूसुचत्। पैङ्गले त्वियं सौमेत्यति संज्ञितम्। इयमेव व्यत्यस्तार्धतायां ज्योतिराख्या भवति। उदाहरणं तु, 'यदि सुखमनुपममपरमभिलषसि परिहर युवतिषु रतिमतिशयमिह। आत्मज्योति र्योगाभ्यासात् दृष्ट्वा दुःखच्छेदं कुर्याः॥' अनयो र्द्वयोः शिखेति सामान्यसंज्ञा पैङ्गल उक्ता।

त्रिगुणनवलघुरवसितिगुरुरिति दलयुगलकृततनु रतिरुचिरा॥४२॥
इति।

त्रिगुणा नव लघवो यत्र सप्तविंशतिरित्यर्थः अवसिताववसाने गुरुर्यस्याः सा तथा इत्यमुना प्रकारेणार्धद्वयरचितशरीरातिरुचिरा संज्ञा। पैङ्गले त्वियं चूलिकेत्युक्ता। अर्धसमत्वेऽपि अस्य मात्रामात्रघटितत्वादत्रोक्तिः। "चूलिकैकोनत्रिंशदन्ते ग्" इति सूत्रपाठपक्षेणैवमुक्तम्। "चूलि-

कार्धमेकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग्" इति पाठे तु प्रथमं द्वितीयं चार्धं क्रमेणैकोनत्रिंशदेकत्रिंशन्मात्रं भवति, अन्ते च मात्राद्वयस्थाने गुरुरेकः स्यात् सा चूलिकेति सूत्रार्थः। अस्मिन् पद्ये मूलानुक्तमुदाहरणं ममैव, रघुकुलनलिनविकसनशशभृति दशमुखरिपुकुलतिमिरहरे। विषधरविषमविषयविषहरमहसि कुरु रतिमिह दशरथतनये॥ अत्र सूत्रेऽर्धग्रहणात् पादनियमो नास्ति। इह चावसितिगुरुरिति पदेन गुरावेवावसानं नान्यत्रेति सूचितम्।

इति श्रीमद्भट्टरामेश्वरसूनुनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरव्याख्यायां मात्रावृत्ताधिकारो नाम द्वितीयोऽध्यायः॥

एवं मात्रावृत्तान्यभिधायाधुना वर्णवृत्तेषु सुवृत्तानि कीर्तय इति उक्ता इति। अधिक्रियत इति शेषः, सप्तम्यन्तपाठे तु भेदा अभिधीयन्त इति। एवमत्युक्तादिष्वपि व्याख्येयम्।

गुः श्रीः ॥ १ ॥ इति।

एकाक्षरपादायामुक्तायां गुरेकश्चेत् पादः श्रीर्नाम। लक्ष्यलक्षणयोरेकाक्षरेण पादेनासंग्रहादर्धोदाहरणमेतत्। नोक्ता उक्तादिभेदा ये ग्रन्थगौरवभीतितः। तांस्तथा शब्दचिह्नेन वदामोऽन्यत्रदर्शनात्॥ यथा, अस्मिन् पिटक्षते नवेत्र कावेत्र रामकुतूहले। उक्ता उक्तादयो व्यस्ता विवेक्तव्याः सुयुक्तिभिः॥ अत्र वक्ष्यमाणसंख्याख्यानप्रकारेण वृत्तभेदः २। न च सुप्रतिष्ठान्तानां पञ्चानां जातीनां सूत्रानुक्तत्वान्निर्मूलतेति वाच्यम्। "द्विको ग्लौ" इति प्रस्तारकथने, 'परे पूर्णमिति' रूपप्रस्तारकथने च सूत्रकारेणापि दर्शितत्वात्। बहुतरप्रचाराभावात्तु गाथाभेदवल्लक्षणानुक्तेति निरूपयति।

अथात्युक्ता ॥ गौ स्त्री ॥ २ ॥ इति।

द्वौ गुरू यदि पादे स्तस्तदा स्त्री नाम। अत्र वृत्तसंख्या ४।

अथ मध्या, ३ ॥ मो नारी ॥ ३ ॥ इति।

मो मगणश्चेत् पादस्तदा नारी नाम।

रो मृगी ॥ ४ ॥ इति ।

रगणश्चेत् पादस्तदा मृगी ॥ अत्र संख्या ८ ।

अथ प्रतिष्ठा ४ ॥ म्गौ चेत् कन्या ॥ ५ ॥ इति ।

म्गौ मगणगुरू चेत् पादश्चतुर्गुरुरित्यर्थस्तदा कन्या ॥ अत्र संख्या १६ ।

अथ सुप्रतिष्ठा ५ ॥ भ्गौ गिति पंक्तिः ॥ ६ ॥ इति ।

भगणगुरू पुनर्गुरुश्चेत्येवं पंक्तिः ॥ संख्या ३२ ।

अथ गायत्री ६ ॥ त्यौ स्तस्तनुमध्या ॥ ७ ॥ इति ।

त्यौ तगणयगणौ यदि स्तो भवतस्तनुमध्येति । यदि तदेत्यध्याहार्यम् ।

शशिवदना न्यौ ॥ ८ ॥ इति ।

नगणयगणौ यदि पादस्तदा शशिवदना नाम ।

विद्युल्लेखा मो मः ॥ ९ ॥ इति ।

मगणौ चेत् पादस्तदा विद्युल्लेखा नाम ।

त्सौ चेद् वसुमती ॥ १० ॥ इति ।

तगणसगणौ चेत् पादस्तदा वसुमती । गायत्र्यन्तेषु सर्वेषु पादेषु पादान्त एव यतिरित्याम्नायः ॥ तत्र संख्या ६४ ।

अथोष्णिक् ७ ॥ म्सौ गः स्यान् मदलेखा ॥ ११ ॥ इति ।

मगणसगणगुरुभि र्मदलेखा नाम ।

तथा, सरगै हंसमाला ॥

* मधुमति ननगाः ॥ * "ननगि मधुमती," A.

कुमारललिता ज्सौ ग् ॥

चूडामणिस्तभगात् ॥

अत्र द्वाभ्यां पञ्चभिश्च यतिमाहुः केचित् । अन्ये तु पादान्त एव । अत्र संख्या १२८ ॥

अथानुष्टुप् ८ ॥ भौ गिति चित्रपदा गः ॥ १२ ॥ इति ।

भगणौ गुरू च यत्र पादे इत्येवं सा चित्रपदा । पादे यतिः ।

मो मो गो गो विद्युन्माला ॥ १३ ॥ इति ।

मगणौ द्वौ च गुरू विद्युन्मालेति। चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरिति सम्प्रदायः।

माणवकं भात्तलगाः॥ १४॥ इति।

भाद्गणात् तगणलघुगुरवो यदि तदा माणवकम्। माणवकक्रीड़ितकमिति पैङ्गले संज्ञा। पूर्ववद् यतिः॥

म्नौ गौ हंसरुतमेतत्॥ १५॥ इति।

मगणनगणौ गुरू च द्वावेतत् हंसरुतं नाम।

जौ समानिका गलौ च॥ १६॥ इति।

रेफजकारौ गुरुलघू च समानिका नाम।

प्रमाणिका जरौ लगौ॥ १७॥ इति।

जगणरेफौ लघुगुरू च प्रमाणिका। समान्येव समानिका प्रमाणैव प्रमाणिका स्वार्थे कश्छन्दोऽनुरोधात्॥

वितानमाभ्यां यदन्यत्॥ १८॥ इति।

आभ्यां समानीप्रमाणीभ्यामन्यद् यदनुष्टुब्जातीयं छन्दो वितानसंज्ञम्। आभ्यामन्यदिति उक्तं लक्ष्यलक्षणम्। केचित्तु समानिकायां गुरुलघुक्रमेण समाप्तिः, प्रमाणिकायां लघुगुरुक्रमेण, विताने तु द्वौ गुरू द्वौ लघू, द्वौ लघू द्वौ गुरू वा, द्वौ गुरू एको लघुः पुनरेको गुरुरिति वा, द्वौ लघू एको गुरुरेको लघुरिति वा, इत्थं वा नियम इत्याहुः॥ तत्र द्वौ गुरू द्वौ लघू इतत्रत्रोदाहरणम्, तृष्णां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु। इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशं संश्रय॥ द्वौ लघू द्वौ गुरू इत्यत्रोदाहरणं, हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगसमानम्। लभतेऽसौ मणिचित्रं नृपतिर्मूर्ध्नि वितानम्॥ एवमन्यत्राप्युदाहार्यम्। वयं तु गृह्णीम एतत् एतेषां वितानतेति न तु नियमम्। अतएवोक्तनियमातिक्रमेणैवोदाहरणं मूले। सूत्रमपि "वितानमन्यत्" इति सामान्यत एव, न तु नियमं कञ्चिदाह। वृत्तिकृदपि "सूत्रकारो वितानस्यानेकप्रकारतां दर्शयति" इति वदन्ननेकमात्रतामाह, न तु नियममिति।

तथा॥ नाराचिका तरौ लगौ॥ अत्र सङ्ख्या २५६॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
GSL

अथ बृहती ॥ रान्नसाविह हलमुखी ॥ १९ ॥ इति ।

रगणानन्तरं नगणसगणौ चेदिह छन्दःशास्त्रे हलमुखी नाम । त्रिभिः षड्भिश्च यतिरिति सम्प्रदायः ।

भुजगशिशुभृता नौ मः ॥ २० ॥ इति ।

द्वाभ्यां नगणाभ्यामेकेन च मगणेन भुजगशिशुभृता । सप्तभि र्द्वाभ्यां च यतिः ॥

तथा, भद्रिकेति रनरैरियम् ॥ वृत्तसंख्या ५१२ ॥

अथ पंक्तिः १० ॥ म्सौ ज्गौ शुद्धविराड़िदं मतम् ॥ २१ ॥ इति ।

मगणसगणौ जगणगुरू च तत् शुद्धविराण्मतं छन्दोविदाम् । पादान्ते यतिः ।

* म्नौ ज्गौ चेति पणवनामकम् ॥ २२ ॥ इति ।

मगणनगणौ जगणगुरू चेति पणवनामकम् । पञ्चभिः पञ्चभिश्च यतिः ॥

ज्रौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् ॥ २३ ॥ इति ।

रगणजगणरगणगुरुभि र्मयूरसारिणी । पादान्ते यतिः ॥

भ्मौ सगयुक्तौ रुक्मवतीयम् ॥ २४ ॥ इति ।

भगणमगणौ सगणगुरुणा च रुक्मवती । * पञ्चकमालेत्यन्यत्र । पादान्ते यतिः ॥

मत्ता ज्ञेया मभसगयुक्ता ॥ २५ ॥ इति ।

मभसगणगुरुयुता मत्ता । चतुर्भिः षड्भिश्च यतिः ॥

नरजगै र्भवेन्मनोरमा ॥ २६ ॥ इति ।

नरजगणगुरुभि र्मनोरमा । पादे यतिः ॥

त्जौ जो गुरुणेयमुपस्थिता ॥ २७ ॥ इति ।

तजजगणगुरुभिः उपस्थिता नाम । पादे यतिः ॥ द्वाभ्यामष्टभिश्चेत्येके । अत्र संख्या १०२४ ॥

अथ त्रिष्टुप् ११ ॥ स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ॥ २८ ॥ इति ।

ततजगणाः गुरुभ्यां चेन्द्रवज्रा नाम । पादे यतिः ॥

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ॥ २९ ॥ इति ।

---

* "म्नौ य्गौ पणवनामेदम् ।" A.

* "चम्पकमाला" C.m.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

जतजगणाः गुरू चोपेन्द्रवज्रा नाम । पूर्वोक्तैव यतिः ॥

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ ३० ॥

इति ।

अव्यवहितोक्तेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्षणवन्तौ पादौ यत्सम्बन्धिनौ ता उपजातयो नाम । अत्र पूर्वोक्तलक्षणपादद्वयेन यथायोगमेकद्विवारवृत्त्या निष्पत्तिर्विवक्षिता, न तु द्वाभ्यामेवं वृत्तपूर्तिः पादद्वयमात्रघटितस्य वृत्तस्याभावात् । द्विवचनं लक्षणद्वययोगेन लक्षणया नेयम् । ताश्चतुरक्षरप्रस्तारवत् प्रस्तारे सति आद्यन्तभेदयोः केवलेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रात्वात् त्यागे चतुर्दश भवन्ति यथा,—इउउउ, उइउउ, इइउउ, इउइउ, उउइउ, उइइउ, इइइउ, उउउइ, इउउइ, उइउइ, इइउइ, उउइइ, इउइइ, उइइइ इति । तथा च वृद्धाः “एकत्र पादे चरणद्वये वा पादत्रये वान्यतरस्थितिश्चेत् । तयोरिहान्यत्र तदोहनीयाश्चतुर्दशोक्ता उपजातिभेदाः” इति । अत्राद्यभेदोदाहरणं “दैत्याधिपप्राणमुषां नखानामुपेयुषा भूषणतां क्षतेन । प्रकाशकार्कश्यगुणौ दधानाः स्तनौ तरुण्यः परिवव्रुरेनम्” ॥ मूलश्लोकस्तु षष्ठभेदोदाहरणम् । एवमन्यभेदेष्वप्युदाहरणानि काव्येषु च विवेचनीयानि ।

इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥ ३१ ॥

इति ।

अन्यास्वपि जगत्यादिजातिषु इत्थं सामान्यसङ्ख्याक्षरत्वसमानयतिकत्वादिप्रकारेण मिश्रितासु इदमेवोपजातिनाम वृद्धाः स्मरन्ति ग्रन्थान्तरेभ्यो ज्ञात्वा वदन्तीत्यर्थः । इत्थमित्यनेन विषमवर्णसंख्याकानां विषमयतिकानां च जातीनां त्र्यादीनां च मिश्रणे उपजातिर्नाम नास्तीति सूचितम् । स्मरन्तीत्यनेन च कविप्रयोगे दर्शनानुरोधः सूचितः । तत्रेन्द्रवंशावंशस्थाभ्यामुदाहरणम् । ‘इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे गणो नृपाणामथ तोरणाद्बहिः । प्रस्थानकालक्षमवेषकल्पनाकृतक्षणक्षेपमुदैक्षताच्युतम्’ ॥ एवमन्यत्र प्रयोगवशादुदाहरणं ज्ञेयम् । सर्वासामुपजातीनामुक्तया दिशा चतु-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

र्द्धभेदा भवन्ति। विषमार्धसमरूपत्वेऽप्युत्रपजातीनां समवृत्तेषूपन्यासः सम-वृत्तघटिततया प्रासङ्गिकः॥

नजजलगैर्गदिता सुमुखी ॥ ३२ ॥ इति।

नजजैर्गणैर्लघुगुरुभ्यां च सुमुखी नाम। पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः॥

दोधकवृत्तमिदं भभभाद्गौ ॥ ३३ ॥ इति।

भगणत्रयाद् गुरुद्वयं चेद् दोधकं नाम। भभभादिति समाहारद्वन्द्वैकवद्भावः दोधकनामनि भत्रयतो गाविति वा पाठः। पादान्ते यतिः॥

शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः॥ ३४ ॥ इति।

मततैर्गुरुभ्यां च शालिनी। अब्धिभिश्चतुर्भिर्लोकैः सप्तभिश्च यतिरिति शेषः। एवमुत्तरत्रापि॥

वातोर्मीयं कथिताम्भौ तगौ गः॥ ३५ ॥ इति।

मभतगुरुभिर्वातोर्मी। इयमिति शालिन्युक्तयतिमतीत्यर्थः।

वाणरसैः स्याद् भतनगगैः श्रीः॥ ३६ ॥ इति।

भतनगगुरुभिः पञ्चभिः षड्भिश्च यतौ श्रीर्नाम॥

म्भौ न्लौ गः स्याद् भ्रमरविलसितम्॥ ३७ ॥ इति।

मभनलघुगुरुभिर्भ्रमरविलसितमिति। चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः॥

रान्नराविह रथोद्धता लगौ॥ ३८ ॥ इति।

रनरलगैरिह छन्दःशास्त्रे रथोद्धता। पादे यतिः॥

स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम्॥ ३९ ॥ इति।

रनभगणेभ्यः परं गुरुयुग्मं यदि तदा इत्येवं स्वागता। नरभादित्येकवद्भावः पूर्ववद् यतिः॥

ननसगगुरुरचिता वृत्ता॥ ४० ॥ इति।

ननसगगुरुर्वृत्ता नाम चतुर्भिः सप्तभिश्चयतिः॥

ननरलगुरुभिश्च भद्रिका॥ ४१ ॥ इति।

ननरलगैर्भद्रिका। पादे यतिः॥

श्येनिका रजौ रलौ गुरुर्यदा॥ ४२ ॥ इति।

स्पष्टम्। पादे यतिः॥

मौक्तिकमाला यदि भतनाङ्गौ॥ ४३॥ इति।

भतनादित्येकवद्भावः। पञ्चसु षट्सु च यतिः॥

उपस्थितमिदं ज्सौ ताङ्गकारौ॥ ४४॥ इति।

जसतगगैरुपस्थितम्। पादे यतिः॥

तथा, उपचित्रमिदं सससा लगौ॥
कुपुरुषजनिता ननौ गौँ गः॥
अनवसिता न्यौ भ्गौ गु षडन्ते॥ अत्र वृत्तानि २०४८॥
अथ जगती १२॥ चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः॥ ४५॥

रनभसैर्गणैश्चन्द्रवर्त्म। चतुर्भिरष्टभिश्च यतिः॥

जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ॥ ४६॥ इति।

जतजरैर्वंशस्थम्। पादे यतिः॥

स्यादिन्द्रवंशा ततजै रसंयुतैः॥ ४७॥ इति।

ततजैरसंयुतैः रगणसहितैः इन्द्रवंशा। पादे यतिः।

इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम्॥ ४८॥ इति।

अम्बुधिसैश्चतुर्भिः सगणैः। पादे यतिः॥

द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ॥ ४९॥ इति।

नभभरैर्द्रुतविलम्बितमाहाचार्यः। पूर्वैव पादे यतिः।

मुनिशरविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम्॥ ५०॥ इति।

मुनिभिः सप्तभिः शरैः पञ्चभिश्च विरतिर्यत्र॥

प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ॥ ५१॥ इति। स्पष्टम्।

नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा॥ ५२॥ इति।

स्पष्टम्। द्वयोरपि पादे यतिः।

रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः॥ ५३॥ इति।

रसाश्च रसाश्चेत्येकशेषे षड्भिः षड्भिश्च यतिः॥

चतुर्जगणं वद मौक्तिकदाम॥ ५४॥

भुजङ्गप्रयातं भवेद् यैश्चतुर्भिः ॥ ५५ ॥

रैश्चतुर्भि र्युता स्रग्विणी सम्मता ॥ ५६ ॥ [पादे यतिः ।

भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ॥ ५७ ॥ इति । त्रीणि स्पष्टानि ।

त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः ॥ ५८ ॥ इति ।

तयतयै र्मणिमाला, गुहस्य स्कन्दस्य वक्त्रैः षड्भिः षड्भिश्च छिन्ना यतिम-

धीरै रभाणि ललिता तभौ जरौ ॥ ५९ ॥ इति । [तीत्यर्थः ।

प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता ॥ ६० ॥ इति । एते स्पष्टे । पादे यतिः ।

ननभरसहिता महितोज्ज्वला ॥ ६१ ॥ इति ।

महिता पूजिता श्रेष्ठेत्यर्थः उज्ज्वलेति नाम। पादे यतिः ।

पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ॥ ६२ ॥ इति ।

पञ्चभिः अश्वैः सप्तभिश्छिन्ना यतिमती वैश्वदेवी नाम।

अब्ध्यष्टाभि र्जलधरमाला म्भौ स्मौ ॥ ६३ ॥ इति ।

अब्धिभिः चतुर्भिः अष्टाभिश्च पादयतिः। मगणभगणौ सगणमगणौ च भवतः तत् जलधरमाला नाम। चतुर्भिरष्टभिश्छिन्ना इति अनुषङ्गः। पैङ्गले त्वियमेव कान्तोत्पीड़ा।

इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ॥ ६४ ॥ इति ।

इह छन्दःशास्त्रे अष्टाभिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याहु र्वृद्धाः ॥

स्वरशरविरतिर्ननौ रौ प्रभा ॥ ६५ ॥ इति ।

स्वरैः षड्जादिभिः सप्तभिः शरैः पञ्चभिश्च यति र्यत्र ।

भवति नजावथ मालती जरौ ॥ ६६ ॥ इति ।

पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः ।

जरौ जरौ वदन्ति पञ्च चामरम् ॥ ६७ ॥

अभिनवतामरसं नजजाद्यः ॥ ६८ ॥ इति ।

स्पष्टम् । इदमेवान्ये ललितपदमाहुः । पादे यतिः ।

तथा, नयुगरयुगलं च गौरी मता ॥

पञ्चमुनी भ्मौ सात् सयुता ललना ॥

ललितमभिहितं नौ म्रौ नामतः।
द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत्॥ अत्र वृत्त संख्या ४०९६।

अथातिजगती १३।

तुरगरसयति र्नौ ततौ गः क्षमा॥ ६९॥ इति।

ननततगुरुभिः क्षमा, सप्तभिः षड्भिश्च तत्र यतिः। चन्द्रिकेत्यन्ये।

म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्॥ ७०॥ इति।

त्रिभि र्दशभिश्च यतिर्यत्र सा। [* चतुर्ग्रहैरिह रुचिराजभौसरौगः, B.

* चतुर्ग्रहैरतिरुचिरा जभस्जगाः॥ ७१॥ इति।

जभसजगैश्चतुर्षु नवसु च यतौ अतिरुचिरा।

वेदै रन्ध्रै र्म्तौ यसगा मत्तमयूरम्॥ ७२॥ इति।

वेदाश्चत्वारो रन्ध्राणि नव।

उपस्थितमिदं ज्सौ त्सौ सगुरुकं चेत्॥
सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी॥ ७३॥ इति।

स्पष्टम्। पञ्चभिरष्टभिश्चात्र यतिः।

ननततगुरुभि श्चन्द्रिकाश्वर्तुभिः॥ ७४॥ इति।

अश्वाः सप्त ऋतवः षट्। इयं क्षमैवाचार्यमतभेदेन संज्ञान्तरार्थं
तथा, यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः। [पुनरुक्ते।

जभौस्जगावतिरुचिराम्बुधिग्रहैः।

भरतमतेनेयमेव पूर्वं अतिरुचिरोक्ता।

नसरयुगगैश्चन्द्रलेखर्तुलोकैः।

षड्भिः सप्तभिश्च यतिः।

ऋतुमुनियति विदुर्म्ननौ तौ गुरुः॥

अत्र वृत्तसंख्या ८१९२।

अथ शक्करी १४॥

म्तौ न्सौ गावक्षग्रहविरतिरसम्बाधा॥ ७५॥ इति।

मतनसगणै र्गुरुभ्यां चासम्बाधा नाम। अक्षै र्वाह्येन्द्रियैः पञ्चभि र्ग्रहै-

र्नवभिश्च यतिर्यत्र सा तया।

ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ॥ ७६ ॥ इति।

स्वराश्च स्वराश्चेत्येकशेषे सप्तभिः सप्तभिश्च यतिर्भवति ॥

ननभनलघुगैः प्रहरण * कलिता ॥ ७७ ॥ * कलिका, A.

पूर्वोक्तैव यतिः।

उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ॥ ७८ ॥ इति।

तभजजा गणा गुरू चेति वसन्ततिलका।

सिंहोन्नतेयमुदिता मुनिकाश्यपेन ॥ ७९ ॥ इति।

काश्यपेन मुनिनेयं वसन्ततिलकैव सिंहोन्नतोक्तेति संज्ञान्तरोक्तिः।

उद्धर्षिणीयमुदिता मुनिसैतवेन ॥ ८० ॥ इति।

सैतवेन त्वाचार्येण इयमुद्धर्षिणीत्युक्ता।

इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः ॥ ८१ ॥ इति।

गुरुयुगलसहितैर्भजसनैः।

द्विःसप्तच्छिदलोला म्सौ म्भौ गौ चरणे चेत् ॥ ८२ ॥ इति।

द्विर्द्विवारं सप्तसु च्छदित् यतिर्यस्याः सा अलोला नाम।

तथा, ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ॥

लक्ष्मीरन्तविरामा म्सौ तभौ गुरुयुग्मम् ॥

त्रिननगगिति वसुयति सुपवित्रम् ॥

मध्यक्षामा युगदशविरमा म्भौ न्यौ गौ ॥

इदमेव कुटिलमित्यन्यत्र।

नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ॥

सजसा यलौ गितिशरग्रहैर्मञ्जरी।

नजभजगैर्गुरुश्च वसुषट् कुमारी ॥

नरनैर्लगौ च रचितं सुकेशरम् ॥ अत्र वृत्तसंख्या १६३८४ ॥

अथातिशक्वरी १५।

द्विहतहयलघुरथगिति शशिकला ॥ ८३ ॥ इति।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

द्विगुणिता हयाः सप्त लघवो यत्र सा तथा अथ तदनन्तरं गुरुः गुर्विताश्चतुर्दश लघवः शशिकलेत्यर्थः । इयमेव पैङ्गले नननसैश्चन्द्रावर्त्ता नामोक्ता । अत्र सप्तभिरष्टभिश्च यतिरिति सम्प्रदायः ॥

स्रगिति भवति रसनवकयतिरियम् ॥ ८४ ॥ इति ।

इयं शशिकलैव रसेषु षट्सु नवसु यतौ स्रगिति संज्ञिता मालेत्यर्थः ।

वसुहययतिरिह मणिगुणनिकरः ॥ ८५ ॥ इति ।

अष्टसु सप्तसु च यतौ इयमेव शशिकला मणिगुणनिकरसंज्ञितेति । यतिभेदेन संज्ञान्तरद्वयमुक्तम् ।

ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥ ८६ ॥ इति ।

भोगिभि र्नागै रष्टभि र्लोकै र्भूरादिभिः सप्तभि र्यताविति शेषः । नागलोकैरिति रुचिरः पाठः ।

भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ॥ ८७ ॥ इति ।

रसहितौ रगणयुक्तौ । सप्तस्वष्टसु च यतिः ।

सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ॥ ८८ ॥ इति ।

शरेषु पञ्चसु दशसु च यतौ सजननयैरेला नाम ।

म्नौ म्यौ यान्तौ भवेतां सप्ताष्टभिश्चन्द्रलेखा ॥ ८९ ॥ इति ।

यान्तौ यगणयुक्तौ ।

तथा, मा वाणा सुत्र यैस्यां सा कामक्रीड़ासंज्ञा ज्ञेया ॥

नजभजरै र्विराजितमिदं * सुकेसरम् ॥ * सुखेलकम् A.

चन्द्रलेखाभिधा रौ म्यौ यो विरामः स्वराष्टौ ॥

ननतभरक्तताङ्गैः स्वरैवपमालिनी ॥ अत्र वृत्तानि ३२७६८ ॥

अथाष्टिः १६ ॥

भ्रत्रिनगैः स्वरात् खमृषभगजविलसितम् ॥ ९० ॥ इति ।

भ्रौ त्रयो नाश्च गुरुश्च तै र्विग्रहः, स्वरात् सप्तमात् परं खं विरामो यदि तदेतिशेषः । सप्तसु यतिः, पादान्ते यतिः प्राप्तैवेति सा नोक्ता । स्वरात् परं खं शरीरच्छिद्रं नवकं यतिस्थानमिति शेष इति वार्थः ऋषभेत्यादि

सर्वं नाम ।

नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ॥ ९१ ॥ इति ।

गयुक्तैर्गुरुयुक्तैः ।

तथा, चित्रसंज्ञमीरितं रजौ रजौ रगौ च वृत्तम् ॥

जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत् ॥

सङ्कथिता भरौ नरनगाश्च धीरललिता ॥

पञ्चभकारयुताश्वगतिर्यदि चान्त्यगुरुः ॥ अत्र संख्या ६५५३६ ।

अथात्यष्टिः १७ ।

रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ॥ ९२ ॥ इति ।

रसैः षड्भिः रुद्रैरेकादशभिश्छिन्ना यतिमती ।

जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ॥ ९३ ॥ इति ।

वसुभिरष्टभिर्ग्रहैर्नवभिश्च यतिमती ।

दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ॥ ९४ ॥ इति ।

दिशो दश मुनयः सप्त दिशो मुनयश्चेति समाहारे छन्दोविशेषणं यतिस्थाने, न च तत्संख्याकाक्षररूपता विवक्षिता दिङ्मुनिभिर्वंशपत्रपतितमिति । एकं वा पदं यतिपदस्य मध्यमस्य लोपेन वा समासः । तत्र यतिस्थानमिति वाध्याहारः । दिङ्मुनियतीति पदेऽन्त्यपदलोप इति केचित् । लुप्तविभक्त्यन्तमित्यन्ये । तदुभयं चिन्त्यम् ॥

रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा ॥ ९५ ॥ इति ।

षट्सु चतुर्षु सप्तसु च त्रिषु स्थानेषु यतौ हरिणी नाम ।

मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत् ॥ ९६ ॥ इति ।

मभनततगगैर्मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैश्चतुर्भिः षड्भिरगैः पर्वतैः सप्तभिः ।

हयदशभिर्नजौ भजजला गुरु * नर्कुटकम् ॥ ९७ ॥ इति ।

सप्तभिर्दशभिश्च यतिः । [* नर्दटकं A.

मुनिगुहकार्णवैः कृतयति वद कोकिलकम् ॥ ९८ ॥ इति ।

मुनयः सप्त गुहस्य स्कन्दस्य कानि मुखानि षट् अर्णवाश्चत्वार-

लैः कृता यतिर्यत्र तन्नर्कुटकमेव कोकिलकं वद ब्रूहीति शिष्योपदेशः। यतिभेदेन तस्यैवान्या संज्ञेति।

तथा, रसयुगहययुङ्नौ म्रौ सो लगौ हि यदा हरिः॥
भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ॥
ससजा भजगा गु दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा॥ अत्र वृत्तसंख्या

अथ धृतिः १८॥ [१३१०७२॥

सत्राङ्गूतर्त्वश्वैः कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ नयौ यौ॥ ९९॥ इति॥

भूतानि पञ्च ऋतवः षट् अश्वाः सप्त।

तथा, मात् सो जौ भरसंयुतौ करि (८) बाण (५) कै (५) र्हरिणप्लुतम्॥
यदिह नयुगलं ततो वेदरेफैर्महामालिका॥
पञ्चभकारकृताश्वगतिर्यदि चान्तसरर्चिता॥
सुधातर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नसतसाः॥ तर्काः षट्।
वर्णाश्वैर्मननततमकैः कीर्तिता चित्रलेखेयम्॥ वर्णाश्चत्वारः।
भाद् रननानसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम्॥
शार्दूलं वद मासषट्कयति मः सौ जसौ रो मश्चेत्॥ मासा द्वादश।
अर्थाश्वाश्वैर्मभनयरयुगैर्वृत्तं मतं केशरम्॥ अर्थाश्चत्वारः।
म्भौ न्जौ भ्रौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः॥ अत्र

अथातिधृतिः॥१९॥ [वृत्तानि २६२१४४॥

सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्॥ १००॥ इति॥

द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः। तथा,

नयुगललगुरु निरन्तरं यदा स पञ्चचामरः॥
रसर्त्वश्वैर्यमौ न्सौ ररगुरुयुता मेघविस्फूर्जिता स्यात्॥
भूताश्वाश्वान्तं मतनसररगैः कीर्तितं पुष्पदाम॥
वृत्तं विश्वाख्यं शरमुनितुरगैर्म्तौ न्सौ ततौ चेद्गुरुः॥
इयं छाया ख्याता ऋतुरसहयैर्यो मनसा भ्तौ गुरुः॥
रसैः षड्भिर्लोकैर्यमनसजजा गुरुर्मकरन्दिका॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

*युगाश्वैः स्याद्यभनयजजगाः कीर्तिता मणिमञ्जरी। * इना,
गजाब्धितुरगै र्जसौ जसतभा गश्चेत् समुद्रतता ॥ [A.

अत्र वृत्तानि ५२४२८८।

अथ कृतिः २०।

ज्ञेयाः सप्ताश्व षड्भि र्मरभनययुता म्लौ गः सुवदना ॥१०१॥ इति।

सप्तभिः सप्तभिः षड्भिश्च यतिः।

त्री रजौ गलौ भवेदिहेदृशेन लक्षणेन वृत्तनाम ॥ १०२ ॥

त्रिवारं रगणजगणौ गुरुलघू चेदेतादृशेन लक्षणेन वृत्तं नाम गुरुलघुक्रमेणेत्यर्थः। अत्र पादान्ते यतिः। ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति त्रिरित्यत्र दीर्घः। तथा, रसैरश्वैरश्वैर्यमननततगै र्गैने शोभेयमुक्ता ॥

अत्र संख्या १०४८५७६। [१०३ ॥ इति।

अथ प्रकृतिः २१ ॥

म्रौ भ्नौ यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम् ॥

मरभनै र्यगणत्रयेण च स्रग्धरा त्रिवारं मुनिषु यतियुक्ता सप्तसु सप्तसु सप्तसु यतिमतीत्यर्थः। तथा,

सलिलनिधि र्भवेदिह नजौ भगणौ जगणास्त्रयश्च रः ॥

अन्येषां मते सिद्धकमिति संज्ञितमेतत् अत्र संख्या २०९७१५२।

अथाकृतिः २२।

भ्नौ नरना रनावथ गुरु र्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिति ॥ १०४ ॥

दिक्षु दशसु अर्केषु द्वादशसु च विरमो विरति र्यस्य तत् तथा प्रसिद्धम् ॥ तथा,

सप्तभकारकृतावसितौ सगुरुः कविभिः कथिता मदिरा ॥

अत्र वृत्तानि ४१९४३०४ ॥

अथ विकृतिः २३। [१०५ ॥ इति।

यदिह नजौ भजौ भ्जभलगास्तदश्वललितं हरार्कयतिमत् ॥

हराः ११, अर्काः १२। [१०६ ॥ इति।

मत्ताक्रीड़ा मौ त्नौ नौ नल्गिति भवति वसुशरदशयतियुता।

वसवोऽष्टौ पञ्चदश च तेषु यतिमती। अष्टमे पञ्चदश इति च वर्णे यतिः कार्येत्यर्थः न तु पञ्चसु दशसु चेत्यर्थः, मत्ताक्रीड़ा मौ त्नौ नौ न्लौग् वसुपञ्चदशकाविति सूत्रे द्विवचननिर्देशात्। अन्यथा हि बहुवचनं स्यात्। अन्यैस्तु वाजिवाहनमेतदुक्तम्। अत्र संख्या ८३८८६०८॥

अथ संकृतिः २४॥

भूतमुनीनैर्यतिरिह भतना स्भौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ॥१०७॥ इति।

भूतानि पञ्च मुनयः सप्त इनाः सूर्या द्वादश अत्र पैङ्गले द्वादशसु च यतिरुक्ता॥ अत्र संख्या १६६७७२१६॥

अथातिकृतिः २५॥ [१०८॥ इति।

क्रौञ्चपदा भ्मौ स्भौ ननना न्गाविषुशरवसुमुनिविरतिरिह भवेत्॥

इषवः पञ्च शराः पञ्च वसवोऽष्टौ मुनयः सप्त एतेषु विरतिर्यस्याः सा। अत्र संख्या ३३५५४४३२।

अथोत्कृतिः २६॥ [इति।

वस्वीशाश्वच्छेदोपेतं ममतनयुगनरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ॥ १०९॥

वसवः ८, ईशाः ११, अश्वाः सप्त एतैश्छेदेन यत्या युतम्॥ [११०॥ इति।

मो नाः षट् सगगिति यदि नवरसरसशरयतियुतमपवाहाख्यम्॥

मः मगणः षड्नाः नगणाः सगणाः गः गुरुः पुनर्गुरुश्च नवभिः षड्भिः पुनः षड्भिः पञ्चभिश्च यत्या युतमपवाहाख्यकम्। अत्र वृत्तसंख्या ६७१०८८६४॥

इति वृत्तरत्नाकरटीकायामुक्तादिप्रकरणम्॥

इदानीं समवृत्तसङ्गेन समवृत्तरूपान् दण्डकानाह।

यदि ह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्डवृष्टि* प्रपातो भवेद् दण्डकः॥ १११॥ इति।

यदीति यदेत्यर्थेऽव्ययम्। हेति प्रसिद्ध्यर्थेऽव्ययं वा। नयुगलं नगणद्वयं तत-

---

* प्रयातो A.

स्तदनन्तरं सप्त रगणाः स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम दण्डकः। इदमेवोदाहरणं पादे। इयं च संज्ञा रातमाण्डव्यव्यतिरिक्तपिङ्गलादिमते। न ताभ्यां त्वेतस्य संज्ञान्तरमकारि॥ [११४ ॥ इति।

प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामसंख्यादयः॥

यद्यपि प्रतिचरणं विवृद्धो रेफो रगणो येषु ते तथेति व्युत्पत्त्या प्रथमे पादे नौ ततोऽष्टौ रेफा, द्वितीये नव, तृतीये दश, चतुर्थे एकादशेति वृद्धिरित्यर्थः प्रतीयते, तथापि ग्रन्थान्तरविरोधात् प्रतिदण्डकं चरणेषु विवृद्धा रेफा यस्येति विग्रहेणोत्तरदण्डकेषु चरणचतुष्टयेऽपि एकैकरेफ इत्यर्थाश्रयणेन ग्रन्थान्तराविरोधः कार्यः। ततश्च नाभ्यां रगणाष्टकेन च घटितपादोऽर्णाख्यो दण्डकः, रगणनवकेनार्णवः, दशभि व्यालः, एकादशभि जीमूतः, द्वादशभि लीलाकरः, त्रयोदशभिरुद्दामः, चतुर्दशभिः शंखः सर्वत्रादौ नगणद्वयं कार्यम्। आदिशब्दात् पञ्चदशादिरारामसंग्राम-सुराम-वैकुण्ठ-सोत्कण्ठ-सार-कासार-विस्तार-संहार-नीहार-मन्दार-केदार-साधार-सत्कार-संस्कार-माकन्द-गोविन्द-सानन्द-सन्दोह-नन्देत्येवमादिनामका एकैकरगणवृद्ध्या नद्वयोत्तरैकत्रिंशदधिकशतत्रयरगणघटितैकोनसहस्राक्षरपादपर्यन्तं कविप्रयोगानुसारेण दण्डका ज्ञेयाः॥ यदाहुः "एकोनसहस्राक्षरपर्यन्ता दण्डकाङ्घ्रयः प्रोक्ताः। वर्णत्रिकगणवृद्ध्या नद्वितयाद्या महामतिभिः" इति। तथाच, रगणघटितदण्डकाः पञ्चविंशत्यधिकशतत्रयसंख्याका भवन्ति ३२५। एवं यगणादिघटितदण्डका अपि। तत्र रीतिप्रदर्शनायोदाहरणं ममैव यथा, त्रिभुवनसुखहेतवे धातृमुख्यामरप्रार्थनासार्थनावर्षिचिन्तामणे, दशरथसुतयागसौभाग्यतस्तत्तनूजन्मतास्थापितश्रोतमार्गार्गल। मुनिवनगतताटकाकाटकीमूलकुद्दालितस्वीयबाणावले राघव, कुशिकयजनसिद्धये व्योम गत्वा शरैश्चण्डवृष्टि प्रयासि प्रहन्तुं रिपून्॥ एवमर्णादिषु अपि उदाहार्यम्।

प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्यैः
॥ ११५ ॥ इति।

नगणद्वयादुत्तरभाविभिः सप्तभिर्यगणैर्धीरबुद्धिभिः कविभिः प्रचितकसंज्ञको दण्डक उक्तः प्रचितक इति समभिधा नाम यस्येति विग्रहः। अत्रापि पूर्ववदेकैकयगणवृद्ध्या दण्डकाः कार्याः। यैरित्युपलक्षणम् अष्टभिरपि गणैः कविप्रयोगानुरोधाद्भोगावलीविरुदावल्यादिषु दण्डकानामिष्टत्वात्। यद्यपि "शेषः प्रचितः" इति सूत्रं वृत्तिकृता रेफाष्टकादिरचितदण्डकपरं शेषशब्दमङ्गीकृत्य रगणघटितानामेव चण्डवृष्टिप्रपातोर्द्ध्वभाविनां प्रचित इति समापनसंज्ञाभिधानार्थतया व्याख्यातम्। अतएव चाह सः "प्रथमकथितदण्डकश्चण्डवृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः पिङ्गलाचार्यनाम्नो मतः, प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैकरेफाभिवृद्ध्या यथेष्टं भवेत्। स्वरुचिरचितसंज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काममन्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः, भवति यदि समानसंख्याक्षरैर्यत्र पादव्यवस्था ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः" इति। तथापि यगणादिदण्डकानामपि कविप्रयुक्तत्वादुक्तरगणरचितदण्डकव्यतिरिक्तयादृशकृतदण्डकानामेव शेषशब्दोद्दिष्टानामपि तत् संज्ञाज्ञापनार्थतां सूत्रस्याभिप्रेत्य व्याख्या। अत्र तत्कृतव्याख्यामनुसरत एव ममादिकोदाहरणेऽप्यदोषः। सर्वेषु दण्डकेषु पादान्ते यतिः। श्रुतिसौकर्येण वा अग्रेऽपि दण्डका अन्यैरुक्ता। यथा,

नयुगलगुरुयुगैर्यकाराः कवीच्छानुरोधात्तदा
यत्र वर्द्धन्त एषोऽपरो दण्डकः पण्डितैरीरितः सिंहविक्रान्तनामा॥
यत्र रेफान् कविः स्वेच्छया पाठसौभाग्यसापेक्षया-
रोपयत्येष धीरैः स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः॥
लघुगुरुक्रमेण यत्र बध्यते सुधीभिरिच्छया
स दण्डकस्त्वनङ्गशेखरः स्मृतः॥
स्वेच्छया रजौ क्रमेण सन्निवेशयत्युदारधीः कविः स
दण्डकः स्मृतो जगत्यशोकमञ्जरी॥
सगणः सकलः खलु यत्र भवेत्तमिह
प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकम्॥

यकारैः कवीच्छानुरोधान्निबद्धैः प्रसिद्धो
विशुद्धोऽपरो दण्डकः सिंह * विक्रान्तनामा ॥ * विक्रीड़, A.

एवं मेघमालाकुसुमस्तरणोत्तरकामबाणादयो दण्डकाः षड्विंशत्यक्षराधिकाक्षरपदाः कविप्रयोगानुसारेण ज्ञेयाः । षड्विंशत्यक्षरन्यूनतायां तु पूर्वोक्तासु जातिष्वेवान्तर्भावो यथायोगं भवति ॥

इति श्रीमद्भट्टरामेश्वरसूरिसूनुनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरटीकायां समवृत्ताध्यायः ॥

एवं समवृत्तान्यभिधायाधुना अर्धसमान्याह ।

विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम् ॥१॥ इति ।

विषमे दले प्रथमे तृतीये च पादे सौ सगणद्वयं सलगाश्च सगणलघुगुरवः, युजि समे द्वितीये चतुर्थे च पादे भौ भगणौ पुनर्भगणस्ततो द्वौ गुरू तदोपचित्रं नाम । अर्धसमत्वात् द्वितीयार्धमप्येवमेवोदाहार्यम् । एवमन्येऽपि ।

[२॥ इति ।

भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद्युजि च नजौ जरयुतौ द्रुतमध्या ॥

ओजगतं विषमपादगतं भगणत्रयं च गुरुणी चेद् द्वे अक्षरे, युजि समपादे जयपरौ नगणजगणौ चेत् सा द्रुतमध्येति नाम । उपचित्रापातलिकापरान्तिकेयम् । (अत्रापरान्तिकासन्निवेशो भ्रान्तः) ।

सयुगात्सगुरू विषमे चेद्भाविह वेगवती युजि भाद्गौ ॥३॥ इति ।

विषमे पादे सत्रयं गुरुश्च, युजि समे पादे भगणत्रयं गुरू च इह छन्दःशास्त्रे वेगवती नाम, आपातलिकैवेयम् ।

ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेन्मसौ ज्गौ भद्रविराड् भवेदनोजे ॥४॥ इति ।

ओजे विषमे पादे तगणात् परौ जगणरगणौ गुरुश्च, अनोजे विषमे

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

मसजगगुरवश्च भद्रविराड् भवेत्। औपच्छन्दसिकस्यैवेयं गणनिवेशविशेषे संज्ञा॥

असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद्गः॥ ५॥ इति।

विषमे दले पादे सजसा गणा गुरुश्च, समे भरना गणा गुरू च केतुमती नाम। भरनगादिति समाहारैकवचनम्। [६॥ इति।

आख्यानकी तौ जगुरू ग ओजे जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत्॥

तौ गणौ जगणगुरू गुरुश्चौजे विषमे पादे, अनोजे समे पादे जतजगगुरवस्तदाख्यानकी नाम। [७॥ इति।

जतौ जगौ गो विषमे समे चेत् तौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्वा॥

विषमे जतजगगुरवः, समे ततजगगुरवस्तदैषा आख्यानकी विपरीतशब्दपूर्वा विपरीताख्यानकीत्यर्थः। अनयोरुपजात्यन्तर्भावेऽपि विशेषसंज्ञाविधानार्थं अर्धसमाध्याये पाठः।

सयुगात् सलघू विषमे गुरुर्युजि नभौ भरकौ हरिणप्लुता॥८॥ इति।

सगणद्वयात् सगणलघू गुरुश्च विषमपादे, युजि समे पादे नभभरा गणा हरिणप्लुता नाम।

अयुजि ननरला गुरुः समे नजमपरवक्त्रमिदं ततो जरौ॥ ९॥ इति।

विषमे ननरलगुरवः, समे नजजराः अपरवक्त्रं नाम। अस्य वैतालीयान्तर्गतत्वेऽपि संज्ञान्तरविधानार्थमत्रोक्तिः। [॥ १०॥ इति।

अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ रगाश्च पुष्पिताग्रा

विषमे नयुगलरेफयकाराः, युजि समे नजजरगुरवस्तदा पुष्पिताग्रा नाम। इयमप्यौपच्छन्दसिकान्तर्भूतैव विशेषसंज्ञार्थमिहोक्ता।

वदन्त्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः।
पुष्पिताग्राभिधं केचिदौपच्छन्दसिकन्तथा॥ ११॥

विपश्चितः पण्डिता अपरवक्त्राख्यं वैतालीयमेव वदन्ति। पुष्पिताग्राभिधं छन्दः औपच्छन्दसिकमेव केचिदाहुः। इदं स्वस्यापि सम्मतम्। भावस्तूक्त एव।

स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे चेत् जरौ जरौ गुरु, र्यवात् परा मतीयम् ॥ १२ ॥ इति ।

विषमपादे रजरयाः, समे जरजरगाः यवात् यवशब्दात् परा मतीयवमतीत्यर्थः ।

तथा, सौ लगौ विषमे यदि, सजजा गुरु र्ललिता समे ॥

ओजपरौ भरौ जरौ गुरू समे जौ यौ
कीर्त्तिता बुधैरियं तु षट्पदाख्या ॥

रो जरौ जसंयुतौ पदे पदेऽथ, युग्मे तरौ जरौ गुरु र्मृगी यवानी ॥

अयुजि ननरभाः समेकेऽपि तु, नयुगरयुगलं तदा कौमुदी ॥

यदि विषमे भवतो नजौ जरौ, सजया समे जगुरू मञ्जुसौरभम् ॥

तथा अष्टाविंशति र्लघव एको गुरुरिति विषमः पादः, त्रिंशल्लघवः एको गुरुश्चेति समः साशिखान्ता । इयमेव विपर्यस्तपादा खञ्जा नाम । एते द्वे अपि द्विखण्डकप्रकरणोक्तशिखाखञ्जयोश्छन्दसोः षष्ठ्यक्षरतामङ्गीकृत्य यथाश्रुतव्याख्याने तदतिरिक्ते अत्र ज्ञेये । यदा त्वस्मदुक्तप्रकारेण तत्र सकलशब्दं पादपरमाश्रित्य व्याख्यायते तत्रैवैतयोरुक्तत्वान्नात्र वक्तव्यता भवति ।

इति श्रीमद्भट्टरामेश्वरसूरिसूनुनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरव्याख्यायां अर्धसमाध्यायस्तुर्यः ॥

अर्धसमान्यत्राभिधायोद्देशक्रममनुसृत्य विषमवृत्तानि लक्षयति ।

मुखपादोऽष्टभि र्वर्णैः, परे सुत्र र्मकरालयैः क्रमाद्वृद्धैः ।
सततं यस्य विचित्रैः पादैः सम्पन्नसौन्दर्यम्
तदुदितममलमतिभिः पदचतुरूर्ध्वाभिधं वृत्तम् ॥ १ ॥ इति ।

यस्य वृत्तस्य मुखपादः अग्रपादो वर्णाष्टकेन, परे द्वितीयाद्याः पादा मकरालयैः समुद्रैश्चतुर्भि रक्षरैः क्रमाद् वृद्धैः सततं नैरन्तर्येण सुत्रस्तद्वृत्तं निर्मलबुद्धिभिः पिङ्गलादिभिः पदचतुरूर्ध्वाभिधमुदितमुक्तम् । किं विशिष्टं विचित्रै र्विलक्षणैः पादै र्जातं सौन्दर्यं यस्य तादृशं

अत्र वर्णैरिति सम्पन्नसौन्दर्यमिति च वदता गुरुलघुविशेषनियमो नास्ति। किन्तु श्रोतृश्रोत्रसौभाग्यार्थं वर्णवैचित्र्यं विधेयमिति सूचितम्। प्रथमपादोऽष्टाक्षरः द्वितीयो द्वादशाक्षरस्तृतीयः षोड़शाक्षरश्चतुर्थो विंशत्यक्षरः कार्य इति फलितोऽर्थः। अत्र चैकद्वित्रिचतुष्काणां परस्परताड़नया पादानां परस्परसङ्करे शंखचक्रगदापद्मानां परस्परसङ्करे केशवरचनाया इव चतुर्विंशति भेदा भवन्ति। तत्प्रस्तारतो यथा।*

८. १२. १६. २०, ८. १६. १२. २०, ८. २०. १६. १२, ८. १२. २०. १६, ८. १६. २०. १२, ८. २०. १२. १६, १२. ८. १६. २०, १२. १६. ८. २०, १२. २०. १६. ८, १२. ८. २०, १६, १२. १६. २०. ८, १२. २०. ८. १६, १६. १२. ८. २०, १६. ८. १२. २०, १६. २०. ८. १२, १६. १२. २०. ८, १६. ८. २०. १२, १६. २०. १२. ८, २०. १२. १६. ८, २०. ८. १६. १२, २०. १२. ८. १६, २०. १६. ८. १२, २०. १६. १२. ८, २०. ८. १२. १६।

अत्रैकैकपंक्तिस्थितकोष्ठकचतुष्टयस्थिताङ्कसमानाक्षरक्रमिकपादैरेकैको भेदो ज्ञेयः। तत्र प्रथमभेदे मूलस्थितमुदाहरणम्। द्वितीये तु ममैव यथा। लोभं लङ्घय विलयं ८ लाभालाभावुभौ भावय समानौ भव धीरः १६। यत्नाद्गुरुजनगौरवमाचर १२ यदि तत्रास्मिन्नमुष्मिंश्च लोके यशोविशालमाशास्त्र स्यात् २०॥ इदमेवोदाहरणं पादव्यत्ययेनेतरेषु द्वाविंशतिभेदेषु योज्यम्। एतस्यैव प्रतिपादान्ते गुरुद्वयनियमे संक्रान्तरमाङ्कः।

प्रथममुदितवृत्ते, विरचितविषमचरणभाजि।
गुरुकयुगलनिधन इह सहित आङ्गा
लघुविरचितपद*विरतिर्यतिरिति भवति पीड़ः॥२॥ इति।

* रचन A.

विरचितान् विषमान् विषमसंख्याकाक्षरान् चरणान् भजति एवंभूते

---

* बोधसौकर्याय कोष्टकाभ्यन्त्र कमाङ्कद्वारा प्रदर्शितानि।

प्रथमोक्ते पदचतुरूर्ध्वाभिधे वृत्ते इति सर्वोऽनुवादः, गुरुयुग्मं निधने यस्य तादृशे सति स्वार्थे कः, इतीत्थं प्रकारः आङा उपसर्गेण सहितः पीड़ः आपीड़ो भवतीत्यर्थः। कीदृक् लघुयुतपदरचनया यति र्यस्मिन् अन्ते गुरुद्वयमत्र नियतत्वादितरभागे लघुविरचितत्वं श्रुतिसुखकरी च लघुपादयतिः कार्येति सूचनाय यतिग्रहणम्। विशिष्टानुवादश्चाष्टाद्यक्षरेष्वेव पादेषु अन्ते गुरुद्वयं कार्यं न तु ततोऽतिरिक्तमिति सूचनार्थः। आपीड़ इति संज्ञामाच्छन्दस्यप्रवेशादाङा सहित इत्युक्तिरीतिः। पूर्वोक्तरीत्यापीड़ेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारो भेदः। प्रथमभेदोदाहरणमिदम्। आपीड़ एव सप्तमाष्टमैकादशान् भेदान् व्युत्पादनाय व्युत्पादयति। प्रथमे त्रिभिः।

प्रथम * मितरचरणसमुत्थं, श्रयति स यदि लक्ष्म। * अपर A.
इतरदितरगदितमपि यदि च तुर्यं
चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा ॥ ३ ॥ इति।

तुर्यशब्देन श्लोकचतुर्थांशः पाद उच्यते। ततश्च प्रथमं तुर्यं प्रथमश्चरणः इतरचरणसमुत्थं स्थानमितरद्वितीयचरणगतं लक्ष्म लक्षणं श्रयति, इतरदपि द्वितीयमपि इतरगदितं प्रथमगदितं श्रयति च यदि अपरं चरणद्वयकं तृतीयचतुर्थरूपमविकृतं यथा स्थितमित्येवंविधा स आपीड़ एव सा प्रसिद्धा कलिका। यद्वा स आपीड़ः प्रथमं प्रथमस्थाने प्रथमपादे द्वितीयपादलक्षणं श्रयति सा कलिका द्वादशाक्षराष्टाक्षरषोड़शाक्षरविंशत्यक्षरपादैः क्रमेण घटितेति फलितार्थः। पैङ्गले त्वेतस्या मञ्जरी नाम।

द्विगुरुयुतसकलचरणान्ता
मुखचरणगतमनुभवति च तृतीयम्।
* चरणमिहहिलक्ष्म * अपर A
प्रकृतमखिलमपि यदिदमनुभवति लवली सा ॥ ४ ॥ इति।

तृतीयश्चरणो मुखचरणगतं प्रथमचरणस्थं लक्षणमनुभवत्यवलम्बते। अपरं पादतयं प्रकृतमखिलं लक्ष्म आपीड़लक्षणं च यदि तदा लवली नाम। क्रमेण द्वादशाक्षरषोड़शाक्षराष्टाक्षरविंशत्यक्षरपादावलीत्यर्थः। गुरुद्वययुक्त-

CSL

चतुष्टयान्तेति वृत्तपूरणार्थं सामान्यलक्षणमेवानूदितम् ॥

प्रथममधिवसति यदि तुर्यम्, चरमचरणपदमवसितिगुरुयुग्मम् ।
अखिलमपरमुपरिगतमिति ललितपदयुक्ता
तदियमृतधारा ॥ ५ ॥ इति ।

प्रथमतुर्यं प्रथमश्चरणः चरमचरणपदं चतुर्थचरणस्थानं प्राप्नोति चतुर्थो भवतीत्यर्थः, अपरनिखिलं प्रथमचरणत्रयम् आपीडप्रथमपादोपरिगतद्वितीयादिपादसमं तदिदं छन्दोऽमृतधारा नाम। अवसितौ गुरुद्वययुक्तमिति इदमित्यस्य विशेषणं तुर्यवत् स्वरूपकीर्तनार्थम्। ललितपदयुक्तेति वृत्तपूरणाय स्वरूपोक्तिः। द्वादशषोड़शविंशत्यष्टाक्षरपादक्रमेण भवतीति सङ्कलितार्थः। यद्यपि वृत्तिकारेण प्रथमस्य तृतीयत्वे तृतीयस्य प्रथमत्वे लवली, प्रथमस्य चतुर्थत्वे चतुर्थस्य च प्रथमत्वेऽमृतधारेति षोड़शद्वादशाष्टविंशत्यक्षरपादक्रमेण विंशतिद्वादशषोड़शाष्टाक्षरपादक्रमेण च तयोर्दशैकोनविंशतिभेदयोरेते संज्ञे इति मञ्जर्यत्रभावेऽपि तयोर्विशेष उक्तः, उदाहरणे च तथैव कृते, तथापि प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधारा इति सूत्रस्य साधारणत्वात् प्रथमपादमात्रविपर्यासोक्तेरितरेषां क्रमोभ्यनुज्ञया वा सूत्रस्य मूलकारोक्त एवार्थस्तात्पर्यादेवमुक्तम्। आपीड़वत् पदचतुरूर्ध्वेऽपि पादव्यत्यासे मञ्जर्याद्या भेदा ज्ञेयाः। तथा आदावेव सकलपादेषु गुरुद्वययुतं चतुरूर्ध्वं प्रत्यापीड़ः। यथा वृत्तौ, "चित्तं मम रमयति, कान्तं वनमिदमुपगिरिनदि। कूजन्मधुकरकलरवकृतजनधृति, पुंस्कोकिलमुखरितसुरभिकुसुमचिततरुततति ॥" आदावन्ते च गुरुद्वयसञ्चितं तदेवोभयापीड़ः। पैङ्गले त्वयमपि प्रत्यापीड़ एव। यथा तत्रैव, "कान्तावदनसरोजं, हृद्यं घनसुरभिमधुरसाढ्यम्। पातुं रहसि सततमभिलषति मनो मे, किञ्चिन्मुकुलितनयनमविरतमणितरमणीयम् ॥" अनयोः पूर्वोक्तविधया चतुर्विंशतित्वमूह्यम्। उदाहरणानि विस्तरभयान्नोदाहृतानि स्वयमूह्यानि ॥

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरटीकायां पादचतुरूर्ध्वप्रकरणम् ॥

विषमवृत्तान्तराण्याह।

सजसादिमे सलघुकौ च, नसजगुरुकैरथोद्गता। [॥ ६ ॥ इति।
त्र्यङ्घ्रिगतभनजला गयुताः, सजसा जगौ चरणमेकतः पठेत्

पाद इति शेषः। आदिमे पादे सजसलघवः, अथानन्तरं द्वितीयपादे इत्यर्थः नसजगुरुषु सत्सु तृयीयेऽङ्घ्रौ भनजलघवस्ते गयुता गुरुयुक्ताः कार्या इत्यर्थः, परिशेषे चतुर्थे सजसा गणा जगुरू च चरणमेकवचननिर्देशात् प्रथममेकं चरणमेकत एकीकृत्य द्वितीयेनेत्यर्थात् पठेत्। प्रथमद्वितीयौ पादौ विलम्बेन पठेदित्यन्त्ययतिं न कुर्यादित्यर्थः। सजमिति द्वन्द्वैकवद्भावः। स्वार्थे कः त्रयाणां पूरणेऽङ्घ्रौ गता ये भनजला गयुक्ताः कार्या इति। मध्यमपूरणपदलोपिसमाश्रयणेन उद्देशविधानाद्वा सर्वविधानाच्च तीयप्रत्ययोत्पत्तिरसामर्थ्यं च न भवत इति ज्ञेयम्। एकत इति एकशब्दो भावप्रधानः तृतीयार्थे च तसिः तथा चैक्येनेत्यर्थः। ल्यब्लोपे पञ्चमी प्रथमं द्वितीयेनैं विधाय पठेदित्यर्थः॥

चरणत्रयं व्रजति लक्ष्म, यदि सकलमुद्गतागतम्।
र्नौ भगौ भवति सौरभकं, चरणे यदीह भवतस्तृतीयके ॥७॥ इति।

स्वार्थे कः। तृतीये चरणे र्नौ रगणनगणौ भगुरू च भवतः। चरणत्रयपरिशेषात् प्रथमद्वितीयचतुर्थरूपं उद्गतास्थितं समग्रलक्षणं भजति, तदेह शास्त्रे सौरभकं भवतीति व्यवसितिः चतदाध्याहाराभ्यामर्थः॥

नयुगं सकारयुगलं च, भवति चरणे तृतीयके। [इति।
तदुदितमुरुमतिभि र्ललितं, यदि शेषमस्य खलु पूर्वतुल्यकम् ॥ ८ ॥

तृतीयपादे ननससाः, शेषं तृतीयान्यच्चरणत्रयं पूर्वोक्तोद्गतावत् तदा बहुदर्शिभि र्ललितं नामोक्तम्। मते विषयबाहुल्येनोक्तता न तु स्वतः। अन्यथा स्थूलबुद्धित्वोक्त्या निन्दैव स्यात्। स्वार्थे कः तथा उद्गतायाः प्रथमतृतीयपादव्यत्यये मञ्यरा नाम। उदाहरणमूह्यमेव।

इति वृत्तरत्नाकरटीकायामुद्गताप्रकरणम्॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

म्सौ ज्भौ गौ प्रथमाङ्घ्रिरेकतः पृथगन्यत्
त्रितयं सनजरगास्ततो, ननौ सः।
त्रिनपरिकलितजयौ, प्रचुपितमिदमुदितमुपस्थितपूर्वम् ॥ ९ ॥ इति

मसजभगगुरवः प्रथमपादः। स चैकः पृथक् पठनीयः, न त्वङ्गतावत् द्वितीयेनैकीकृतेत्यर्थः। प्रथमार्थे तसिः। अन्यच्चरणत्रयं कथ्यत इति शेषः। सनजरगुरुभिर्द्वितीयः पादस्तदनन्तरं तृतीयपादे ननौ सगणश्च त्रिभिर्नगणैः परिकलितौ सहितौ जयौ गणौ चतुर्थे पादे इदं छन्द उपस्थितपदपूर्वं प्रचुपितं उपस्थितप्रचुपितमित्यर्थः। अन्यस्तु प्रथमोऽङ्घ्रिरेकः केवलः पठनीयः अन्यत्तु चरणत्रयं पृथक्कथनाद्भिन्नत्वेनैकीकृत्य पठनीयं न तु तत् प्रतिचरणान्तं विरामः कार्यः, ततः श्लोकार्धे तु विशेषत इत्यस्यापवादोऽयमिति व्याचख्यौ।

नौ पादेऽथ तृतीयके सनौ नसंयुक्तौ, प्रथमाङ्घ्रिकृतयतिस्तु वर्धमानम्।
त्रितयमपरमपि पूर्वसदृशमिह भवति
प्रततमतिभिरिति गदितं लघु वृत्तम् ॥ १० ॥ इति।

तृतीयपादे नौ नगणौ अथ सनौ सगणनगणौ ननगणाभ्यां युक्तौ एवं षट् गणा भवन्ति। अपरं पादत्रयं प्रथमद्वितीयचतुर्थरूपं उपस्थितप्रचुपिततुल्यमेव भवति। इत्यमुना प्रकारेण प्रसिद्धधीभिर्लघु सुन्दरं वर्धमानं नाम वृत्तमुदितमुक्तम्। प्रथमाङ्घ्रौ कृतया यत्या प्रस्तूयते प्रशस्यते प्रशस्ततया पठ्यते तस्मादृगिति वर्द्धमानविशेषणं। तुगभावस्तु आगमजमनित्यमिति स्मरणात्। तु इति भिन्नपदे तु यतिरित्यन्तं पुंलिङ्गं स्त्रीलिङ्गं वाऽनन्वितं स्यात्। यतीहेति तु पाठो निर्दोषः। अयञ्च पूर्वोक्तानुवाद एवेति व्याख्यानं तद्वदेव ज्ञेयम्।

अस्मिन्नेव तृतीयके यदा तजराः स्युः, प्रथमे च विरतिरार्षभं ब्रुवन्ति।
तच्छन्दविराट् पुरः स्थितं, त्रितयमपरमपि यदि पूर्वसमं स्यात् ॥
११ ॥ इति।

अस्मिन् वर्धमाने एव उपस्थितप्रचुपिते एव तृतीयपादे यदि तजरगणा-

स्त्रयः सुत्ररपरं च चरणत्रयं उपस्थितप्रचुपितवत् स्यात् तच्छुद्धविराट्-पदं पुरः स्थितं पूर्ववर्तमानं यस्य तादृशमार्षभं शुद्धविराडार्षभं नाम ब्रुवन्ति वृद्धाः। संज्ञाया वृत्तेऽप्रवेशादुक्तरीतिरियं प्रथमे पादे यतिरिति पूर्ववदेवार्थः। पैङ्गले तु शुद्धविराडृषभमिति संज्ञा। केचित्तु प्रथमे पादे यतावार्षभम्, यदा तु प्रतिपादं यतिस्तदा शुद्धविराडादिकं तदेवेति यतिभेदाच्छन्दोद्वयमेव पृथग् वदन्ति।

इति उपस्थितप्रचुपितप्रकरणम्॥

अत्र ग्रन्थेऽनुक्तानि छन्दांसि सामान्यसंज्ञया गृह्णाति।

विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत्।
यच्छन्दो नोक्तमत्र गाथेति तत्सूरिभिः प्रोक्तम्॥ १२॥ इति।

विषमाण्यक्षराणि येषु तादृशाः पादा यस्य तत्, तथा अक्षराणां वैषम्यं पादेषु गुरुलघुक्रमनियमसाम्याभावात् संख्यासाम्याभावाच्च वा, अथवा पादैरसमं स्वीयैः पादैः कृत्वा चतुःसङ्ख्याकपादैरन्यच्छन्दैरतुल्यं त्रिपञ्चषडादिपादमिति यावत्—न तु समसङ्ख्याकपादरहितमित्यर्थः षट्पदाद्यसंग्रहापत्तेः। अत एव 'शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिता' इति प्रागुक्तं विषमाक्षरपादत्वं चतुरूर्ध्वादीनामप्यस्तीति तेषां गाथात्वं निवारयितुमाह यदिति। अत्र यच्छन्दो विशेषेण नोक्तं तदित्यर्थः इदं चावृत्त्या स्वातन्त्र्येणापि योज्यम्॥ तेन समाक्षरपादानां समपादानां च कुड्मलदन्त्यादीनामपि गाथात्वं सिध्यति। अतएव "अत्रानुक्तं गाथा" इति सन्दिग्धाकारेण सूत्रितं पिङ्गलेन। विषमाक्षरपादस्य गाथात्वेऽष्टादशसप्तनवाक्षरमूलकारिकैवोदाहरणं पादैरसममेव। उदाहरणमाह दशधर्मवदिति। दशधर्मशब्दयोगाल्लक्षणया भारतस्था षट्पदा गाथा दशधर्मशब्देनोच्यते। सा यथा। "दशधर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान्। मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः। त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी

च ते दश॥" इति। असमपादानां दशाष्टादशादिपादानां नाटकादिस्थनान्द्यादीनामप्यनेन गाथात्वमुक्तं भवति। यथोक्तम्। "शब्दतो वार्थतो वापि मनाक्काव्यार्थसूचना। यत्राष्टभि र्वा दशभिरष्टादशभिरेववा। षड्विंशत्या पदै र्वापि सा नान्दी परिकीर्तिता" इति। यच्छन्दो नोक्तमित्यस्य स्वातन्त्र्येण व्याख्या। तेनोत्तमानामपि गाथात्वं भवति। तत्र कियतीनां वृत्त्यादिपर्यालोचनयोदाहरणानि सलक्षणानि कथ्यन्ते। तत्र त्रिष्टुभि, भतनगगुरुभिः कुड्मलदन्ती नाम। यथा, कुड्मलदन्ती विकटनितम्बा किन्नरकण्ठी लघुतरमध्या। बिम्बफलोष्ठी * लघुतरनेत्रा मित्र भवन्तं सुखयतु कान्ता॥ अत्र पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः। जगत्यां, नजजरै र्वरतनुः। यथा, अयि विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसङ्गमभीरु वल्लभम्। अरुणकरोद्गम एष वर्त्तते, वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः॥ षड्भिः षड्भिश्च यतिः। मभसमै र्जलधरमाला। यथा, धत्ते शोभां कुवलयदामश्यामे शैलोत्सङ्गे जलधरमाला लीना। विद्युल्लेखा कनकलतालङ्कारा क्रीड़ासुप्ता युवतिरिवाङ्के पत्युः॥ चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः॥ नौ रौ गौरी। यथा, प्रणमत चरणारविन्दद्वयं त्रिभुवननमितस्य गौरीपतेः। सकृदपि मनसैव यः सेवितः प्रवितरति यथेष्टमष्टौ गुणान्॥ एतस्या एव गौर्या दण्डकात् प्रागेकैकरेफवृद्धौ नामान्तराणि भवन्ति। भतनसा ललना। यथा, या कुचगुर्वी मृगशिशुनयना पीननितम्बा मदकरिगमना। किन्नरकण्ठी सुललितदशना सा तव सौख्यं वितरतु ललना॥ पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः। अतिजगत्याम्, सजसजगैः कनकप्रभा। यथा, कनकप्रभा पृथुनितम्बशालिनी विपुलस्तनी हरिणशावकेक्षणा। इयमङ्गना नयनयोः पथि स्थिता कुरुते न कस्य मदनातुरं मन॥ ननततगुरुभिः कुटिलगतिः। यथा, अधरकिसलये कान्तदन्तक्षते हरिणशिशुदृशो नृत्यति भ्रूयुगम्। ध्रुवमिदमुचितं यद्विपक्षौ सताम् अतिकुटिलगतेः स्यान्महानुत्सवः॥ सप्तभिः षड्भिश्च यतिः॥ शक्वर्याम्, भजसनै र्गुरुभ्यां

---

* मृगशिशु. P.

च वरसुन्दरी यथा, स्वादुशिशिरोज्ज्वल * जलैः सुपरिपूर्णं वीचिचयचञ्चलविचित्रशतपत्रम्। हंसकलकूजितमनोहरतटान्तं पश्य वरसुन्दरि सरोवरमुदारम्॥ मभनयगगैः † कुटिलम्॥ यथा, अध्वन्यानां जनयति सुखमुच्चैः कूजन्, दात्यूहोऽयं पथि निचुलिनि तोयोपान्ते। ‡ कर्णाटस्त्रीरतिकुहरिततुल्यच्छेदै र्नादैः कण्ठस्खलनकुटिलमन्द्रावर्त्तैः॥ वेदै रसैः समुद्रैश्च यतिः। अष्टौ, भरनभभगैः शैलशिखा। यथा, शैलशिखा निकुञ्जशयितस्य हरेः श्रवणे जीर्णतृणं करेण निदधाति कपिश्चपलः। क्षुद्रवधापवादपरिहारविनीत ¶ रुषः तस्य न तावतैव लघुता द्विपयूथभिदः॥ भरयननगै र्वरयुवती। कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्नतकुचयुगला पार्वणशर्वरीशगर्वापहमुखकमला। पीननितम्बबिम्बसंवाहनशिथिलगतिः सुभ्रु नराधिराज भूयात्तव वरयुवतिः॥ अत्यष्टौ, ससजभजगगैरतिशायिनी। यथा माघे, इति धौतपुरन्ध्रिमत्सरान् सरसि मज्जनेन श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलाङ्गभासः। अवलोक्य तदैव यादवानपरवारिराशेः शिशिरेतररोचिषाप्यपां ततिषु मङ्क्तुमीशे॥ दशभिः सप्तभिश्च यतिः॥ नजभजजलगैरवितथम्। यथा, श्रुतिपरि ‖ पूर्णवक्त्रमतिसुन्दरवाग्विभवम् § प्रमथितजैमिनीयमतसागरपारगतम्। अवितथवृत्तविप्रजनपूजितपादयुगं पितरमहं नमामि बहुरूपमुदारमतिम्॥ एतदेवाष्टपञ्चचतुर्भि र्यतौ कोकिलकं नाम। यथा, नवसहकारपुष्पमधुनिष्कलकण्ठतया मधुरतरस्वरेण परिकूजति कोकिलकः। प्रथमककारबिद्धवचनै र्धनलुब्धमते तव गमनमत्र भङ्गमिव सम्प्रति कर्त्तुमनाः॥ धृतौ, रसजजभरै र्विबुधप्रिया॥ यथा, कुन्दकोमलकुड्मलद्युतिदन्तपङ्क्तिविराजिता हंसगद्गदवादिनी वनिता भवेद्विबुधप्रिया। पीनतुङ्गपयोधरद्वयभारमन्थरगामिनी नेत्रकान्तिविनिर्जितश्रवणावतंसितकैरवा॥ अष्टभि र्दशभिश्च यतिः॥ अतिधृतौ, यमनससररगुरुभि र्विस्मिता। यथा माघे, श्रिया जुष्टं दिव्यैः

---

* सुगन्धिजलपूर्णं. P. † कुटिला. P. ‡ काश्मीर. P. ¶ मतेः. P. ‖ पूत. P. § समथित. P.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

सपटहरवैरन्वितं पुष्पवर्षैः वपुश्चैदस्य क्षणमृषिगणैः स्तूयमानं निरीक्ष्य । प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान्विक्षिपद्विस्मिताक्षैः नरेन्द्रैरौपेन्द्रं वपुरथ विशद्धाम वीक्षाम्बभूवे ॥ षड्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः ॥ प्रकृतौ, नजभजजजरैः * धृतश्रीः ॥ यथा माघे, तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मनः प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं मथितस्य भृशं महीभृता । परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं धृतश्रियश्चिरविगतश्रियो जलनिधेश्च तदाऽभवदन्तरं महत् ॥ त्रिः सप्तसु यतिः एवमादीनि वृत्तप्रस्तारमहाकविप्रयोगेषु दृश्यमानानि गाथाख्यानि ॥ यदा तु यच्छन्दो नोक्तम् अत्रेति विषमाक्षरपादमित्यस्य विशेषणं तदा समच्छन्दसां गाथात्वाभावादेतानि त्रिष्टुबादिषु एव द्रष्टव्यानि । एवमन्यान्यपि छन्दांसि कविप्रयोगानुरोधाज्ज्ञेयानि, समार्धसमविषमप्रस्तारेषु तेषामुपलम्भात् । विशेषसंज्ञाभावात्तु नोदाहृतानि । एतज्जातिवृत्तात्मना द्विविधमपि छन्दो न केवलं संस्कृतविषये किन्तु प्राकृतदेशभाषास्वपि कवीच्छया भवति । तत्रार्यैव प्राकृतादिषु गाथेति संज्ञा । यथा ममैव, सअलसिणेहमिअंको तुयि गुणरअणाअरे उदिदो । मिलुप्पलप्पवोहे सिढिलो मा भोदु पक्खणा एसा ॥ वैतालीये च शकुन्तलायां यथा, सहजे किल जे विणिन्दिए ण हु दे कम्म विवज्जणीअके । पसुमालणकम्मदालुणे अणुकम्पामिदुले ए सोत्तिए ॥ एवं समादिष्वपि कर्पूरमञ्जर्यामुदाहरणानि ज्ञेयानि । भाषायामपि । तत्र महाराष्ट्रभाषायामुपजातौ यथा, आगा सुरारी भवदुःखभारी कामादिवैरी मनहेश्वरारी । मीमूढदेवा नकरीं च सेवा माजा कुठावा परितां करावा ॥ गुर्जरभाषया स्रग्विणी यथा, वित्ततें सञ्चवूं युक्ततें भोगवूं अग्नितें होमवूं विप्रतें आपवूं पापतें खण्डवूं कामतें दण्डवूं पुण्यतें सञ्चवूं रामतें सेववूं ॥ कान्यकुब्जभाषायां वसन्ततिलका यथा, कन्दर्परूपजवनेतुलली न छषासेकोपकामहमहो वङ्कपीरछोड़ी ।

---

* अश्ववदना. P.

तो भेटिके विरहपीरनसा उमारी यें भान्ति इति पठई कठिलातगोपी ॥ म्लेच्छसंस्कृतयोः सङ्करे मालिन्यां तथा कस्यचित्, हरनयनसमुत्थज्वालवह्निज्जलाया रतिनयनजलौघैः खाक वाकी वहाया। तदपि दहति चेतो मामकं क्या करोंगी मदनशिरसि भूयः क्या बला आगि लागी ॥ एवं गौड़ादि भाषासु तत्तत्सङ्करे चोदाहरणानि ज्ञेयानि। अथ शेषं गाथा इति सामान्यत उपक्षिप्तानि विस्तरभीतेर्विशेषतो नोक्तानि प्राकृतादिषु प्रायः परिदृष्टानि छन्दांसि प्राकृतपिङ्गलग्रन्थच्छन्दश्चूड़ामण्यादिग्रन्थपर्यालोचनया व्युत्पित्सुव्युत्पत्त्यर्थमस्माभिरुच्यन्ते। तत्र मात्राच्छन्दःसूपयुक्ता गणभेदाः। तत्र द्विकलौ द्वौ यथा S, II त्रिकलास्त्रयः SI, IS, III. चतुःकलाः पञ्चार्यादिषु संस्थिता इत्यत्र पञ्च मूल एव पूर्वमुक्ताः। पञ्चकला अष्टौ SSI, SIS, ISS, SIII, ISII, IISI, III S, IIIII. षट्कलास्त्रयोदश यथा, SSS, SSII, SISI, SIIS, ISIS, ISSI, IISS, SIIII, ISIII, IISII, IIISI, IIIIS, IIIIII. एतेषां व्यवहारार्थं संज्ञास्तास्तास्तैः कृतास्ता अत्यन्तोपयोगाभावात् द्विकलादिशब्दैरेव व्यवहारसिद्धेर्ग्रन्थविस्तरभयान्नोच्यन्ते। गौरवात् षट्कलस्य * हरि-शशि † सूर्य-शक्र-शेष-अहि-कमल-ब्रह्म ‡ कलि-चन्द्र-ध्रुव-धर्म- ‖ शालि-करसंज्ञाः ॥ अथ गाथाप्रकरणम्। तत्र चतुःपञ्चाशद्भिर्मात्राभिर्गाथः, सप्तपञ्चाशद्भिर्गाथा, विपरितार्द्धघटिताभिस्ताभिरेव विगाथः, षष्टिमात्र उद्गाथः, द्विषष्टिमात्रा गाहिनी, सैव विपरीतार्धा सिंहिनी द्विषष्टिमात्रा, चतुःषष्टिमात्राभिः स्कन्धकमिति सप्त भेदाः॥ तत्र यदार्धद्वयेऽपि सप्त सार्धा श्चतुर्मात्रिका गणाः षष्ठगणाश्चैककलचतुर्थरूपस्तदा गाहः॥ अत्र उदाहरणम्। चन्दो चन्दणहारो तावअ रूअं पआसन्ति। चण्डेसरस्स कीती जावअ अप्पं न दंसेइ। संस्कृते त्वियमुपगीतिः। आर्यैव प्राकृते गाथा उदाहरणं ममैव प्रागुक्तम्। तदुक्तम् 'पढमं वारह मत्ता बीआअट्ठरहेइसंजुत्ता, जह पढमं तह तीअं दहपञ्चविहूसिआ गाहा' ॥ इति। तत्र यदि सप्तविंशति गुरवस्त्रयश्च लघव

---

* हर † सूर ‡ किणिबन्ध ‖ शाली, चर, प्रा० पि०,

CSL

इत्येवं त्रिंशदक्षरा तदा लक्ष्मीनाम्नी। षड्विंशति गुरवः पञ्च लघवस्तदा ऋद्धिः। एवमेकगुरुपञ्चाशल्लघुपर्यन्तमेकैकगुरुह्रासे लघुद्वयद्वयवृद्धौ च त्रिंशदक्षरकं भेदमारभ्य षट्पञ्चाशदक्षरभेदपर्यन्तं सप्तविंशतिर्भेदाः। क्रमेण तन्नामानि :—लक्ष्मी-ऋद्धि-बुद्धि-लज्जा-विद्या-क्षमा-गौरी-देही-रात्रि-पूर्णा-छाया-कान्ति-महामाया-कीर्त्ति-सिद्धा-मानी-रामा-गाहिनी-विश्वा-वासिता-शोभा-हरिणी-चक्री-सारसी-कुररी-सिंही-हंसीति (२७)। त्रयोदशलघुपर्यन्तं विप्रा, तत एकविंशतिलघ्वधि क्षत्रिया, ततः सप्तविंशत्यवधि लघुभिर्वैश्या, ततः सर्वा शूद्रेति गाथाजातिः। गाथान्तर्गतेनैकेन जगणेन कुलीना गाथा भवति, द्वाभ्यां कुलटा, बहुभिर्वेश्या, जगणरहिता रण्डा। तत्रापि या प्रथमादिविषमादिस्थाने जगणयुक्ता सा गुर्विणीति संज्ञिता कर्त्तुर्नायकस्य च दुष्टा भवति। सर्वासां गाथानां प्रथमपादो हंसीवन्मन्थरः पठनीयः, द्वितीयः सिंहविक्रमवदुद्धतः, तृतीयो गजगतिवत्स्खलितः, चतुर्थः सर्पगतिवच्चञ्चल इति। गाथाद्वितीयार्धं यदि प्रथमं प्रथमञ्च द्वितीयं तदा विगाथः। इयं संस्कृते उद्गीतिः। यथा, परिहर माणिणि माणं पेक्खहि कुसुमाइ णीवस्स। तुम्ह कए खरहिअउ गेण्हइ गुलीआ धणुइ किर कामो॥ तथा द्वयोरप्यर्धयोः त्रिंशन्मात्रा गाथा प्रथमार्धवद् यदि भवति तदोद्गाथः। यथा, सोऊण जस्स णामं अंसूणअणाइ सुमहि रुद्दन्ती। भण वीर चेइवइ णो पेच्छामि मुहं कहं जदिच्छं से। इयमेव संस्कृते गीतिः। तथा पूर्वार्धे त्रिंशन्मात्रा गाथावत् उत्तरार्धे एकगुर्वाधिक्येन द्वात्रिंशत् तदा गाहिनी। अर्धवैपरीत्ये च सिंहिनी। क्रमेणोदाहरणे॥ मुञ्चहि सुन्दरि पाअं अप्पहि हसिऊण सुमुहि वाहं मे। कप्पिअ मेच्छसरीरं पेच्छिइ वअणाइ तुम्ह धुअ ह वीरो॥ वरिसइ कणअहविट्ठिं तप्पइ भुअणे दिआणिसं जागन्तो। णीसङ्के साहसङ्को णिन्दइ इन्दं अ सूरविम्बं अ॥ एते संस्कृते ललितावल्गु गीतिसंज्ञे। तथा अर्धद्वयेऽपि चतुर्मात्रिकाष्टगणघटितं स्कन्धकं

* सेतुकाव्ये यथा। जं जं आणेइ गिरिं रहुवइचक्कपडिघट्टणसहं हणुमा तं तं लीलाइ णलो वामकरुत्तोल्लिअं रएइ समुद्दे ॥ इदमेव संस्कृते आर्यागीतिः ॥ अत्र यद्यष्टाविंशति र्गुरवः अष्टौ लघवस्तदा नन्दसंज्ञा। तत्र एकगुरुषष्टिलघुपर्यंतम् एकैकगुरुह्रासे लघुद्वयद्वयवृद्धौ चाष्टविंशतिभेदाः। तेषां क्रमेण संज्ञाः :—नन्द-भद्र-शेष-सारङ्ग-शिव-ब्रह्म-चारण-वरुण-नील-मदन-तालङ्क-शेखर-शर-गगन-शरभ-विमति-चीर-नगर-नर-स्निग्ध-स्नेहन-मदकल-लोभ-शुद्ध-सरित्-कुम्भ-कलश-शशधराख्याः। तत्र नन्दोदाहरणम्। चन्दा कुन्दा कासा हारा हंसा तिलोअणा केलासा। जेता जेता तेता सेता कासीस जिणिआ ते रिसि किती। एवमन्येष्वपि भेदेषु ज्ञेयम्। इति गाथाप्रकरणम् ॥

अथ दोहा। यस्याः प्रथमतृतीययोः पादयोः प्रथमं षट्कलो गणस्ततश्चतुष्कलस्ततस्त्रिकल इत्येवं त्रयोदश मात्राः, द्वितीयचतुर्थयोः षट्कलचतुष्कलौ समानौ त्रिकलस्थाने एको लघुरित्येकादशमात्रा स्तदिदमष्टाचत्वारिंशन्मात्राभि र्दोहाच्छन्दः। यथा, सुरतरुसुरहीपरसमणि ण हि वीरेससमाण। ओ पुण वक्कलकटिणतणुओ पसुओ पाखाणं। अत्र द्वाविंशति र्गुरवश्चत्वारो लघवो यत्र तद् भ्रमरम्। तत्र एकगुरुपर्यन्तमेकैकगुरुह्रासे लघुद्वयद्वयवृद्धौ त्रयोविंशति र्नामानि। यथा, भ्रमर-भ्रामर-शरभ-श्येन-मण्डूक-मर्कट-करभ-नर-मराल-†मधुकल-पयोधर-‡वल-वानर-त्रिकल-कच्छप-मत्स्य-शार्दूल-अहिवर-व्याघ्र-विड़ाल-श्व-उन्दर-सर्पेति ॥ सर्पे अष्टाचत्वारिंशल्लघव एव। तत्र भ्रमरोदाहरणम्। जा अड्ढङ्गे पव्वई सीसे गंगा वासु। जो देआणं वल्लहो वन्दे पाअं तासु। तत्रापि द्वादशावधिलघुका विप्रा। ततो द्वाविंशत्यवधिका क्षत्रिया। द्वात्रिंशदवधिलघुका वैश्या। इतरा शूद्रेति। तत्र यस्याः प्रतिपादं प्रथमे तृतीये च चरणे जगणः सा दुष्टा दोहेति। इति दोहाप्रकरणम् ॥

---

* सेतुबन्धकाव्ये इति रविकरः।

† महुगन्धः प्रा० पि०. ‡ चल प्रा० पि०.

अथोत्कृष्टा। प्रथमं चतुष्कलौ द्वौ गणौ ततस्त्रिकल एकः एवमेकादशमात्रारचितपादषट्कयुक्तोत्कृष्टा। तत्रापि सर्वैर्लघुभिर्लौहाङ्गिनी नाम। ततश्चतुश्चतुर्गुरुवृद्धौ अष्टाष्टलघुह्रासे दशपर्यन्तं हंस्यादीनि। लौहाङ्गिनी लघवः ६६, हंसी ४ गुरु लघवः ५८, रेखा गु ८ ल ५०, तालङ्की गु १२ ल ४२, कम्पी गु १६ ल ३४, गम्भीरा गु २० ल २६ काली गु २४ ल १८, कालरुद्राणी गु २८ ल १०, एवमष्टौ भेदाः। तत्र लौहाङ्गिनी यथा, विमुह चलिअ रण अचलु परिहरिअ हअगअवलु। हलहलिअ मलअणिवइ जसु जस तिहुअण पिवइ। वरणसिणरवइ लुलिअ सउलु उपरि जस फुलिअ। एवं सर्वैरूह्यमित्युत्कृष्टा॥

अथ रोला। यथेच्छं गुरुलघुभिश्चतुर्विंशतिमात्राः प्रतिचरणं भवन्ति एवं पादचतुष्टययुता रोला। यथा, पअभरदरमह धरणी तरणि धजधुलिहि झम्पिअ, कमटपीठ टरपड़िअ मेरुमन्दरगिरि कम्पिअ। कोहे चलिअ हम्मीरवीर गअजूहजुत्तो, कट्ठे किअउ हाकन्द मुच्छि मेच्छके पुत्तो॥ अत्र एकादश गुरवो द्वौ लघू यदि पादे तदा रोला शुद्धा। प्रतिपादमेकगुरुह्रासे लघुद्वयवृद्धौ च करतालादिसंज्ञा भेदा द्वादश। यथा, कुन्द-करताल-मेघ-तालङ्क-काल-रुद्र-कोकिल-कमल-इन्द-शम्भु-चामर-गणेश्वरेति। इतिरोला॥

अथ *गन्धा॥ प्रथमपादे सप्तदशवर्णाः द्वितीयेऽष्टादश मात्रासु न नियमः द्वितीयार्धमपि तादृगेव सा गन्धा। कम्म चलन्ते कुम्म चलइ पुहविअसरण, कुम्म चलन्ते महि चलइ भुअणभआकरणा। महि चलन्ते महिहरअ तहअ सुरगणा, चक्कवइ चलन्ते चलइ चक्क जइ तिहुअण॥ इति गन्धा। अथ चतुष्पदा। चतुर्मात्राः सप्तगणा गुरुश्चेति त्रिंशन्मात्र एकः पादः तादृशा एवान्ये त्रयः एवं विंशत्यधिकशतं मात्रा भवन्ति। एवं †चतुर्भिः पादैरेकः पादस्तादृशैश्चतुर्भिः पादैश्चतुःशतानि अशीत्यधिकानि मात्राः एतावता चतुष्पदा भवति। तत्र लाघवाय एकपादोदाहरणम्। जसु सीसहि गङ्गा गोरि अधङ्गा गिम पिन्धिअ फणिहारा,

---

*गन्धाना प्रा० पि०. †त्रिंशन्मात्रैः षोड़शपादैरिति प्रा० पि०.

कण्ठे ट्ठिअ वीसा पिन्धन दीसा संतारिअ संसारा, किरणावलिकन्दा वन्दिअ चन्दा णअणहि अणल फुरन्ता, सो मङ्गल दिज्जउ वङ्कसुख किज्जउ तुम्ह भवाणीकन्ता॥ एतस्यानंताएव भेदाः। इति चतुष्पदा॥ अथ घाता। चतुर्मात्रैः सप्तभि र्गणैस्त्रिभि लघुभिश्चैकः पादः। तत्र प्रथमं दशमात्रासु विरतिः ततोऽष्टसु ततस्त्रयोदशसु एवम्प्रकारकपादचतुष्टयेन घाता नाम। यथा, रणु दक्ख दक्ख हण जिण कुसुमधणु अन्धअगन्धविणासकरु, सो रक्खउ संकरु असुरभयङ्करु गोरिनारि अद्धङ्गधरु। इति घाता। अथ घातानन्दः। षट्कल आदौ ततश्चतुष्कलास्त्रयस्ततः पञ्चकलस्ततः षट्कलः ततो लघुद्वयम्। एवंप्रकारकपदचतुष्टयेन द्विषष्टिमात्रका घातोनन्दः। एकादशसु (सप्तसु) त्रयोदशसु च यतिः। यथा, जे वन्दिअ सिरगङ्ग हणिअ अणङ्ग अद्धङ्गे परिकर धरणु। सो जोइजनमित्त हरिउ दुरित्त सङ्काहरु सङ्करचरणु॥ अथ षट्पदप्रकरणम्॥ काव्यनाम्नः छन्दसः पादचतुष्टयेन उल्लालनाम्नः पादद्वयेन षट्पदं भवति। प्रथमं द्वे मात्रे ततः पञ्च चतुर्मात्रा गणाः ततो द्वे मात्रे इति चतुर्विंशतिमात्राभिः काव्यपदचतुष्टयम्। तत्र एकादशसु त्रयोदशसु च यतिः। उल्लालस्याद्ये पादे अष्टाविंशति मात्राः, पञ्चदशसु त्रयोदशसु च यतिः। एवं पदद्वयम् एतादृक् षट्पदम्। यथा, पिंधउ दिढ़सन्नाह वाहउप्पर पक्खर दइ। वन्धुसमदि रण धसउ सामिहम्मीर वअण लइ। उड्डल णभ पह भमउ खग्गा रिउसीस भालउ। पक्खर पक्खर ठेल्लिवेल्लि पव्वउ अप्फालउ। हम्मीरकज्जे जजल्ल भण कोहाणल महमह जलउ। सुरताणसीस करवाल दइ तेज्जि कलेवर दिउ चलउ॥ प्रकारान्तरमपि षट्पदे भवति आदौ षट्कलो गण स्ततश्चत्वारश्चतुःकलास्ततोऽन्ते द्विकलः एवंविधचतुर्भिश्चरणैः षण्णवतिमात्रा भवन्ति। तत्र उल्लालपदद्वयं पूर्ववदेव। उभयथापि द्विपञ्चाशदधिकं शतं मात्राणां षट्पदे भवति। अत्रोदाहरणम्। जहा सरअससिविम्ब जहा हरहारहंसा ठिअ। जहा फुल्लसिअकमल जहा सिरिखण्ड-

खण्ड दिअ। जहा गङ्गकल्लोल जहा ए सोधिअ वप्पइ। जहा दुब्बवर-सुब्बफेण फम्फाइत लुप्पइ। पिअपाअपसाअदिट्ठिपलु णिङ्कअ हसइ जहा तरुणिजण। वरमन्ति चण्डेसर तह तुअ कित्ति देक्खु हरिवम्भ भणा॥ काव्यस्वरूपन्तु आदावन्ते च षट्कलः मध्ये त्रयश्चतुःकलास्तृतीयो जो न्लौ वेति इदं स्वतन्त्रस्य काव्यच्छन्दसः करणे। षट्पदे द्वता विधा ज्ञेयाः। काव्यस्य भेदाः पञ्चचत्तारिंशत्। तत्र यत्र षस्रवति लघूनां न तु गुरुः स शक्रः। तत एकैकगुरुप्रक्षेपेण लघुद्वयद्वयह्रासे च शम्भ्वाद्या भङ्गान्ता भेदा भवन्ति। तथा च भङ्गे अष्टौ लघवः प्रतिपादमेकादश लघुप्रकारेण समुदिते चतुश्चत्वारिंशच्च गुरवस्ततो न ह्रासः। यथा, शक्र-शम्भु-सूर-गण्ड-स्कन्ध-विजय-दर्प-ताराङ्क-समर-सिंह-शीर्ष-उत्तेज-फणि-रक्षः-प्रतिधर्म-मराल-मृगेन्द्र-दण्ड-मर्कट-अनुबन्ध-वासण्ठ-कठ-मयूर-वध-भ्रमर-भिन्न-महाराष्ट्र-वलभद्र-राज-वलित-मयूख-मन्थान-वलिमोह-सहस्राक्ष-वाल-दर्पित-सरभ-दम्भ-उद्दम्भ-वलिताङ्ग-तुरग-हार-हरिण-अन्ध-भङ्गेति। तत्र शक्रस्योदाहरणम्। जसु कर फणिवइ वलय तरुणिवर तनुमह विलसइ। नयन अनल गल गरल विमल ससहरसिर णिवसइ। सुरसरि सिरिमह वहइ सअलमणदुरितदलणकर। हसिससहरहर हरउ दुरित तुअ दिसउ अभअ वर। षट् गणाः शुद्धादौ पङ्गुत्वादयो दोषा ग्रन्थातरादवसेयाः, विस्तरभयात्तु न प्रपञ्च्यन्ते। द्वात्रिंशल्लघ्ववधि काव्यस्य विप्रजातिः, ततश्चत्वारिंशल्लघ्ववधि क्षत्रियजातिः, ततोऽष्टाचत्वारिंशल्लघ्ववधि वैश्यः, अवशिष्टः शूद्र इति जातिभेदः। उल्लाललक्षणम् तु त्रयस्तुःकला आदौ त्रिकलः षट्कलस्ततः चतुष्कलोऽथ त्रिकल उल्लाललक्षणं। तत्र सर्वगुरुः षट्पदो यथा। जाआ जाआ अद्धेङ्ग गङ्गा सीसे लोलन्ती, सव्वासा जापूरन्ती सव्वं दुक्खान्तं लन्ती। अग्गे आराआहारा दीसा भासा भासन्ता। वेआला जासं सङ्गे णट्टे दुट्ठा णाचन्ता। गाचन्ता कान्ता उच्चे ताले भूमी कम्पाणो। जा दिट्ठे मोक्खा पाई सो तुम्भाणं सुक्खं दे॥ अथ षट्पदभेदाः। तत्र काव्ये चतुश्चत्वारिंशद्गुरवः उल्लाले च षड्विंशतिः एवं मिलित्वा सप्ततिः

गुरवो द्वादश च लघवो यत्र स यद्यशीत्यक्षरो अजयनामा प्रथमो भेदः, ततः सर्वलघुपर्यन्तमेकैकगुरुह्रासे लघुद्वयप्रक्षेपेण एकैकवर्णवृद्धौ एकसप्ततिरजयाद्या भेदा भवन्ति। यथा, अजय-विजय-बलि-वर्ण-वीर-वैताल-वृहन्नल-मर्कट-हरि-हर-ब्रह्म-इन्दु-चन्दन-शुभङ्कर-श्वान-सिंह-शार्दूल-कूर्म-कोकिल-खर-कुञ्जर-मदन-मत्स्य-सारङ्ग-शेष-सारस-पयोधर-कुन्द-कमल-वारण-शरभ-जङ्गम-शर-सुशर-समर-सारस-सरस-मेरु-सकल-मृग-सिद्ध-बुद्धि-कलकल-कमलाकर-धवल-सूतक-ध्रुव-वलय-किन्नर-शक-जन-मेघाकर-ग्रीष्म-गरुड़-शशि-सूर्य-शल्य-नर-तुरग-मनोहर-गगन-रत्न-नव-हीर-भ्रमर-शेखर-कुसुमाकर—दीप-शङ्ख-वसु-शब्दाः॥ तथा अजये वर्णाः ८२, गुरवः ७० लघवः १२। अन्त्ये शब्दे लघवः १५२। इति षट्पदप्रकरणम्।

प्रतिपादं चत्वारः चतुष्कला गणास्तत्रान्तिमो जगण एव एवं चतुर्भिः पादैश्चतुषष्टिमात्रं पज्झटिकाच्छन्दः। यथा, जेजे गज्जिअ गउड़ वइ एउ, उद्दण्डऊडज सभअ पराउ। उरुविक्कमविक्कमजणिअजूरु, ताकण परक्कम कोइ ण वुज्झु। इति पज्झटिका॥ प्रतिपादं षोड़शमात्राः अन्ते च मात्राद्वयं लघुद्वयात्मकं पादे चेत् जगणो न भवति तच्छन्दः अलिल्लिहसंज्ञम्। यथा, जहि आसामविदेहा किज्जउ, सुत्थिर डाहररज्जा जिणि लिउ। कालिञ्जर जिण्हि कित्ती थप्पिअ, धण आरज्जिअ धम्मे अप्पिअ॥ इत्यलिल्लिहः। अनियतगुरुलघुक्रमाः षोड़शमात्राः प्रतिपादं भवन्ति, तच्चतुःषष्टिमात्रं पादाकुलकं। पञ्चदशमात्राभिः प्रथमतृतीयपञ्चमपादाः पञ्चदशमात्राः, द्वितीयो द्वादशमात्राः, चतुर्थ एकादशमात्राः एवमष्टषष्टिमात्रा भवन्ति। एतदनन्तरं दोहाच्छन्दः समस्तमित्येवं नवपदं छन्दो रड्डा नाम। तत्र विषमपादेषु आदौ त्रिकलस्ततस्त्रयश्चतुष्कलाः, तत्रापि प्रथमेऽन्ते जगणश्चतुर्लघु वा, तृतीयपञ्चमयोर्भगणोऽन्ते द्वितीयपादे सर्वलघ्वन्तास्त्रयश्चतुष्कला वा, चतुर्थे द्वौ चतुष्कलौ ततस्त्रयो लघव इति। तत्र उक्तलक्षणं दोहाच्छन्दः। यथा, भमइ महुअर फुल्लअरविन्द, णवकेसुकाणणफुल्लिअ। सव्वदेस पिअ एउ सुणिअ, सिअलपवण लहु वहइ,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

मलयकुहरणउवल्लि पेल्लिअ। चित्त मणोभउ सर हणइ, दूर दिगन्तर कन्त। के परि आप्पउ वारिहउ, ए परिमिलिअ दुरन्त॥ एतद्भेदाः सप्त। तत्र (प्रथमतृतीयपञ्चमपादेषु चतुर्दशमात्रा कलभी १॥ द्वितीयचतुर्थयोरेकादश सा नन्दा २॥ प्रथमतृतीयपञ्चमपादेषूनविंशतिः द्वितीयचतुर्थयोरेकादश सा मोहिनी ३॥) विषमपादेषु पञ्चदश समयोरेकादश सा चारुसेनी। ४। विषमेषु पञ्चदश समयो द्वादश सा भद्रा ५॥ विषमेषु पञ्चदश द्वितीये द्वादश चतुर्थे एकादश स राजसेनः। ६। विषमेषु षोडश समयोरेकादश द्वादश वा सा तालङ्किनीति। ७। इति नवपदप्रकरणम्। अथ पद्मावती। द्विगुरुरन्तगुरुरादिगुरुः सर्वलघुरित्येतैः चतुर्मात्रौ गणौ यथासम्भवं गणाष्टकघटितपादचतुष्टया पद्मावती। अत्र जगणो नायकपीड़ादिदोषदाता अतश्चण्डाल इत्युच्यतेऽतो न शुभः। यथा, भअभञ्जिअ वङ्गा भग्गु कलिङ्गा तेलङ्गा रण मुक्कि चले। मरहट्ठ ठिआलग्गिअ कट्ठा सोरट्ठा भअपअपाअ पले। चम्पा रणकम्पा पव्वअ कम्पा ऊत्थाऊत्थि जीऊ हरे। कासीसरराणा किअउपआणा विज्जाहर भण मन्तिवरे। इति पद्मावती। पूर्वोक्ताया दोहाया यदेकमर्धमपरश्चार्धं पूर्वोक्तलक्षणकाव्येन युक्तं तदिदं चतुश्चत्वारिंशदधिकशतमात्राभिः शृङ्खलायमकानुप्रासवत् गुणालङ्कारवत् कुण्डलिकाख्यं छन्दः। अत्र चाविरमत्र कुण्डलिकारेण पठनात् कुण्डलिकेति संज्ञा। यन्मते दोहा द्विपदा तन्मतेनेयं षट्पदा, यन्मते दोहा चतुष्पदा तन्मते कुण्डलीकाऽष्टापदेति। यथा, ढोल्ला मारिअ ढिल्लिमह मुच्छिअ मेच्छसरीर। पुर जज्जल्ला मल्लवर चलिअ वीर हम्मीर। चलिअ वीर हम्मीर पाअभर मेइणि कम्पइ। दिस मगणह अन्धार धूलि सूरह रह झम्पइ। दिग मगणह अन्धार आणु खुरसाणक ओल्ला। दमलि दअसु विपक्ख मारू ढिल्ली मह ढोल्ला। इति कुण्डलिका। यत्र प्रतिपादे विंशत्यक्षराणि पञ्चविंशतिश्च मात्राः तत्रापि प्रथमश्चतुर्मात्रिको गणः, अन्ते एको गुरुः, मध्ये यथासुखमिश्रिता गुरुलघवो स मदनान्तकः। यथा, भञ्जिअ मलअचोलवइअ चलिअ गञ्जिअ गुज्जरा। मालवराअ मलअ-

गिरिअ लुक्कि परिहरि कुञ्जरा। खुरसाणा खलिअ रणमह मंहिअ लङ्घिअ साअरा। हम्मीर ह चलिअ हारव पलिअ रिउगण काअरा॥ इति मदनान्तकः॥ आद्यन्तयोः षट्कलो गणो मध्ये चतुष्कलाश्चत्वारः एवंविधपदद्वयरचिता द्विपदी। आदौ षट्कलस्ततः पञ्च चतुष्कलास्ततो गुरुरिति वा। यथा, दाणउ देउ वेविट्ठकन्तउ गिरिवरसिहर कम्पिउ। हअगअपाअघाअ उट्ठन्तउ धूलिहि गअण रुम्पिउ॥ इति द्विपदी। नव चतुर्लघवस्ततो रगण एवं दशभि र्गणैरेकोनचत्वारिंशदक्षरैरेकचत्वारिंशन्मात्राभिरर्धं यस्याः सा खञ्जा द्वितीयमप्यर्धं तादृक्। यथा, मह्नि ललइ अह्नि पलइ गिरि चलइ हर खलइ ससि घुमइ अमिअ वमइ भअ जिविअ उट्ठए। पुणु धसइ पुणु खसइ पुणु ललइ पुणु चलइ पुणु घुमइ अमिअ वमइ विविहपरि दिट्ठए। इति खञ्जा। यत्र प्रथमार्धे षट् चतुर्लघवः द्वितीयार्धे सप्त उभयोरप्यन्ते जगणो भवति सा शिखा। यथा, फुलिअमहुभमरवहु रअणिपहुकिरणवहु अवअरु वसन्त। मलयगिरि कुसुमधरि पवणवहु सहव णहु सइ भण णिज ण हु हु कन्त॥ इति शिखा॥ आद्यार्धे नव चतुर्लघवस्ततो रगणास्ततो द्वौ गुरू इत्येवं पञ्चचत्वारिंशन्मात्राः गाथोत्तरार्धेन द्वितीयार्धं सैषा माला॥ यथा, वरिस जल भमइ घण मलअसिअल पवण मणहरण कणअपिजरिणिचइ विज्जुरि फुल्लिआ णीवा। पच्छरविच्छर हिअलापिअला णहअलं ण आवेइ॥ इति माला। यदि दोहाच्छन्दसि प्रत्यर्धं लघुगुरुलघुद्वयरूपाः पञ्चकला अधिका दीयन्ते, तथा दोहाच्छन्दसो मात्राः ४८ अधिकाश्च १०, एवं अष्टपञ्चाशन्मात्रा भवन्ति तदा चूलिका नाम छन्दः॥ यथा, राआ लुद्धसमाज खल वहुकरिहारिणि सेवक धुत्तउ। जीवण चाहसि सुखे जइ परिहर घरजणवहुरणजुत्तउ। इति चूलिका॥ व्यस्तार्धो दोहैव सौराष्ट्रा। यथा, सो माणि पुणमन्त, जासु भत्त पण्डिअ तनअ। जासु घरिणि गुणमन्ति सो वि पुहवि सगाहणिलअ॥ इति सौराष्ट्रा॥ सगणभगणचतुर्लघवो गणा गुरुश्चैको यत्र प्रतिपदं एकादशाक्षरश्चतुर्दशमात्रकश्च स काहलिः॥

CSL

यथा, उच्चउत्थाणअ विमलघरा, तरुणी गेहिणि विणअपरा। पुण वित्तब्भपुरलमुद्दरा वलिसा संमअसुखहकरा॥ इति काहलिः। यत्र जगणान्तौ चतुर्मात्रौ प्रतिपादं तन्मधुभारतम्॥ यथा, जसु चन्द सीस पिन्धन इ दीस सो सम्भु पेउ महासुख देउ॥ इति मधुभारतम्। यत्र पादे जगणान्ता एकादश मात्राः स आभीरः। यथा, सुन्दरि गुज्जरणारि लोअण दीह विसारि। पीणउत्थनअभार लुलइ मोतिहार॥ इत्याभीरः। चत्वारश्चतुर्मात्रास्ततः षण्मात्रस्ततश्चतुष्कलौ गुरुश्चेति द्वात्रिंशन्मात्रा यद्दोहण्डकाहलः सर्वा अस्मिन्मात्राः १२८। यथा, राअह भगन्ता दिगन्तलगन्त परिहरि हअगअघररमणी, लोरहिभरुसरवर पलु निअपरिकरु लोटइ पडइ तनु धरणी। पुणु उट्ठइ सम्भरि करदत्तग्गुलिवालतणअकरकमलधरे, कासीसरराआ णेह लुकाआ कर माआ पुण थप्पि धरे॥ इति दण्डकाहलः। आदौ गुर्वन्तश्चतुष्कलस्ततो गुर्वन्तः पञ्चकल स्तत एको लघुरित्येवं पादघटितं दीपकम्॥ यथा, जसु हत्थ करआल विपक्खाकुलकाल। सिरसे ह वरछत्त सम्पुस स सिमन्त॥ इति दीपकम्। यद्यादौ चतुष्कलसगणौ ततः षट्कला गुरुश्चेति षोडशमात्रापादः सिंहावलोकः। यथा, हणु उज्जरगुज्जरसाउदलं दरमल्लिअ वल्लि मरहट्ठवलम्॥ वलमोलिअ मालअराअकुला कण उज्ज कुलच्छवि करमफुरो॥ इत्यलम्॥

इति श्रीमद्भट्टरामेश्वरसूरिसूनुनारायणभट्टरचितायां वृत्तरत्नाकरव्याख्यायां पञ्चमोऽध्यायः॥

एवं समादिवृत्तत्रयमभिधायेदानीं तेषामुत्पत्तिप्रदर्शनाय अनुक्तानां च वृत्तानां कविप्रयोगेषु दृश्यमानानां सद्भावोपपत्तये प्रस्तारादयः षट् प्रत्ययाः व्याख्यातव्याः। प्रतीयते संख्यादिकमेभिरिति प्रत्ययाः। सम्भावितेषु वृत्तेषु विश्वासापरपर्यायप्रत्ययख्यापकत्वाद्वा। ते च प्रस्ताराद्याः षट् तदुक्तम्।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
CSL

प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकद्व्यादिलगक्रिया ।
सङ्ख्यानमध्वयोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः ॥ १ ॥

तत्र नष्टोद्दिष्टादीनां प्रस्तारज्ञानाधीनत्वात्प्रस्तारं तावदाह ।

पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः ।
यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम् ॥ २ ॥

प्रस्तारवृत्तिजातिपादस्थवर्णसंख्याकसर्वगुरौ पादे लिखिते सति तत्राद्यात् प्रथमाद्गुरोरधो लघुं स्थापयेत् द्वितीयभेदानुपपत्तेः । तं लघुं न्यस्य यथोपरिपंक्तौ तथैवाधस्तनाधस्तनपंक्तौ शेषपादे वर्णसंख्यापूर्त्यवधि द्वितीयादिकं गुरुं लघुं वा लिखेत् यत्रोपरिगुरुस्तत्राधस्तादपि गुरु र्यत्रोपरिलघुस्तत्राधस्तादपि लघुरित्यर्थः । भूयः पुनरमुं पूर्वोक्तं विधिं लेखनरूपं कुर्यात् तृतीयादिपंक्तौ गुरुमध्ये आद्यगुरोरधो लघुः शेषं चोपरिवदेवेत्यर्थः । एवं सति तृतीये भेदे आद्यस्थानत्वात्, तत्र किं लेख्यमित्यत आह ।

ऊने दद्याद् गुरूनेव

ऊने न्यूने स्थाने गुरूनेव दद्याल्लिखेत् । बहुवचनमुत्तरोत्तरपंक्तावपि न्यूने गुरूणां प्राप्त्यर्थम् । ततश्च भूयः शब्दोऽपि वीप्सार्थे ज्ञेयः । तेन पुनःपुन र्गुर्वपेक्षया आद्यगुरोरधो लघुं लिखित्वा शेषमुपरिवदेव संपाद्य ऊने स्थाने गुरवो देया इत्यर्थः । प्रस्तारकरणेऽवधिमाह ।

यावत् सर्वलघु र्भवेत् ।
प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोविचितिवेदिभिः ॥ ३ ॥

सर्वलघुपादः प्रस्तारो वा यावद्भवति तावदेव कुर्यात् । प्रस्तार्यतेऽनेन च्छन्दांसि छन्दांसि वा । छन्दोविचितिः छन्दःशास्त्रम् । तदुक्तम् । स्थापयेल्लघुमधो गुरोः पुरः स्याद् यथोपरि तथैव पूरयेत् । पश्चिमं च गुरुभिः पुनःपुनः सर्वलघ्ववधिरित्ययं विधिरिति । तदियमुक्तादौ योजयते । तत्रोक्तायां यथा, ऽ, ।, तस्या द्विकविकल्पत्वात् । अत्युक्तायां यथा, ऽऽ, ।ऽ, ऽ।, ।। (४) । मध्यायां यथा, ऽऽऽ, ।ऽऽ, ऽ।ऽ, ।।ऽ, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽ।।, ।।। (८) एते मगणादय एव सिध्यन्ति । चतुरक्षरायां

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

प्रतिष्ठायां यथा, SSSS, |SSS, S|SS, ||SS, SS|S, |S|S, S||S |||S, |SS|, SSS|, S|S|, SS||, |S||, S|||, ||S|, |||| (१६) एव। सर्वेषां समवृत्तानां प्रस्तारे कृते पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य द्विगुणा भेदा भवन्ति। अत्र मामकसंग्रहश्लोकः। पादं सर्वगुरुं लिखेत् मुखगुरोश्चाधो लघुं न्यस्य च, चार्यं मूलगुरोः पुन र्लघुमधो शेषं पुनः पूर्ववत्। ऊने न्यस्य गुरूनशेषलघुकं पादं च यावत् पुनः, कार्योऽयं विधिरित्यचीक्लृपदमूं नारायणः प्रस्तृतिम्॥ अर्धसमेषु तु अर्धस्यैव पादतां प्रकल्प्य प्रस्तारः कार्यः, पाद इत्यस्योपलक्षणत्वात्। तदुक्तम्, अर्धसमस्य प्रस्तारेऽर्धप्रस्तार कार्य इति। तद्यथा, द्व्यक्षरपादे छन्दसि पादद्वयरूपस्यार्धस्य पादताकल्पनया चतुरक्षरपूर्वोक्तप्रस्तारवत् प्रस्तारे द्व्यक्षरच्छन्दसः षोड़श भेदाः। तत्र प्रथमः SSSS, षष्ठः |S|S, एकादश S|S|, |||| षोड़शानां भेदानां समवृत्तभेदत्वेनार्धसमभेदत्वात् तान् परित्यज्य शुद्धार्धसमप्रस्तारः सिद्धो भवति। तदुक्तम्, प्रस्तुतभेदकारी विकल्पः प्रस्तारक्रमायातोऽपि वर्जनीय इति। व्याख्यायान्तु गणना कार्यैव। अन्यथा नष्टोद्दिष्टाद्यसिद्धेः। ततश्च द्वादश शुद्धार्धसमभेदाः। यथा, |SSS, S|SS, ||SS, SS|S, S||S, |||S, SSS|, |SS|, ||S|, SS||, |S||, S|||, एवमन्यत्रापि योज्यम्। विषमाणां प्रस्तारे पादचतुष्टयात्मकस्य छन्दसः पादस्थानीयत्वं प्रकल्प्य प्रस्तारः कार्यः। उक्तं हि विषमप्रस्तारे पादचतुष्टयस्य प्रस्तारः कार्य इति। यथा, द्व्यक्षरस्य विषमवृत्तस्य पादकल्पनायां सर्वगुरोः SSSSSSSS पूर्ववदाद्यगुरोरधो लघुं विन्यस्य यथोपरीति गुरुसप्तकं लिखित्वा भूयः कुर्यादिति द्वितीयप्रस्ताराद्यगुरोरधो लघुः परतो यथोपरीति कृत्वा ऊने गुरून् दद्यात्। एवं सर्वलघुप्रस्तारं यावत् कृते षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं भेदाः। तेषां मध्ये पूर्ववत् समार्धसमरूपत्वेन प्रस्तुतविषमप्रस्तारभेदकारित्वात् प्रथमः द्वितीयाच्च सप्तदशः सप्तदशोऽन्त्यं यावद्वर्जनीयाः। ते च यथा, प्रथमः SSSSSSSS, अष्टादशः |SSS |SSS, पञ्चत्रिंशः S|SSS |SS, द्विपञ्चाशः ||SS ||SS, एकोनसप्ततिः SS |SSS |S, षड़शीतिः |S|S|S|S,

त्र्यधिकशतं ऽ ।।ऽऽ।।ऽ, विंशत्यधिकशतं ।।। ऽ।।। ऽ, सप्तत्रिंशदधिकशतं ऽऽऽ। ऽऽऽ।, चतुःपञ्चाशदधिकशतं। ऽऽ ।। ऽऽ ।, एकसप्तत्युत्तरशतं ऽ । ऽ । ऽ । ऽ। अष्टाशीत्यधिकशतं ।। ऽ ।।। ऽ ।, पञ्चोत्तरद्विशतं ऽऽ ।। ऽऽ ।।, द्वाविंशत्युत्तरद्विशतं । ऽ ।।। ऽ ।।, एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशतं ऽ ।।। ऽ ।।।, षट्पञ्चाशदधिकद्विशतसंख्या ।।। ।। ।।।—एवं षोड़श। एषां मध्ये प्रथम ऽऽऽऽऽऽऽऽ, षष्ठ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ, एकादश ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ।, षोड़शः ।। ।। ।। ।। समभेदाः। अन्ये द्वादशार्धसमभेदाः। शेषाः चत्वारिंशदधिशतद्वयं शुद्धविषमभेदाः। एवं सर्वत्र विषमेषु प्रस्तारभेदः ज्ञेयः। मात्राप्रस्तारे तु उपरिपंक्तौ यथायोग्यं मात्राद्वयद्वयस्थाने एकैकगुरुक्रमेण गुरून् लिखित्वा प्रथमगुरोरधो लघुं लिखित्वा शेषमुपरि पंक्तिवत् कुर्यात्। एवं सत्येका मात्रा न्यूना भवति सा लघोः पूर्वं लघुरूपेण देया। तृतीयपंक्तौ प्रथमगुरो लघुं दत्वा शेषमुपरिवल्लिखित्वा न्यूनास्तिस्रो मात्राः ता लघुगुरुरूपेण लघोः पूर्वं देयाः। एवं क्रमेणाद्यगुरोरधो लघौ दत्ते उपरिवच्छेषे लिखिते शेषा मात्रैका चेदाद्यलघोः पूर्वं लघुरूपेण देया। द्वे चेच्छेषे तदा तत एव पूर्वं गुरुरूपेणैव। एवं युग्मा गुरुरूपेणैवेति। तिस्रश्चेत्तदा एको लघुरेको गुरुश्चेति, पञ्च चेत्तदा एको लघु द्वौ गुरू चेत्येव क्रमेण सर्वलघुप्रस्तारपर्यन्तं लिखेत्। अत्रैवं लिखिते पूर्वोक्तषट्कलत्रयोदशगणप्रस्तारो यथा, ऽऽऽ, ।। ऽऽ, । ऽ । ऽ, ऽ ।। ऽ, ।।।।ऽ, ।ऽऽ ।, ऽ । ऽ ।, ।।। ऽ ।, ऽऽ ।।, ।। ऽ ।।, । ऽ ।।।, ऽ ।।।।, ।।।।।। (१३)। पञ्चकलस्य सर्वगुरुभेदाभावादादिलघ्वाद्या एव भेदाः। यथा, ।ऽऽ, ऽ ।ऽ, ।।।ऽ, ऽऽ ।, ।।ऽ।, ।ऽ ।।, ऽ ।।।, ।।।।।. एवमन्यत्रापि। विषमकलप्रस्तारेष्वादौ लघुं दत्वा प्रस्तारः कार्य इति ॥-॥

अथ प्रस्तारशोधनोपयोगि नष्टमाह ॥

नष्टस्य यो भवेदङ्कस्तस्यार्धेऽर्धे समे च लः।
विषमे चैकमाधाय स्यादर्धेऽर्धे गुरुर्भवेत् ॥ ४ ॥ इति।

अङ्क इत्यतः परं तत्रेत्यध्याहार्यम्। ततश्च नष्टस्य वृत्तस्य योऽङ्कस्तत्र समे सति लो लघु र्लेख्यः, तस्य चार्धेऽर्धे कृते अर्धाङ्के समे सति लघुः

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

विषमे त्वर्धं करणाशक्तेरेकमधिकं क्षिप्त्वाऽर्धयेत् नष्टस्य अङ्के विषमे सति गुरुर्भवेल्लेख्य इत्यर्थः, तदनन्तरं तस्मिन् विषमे एकमधिकमाधाय संयोज्य योऽङ्को जातस्तस्यार्धे विषमे सति गुरुः समे तु लघुः तस्मिन्नप्यर्धे विषमे गुरुः समे लघुरित्येवं विवक्षितनष्टवृत्ताक्षरसंख्यापूरणं यावत् कुर्यात्। अर्धेऽर्धे इत्युभयत्र वीप्सया पुनः पुनः करणं सूचितम्। यथा त्र्यक्षरे प्रस्तारे पञ्चमं वृत्तं कीदृगिति प्रश्ने कृते पञ्चमाङ्कस्य विषमत्वाद् गुरुं विन्यस्य सैकार्धे अङ्कस्य विषमत्वाद् गुरुरेव। पुनः सैकस्यार्धे अङ्कस्य समत्वाल्लघुरिति। यथा, ऽऽ।. सोऽयं पञ्चमस्तगणः। समोदाहरणं यथा, चतुरक्षरप्रस्तारे चतुर्थं वृत्तं कीदृगिति प्रश्ने समत्वाल्लघुस्तदर्धे अङ्के द्व्यङ्के पुनर्लघुः शिष्टेऽर्धितद्व्यङ्के एकस्यासमत्वाद् गुरुः शिष्टैकाङ्के सैकेऽर्धिते पुनर्गुरुर्यथा, ।। ऽऽ. एवं सर्वत्र प्रथमे भेदे प्रथमाङ्कस्य विषमत्वात् सैकार्धतायामपि विषमत्वात्सर्वगुरुता॥ अर्द्धसमानान्तु नष्टे पूर्वोदाहृतद्व्यक्षरपादार्धं समप्रस्तारे पञ्चमो भेदः कीदृगिति प्रश्ने पञ्चानां विषमत्वाद्गुरुः सैकेऽर्धे त्रयाणां विषमत्वात्पुनर्गुरुः सैकेऽर्धे द्वयोः समत्वाल्लघुः द्वयोरर्धे विषमत्वाद्गुरुरिति सिद्धमर्धम् ऽऽ।ऽ. द्वितीयार्धेऽप्येवमेव। अत्र यदि समार्धसमयोः संसृष्टत्वं तदा पञ्चमत्वं, यदा तु शुद्धार्धसमगणना तदा प्रथमस्य सर्वगुरोः समत्वात् त्यागे चतुर्थता। नष्टसिद्धिस्तु संवलितसंख्ययैवेत्युक्तं प्राक्, एवं सर्वत्रापि। विषमाणां नष्टे तु द्व्यक्षरविषमवृत्तस्य चतुर्थो भेदः कीदृगिति प्रश्ने उक्तविधाने ।।ऽऽऽऽऽऽ अयं चतुर्थः। अत्रापि समार्धसमसम्बलनेन चतुर्थता, शुद्धविषमभेदेषु तु प्रथमस्य समार्धसमतयासक्तत्वात्तृतीयता। एवं सर्वेषु हि समविषमेषु योज्यम्। अत्र मदीयः संग्रहश्लोकः। दृष्टाङ्के विषमे समे गुरुलघू युग्मे त्वेकाधिका युग्मे द्वे विषमे समे गुरुलघू भूयोऽवशिष्टेऽर्धिते। तत्तत्प्रश्नविवक्षितान् गुरुलघून् यावद्विदध्यादिदं श्रीरामेश्वरभट्टसूनुरकरोन्नष्टे विधामीदृशीम्। अथ मात्रावृत्ते नष्टम्। तत्र लाघवार्थं षष्ठमात्रप्रस्तारे उदाहरणमुच्यते। षण्मात्रप्रस्तारेषु सप्तमस्थाने कीदृशो [गणोऽस्तीति प्रश्ने षडपि कलास्तावत् पृथक् स्थापनीयाः। तत्र प्रथमकलोपर्येकाङ्को देयः, द्वितीय-

कलाया द्व्यङ्क एव, एकाङ्कात् पूर्वं कस्यचिदङ्कस्याभावेनैकीकरणासम्भवात् एककलोपर्यङ्कं द्वितीयकलोपर्यङ्कं चैकीकृत्य त्र्यङ्कं तृतीयकलोपरि, द्व्यङ्कत्र्यङ्कावेकीकृत्य पञ्चाङ्कं चतुर्थोपरि, त्र्यङ्कपञ्चाङ्कावेकीकृत्याष्टाङ्कं पञ्चमोपरि, पञ्चाष्टौ चैकीकृत्य त्रयोदशाङ्कं षष्ठोपरि विन्यसेत्। यथा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ५ ॥ ८ ॥ १३ ॥॥। एवं सर्वत्र पूर्वपूर्वकलाद्वयोपरिस्थाङ्कमेकीकृत्य परम्परं कलासु न्यसेत्। एवं कृते दृष्टाङ्कमन्तिमकलोपर्यङ्के लोपयेत्। अवशिष्टाङ्केऽव्यवहितपूर्वं पूर्वतरं पूर्वतरमेवाङ्कं यथासम्भवं लुम्पेत्। तत्र यस्य यस्याङ्कस्य लोपो भवति तत्तदधस्तनकलास्वग्रिमकलामादाय गुरुतामेति। एवं यावत् सम्भवं कुर्यात्। प्रस्तुते दृष्टं सप्ताङ्कं त्रयोदशाङ्के विलोप्यावशिष्टषडङ्केऽष्टौ न लुप्यन्त इति पञ्च लोपयेत्, अवशिष्टे एकाङ्के त्रयो द्वौ वा न लुप्येरन् इति एकाङ्कस्य लोपे शून्यता। एवं कृते पञ्चैकाङ्कलुप्तत्वात्तदधस्तने मात्रे चतुर्थप्रथमे पञ्चमद्वितीयमात्रे आदाय गुरुतां गच्छतः। एवं कृते सिद्धः षट्कलः सप्तमप्रस्तारः ऽ।ऽ।. एवं मात्रावृत्तेषु सर्वेषु ज्ञेयम्। बह्वङ्कवृद्धिप्रसङ्गात् नोदाहृतमस्माभिः। यदाहुः "नष्टे सर्वाः कलाः कार्या अङ्कन्यासस्तु पूर्ववत्। दृष्टोऽङ्कः शेषके लोप्यः परोऽप्यङ्कोऽत्र लुप्यते। यस्य यस्य भवेल्लोपो व्युत्क्रमेण [पुनः पुनः। तदधो गुरुतामेति परया कलया सह" इति। उद्दिष्टस्य रीतिः पूर्वमुक्तत्वात् पूर्ववदिति उद्दिष्टवदित्यर्थः। आर्याया मात्रावृत्तत्वादनया रीत्या नष्टसिद्धावपि तन्मात्रविषयो लघूपाय आर्याप्रकरणे प्रसङ्गादस्माभिरुक्तः॥ अथ प्रस्तारशोधनायोपयुक्तमुद्दिशति।

उद्दिष्टं द्विगुणानाद्यादुपर्यङ्कान् समालिखेत्।
लघुस्था ये च तत्राङ्कास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्भवेत् ॥ ५ ॥ इति।

आद्यादक्षरादारभ्योपरि आद्यादेकाङ्कादारभ्य द्विगुणान् द्विगुणानङ्कानुत्तरोत्तरं लिखेत्। तत्र लेखने कृते सति लघुलेखोपरिस्था येऽङ्कास्तैर्मिश्रितैर्यथास्थानं योजितैरेकाधिकेन सहितैरुद्दिष्टं भवेदिति। आद्यद्विगुणशब्दयोरावृत्त्या व्यवहितान्वयेन च व्याख्येयम्। उपरीत्युपलक्षणमधो लिखनेऽप्युच्यते,

१ २ ४
यथा, त्र्यक्षरे प्रस्तारेऽन्तगुरु र्भेदः कतिपय इति प्रश्ने न्यासः ।।ऽ अत्र लघुस्थैकाङ्कद्व्यङ्कमेलने त्रय एकसहिताश्चत्वारो भवन्ति ततश्चतुर्थभेदं कथयेत्।
१ २ ४ ८
एवं चतुरक्षरे आद्यन्तगुरुः कतिपय इति प्रश्ने न्यासः ऽ।।ऽ अत्र लघुस्थाभ्यां द्व्यङ्कचतुरङ्काभ्यां सैकाभ्यां सप्त भवन्ति, ततः सप्तमोऽयं भेदः। एवं सर्वत्र। अर्धसमेऽपि चतुरक्षरार्धे ऽऽ।ऽ अयं प्रस्तारः किंसङ्ख्याक इति
१ २ ४ ८
प्रश्ने न्यासः, ऽऽ।ऽ लघुस्थे चतुरङ्के सैके पञ्चमो भेदः समार्धसमसंसृष्टतायां, शुद्धार्धसमेषु पूर्वन्यायेन चतुर्थः। एवं सर्वत्र। विषमेष्वपि द्व्यक्षरपादकविषमवृत्ते
१ २ ४ ८ १६ ३२ ६४ १२८
।।ऽऽऽऽऽऽ अयं भेदः कतम इति प्रश्ने न्यासः यथा, ।।ऽऽऽ ऽ ऽ ऽ अत्र लघुस्थानैकद्व्यङ्कौ सैकौ चत्वारस्तावत्सङ्ख्याकं समार्धसममेलनेन जानीयात्, शुद्धविषमे तृतीयम्। एवं सर्वेषु विषमेषु ज्ञेयम्॥ अत्र संग्रहश्लोकः॥

प्रथमात् द्विगुणानङ्कान् प्रस्ताराद्यादुपर्यधो वाऽसेत्। लघुगैरङ्कैः सैकै र्मिलितैरुद्दिष्टमुद्दिष्टम्॥ सूत्रे तूद्दिष्टे प्रकारान्तरमुक्तम्॥ यद् वृत्तं जिज्ञासेत्तत्क्रमौ प्रस्तार्य तन्मध्यस्थलघुषु योऽन्त्यो लघुस्तदुपर्यधो वा एकाङ्कं लिखित्वा तत्रैव तं द्विगुणयेत्। ततस्तत्पूर्वस्मिन् गुरौ लघौ वा तमङ्कं द्विगुणितं कृत्वा पूर्ववन् न्यसेत्। यदा त्वेवंप्रकारे क्रियमाणे गुरुमापद्यते सङ्ख्या तदा तन्मध्ये एकं त्यक्त्वा पुनरुत्तरोत्तरं द्विगुणितं कृत्वा गुरुस्थाने एकं त्यक्त्वा पुनर्द्विगुणनादिक्रमेण यावत् प्रस्तारपूर्तिं कुर्यात् एवं कृते या संख्या सम्पद्यते तावतिथं तद्वृत्तं जानीयात्। यथा चतुरक्षरे गुरुलघू द्वौ गुरू चेति वृत्तं कतियमिति प्रश्ने न्यासः ऽ।ऽऽ अत्र लघ्वधः संख्याङ्कं द्विगुणयेत् तच्च पूर्वस्माद् गुरोरधो द्विगुणितं चतुरङ्कं विलिख्य गुरुस्थसंख्यात्वादेकं जह्यात्। अवशिष्टत्र्यङ्कस्तावतिथं वृत्तमिति। अत्र मात्रावृत्ते उद्दिष्टम्। उद्दिष्टवृत्तप्रस्तारं कृत्वा प्रथमकलायां प्रथमाङ्कं दद्यात्, द्वितीयकलायां नष्टन्यायेन द्व्यङ्कं, ततस्तृतीयकलायां एकद्व्यङ्कौ मेलयित्वा त्र्यङ्कं, चतुर्थ्यां द्वित्र्यङ्कं

CSL

मेलयित्वा पञ्चाङ्कमित्येवं पूर्वपूर्वाङ्कद्वयमेलनं कृत्वोत्तरोत्तरकलायां न्यसेत् नष्टवत्। गुरौ तु मात्राद्वयस्य वर्तमानत्वादङ्कासङ्करार्थमेकोऽङ्क उपरि देयो द्वितीयस्त्वध इति विशेषः। एवमङ्केषु स्थापितेषु अन्त्यकलायां योऽङ्कस्तन्मध्ये गुरुशिरसि स्थिता येऽङ्कास्तानेकीकृत्य पातयेत्, अवशिष्टाङ्कसंख्यां पृष्टवृत्तस्य जानीयात्। यथा, आद्यन्तगुरुः षट्कलप्रस्तारः कतिपय इति पृष्टे न्यासः

१ २ ५ ८
ऽ।।ऽ अत्र गुरुशिरसि एकाङ्काष्टाङ्कौ मिलितौ नव तेऽन्त्यकलास्थ-
२ १३

त्रयोदशस्वपनेयाः, अवशिष्टाश्चत्वारः। सा सङ्ख्योद्दिष्टप्रस्तारस्य। एवं मात्रावृत्तेष्वपि ज्ञेयम्। तदुक्तं "मात्रायां प्रथमं समोऽङ्क उपरि स्थाप्यो युगायां द्वयं संयुजैरकयुगौ त्रयं च त्रिकलामूर्ध्नि द्वयेन त्रयम्॥ एकीकृत्य च पञ्चकं जलनिधावेवं कृते तुष्यते शिष्टे तद्गुरुमूर्धकाङ्क इह चेद् उद्दिष्टबोधस्तदा॥" इति। आर्यासु तु तत्प्रकारान्तरमपि तत्प्रकरण एवाभ्यधायि। अथोक्तादिषु सर्वगुर्वेकलघुद्विलघुत्रिलघ्वादिपादकवृत्तकथनद्वारा प्रस्तारशोधनायैकद्व्यादिलगक्रियामाह।

वर्णान् वृत्तभवान् सैकानौत्तराधर्यतः स्थितान्।
एकादिक्रमतश्चैतानुपर्युपरि निक्षिपेत्॥ ६॥
उपान्त्यतो निवर्तेत त्यजन्नेकैकमूर्ध्वतः।
उपर्याद्याद् गुरोरेकमेकद्व्यादिलगक्रिया॥ ७॥

उक्तादिवृत्तनिष्ठान् वर्णान् वर्णसंख्याकानङ्कान् सैकानेकेनाधिकेन सहितानौत्तराधर्यत उत्तराधरभावेन स्थितान् कुर्यादित्यध्याहारः। औत्तराधर्यत इति गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति ब्राह्मणादित्वाद्भावे ष्यञ् ततस्तसिः। एतान् पूर्वस्थापितानङ्कानेकद्वित्र्यादिक्रमेणोपर्युपर्यङ्के निक्षिपेत् मेलयेत्। मेल्यमानाङ्कसमसंख्यया उपरि क्षेपो मेलनं न तु स्वस्यैव स्वरूपतः तत्स्थाने शून्यताप्रसक्त्या द्वितीयादिमेलनावृत्त्यभावापत्तेः। अधस्तनमेकाङ्कं तदुपर्येकाङ्के मेलयित्वा द्व्यङ्कं कुर्यात्, तं तृतीयैकाङ्के संयोज्य त्र्यङ्कं कुर्यादित्येवमुत्तरोत्तरं कुर्यादित्यर्थः,

उपान्त्यस्याद्यन्तमेलने प्रसक्तेऽपवादमाह उपान्त्यत इति। उपान्त्यपर्यन्तमेलनं कृत्वा तमन्त्येऽमेलयित्वोर्ध्वप्रत्यावृत्त्यैकैकं त्यजन् निवर्त्तेत। विरमेत्। अन्त्यश्च प्रथममेलने सर्वोपरितनः, द्वितीयमेलनावृत्तौ तदधोभावी द्वितीयः तृतीयावृत्तौ तदधोभावी तृतीय इत्येवमुत्तरोत्तरो ज्ञेयः। उपान्त्यस्यान्त्याधोभावी प्रतिमेलनावृत्तकमेकं त्यक्त्वाऽधस्तनान् मेलयेदिति भावार्थः। एकैकमिति वीप्सया सर्वाधस्तनाङ्कपर्यन्तं पुनः पुनर्मेलनावृत्तिः कार्येत्यसूसुचत्। सिद्धमाह उपरीति। एवं कृते आद्यात् प्रथमाद्गुरोः सर्वगुरोर्भेदादुपर्यनन्तरमेकद्वित्र्यादीनां लघूनां क्रिया ज्ञेयेति शेषः। प्रथममेकः सर्वगुरुः तदधस्तनाङ्कसंख्य एकलघुस्तदधोऽङ्कसंख्या द्विलघवश्चतुर्थाङ्कसंख्यास्त्रिलघवः एवमधोभाव्यङ्कसंख्याश्चतुर्लघ्वादिभेदा ज्ञेया इत्यर्थः। एवं प्रथमः सर्वगुरुः, द्वितीयाङ्के एकगुरवः, तृतीयाङ्के द्विगुरवः, चतुर्थाङ्के त्रिगुरव इत्यादिप्रकारेण गुरुक्रिया। अत त्र्यक्षरे उदाहरणं १. १. १. १. एवं सैकान् वृत्तवर्णसंख्यानेकाङ्कान् न्यसेत् चतुरक्षरे च यथा, १.१.१.१.१. ततोऽधस्तनमेकाङ्कं तदुपरिस्थैकाङ्के संयोज्य द्व्यङ्कं कुर्यात्। यथा त्र्यक्षरे १.१.२.१. चतुरक्षरे च यथा, १.१.१.२.१ द्वितीयं तृतीये मेलयेत्, आद्ये यथा, १.३.२.१. द्वितीये यथा, १.१.३.२.१। तृतीयं चतुर्थे मेलयेत् चतुरक्षरोदाहरणे १.४.३.२.१। त्र्यक्षरे तु न मेलयेत् उपान्त्यतो निवर्त्तेतेत्युक्तेः। पुनस्त्र्यक्षरेऽधस्तनं द्वितीये मेलयेत् यथा, १.३.३.१. त्र्यक्षरे एतावतैव सिद्धिः, चतुरक्षरे तु अधस्तनं द्वितीये मेलयेत् यथा, १.३.३.४.१. द्वितीयं तृतीये यथा, १.४.६.४.१. ततो मेलनं नास्ति, एवं त्र्यक्षरे एकः सर्वगुरुर्भेदः त्रय एकलघवस्त्रयो द्विलघवः एकः सर्वलघुरिति गुरुक्रियायां तु एकः सर्वगुरुस्त्रय एकगुरवः त्रयो द्विगुरवः एकः सर्वलघुरिति सिद्धम्। चतुरक्षरे एकः सर्वगुरुः ऽऽऽऽ, चत्वार एकलघवः- ।ऽऽऽ (१) ऽ।ऽऽ (२) ऽऽ।ऽ (३) ऽऽऽ। (४) षट् द्विलघवः ।।ऽऽ, (१) ।ऽ।ऽ (२) ऽ।।ऽ (३) ।ऽऽ।, (४) ऽ।ऽ। (५) ऽऽ।। (६) चत्वारस्त्रिलघवः, ।।।ऽ (१) ऽ।।। (२) ।ऽ।।, (३) ।।ऽ।, (४) एकः सर्वलघु ।।।। भेदः॥

एवं गुरुभेदा अपि। एवं सर्वत्र। अर्धसमे तु विशेषः। द्व्यक्षरार्धसमानां षोडश भेदाः पूर्वोक्तरीत्या तन्मध्ये प्रथमषष्ठैकादशषोडशांश्चतुरो भेदान् ह्रापयेत्। यथा, चतुरक्षरप्रस्तारे एकद्व्यादिलगक्रियायां कृतायां प्रथमान्त्यौ त्याज्यौ समत्वात्, षष्ठैकादशौ द्विलघुत्ववृत्तसंख्याबोधके षडङ्के त्याज्यौ। एवं कृते न्यासः ४ ४ ४ ततश्चत्वार्येकलघूनि, चत्वारि द्विलघूनि, चत्वारि त्रिलघूनि वृत्तानि इति द्व्यक्षरार्धसमभेदा द्वादश। एवमन्यत्रापि एकद्व्यादिलघुकान् समभेदान् एकद्व्यादिलघुकवृत्तसंख्याबोधकाङ्के पातयित्वा आद्यान्त्यौ च भेदौ त्यक्त्वाऽवशिष्टाङ्कैः एकद्व्यादिलगक्रियार्धसमेषूह्या। विषमेषु तु द्व्यक्षरपादस्य कथ्यते। अष्टाक्षरजातेस्तावदेव लगक्रियायां पूर्वोक्तरीत्या वृत्तायां न्यासः।१।८।२८।५६।७०।५६।२८।८।१। अत्र समार्धसमरूपत्वात्प्रस्तारकरणोक्तप्रकारेण षोडश भेदाः यथास्थानं पात्याः। यथा एकलघवो हेयेषु न सन्ति, द्विलघवश्चत्वारस्तदीयेऽष्टाविंशत्यङ्के हेयाः, त्रिलघवो हेयेषु न सन्त्येव चतुर्लघवः षट्कं सप्तत्यङ्केषु हेयाः, पञ्चलघवस्तु न सन्त्येव, षट्लघवश्चत्वारोऽष्टाविंशत्यङ्के हेयाः सप्तलघवो न सन्तीति। आद्यन्तौ चैकाङ्कौ त्याज्यौ। एवं कृते द्व्यक्षरविषमस्य एकद्व्यादिलगक्रियाङ्कन्यासः ८।२४।५६।६४।५६।२४।८। अत्राष्टावेकलघवश्चतुर्विंशतिः द्विलघव इत्यादि पूर्ववत् कथनीयम्। एवमन्येष्वपि विषमेष्वपि ज्ञेयम्। संग्रहश्लोकः "छन्दोवर्णमितानुपर्यधरगान् सैकान् मुखाङ्काल्लिखेदेकैकं शिरसि त्यजन्नधरगानूर्ध्वेषु संयोजयेत्। भेदः सर्वगुरुर्मुखे तदनु चैकद्व्यादिलघ्वन्विता चान्ते सर्वलघुक्रिया लघुगतैवं स्याद् गुरूणामपि॥" भास्कराचार्यैस्तु लीलावत्यां लघुगुरुक्रियायां प्रकारान्तरमभ्यधायि॥ तदुच्यते।—वृत्तपादाक्षरसंख्याकानेकाद्यङ्कानुपरि व्युत्क्रमेण विन्यस्य तदधस्तानेव क्रमेण न्यसेत्। ततोऽधस्तनेन स्वोपरिस्थो भाज्यः, भागेन लब्धेन तदग्रिमो गुण्यः तदधस्तनेन भाज्यः, लब्धेनाग्रिमं गुणयेत् तदधस्तेन भागं हरेत्, इत्येवं यावदङ्कसमाप्ति कार्यं। लब्धाङ्काश्च क्रमेण स्थाप्याः। एवं कृते लब्धाङ्केषु प्रथमेनैकगुरवो ज्ञेयाः, द्वितीयेन द्विगुरव

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

६·५·४·३·२·१·

इत्यादि ज्ञेयम्। इदं षडक्षरपादे गायत्रीकृते योज्यते न्यासः। १·२·३·४·५·६· अत्रैकेन षण्णां भागे लब्धाः षट्, षड्भिः पञ्चसु गुणितेषु ३० द्वाभ्यां भक्ते लब्धः १५, एतैश्चतुर्षु गुणितेषु ६० त्रिभिर्भागे लब्धं २०, एभिस्त्रिषु गुणितेषु ६० चतुर्भिर्भागे लब्धं १५, एतैर्द्वयोर्गुणनेन ३० पञ्चभिर्भागे लब्धं ६, एतैरेकस्मिन् गुणितं षडेव षड्भिर्भागे लब्धं १, एतेषां क्रमेण विभक्तानां न्यासः ६।१५।२०।१५।६।१॥ एकगुरवः ६, द्विगुरवः १५, त्रिगुरवः २०, चतुर्गुरवः १५, पञ्चगुरव ६, षट् सर्वगुरुः सर्वलघुरेकः स्वतः सिद्ध एव। एवमन्यत्रापि योज्यम्। तदाहुर्लीलावतीकाराः "एकाद्येकोत्तरा अङ्का व्यस्ता भाज्याः क्रमस्थितैः। परः पूर्वेण संगुण्यस्तत्परस्तत्परेण च॥ एकद्वित्र्यादिभेदाः स्युरिदं साधारणं स्मृतम्। छन्दश्चित्युत्तरे छन्दस्युपयोगोऽस्य तद्विदाम्॥" इति। अथैकद्व्यादिलघुगुरुक्रियासिद्ध्यर्थमेव सूत्रकारोक्तो मेरुप्रस्तारः।

तत्र प्रथममेकं चतुरस्रं कोष्ठं लिखेत्। तदध उभयतोऽर्धनिष्क्रान्तं कोष्ठद्वयम्। तदधस्तथैव त्रयम्, तदधस्तथैव चतुष्टयमित्येवं षड्विंशतिकोष्ठलेखनं यावत्कार्यम्। उपरि कोष्ठे एकाङ्को देयः। तथा प्रतिपंक्ति आद्यन्तकोष्ठेषु एकाङ्क एव, तृतीयपंक्तौ मध्यमकोष्ठे शून्ये तदुपरिगतकोष्ठद्वयगतौ एकाङ्कौ एकीकृत्य द्व्यङ्कं न्यसेत्, एवं चतुर्थपंक्तौ मध्यकोष्ठयोरुपरिगतकोष्ठद्वयाङ्कम् एकीकृत्य त्र्यङ्कौ, एवं सर्वत्रोपरितनकोष्ठद्वयाङ्कमेकीकृत्याधस्तनकोष्ठे दद्यात्। एवं षड्विंशतिकोष्ठकपंक्ति यावत् कार्यम्।

१
१ १
१ २ १
१ ३ ३ १
१ ४ ६ ४ १
१ ५ १० १० ५ १
१ ६ १५ २० १५ ६ १
१ ७ २१ ३५ ३५ २१ ७ १
१ ८ २८ ५६ ७० ५६ २८ ८ १
१ ९ ३६ ८४ १२६ १२६ ८४ ३६ ९ १
१ १० ४५ १२० २१० २५२ २१० १२० ४५ १० १
१ ११ ५५ १६५ ३३० ४६२ ४६२ ३३० १६५ ५५ ११ १
१ १२ ६६ २२० ४९५ ७९२ ९२४ ७९२ ४९५ २२० ६६ १२ १

(एवम् यावत् २६ पङ्क्ति पूरणीयम्।)

तदुक्तम् "आदावेकं लिखेत् कोष्ठं तदधो द्वे च संलिखेत् । तदधस्त्रीणि कोष्ठानि एवं रूपेण वर्धयेत् ॥ आदावेकं लिखेत् कोष्ठमेकं मध्यं च पूरयेत् । लेख्यकोष्ठोपरिप्राप्तैरग्रिमाङ्केन संयुतैः ॥" इति । अत्रोद्धारप्रकारोऽयं मेरोः । अत्र द्विकोष्ठायां द्वितीयपंक्तौ एकाक्षरपादाया उक्ताया लगक्रिया । तृतीयायां द्वितीयपंक्तौ अत्युक्ताया एव । इत्येवं क्रमेण षड्विंशतिजातीनां विशेषनिवेशः । स चैकाङ्कोपरिगतप्रतिपंक्तिगद्वितीयकोष्ठस्याङ्केन ज्ञेयः । तत्र द्वितीयपंक्तौ एकं सर्वलघु एकं सर्वगुर्वुक्तायाम् । तृतीयपंक्तावेकं सर्वगुरु द्वे एकलघुनी एकं सर्वलघ्वित्यत्युक्तायाम् । चतुर्थपंक्तावेकं सर्वगुरु त्रीण्येकलघूनि त्रीणि द्विलघूनि एकं सर्वलघ्विति प्रकारेण एकद्वित्र्यादिलघुगुरुक्रिया सर्वेषु ज्ञेयेति सूचिमेरुप्रस्तारः । गुरुलघुसंख्यासूचकत्वात् सूचिः, मेरुसंस्थानत्वाच्च मेरुरिति । अथ प्रस्तारे कृते सर्वगुरुः कुत्र स्थानेऽस्ति तदपेक्षयैकन्यूनगुरुः कुत्रास्ति ततोऽप्येकन्यूनगुरुः कुत्रास्ति इत्येवं प्रकारे प्रश्ने तत्स्थानज्ञानार्थं पताकाप्रस्ताराः कथ्यन्ते, यत्संख्याक्षरप्रस्तारे प्रश्नस्तदक्षरसंख्याकान् कोष्ठानेकाधिकान् लिखित्वा तेषूद्दिष्टवदेकाङ्कादारभ्योत्तरोत्तरद्विगुणा अङ्का देयाः । ततः प्रथमाङ्केन द्व्यादीनां संयोजनं कृत्वा द्व्यङ्कादधः कोष्ठकान् कृत्वा तेषु संयुक्ताङ्कान् लिखेत् । अन्तिकेन प्रथमाङ्को न योज्यः, तावत्संख्यस्य तस्य वृत्तस्याभावात् । ततो द्वितीयाङ्कं तृतीयकोष्ठाङ्कैरुपान्त्यपर्यन्तैः संयोज्य तृतीयकोष्ठाधः कोष्ठकान् कृत्वा तेषु लिखेत् । द्वितीयाङ्ककोष्ठाधःस्थैरप्यङ्कैस्तृतीयकोष्ठस्थितचतुरङ्कं संयोज्य तस्यामेव पंक्तावधो लिखेत्, एवं चतुरङ्कमष्टादिभिः संयोज्याष्टमाङ्कोऽधो लिखेत्, तदधोऽपि चतुरङ्काधः पंक्तिस्थैरष्टमाङ्कं संयोज्य लिखेत्, एवं सर्वत्र यावदङ्कसमाप्ति लेख्यम् । एवं क्रियमाणे यत्र प्रस्तारसंख्याधिकसंख्यापद्यते सा न लेख्या ॥ एकत्र लिखिता चापरत्र न लिखितव्या किन्तु तदग्रिमसंख्यायोगस्तदधः संख्यायोगो वा कार्यः । एवं सर्वत्र । तथा च प्रथमस्थाने सर्वगुरुः द्वितीयपंक्तिस्थेषु द्वितीयादिस्थानेषु विवक्षितसर्वगुरुमध्ये एकं

न्यूनं कृत्वा तावद्गुरुकभेदस्थानानि। एवं तृतीयादिपंक्तिषु एकैकगुरुन्यूनप्रस्तारस्थानानि। यद्वा प्रथमः सर्वगुरुः द्वितीयपंक्तावेकलघुस्थानानि, तृतीयपंक्तौ द्विलघुस्थानानीत्यादि ज्ञेयम्। तदुक्तं "एको द्वावथ चत्वारस्ततोऽष्टाविति वर्धनम्। पूर्वं परेण संयोज्य तदधो लेखयेद् बुधः॥ अन्तिमाङ्कावधिं नैव लङ्घयेदत्र कुत्रचित्। एकत्र लिखितं प्राज्ञः पुनरन्यत्र नो लिखेत्॥" अत्रोदाहरणमेकाक्षरे १। २ अस्य द्विविकल्पत्वादेकस्थानस्य एकगुरुः द्वितीयस्य एकलघुरिति। एतावतैव सिद्धिः। द्व्यक्षरे यथा, १.२.४. अत्रैकाङ्कद्व्यङ्कयोः संयोजने त्र्यङ्को द्व्यङ्काधो लेख्यः, तस्य चतुर्विकल्पत्वात् तावतैव सिद्धिः। प्रथमस्थानस्य एकः सर्वगुरुः, द्वितीयतृतीयस्थानस्थौ एकगुरु एकलघु वा, चतुर्थस्थानस्थः सर्वलघुरिति त्र्यक्षरे
यथा, १. २. ४. ८. अत्र पञ्चाङ्कस्य चतुरङ्कयो-
जनं न कार्यं, ३. ६. नवमभेदाभावात्। तेन त्र्यङ्कस्य चतु-
रङ्कस्य संसृष्टौ ५. ७. सप्त षडधो निवेश्या इति।

चतुरक्षरे पताका यथा।

अत्रैकं द्वाभ्यां १ २ ४. ८ १६ सह त्र्यं
द्व्यङ्काधः, एकं चतु- ३ ६ १२ र्भिः सह पञ्च
त्र्यङ्काधः, एकाष्टयोगे नव ५ १० १४ पञ्चाधः, द्विचतुर्योगे
षट् चतुरधः, द्व्यष्टयोगे दश ९ ७ १५ षडधः, द्विषोडशयोगो
न कार्यः। त्रिचतुर्योगे सप्त दशाधः ११ पञ्चचतुर्योगे नव एकत्र लि-
खितत्वान्न लेख्याः, त्र्यष्टयोगे १३ एकादश सप्ताधः, त्रिषो-
डशयोगो न कार्यः। पञ्चाष्टयोगे त्रयोदश एका-दशाधः, चतुरष्टयोगे द्वादशाष्टाधः, चतःषोडशयोगो न कार्यः, षडष्टयोगे चतुर्दश द्वादशाधः, दशाष्टयोगो न, सप्ताष्टयोगे पञ्चदश चतुर्दशाधः। अत्र प्रथमस्थाने सर्वगुरुः, द्वित्रिपञ्चनवस्थाने त्रिगुरवः एकलघवो वा, चतुःषड्दशसप्तैकादशत्रयोदशस्थानेषु द्विगुरवो द्विलघवो वा, अष्टद्वादशचतुर्दशपञ्चदशस्थानेषु एकगुरुस्त्रिलघवो वा षोडशस्थाने सर्वलघुरिति योजना।

पञ्चाक्षरपताका यथा,—

१	२	४	८	१६	३२
	३	६	१२	२४	
	५	१०	२०	२८	
	९	१८	१४	३०	
	१७	७	२२	३१	
		११	२६		
		१९	१५		
		१३	२३		
		२१	२७		
		२५	२९		

षडक्षरपताका यथा,—

१	२	४	८	१६	३२	६४
	३	६	१२	२४	४८	
	५	१०	२०	४०	५६	
	९	१८	३६	२८	६०	
	१७	३४	१४	४४	६२	
	३३	७	२२	५२	६३	
		११	३८	३०		
		१९	२६	४६		
		३५	४२	५४		
		१३	५०	५८		
		२१	१५	३१		
		३७	२३	४७		
		२५	३९	५५		
		४१	२७	५९		
		४९	४३	६१		
			५१			
			२९			
			५३			
			४५			
			५७			

अनयोरेकद्व्यादिगुरुस्थानं पूर्ववदेव वक्तव्यम् इति पताकोदाहरणिका।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

अथ मात्रामेरुप्रस्तारः।

तत्रैककलद्विकलत्रिकलादिषु कति सर्वगुरवः कति चैकगुर्वादय इति बुभुत्सायां तद्बोधार्थं तत् प्रस्तावः यथा, उपर्य्येककोष्ठं लिखित्वा तदधः कोष्ठद्वययुक्तिद्वयं तदधः कोष्ठत्रययुतं पंक्तिद्वयं ततः कोष्ठचतुष्टययुतं पंक्तिद्वयं इत्येवंरूपेण यावदिच्छयैकैकंकोष्ठं वर्धयित्वा पंक्तिद्वयं लेख्यम्। एवं कृते उपरि कोष्ठके द्वयं एकाङ्को देयः, सर्वपंक्त्यन्तकोष्ठे च स एव देयः, पंक्त्यादिकोष्ठेषु एकान्तरेण द्व्यादयोऽङ्का इष्ट्वा देयाः यथा प्रथमपंक्तिप्रथमकोष्ठे प्रथमाङ्कः द्वितीयपंक्त्याद्यकोष्ठे द्वितीयाङ्कः तृतीयपंक्त्यादेत्र एकाङ्कः चतुर्थपंक्त्यादेत्र त्र्यङ्कः तत एकः ततश्चतुष्टयमिति क्रमेणाद्यकोष्ठपूरणे सतीति, एवमाद्यन्तकोष्ठपूरणे कृते समानकोष्ठद्वयमध्ये उपरि पंक्तिमध्यस्थितशून्यकोष्ठेषु पूरणीयकोष्ठोपरिस्थकोष्ठद्वयाद्यकोष्ठाङ्केन तदुपरिस्थितकोष्ठाग्रिमकोष्ठाङ्कमेकीकृत्य योऽङ्कस्तं दद्यात्। द्वितीयपंक्तिमध्यस्थकोष्ठे तु पूरणीयकोष्ठोपरिस्थकोष्ठाङ्केन तदुपरिस्थितकोष्ठद्वयमध्येऽन्त्यकोष्ठाङ्कमेकीकृत्य दद्यात्। एवं कोष्ठपूरणे कृते प्रथमकोष्ठे एककलस्य न्यासः, द्वितीयपंक्तौ द्विकलस्य, तृतीयपंक्तौ त्रिकलस्य, चतुर्थ्यां चतुष्कलस्य, पञ्चम्यां पञ्चकलस्येत्येवं न्यासः। तत्रैककले एक एव सर्वलघुरेकलघुरूपः, द्विकले एकः सर्वगुरुरेकगुरुरूपः एकः सर्व-

१							
१	१						
२	१						
१	३	१					
३	४	१					
१	६	५	१				
४	१०	६	१				
१	१०	१५	७	१			
५	२०	२१	८	१			
१	१५	३५	२८	९	१		
६	३५	५६	३६	१०	१		
१	२१	७०	८४	४५	११	१	
७	५६	१२६	१२०	५५	१२	१	
१	२८	१२६	२१०	१६५	६६	१३	१
८	८४	२५२	३३०	२२०	७८	१४	१

लघु द्विलघुरूपः, त्रिकले सर्वगुर्वभावात् द्वौ लघू एकगुरुः एकः सर्वलघुः, चतुष्कले सर्वगुर्वात्मक एकः एकगुर्वात्मकं त्रयं सर्वलघुरेकः, पञ्चकले सर्वगुर्वभावात् द्विगुर्वात्मकं त्रयं एकगुर्वात्मकं चतुष्कं सर्वलघुरेकः, षष्ठ्यां षट्कलेषु एकः सर्वगुरुः षट् द्विगुरवः पञ्चैकगुरवः, एकः सर्वलघुरित्येवं ज्ञेयम्। तत्तत्पंक्त्यङ्कानेकीकृत्य तत्तत्संख्या च ज्ञेया, यथा, षट्कले एक-षट्-पञ्चैकाङ्कानां मेलने त्रयोदश प्रागुक्ता भेदा भवन्ति, एवमन्यत्र॥ इति मात्रामेरुप्रस्तारः।

खण्डमेरुः।

यद्वा मात्रावृत्तेषु कत्येकगुरवः कति द्विगुरव इत्यादिज्ञानार्थं खण्डमात्रामेरुः कार्यः। यथा, उपर्येकः कोष्ठो लेख्यः, तदधो दक्षिणतो वामतो वातिक्रान्तैककोष्ठं कोष्ठद्वयवत् पंक्तिद्वयं, तदधस्तथैव कोष्ठत्रयवत् पंक्तिद्वितयं,

							१	१
						१	१	२
						२	१	३
					१	३	१	५
					३	४	१	८
				१	६	५	१	१३
				४	१०	६	१	२१
			१	१०	१५	७	१	३४
			५	२०	२१	८	१	५५
		१	१५	३५	२८	९	१	८९
		६	३५	५६	३६	१०	१	१४४
	१	२१	७०	८४	४५	११	१	२३३
	७	५६	१२६	१२०	५५	१२	१	३७७
१	२८	१२६	२१०	१६५	६६	१३	१	६१०
८	८४	२५२	३३०	२२०	७८	१४	१	९८७

तदधस्तथैव कोष्ठचतुष्टयवत् पंक्तिद्वयं तदधः कोष्ठपञ्चकोपेतपंक्तिद्वयमित्येवंप्रकारेण यावदिच्छं कुर्यात्। एवं कोष्ठेषु लिखितेषु कोष्ठबहिर्निगमप्रदेशेऽन्त्यकोष्ठेषु एकद्वि-एकत्र्येकचतुरादिक्रमेणैकान्तरेणैकोत्तरवृद्ध्याङ्का देयाः, द्वितीयप्रदेशेऽन्त्यकोष्ठेषु सर्वत्रैकाङ्का देयाः। मध्यकोष्ठे तु स्वोपरि कोष्ठाङ्केन तदुपरि कोष्ठपुरःस्थितकोष्ठाङ्कमेकीकृत्य पूर्ववल्लिखेत्। यथा, अत्र प्रथमपंक्तावेकमात्रस्य न्यासः। द्वितीयपंक्तौ द्विकलस्य, तृतीयायां त्रिकलस्यैवमेव पूर्ववत् न्यासः। सर्वगुर्वेकगुर्वादिकथनं च पूर्ववदेव कार्यम्। प्रतिपंक्तिप्रस्तारसंख्याज्ञानार्थं तत्तत्पंक्तिस्थान् सर्वानङ्कानेकीकृत्य सिद्धमङ्कमेकाङ्कात् परतो बहिर्लिखेत्। मात्रामेरौ मात्राखण्डमेरौ च सम्मतिः। आदावेकं न्यसेत् कोष्ठं तदधः पंक्तियुग्मके। द्वौ द्वौ च तदधस्त्रीं स्त्रीनेवंरूपेण वर्धनम्॥ १॥ अन्तकोष्ठेषु सर्वेषु प्रथमाङ्कं न्यसेत् सुधीः। आदौ चैकं ततो द्वौ च पुनः चैकं ततस्त्रयम्॥ २॥ एकान्तरं च वृद्ध्याङ्कमेवं रूपेण पूरणम्। मध्यकोष्ठं ततः प्राज्ञः पूरणीयं शिरःस्थितैः॥ ३॥ शिरःस्थितोर्ध्वकाग्राङ्कमेकीकृत्य प्रपूरयेत्। एवं क्रमेण सिद्धः स्यान्मात्रामेरुर्न संशयः॥ ४॥ इति खण्डमात्रामेरुः। अथ क्रमप्राप्तां संख्यामाख्याति।

लगक्रियाङ्कसंदोहे भवेत् संख्या विमिश्रिते। इति

लगक्रियायां पूर्वोक्तायां येऽङ्काः सिद्धास्तेषां समूहे मिलिते योजिते सति योऽङ्कः सा संख्या भवेत्, त्र्यक्षरे यथा, १.३.३.१. एतेषामेकत्रित्र्येकाङ्कानां मेलनेऽष्टौ प्रस्ताराः, चतुरक्षरे च १.४.६.४.१. एषामेकचतुःषट् चतुरेकाङ्कानां मेलने षोडश। प्रकारान्तरेण सङ्ख्यामाह।

उद्दिष्टाङ्कसमाहारः सैको वा जनयेदिमाम्॥ ८॥ इति।

पूर्वोक्तानां उद्दिष्टनामङ्कानां सैक एकसहितः समाहारो मेलनं वा अथवा इमां सङ्ख्यां जनयेत् उत्पादयेत् तद्यथा त्र्यक्षरे एकद्विचतूरूपा उद्दिष्टाङ्काः सप्तमेलनेऽष्टौ सा तस्य सङ्ख्या, चतुरक्षरे च एकद्विचतुरष्टाङ्कमेलने १५ सैका षोडश सा तस्य सङ्ख्या। एवं प्रकारद्वयमन्यत्रावधेयम्।

इदञ्चोपलक्षणं प्रस्तारगणनयापि संख्याज्ञानसिद्धेः, प्रथमवृत्तसंख्याद्विगुणोत्तरोत्तरवृत्तसंख्येति सिद्धेश्च। अर्धसमविषमयोरपि पूर्वोक्तरीत्या लगक्रियोद्दिष्टाङ्कमेलनेन संख्या ज्ञेयेति। संग्रहपद्यन्तु संख्याध्वनोरेकमेव वक्ष्यते। सूत्रे तु संख्यानयनेऽन्यः प्रकार उक्तः। यथा, यत्संख्यां जिज्ञासेत तज्जातिनिष्ठाक्षरसंख्याङ्कं भूमौ स्थापिते अर्धमपनयते, अर्धकरणे भागद्वयस्य कृतत्वात् तद्धि संख्या लब्धा तान् पृथक्तत्र भूमौ स्थापयेत्। अवशिष्टार्धसङ्ख्या यदि समा ततस्तस्यामर्धितायां द्व्यङ्कस्य लब्धस्य पूर्वलब्धाङ्काधस्तात् न्यासः कार्यः एवमुत्तरत्र, यदा त्वर्धसंख्यावृत्ताक्षरसंख्यैव विषमा तदा द्वीकरणाशक्तेरेकं रूपमपनीय शून्यं पूर्वलब्धाङ्कादधः स्थापयेत्। एवमेकपर्यन्तकरणे अधःस्थितशून्यस्थाने एकाङ्कं निधाय द्विगुणयेत्। तौ द्वौ तस्योपरिष्टादर्धस्थाने निधाय तया संख्यया सैव गुणनीया, ततो गुणिताङ्कमुपरि स्थाने निः क्षिपेत्, तत्स्थानं यदि शून्यस्य तत्तदा न्यस्तमङ्कं द्विगुणयेत्, यदि त्वर्धस्थानं तदा तयैव संख्यया गुणयेत्, एवमुपरिस्थानपर्यन्ते कृते योऽङ्को जातः स दृष्टवृत्तसंख्या ज्ञेयेति। अत्रोदाहरणं षडक्षरे गायत्रे षट्संख्याभ्यामर्धेऽपनीते द्व्यङ्के स्थापिते अवशिष्टास्त्रयस्तेषु रूपमपनीय द्व्यङ्काधः शून्यं स्थाप्यं यथा २।० अवशिष्टद्विसंख्यातोऽर्धेऽपनीते शून्याधो द्विसंख्या लेख्या यथा २।०।२। ततोऽवशिष्टं रूपं तदपनीय द्व्यङ्काधः शून्यं स्थाप्यं यथा २।०।२।० अधः शून्ये एकाङ्कं द्विगुणं न्यस्य तं द्व्यङ्कमर्धस्थाने स्थितमपनीय तत्स्थाने निधाय तं तावद्गुणं कुर्यात्, ततो द्वौ द्वाभ्यां गुणितौ चत्वारो भवन्ति तेषामुपरिष्टाच्छून्यस्थाने तं निधाय शून्यस्थानाङ्कत्वाद् द्विगुणयेत् ततोऽष्टौ भवन्ति तानप्यर्धस्थाने निधाय तावद्गुणान् कुर्यात्, तेनाष्टावष्टभिर्गुणिताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति गायत्र्यां समवृत्तानि। एवं सर्वत्र समवृत्तसंख्या ज्ञेया, सा च तत्र तत्र दर्शितैव। यदा तु शुद्धार्धसमवृत्तसंख्यां जिज्ञासेत तदा समसंख्या तयैव गुणनीया सिद्धेऽङ्के समसंख्यां पातयेत् अवशिष्टा शुद्धार्धसमसंख्या भवति। यथा त्र्यक्षरे समसंख्या ८ तैस्तैरेव

CSL

गुणिताश्चतुःषष्टिस्तन्मध्येऽष्टस्वपनीतेषु षट्पञ्चाशच्छुद्धार्धसमानि। एवं सर्वत्र। यदा तु तत्तज्जातिषु शुद्धविषमे संख्या जिज्ञासिता तदा संख्यायां तथैव गुणितायां या सञ्जाता तां पुनस्तथैव गुणयेत्, सिद्धेऽङ्के समार्धं समे अपनीय शिष्टा संख्या शुद्धविषमस्य। यथा, त्र्यक्षरे समानि (८) तैरेव गुणने चतुःषष्टिः ६८ पुनरेतयैवैतद्गुणने चत्वारि सहस्राणि षण्णवतिः अङ्कतोऽपि ४०९६। समार्द्धसममेलने ६४ एतेष्वपनीतेषु अवशिष्टं ४०३२ इयं शुद्धविषमसंख्या। यदा तु समार्द्धविषमाणि समुदितानि जिज्ञासितानि, तदा समार्धसमे नापनेये पूर्वैव तत्संख्या। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। यदैतज्जात्यन्तानि कति समवृत्तानि इति संख्याजिज्ञासा तदा विवक्षितप्रान्तच्छन्दःसमवृत्तसंख्यां द्विगुणयेत् तन्मध्ये द्वावपनयेत् शिष्टा विवक्षितजातिपर्यन्तानां समवृत्तसंख्या यथा चतुरक्षरे षोडश समवृत्तानि तेषां द्वैगुण्ये द्वात्रिंशत् द्वयोरपनये तदन्तानां संख्या ३०। एवमुत्कृते भेदाः षट्कोट्य एकसप्ततिर्लक्षाणि अष्टौ सहस्राणि अष्टौ शतानि चतुःषष्टिश्चेति अङ्कतोऽपि ६७१०८८६४ एतद्द्वैगुण्ये द्वयोर्हानिः त्रयोदश कोट्यो द्वाचत्वारिंशल्लक्षाः सप्तदश सहस्राणि सप्त शतानि षड्विंशत्यधिकानि अङ्कतोऽपि १३४२१७७२६। एतावन्ति सर्वाणि समवृत्तानि। तदुक्तम् "विवक्षितान्तजातेषु भेदा द्विगुणितास्ततः। द्विहीनाः सर्वसंख्यायां ते स्यु रत्नादिशा इति"। अथाध्वयोगमाह॥

संख्यैव द्विगुणैकोना सद्भिरध्वा प्रकीर्तितः। इति।

या समादिवृत्तानां तत्तज्जातिषु संख्या पूर्वमुक्ता सा द्विगुणा एकोनेति स सद्भिः प्रस्तारादिभिरध्वा वृत्तप्रस्तारस्थाप्यः प्रदेशस्तत्तज्जातिषूक्तः स्वस्वग्रन्थेषु। त्र्यक्षरे यथा संख्याष्टरूपा द्विगुणा षोडश एकोना पञ्चदश भवन्ति सोऽयं तस्य अध्वा पञ्चदशाङ्गुलायां भुवि तद्वृत्तं प्रस्तार्य इति भावः। चतुरक्षरेऽपि तथाकरणे एकत्रिंशत् स तस्य। एवमर्द्धसमविषमयोः उक्तेऽर्थे उपपत्तिमाह।

वृत्तस्याङ्गुलिकी व्याप्तिरधः कुर्यात्तथाङ्गुलिम्॥ ९॥ इति।

वृत्तस्य वृत्तप्रस्तारस्य व्यासतो व्याप्तिरङ्गुलिमिता, वृत्ताधश्चाङ्गुलिं कुर्यात् त्यक्तामिति शेषः अङ्गुलायामा गुरुलघवः कार्याः प्रस्तारान्तरालश्चाङ्गुलिमितमेव कार्यमित्यर्थः। अत्र चोद्दिष्टाङ्कलेखनाय मध्येऽङ्गुलावस्थापनं अङ्गुलन्यूनाधिकपरिमाणानां गुरुलघूनामुद्दिष्टाङ्कानां च लेखनं सम्भवेऽपि अननुगतस्याशास्त्रार्थत्वादगुणमिति सिद्धार्थमङ्गुलिनियमनं कृतं नतु व्यसनिमात्रतया। न च प्रथमप्रस्तारेऽप्युद्दिष्टकरणायोपर्यङ्गुलमितभूमिग्रहे पूर्णैव द्विगुणा संख्याध्वा स्यात् नत्वेकोनेति वाच्यम्। प्रथमस्य सर्वत्र सर्वत्र स्वसर्वे गुरुत्वेनैव नियमादुद्दिष्टकरणानपेक्षणात्। न चैवमन्तिमस्यापि सर्वलघुत्वेन ज्ञातत्वादूना द्विगुणा संख्या अध्वा स्यादिति वाच्यम्। कोऽप्यवधिकलघुप्रस्तारेषु सर्वलघोः सामान्यत अन्त्यत्वज्ञानेऽपि कतिथोऽयमिति विशेषाज्ञाने गणनाव्यतिरेकेणापि तावत्सङ्ख्याक इति ज्ञानार्थमुद्दिष्टकरणापेक्षणात्। एतेनैतदपास्तं यत् केचिदाहुः 'षष्ठः प्रत्ययोऽध्वयोगपरिच्छित्तिरित्येके' सोऽल्पफलत्वात् पुरुषेच्छानुविधायित्वेनानियतत्वाच्च नोक्त इति। सङ्ख्याध्वनोः संग्रहपद्यम् :—"सैकोद्दिष्टाङ्ककूटाल्लगकरणगताङ्कैर्विमिश्रैः परेषां पूर्वद्वैगुण्यतो वा भवति गणनया प्रस्तृतीनां च सङ्ख्या। वृत्ते वृत्तान्तरे चाङ्गुलिपरिमितता स्यात्तदेकेन हीना संख्यैव द्विः कृताध्वा विधिरयमुदितो भट्टनारायणेन।" इदानीं निर्व्यूढप्रतिज्ञाभारो ग्रन्थकारः स्वग्रन्थे श्रोतृभिः प्रवृत्तिविशेषः कार्य इति सूचनार्थं स्ववंशपित्रादिगुणप्रतिपादनपूर्वकं ग्रन्थकृतिमुपसंहरति॥

वंशेऽभूत् कश्यपस्य प्रकटगुणगणः शैवसिद्धान्तवेत्ता
विप्रः पव्येकनामा विमलतरमतिर्वेदतत्वार्थबोधे।
केदारस्तस्य सूनुः शिवचरणयुगाराधनैकाग्रचित्त-
श्छन्दस्तेनाभिरामं प्रविरचितमिदं वृत्तरत्नाकराख्यम्॥ १०॥ इति।

कश्यपस्य महर्षेर्वंशेऽन्वये गोत्रे प्रकटः प्रसिद्धो गुणसमुदायो यस्य स तादृशः पव्येकाख्यो विप्रो ब्राह्मणोऽभूत्, कीदृक् शिवो देवता येषां ते शिवपूजकाः शैवास्तत्सिद्धान्तस्य वेत्ता ज्ञाता शैवागमवेत्तेत्यर्थः। तथा वेदानां

तत्वार्थस्याबोधितस्यार्थस्य बोधे ज्ञाने निर्मलतरबुद्धिस्तस्य पव्येकस्य पुत्रः केदारनामा कीदृक् शिवचरणयुगलसेवामात्रैकाग्रचेतास्तेन केदारेणाभिरामं मनोज्ञं संक्षेपेणैव लक्ष्यलक्षणयोरभिधानात् ग्रन्थान्तरेभ्योऽतिशयवत्, वृत्तरत्नाकरनामकं छन्दः छन्दःशास्त्रप्रकरणं प्रविरचितं कृतं। यद्यपि कर्त्तरि चेति कर्त्रर्थतृजन्तस्य षष्ठ्या सह समासो निषिद्धस्तथापि जनिकर्तुः प्रकृतिज्ञापकेन निषेधस्यानित्यताज्ञापनात्। शैवसिद्धान्तवेत्तेति षष्ठीसमासः। केचित्तु तृजन्तेन समास इति। तन्न तृनो योगे न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति षष्ठीनिषेधात्॥ इति सर्वं मनोहरम्॥ भट्टश्रीनागनाथात् समजनि विबुधश्चाङ्गदेवाख्यभट्टः प्रासोष्टासौ तनूजं रघुपतिनिरतं भट्टगोविन्दसंज्ञम्। विश्वामित्रान्ववायाम्बुधिविधुरधिकं वर्धते तत्तनूजो विद्याब्धौ लब्धपारः प्रथितपृथुयशा भट्टरामेश्वराख्यः॥ १॥ नारायणेन सुधिया काश्यां निवसता सता। वृत्तरत्नाकरे टीका तद्भुवा रचिता चिता॥२॥ ग्रन्थेऽस्मिन् गुणगणवत्त्वमुच्यते चेत् स्वं कार्यं गुणगणवन्न मन्यते कः। तत् सन्तः शिरसि कृताञ्जलिस्तु याचे शोधन्तत् सदसद्विचोदितं मया यत्॥ २॥ याति विक्रमशके द्विखषड्भू १६०२ संमिते सितगकार्तिकशुक्रे। ग्रन्थमूर्तिं सुकृतं किल कुर्मो रामचन्द्रपदपूजनपुष्पम्॥

इति श्रीविद्वन्मुकुटमाणिक्यश्रीभट्टरामेश्वरसूरिसूनुनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरटीकायां प्रस्ताराध्यायः षष्ठः समाप्तः॥

२०।१२। यथा स्नातुमवतीर्णं उद्भ्रान्तमुच्छ्वसितं शुकाङ्गान्तम् ।
तथा च स्नाता असि त्वं स्वच्छे गोदानदीतोये ॥

—२१ " इहिआरा विन्दुजुआ एओ सुद्धा वण्णमिलिआवि ।
रह वञ्जणसंजोए परे असेसं वि सविहासं ।,, प्रा०. पि०. ५ ।

—२२। प्रा०. पि०. ६। मानिनि मानैः किं फलमेष यच्चरणमिलितः कान्तः। सहजेन भुजङ्गो यदि नमति तत्र किं क्रियते मणिमन्त्रैः॥ "एओ ,, इत्यत्र एअ इति "मिलु," इत्यत्र पडु इति, "तह किं करिअ" इत्यत्र कि करिअए इति च मूलसम्मताः पाठाः। तत्रैवं व्याख्या "एष यदि" "पतितः" "किं कुरुतः"। अयं बारेन्द्री भाषा इति रविकरः।

२१।२। " जहि दीहोवि वण्णो लहु जिह्वा पठइ होइ सोवि लहु ।
वण्णोवि तुरिअपठिओ दोत्तिण्णि वि एक्क जाणेहु ॥" प्रा०. पि०. ८ ।

—९०।१५। सकलस्य हृन्मृगाङ्कस्त्वयि गुणरमणाम्बरे उदितः ।
मिलितापरप्रबोध शिथिला सा भवतु प्रार्थना एषा ॥

—१७। प्रा० ५।२६।

९१।२। हरनयनसमुत्थज्वालो वह्निः (मदनं) ज्वालयामास, रतिनयनजलौघैः भस्मशेषम् ऊहे। तथापि दहति चेतो मामकं किं करोमि मदनशिरसि भूयः अग्निर्लग्न इति किं वरीयः॥

—१६। होंहि गाहू मत्तचउअण तथा गाहाइ सत्ताइवण्णा। तह विगाह पलट्टि किज्जइ उग्गाहउ सट्ठिकल॥ गाहिणिअ वासट्ठि दिज्जइ तह विपलट्टइ सीहिणी॥ वेअ गाहो (वा) सट्ठि सत्ते हओ असोणगण खन्दअस्स चोसट्ठि। (प्रा० पि० ५१)

—२१। चन्द्रचन्दनहारः तावद्रूपं प्रकाशयतः।
चण्डेश्वरस्य कीर्त्तिं यावदात्मानं न दर्शयति॥ प्रा० पि० ५२।

—२४। प्रथमं द्वादशमात्राः विरामः अष्टादशभिः संयुक्ता।
यथा प्रथमं तथा तृतीयं दशपञ्चविभूषिता गाथा॥ प्रा० पि० ५४।

९२।५। पूर्णेत्यत्र चूर्णा प्रा०. पि०.।

—७। तेरहलहुआ विप्पा एआइसेहि खत्तिनी भणिआ।
सत्ताइसा वेसी सेसा सा सुद्दिनी होइ। प्रा० पि० ६४।

—८। एक्के जे कुलवन्ति वेणाअक्के हि होइ सङ्कहिणी। णाअकहीणा रण्डा वेसा बहुणाअका होइ। प्रा० पि० ६२। जा पढमतीअपञ्चमसत्तमठाणेहि होइ गुरुमज्झा। गुव्विणी गुणरहिआ गाहदोसं पआसेइ॥ प्रा० पि० ६५।

—१५। परिहर मानिनि मानं प्रेक्षस्व कुसुमानि नीपस्य।
तव कृते खरहृदयो स्टङ्काति गुलिका धनुषि किल कामः॥ प्रा०. पि०. ६७।

—१८। श्रुत्वा यस्य नाम अश्रुनयने सम्मुखं रुणद्धि।
भण वीर चेदिपते नो प्रेक्षे सुखं कथं यत्रेच्छं तस्य। प्रा० पि० ६८।

—२२। मुञ्च सुन्दरि पादम् अर्पय हसित्वा सुमुखि खड्गं मे ।
कल्पयित्वा म्लेच्छशरीरं प्रेक्षिष्ये वदनं तव ध्रुवमहं वीरः ॥ प्रा॰ पि॰ ७१ ।
—२४। वर्षति कनकस्य वृष्टिं तपति भुवने दिवानिशं जाग्रत् ।
निःशङ्कं साहसाङ्को निन्दति इन्द्रं च सूर्यबिम्बं च । प्रा॰ पि॰ ७२ ।
९३। १। यं यमानयति गिरिं रविरथचक्रपरिघट्टनसहं हनुमान् ।
तं तं लीलया नलो वामकरोत्तोलितं रचयति समुद्रे ॥ प्रा॰ पि॰ ७४ ।
—५। खन्द भद्दउ सेस सारङ्ग सिव बम्भह चारण वरुण ।
नीलु मअणु तालङ्क सेहरु सरु गअणु सरहु विमइ ।
खीर णअरु णरु णिद्ध णेहण मअगण भोलइ ।
सुद्ध सरि कुम्भ कलस ससिहर सुणहु अट्ठादस खन्दाण ॥ प्रा॰ पि॰ ७५ ।
—८। चन्द्रः कुन्दः काशो हारः हंसास्त्रिलोचनः कैलासः ।
यावद् यावत् श्वेतं तावत् काशीश जितं ते कीर्त्त्या ॥ प्रा॰ पि॰ ७७ ।
—१४। सुरतरुः सुरभिः स्पर्शमणिः न हि वीरेशसमानः ।
एते वल्कले कठिनतनुः पशुः पाषाणः ॥ प्रा॰ पि॰ ७९.
—१७। प्रा॰ पि॰ ८० ।
—२०। यस्य अर्द्धाङ्गे पार्वती शीर्षे गङ्गा वसति । यो देवानां वल्लभः वन्दे पादं तस्य ॥ प्रा॰ पि॰ ८२
—२२। प्रा॰ पि॰ ८३.
९४। २। प्रा॰ पि॰ ८६ (उक्कच्छा)
—७ । विमुखचलितो रणे अचलः परिहृत्य हयगजघटाः ।
हलहलायमानः मलयन्द्रपतिः यस्य यशस्त्रिभुवनं पिबति ।
वाराणसीनरपते लुंठितं सकलमुपरि यशः स्फुरितम् ॥ प्रा॰ पि॰ ८७.
—११। पदभरदर्मरिता (खुण्णा) धरणी, तरणि ध्वजधूलिभि लुप्तः ।
कमठपीठं (खड़पड़ितं) मेरुमन्दरशिरः कम्पितम् ।
क्रोधेन चलितः हम्मीरवीरो गजयूथयुक्तः ।
कष्टेन कृत आक्रन्दो मूर्च्छितो म्लेच्छपुत्रः ॥ प्रा॰ पि॰ ९२ ।
—१५। प्रा॰ पि॰ ९३ ।
९४। १८। कस्य चलने कूर्मश्चलति पृथिव्याः शरणं कूर्मे चलति मही चलति भुवनभयकरणा ।
महत्रां चलन्त्रा महीधराः तथा च सुरगणाः चक्रवर्त्तिचलने चलति चक्रं यथा त्रिभुवनम् ।
प्रा॰ पि॰ ९६ ।
—२१। प्रा॰, पि॰ ९७ ।
—२५। यस्य शीर्षे गङ्गा गौरी अर्द्धाङ्गे ग्रीवायां पिनद्धः फणिहारः,
कण्ठे स्थितं विषं परिधानं दिशः सन्तारयति संसारात्, किरणावलिकन्दः बद्धचन्द्रो
नयनेऽनलः स्फुरति स मङ्गलं ददातु बहु सुखं करोतु तव भवानीकान्तः । प्रा॰ पि॰ ९८ ।
९५। ४। जात इति रविकरः । प्रा॰ पि॰ १०० ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

—६। रणे दक्षो दक्षो हतः जितः कुसुमधनुः अन्धकगन्धमपि नाशं चकार।
स रक्षतु शङ्करः असुरभयङ्करः गौरीनार्यर्धाङ्गधरः। प्रा० पि० १०१।

—८। प्रा० पि० १०२।

—१०। येन बद्धा शिरसि गङ्गा हतोऽनङ्गः अर्द्धाङ्गे परिकरं (भार्य्यां) धरति।
स योगिजनमित्रं हरतु दुरितं शङ्काहरः शङ्करचरणः॥ प्रा० पि० १०३।

—१२। प्रा० पि० १०४।

—१७। परिधाय दृढसन्नाहं वाहोपरि पक्खरं (कवचं) दत्त्वा बन्धूनां संमत्या रणं धर्षं यामि स्वामिहम्मीरवचनं गृहीत्वा। उड्डयामि नभः पन्थानं भ्रमामि खड्गं रिपुशिरसि झाटयामि-पक्खरे पक्खरे पातयित्वा पर्वतसुत्फालयामि हम्मीरकार्य्ये जज्जलः (तन्नामा सेनापतिः) भणति क्रोधानलो मुखमध्ये ज्वलति, सुलतानशिरसि करवालं दत्त्वा त्यक्त्वा कलेवरं दिवं चलति। प्रा० पि० १०५।

—२५। यथा शारदशशिबिम्बं यथा हरहारहंसाः स्थिताः। यथा फुल्लसितकमलं यथा श्रीखण्डखण्डो दृश्यते यथा गङ्गाकल्लोलः यथा रमणीयं रूप्यम्। यथा दुग्धवरशुक्लफेनं स्फुरितं लुप्यते, प्रियपातप्रसाददृष्टिपतितः निभृतं हसति यथा तरुणीजनः, वरमन्त्रिन् चण्डेश्वर तत्र तव कीर्त्ति दृश्यते हरिब्रह्मा भणति॥ प्रा० पि० १०७।

९६। ९। प्रा० पि० ११२,११३।

—१४। यस्य करे फणिपतिर्वलयः तरुणीवरा तनुमध्ये विलसति।
नयने अनलः गले गरलं विमलः शशधरः शिरसि निवसति।
सुरसरिच्छिरोमध्ये वहति सकलमनोदुरितदलनकरः।
हसित्वा शशधरधरो हरो हरतु दुरितं तव दिशतु अभयवरम्॥ प्रा० पि० ११०।

—१७। प्रा० पि० १५।

—१८। प्रा० पि० ११६।

—२०। प्रा० पि० ११७।

—२२। जाया जाता अर्धाङ्गे शीर्षे गङ्गा लोलन्ती। सर्वाशां या पूरयन्ती सर्वं दुःखान्तं केली। अर्धे ताराधारो दिशो भासा भासयन्। वेताला यस्य सङ्गे नृत्यं दुष्टं नृत्यन्ति। गायन्ति कान्ता कर्णतालैः भूमिकम्पनम्। यद्दृष्टे मोक्षः प्राप्यते स युष्माकं सौख्यं ददातु। प्रा० पि० ११८।

९७ २। प्रा० पि० १२२।१२३। इह शालशरभसकलमृगमन्दकलकलकृतावेत्यत्र क्रमेण शालभ्रमरमकरमन्दकरजलमलयपाठाः।

—१३। यदा यदा गर्जित्वा गरुड़ो वहिरेति उद्दण्डाखण्डजाः सभयाः पलायन्ते।
उरुविक्रमविक्रमजनितरुः (क्रोधः) तस्य तत्क्षणपराक्रमं को न बुध्यते॥ प्रा० पि०। १२५।

—१६। अलिल्लहो अप्रयोजकवाचकात् अलशब्दात् इल्लप्रत्ययः अप्रत्ययस्येति रविकरः॥

—१६। जहि आसामविदेहकिल्लानि सुस्थिरडाहरराजं जित्वा गृहीता।

कालिञ्जरं जित्वा कीर्त्तिं स्थापय धनमर्जयित्वा धर्मे अर्पय ॥ प्रा० पि० १२७।

—२५। भ्रमति मधुकरः फुल्लारविन्दे नवकिंशुककाननपूरिताः सर्वदेशाः। पिक एव श्रूयते, शीतलपवनो लघु वहति। मलयकुहरे नववल्लीं क्षिप्त्वा चित्तं मनोभूः शरैर्हन्ति दूरदिगन्तरे कान्तः केन प्रकारेण आत्मानं धारयामि एवं परिशीलितो दुरन्तः (कालः)॥ प्रा० पि० १३२।

९८।११। भयभग्ना वङ्गा भग्नाःकलिङ्गाः तैलङ्गा रणं मुक्त्वा चलिताः। महाराष्ट्राःस्तिमिता लग्ना काष्टाः सौराष्ट्राः भयेन पदे पदे पलायिताः। चम्पा रणकम्पा पर्वताः कम्पिता उत्थाय उत्थाय जीवं हरति। काशीश्वरो राजा कृतप्रयाणो विद्याधरो भणति मन्त्रिवरः। प्रा० पि० १२६।

—१९। ढोलं ताड़यित्वा दिल्लीमध्ये मूर्च्छयित्वा म्लेच्छशरीराणि पुरो जज्जलो मल्लवरश्चलति वीरो हम्मीरः। चलिते वीरे हम्मीरे पादभरेण मेदिनी कम्पते दिशो मग्ना अन्धकारे धूली सूर्यरथं झम्पयति (छादयति) दिशो मग्ना अन्धकारे अनन्तरं खुरसानकाः उत्सन्नाः, प्रमथितो विपक्षः ताड्यते दिल्लीमध्ये ढोलः। प्रा० पि० १३९।

—२६। भग्ना मलयचोलपतयः चलिता गजित्वा गुर्जराः।
मालवराजो मलयगिरौ लुक्कायितः परिहृत्य कुञ्जरान्।
खुरसानाः खलिताः रणमर्दमहिताः लङ्घिताः सागराः।
हम्मीरे च चलिते हृताः (भग्नाः) पलायिताः रिपुगणाः कातराः ॥ प्रा० पि० १४२।

९९।५। दानवा देवा विस्मयाक्रान्ताः गिरिवरशिखराणि कम्पितानि।
हयगजपादघातोत्थितधूलिभि गगनं लुप्यते। प्रा० पि० १४६।

—८ मही ललति अहिः पलायते गिरिश्चलति हरः स्खलति शशी निद्राति अमृतं वमति भग्नो जीवित्वा उत्थितः। पुनर्घर्षति, पुनः स्खलति पुनर्ललति पुनश्चलति पुनर्निद्राति अमृतं वमति विविधपरिदृष्टैः। प्रा०, पि०, १४९।

—१२। फुल्लितमधुभ्रमरवधूः रजनि शैल किरणबहुः अवतरति वसन्तः।
मलयगिरिकुसुमधरपवनवहः सहे कति भण सखि निजो नास्ति कान्तः ॥ प्रा०, पि०, १५२।

—१६। वर्षति जलं भ्रमति घनः मलयशीतलः पवनो मनोहरणः कनकपिञ्जरनिचिता विद्युत् फुल्ला नीपाः प्रस्तरविस्तरो हेलति खेलति नभस्तलं न आवेद्यते। प्रा० पि० १५५।

—२१ राजा लुब्धसमाजः खलः, बहुकलहकारिणः सेवकाः धूर्त्ताः।
जीवनं वाञ्छसि सुखे यदि परिहर गृहजनं बहुरणयुक्तम्। प्रा० पि० १५८।

—१४। स मानी पुण्यवान् यस्य भक्तः पण्डित स्तनयः।
यस्य गृहिणी गुणवती सोऽपि पृथिव्यां स्वर्गनिलयः। प्रा० पि० १६०।

१०० १। उच्चोत्थानकं विमलगृहं तरुणी गृहिणी विनयपरा। पुनर्वित्तकपूर्णा सुदारा वर्षासंमदसौख्यकराः। प्रा० पि० १६२।

—२। यस्य चन्द्रः शीर्षे परिधानं च दिशः। स शम्भुः पातु महासुखं ददातु ॥ प्रा० पि० १६५।

५। सुन्दरी गुर्जरनारी लोचनं दीर्घविसारि। पीने स्तनभारे लोलते मतिहारः । प्रा० पि० १६७।
—८। राजानो भग्नाः दिगन्तरलग्नाः परिहृत्य हयगजगृहरमणीः।
रुदितभरसरोवराः पतितनिजपरिकरा लोटन्ते पतिततनवो धरणग्राम्।
पुनरुत्तिष्ठन्ति सम्भृत्य करदत्ताङ्गुलिबालतनयकरकमलधराः।
काशीश्वरो राजा नेह लुक्कायितो भव, कुरु मायां पुनराक्रमत्र धरिष्यति॥ प्रा० पि० १६८।
—१२। यस्य हस्ते करवालः विपक्षकुलकालः। शिरसि च वरच्छत्रं संपूर्णं सश्रीमान्॥ प्रा० पि० १७१।
—१५। जहि ऊर्जरगुर्जरशाकदलं दलदर्पितवल्लितम् महाराष्ट्रबलम्।
बलमौलितमालवराजकुलं कुरु उच्चां कुलच्छविं कर्णपूरैः॥ प्रा० पि० १७४।

Corrections.

५।७ त्रिशत (शत). ७।१४. सतोष्ट (सतो ष्ट). ८।७ मध्येजत्रो (मध्ये जेत्रा). १०।४ र्भवेत् (भवेत्). ११।१२ त्रिशत (शत). १२।८ चतुरूर्धं (चतुरर्धं). १३।६ पुराणे(पुराश्चेत्र)। २४ छन्दः (छन्द). १५।८ न्ननना: (ननना:). २४।२२ मवादि (मवादि). ३०।१२ ह्रस्व (ह्रस्व) ; १३ अ एहाआ. ३१।२५ पद (पाद). ३२।८ रामावमा (रामा वामा) १० मञ्जरी—पि(मञ्जरी पि)। ११ पादा (पदा) १८ तुरक्ते(तुरक्ते।). ३३।४ सङ्गमेवा—(सङ्गमे वा)। ५ रुञ्झित (रुञ्झित) ८ वक्तुं-(वक्तं) पूर्णेन्दु (पूर्णेन्द) १० पूर्वादि (पवादि) १४ र्वा। (र्वा). ३५।४ समविषमात्मकं (समात्मकं). ३६।२३ द्युनुक्ते (दुरक्ते). ४२।२३ त्रिगणान्त (त्रिगणानान्त). ४३।२ तृतीया मू(तृतीयामू) १३ ५१२। (५१२). ४४।२५ विकल्पाः। (विकल्पाः). ४५।१७ मार्यागीतिः (मार्या गीतिः) १८ द्रुतरत् (द्रुतर). ४६।२६ पीनोन्नत (पीतोन्नत). ४७।२० समेऽष्टौ (समेऽष्ठौ). ४८।४ to १० त्रयोदश विकल्पाः SSSS, SSSII, SSIIS, SIISS, IISSS, SSIIII, SIISII, SIIIIS, IIIISS, IISSII, IISIIS, IISIIII, IIIISII. एते आर्याभिर्वर्णक्रमेण निबद्धाः कैश्चित्। मीनाङ्काः १ सुरसङ्गैः २ पङ्कजसौ ३ रभितजलाः ४ ततसारस ५ खगसंभृत ६ सज्जनमुदि ७ तवनकुकभि ८ एते विषमे पादे। हंसस्मेरा १ अलिके नद्यो २ नीरजवक्त्राः ३ कुवलयनेत्राः ४ सुस्वच्छजलाः ५ सुतरङ्गभुजाः ६ केशरदशना ७ राजन्ते कृत ८ जनहर्षा भुवि ९ शारदरात्रिषु १० विमलनिशाकर—५१।१८ सत्राद (स्त्राद) १९ व्याखेत्रयं

(व्याखेत्रय). ५२।२४ नैव (नैव।) ५६।२ षोड़शलघु (षोड़श लघु) २१ ॥ऽ, (॥,) २३ समचित्ता (सम चित्ता). द्वयं ॥ऽ, (द्वयं). ५७।६ द्वितीये (॥ द्वितीये). ५८।२ प्रथमपादे (प्रथम पादे) ९ इत्तिकृत् (इतिकृत्). ६१।१ वत्पादद्वयघटितार्धद्वय (वत् पादद्वयघटितायं द्वय) ६७।११ कथिता म्भौ (कथिताम्भौ). ६८।१३। जै र (जैर). ७०।१३ भाषिणी (भाविणी). ७१।१५ क्षित् (च्छदित्) २२ गिति श्चर (गितिश्चर). ७२।२ ननननसै ७३।११ जसयला (उसयला). ७४।१२ सुधा तर्कै (सुधातर्कै). ७५।५. स्वषड़्भि (स्व षड़्भि) १७ मेतत् ॥ (मेतत्). ७६।७ द्वादश ॥ (द्वादश) ।९ * अभिक्षतिः, P. ७९।२१ ज्गौ ग् (ज्गौ). ८०।१९ जरगाश्च (रगाश्च). ८१।९ ननभभाः समकेऽपि (नन रभाः समेकेऽपि). ८५।९ कः। (कः) १२ द्वितीयेनैकं (द्वितियेनैं). ८६।१२ नसयुक्तौ (नसंयुक्तौ). ८७।११ ताहशाः (तादशाः) २३ दश धर्मं (दशधर्मं). ८८।२२ मनः (मन). ८९।२५ काश्मीर, M. (काश्मीर. P.) ९०।२ रौपेन्द्रं (रैपेन्द्रं) ७ यतिः। (यतिः) १८ अ (ए) २० मौ मूढ़ (मौमूढ़) २१ मा ा (माजा) २२ आपवूं। (आपवूं). ९१।२४ रहेद्द संयुत्ता (राहद्द संयुक्ता) ९२।२३ घु अहं (घु अह). ९३।३ आर्यागोतिः (आर्या गीतिः) ४ द्विषष्टिलघु (षष्टिलघु) १९ उन्द्र (उन्द्र). ९४।१६ इन्द्र (इन्द्र) इति रोला (इतिरोला). ९५।१९ घाता—(घातो). ९६।२२ लोलन्तौ (लोलन्तीया). १००।६ त्यणश्च (त्यनश्च) १०२।१३ प्रस्तार (प्रस्तर). १०४।१३ पादार्ध सम (पादार्धं सम). १०६।१७ पूर्तिं (पूर्ति). १०८।२ निवर्तंत (निवर्तंत।) ११०।५ भीगे लब्धं (भगि र्लब्धं) ६ गुरवः (गुरव ६, षट्) ११२।१६. १२ (२१) २२ चतुःषोड़श (चतुःषो ड़श) ११७।२ द्विगुणो (दिगुणो).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

A. Distinguishing poetry from prose.

Seperate poetry from prose in the following passages.

(1) इषे त्वोर्जे त्वा वायव स्थोपायव स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्म्मण आप्यायध्वमघ्निया देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मामा वस्तेन ईशत माघशंसो रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तु ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीर्यजमानस्य पशून् पाहि ॥, t. I.1.1.

(2) ततः प्रविशतो रामलक्ष्मणौ ।
रामः । सौमित्रे ! ननु सेव्यतां तरुतलं चण्डांशुरुज्जृम्भते ।
लक्ष्मणः । चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते ! चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।
रामः । वत्सैतद्विदितं कथन्नु भवता ।
लक्ष्मणः । धत्ते कुरङ्गं यतः ।
रामः । क्वासि प्रेयसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ?, Pra. vi. 1.

(3) मारुतः । सोऽहञ्च सुन्दरि शिरः कमलार्चनेन ।
त्वामेव लब्धुमभिरोद्धुमना भवानीं । कण्ठे हस्तेन प्रदर्शयन् ।
तमेनमधिपि करेण खड्गं ।
मल्लिका । ससम्भ्रमं । महाभाअ मा मा साहसमणु चिट्ठहि । इति हस्तं रुणद्धि ।
मारुतः । सस्मितं । आक्रन्दितेन तव भीरु निवारितोऽस्मि,
Mar. p. 178.

(4) क्रीड़तस्तस्य वृत्तिः कथं जायते योऽपि भाविजगद्वेधसा तेजसः कल्पितः प्रतिक्षणं दिव्यगीतक्षणो नृत्यलोलो गणेशैः स्वप्रणत्यक्षणः सिंहनादाकुले गण्डशैलेऽस्तजङ्कलजाले बृहत्सालताले क्षणे फुल्लनानातमालालिकाले क्षणं वृक्षमूले विलोलोमराले क्षणे स्वल्पपङ्के जले पङ्कजाढ्येक्षणं मातुरङ्के शुभे निष्कलङ्के ॥, Mat. 153. 577.

CSL

B. Arrangement of verses.

Arrange the following verses according to their feet.

(1) आ त्वेता नि षीदतेन्द्रमभि प्र गायत । सखायः स्तोमवाहसः ॥, *r.*I.5.1

(2) विषूच्येतु कृन्तती पिनाकमिव बिभ्रती ।
विष्वक्पुनर्भुवा मनोऽसमृद्धा अघायवः ॥, a. 1. 27. 2.

(3) प्रथममुनिकथितमवितथ-
मवलोक्य ग्रन्थविस्तरस्यार्थम् ।
नातिलघुविपुलरचना-
भिरुद्यतः स्पष्टमभिधातुम् ॥, V. m. 2.

(4) नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जी ।
ऋतौ गच्छन् विधिवच्च जुह्वन्न ब्राह्मण-
श्च्यवते ब्रह्मलोकात् ब्रह्मलोकादिति ॥, Vas. p. 472.

(5) वाष्पायमाणनयनविनिवेदितशोकभारः
चरणनिपतितेन भ्रमरकेण सप्रार्थनं किमपि निवार्यते । Mar. iv. 18½.

(6) स्वेदाम्भः कणभिन्नभीषणतरभ्रूभङ्गमेकं रुषा ताम्रेणा-
परमुत्प्लुतोत्प्लुतदृगव्यालोलनेत्रोत्पलम् ।
उत्पश्यन्नहमग्रतो मुखमिदं देव्याः प्रियायास्तथा
भीतश्चोत्सुकमानसश्च महति क्षिप्तोस्म्यहं सङ्कटे ॥ Pri. iii. 16.

(7) जननि भुवने चङ्क्रम्येऽहं कियन्तमनेहसङ्कु
पुरुषकरभ्रष्टैर्दुष्टैर्धनैरुदरम्भरिः ।
तरुणकिरणे तन्द्राशून्ये तरङ्गयलोचने नमति मयि ते
किञ्चित् काञ्चीपुरी मणिदीपिके ॥, Stu. 28.

(8) अष्टौ व्याकरणानि षट् च भिषजां व्याचष्ट ताः संहिताः
षट् तर्कान् गणितानि पञ्चचतुरो वेदानधीते स्म यः ।
रत्नानां त्रितयं द्वयञ्च बुबुधे मीमांसयोरन्तरं सद्ब्रह्मैक
मगाधबोधमहिमा सोऽस्याः कविर्भास्करः ॥, Li. 250.

(9) कामन्दकीमकरन्दौ । सहर्षं । हा धिक्कष्टमाश्चर्यमाश्चर्यं ।
किमयमसिपत्रचन्दनरसच्छटासारयोर्युगपदवपातः,
अनलस्फुलिङ्गकलितः किमयमनभ्रः सुधावर्षः ।
सञ्जीवनौषधिविषव्यतिकरमालोकतिमिरसम्भेदं,
अद्यविधिरशनिशशधरमयूखसम्बलनमनुकुरुते ॥, Ma. x. 10—1.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

C. Corrections of mistakes.

Apply the rules of prosody to point out mistakes in the following.

(1) इदं जम्बूकुञ्जस्खलितजलझात्कारलहरी
गभीरायाः सिन्धोर्मुदितस्य विहगध्वानिनितटे ।
क्रमोद्गाढ़ानङ्गज्वरविधुरकर्णाटयुवती
कपोलापाण्डु द्राग्दलति रुचिरं कैतकदलम् ॥, Mar 9. 51.

(2) ऊरू करेण परिघट्टयः सलीलं
दुर्योधनस्य पुरतोऽपहृताम्बरा या ॥
दुःशासनस्य करकर्षणभिन्नमौलिः
सा द्रौपदी कथयत क्व पुनः प्रदेशे ॥, Ve. vi. 35.

(3) आभाति रत्नशतशोभितशातकुम्भ-
स्तम्भावसिक्तपृथुमौलिकदामरम्यं ॥
अध्यासितं युवतिभिर्विजिताप्सरोभिः ।
प्रेक्षागृहं सुरविमानसमानमेतत् ॥, Pri. iii. 2.

(4) नादस्तावद्विकलकुररीकूजितस्निग्धतार-
श्चित्ताकर्षी परिचित इवश्रोत्रसंवादमेति ।
अन्तर्भिन्नं भ्रमति हृदयं विह्वलत्यङ्गमङ्गं,
देहस्तम्भः स्खलति च गतिः कः प्रकारः किमेतत् ॥, Ma. v. 20.

(5) परिभ्रमसि किं वृथा क्व च न चित्तं विश्राम्यतां
स्वयम्भवति यद्यथा भवति नान्यथा तत्तथा ।
अतीतमपि न स्मरन्नपि च भाव्यं सङ्कल्पयन्
त तर्कितगमागमाननुभवस्व भोगानिह ॥ Vai. 60.

(6) पौलस्त्रावयवौघसङ्कटभुजामूलक्षणोन्मूलित-
हैराजग्राममरावीं विदधते वीराय तस्मै हरिः ।

नित्यालोकन कौतुकव्यसनिनीः शङ्के सहस्रं दृशः
पिण्डीकृत्य दलच्छलेन कनकाम्भोजस्रजं दत्तवान् ॥, An. v. 32.

(7) राकाचन्द्रसमानकान्तिवदना नाकाधिराजस्तुता
मूकानामपि कुर्वती सुरधुनीनीकाशवाग्वैभवम् ।
काञ्चीनगरी विहाररसिकाशोकापहन्त्री सता-
मेका पुण्यपरम्परा पशुपतेराकारिणी राजते ॥ Stu. 12.

(8) भास्वद्वंशावतंसकीर्तिरमणीरङ्गप्रसङ्गस्वनद्-
वादित्रप्रथमध्वनिर्विजयते वल्मीकजन्मा मुनिः ।
पीत्वा यद्वदनेन्दुमण्डलगलत्काव्यस्रुताब्धेः किम-
प्याकल्पं कविनूतनाम्बुदमयी कादम्बिनी वर्षति ॥ Pra. I. 9.

(9) चञ्चच्चञ्चुग्रस्तच्युतपिशितलवग्राससंवृद्धगर्धै-
र्गृध्रैराबद्धपक्षद्वितविधुतिभिर्बद्धसान्द्रान्धकारे ।
वक्त्रोद्वान्ताः पतन्त्यः शमितशिखिशिखाश्रेणयोऽस्मिन् शिवानाम्
अस्रस्रोतस्यजस्रस्रुतिबहुलवसावासविस्रे स्वनन्ति ॥ Na. iv. 66.

(10) दूरात् प्रोत्सार्यमाणपरस्फुरनिकरज्ज्वालकीलाभिघात-
प्रभ्रश्यद्वाजिवर्गभ्रमणनियमनव्याकुलप्रह्वसूतः ।
लेढि पौढो हुताशः क्षतलयसमयाशङ्कमाकाशवीथिं
गङ्गासूनुप्रयुक्तप्रथितहुतवहास्त्रानुभाव प्रसूतः ॥ Dha. 58.

(11) यस्योच्चण्डासिदण्डहतिविदलितैर्वैरिवर्गैरलक्ष्य-
च्छिन्नास्फोद्भ्रान्तवीरप्रतिबलकलनाशून्यसंग्राममार्गे ।
जीवत्संस्कारशक्त्या भुवि चरति चिरात्क्लान्तबन्धं कबन्धे
दत्तो देवीभवद्भिः सह सुरकुसुमैरात्मनःसाधुवादः ॥ B. r. iii. 42.

Exercises.

D. Rules of Prosody.

Restore the correct text of the following rules.

(1) ग्मौ गिति पङ्क्तिः ॥ C. m. 6.

(2) दीपकमाला भ्मौ मता जगौ ॥ V. r. p. 64.

(3) प्रमुदितवदना भवेत् नौ रमाविति लक्षणात् ॥ Ki. c. 18.16.

(4) पञ्चमुनि भ्मौ सात् सयुता ललना ॥ २२ ॥ V. r. p. 66.

(5) द्रुतपदं २४ भवति न भयाश्चेत् ॥ V. r. p. 67.

(6) न न त त गुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्त्तभिः ॥ C. m. p. 19.

(7) यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्माद्यं तद्रूपं नाम ॥ V. r. p. 70.

(8) सूर्याङ्कैर्मगणः सजौ स्तमयुतौ शार्दूलललितम् ॥ २१ ॥ V. r. p. 71.

(9) मो गौ नौ तौ गौ स्वरहयतुरगैः कुसुमदाम प्रसिद्धम् ॥ C. m. p. 32.

(10) अस्मिन्नेव तृतीयके यदा तजराः सुग्रः
प्रथमे च विरतिरार्षभं ३ ब्रुवन्ति ।
तज्ज्ञविराट् ४ पुरःस्थितं त्रितयमपरमपि यदि पूर्वसमं स्यात् ॥ V.r.p.79

THE PROPERTY OF THE
HOME DEP
OF THE GOVERNMENT

(32) W
5 KB